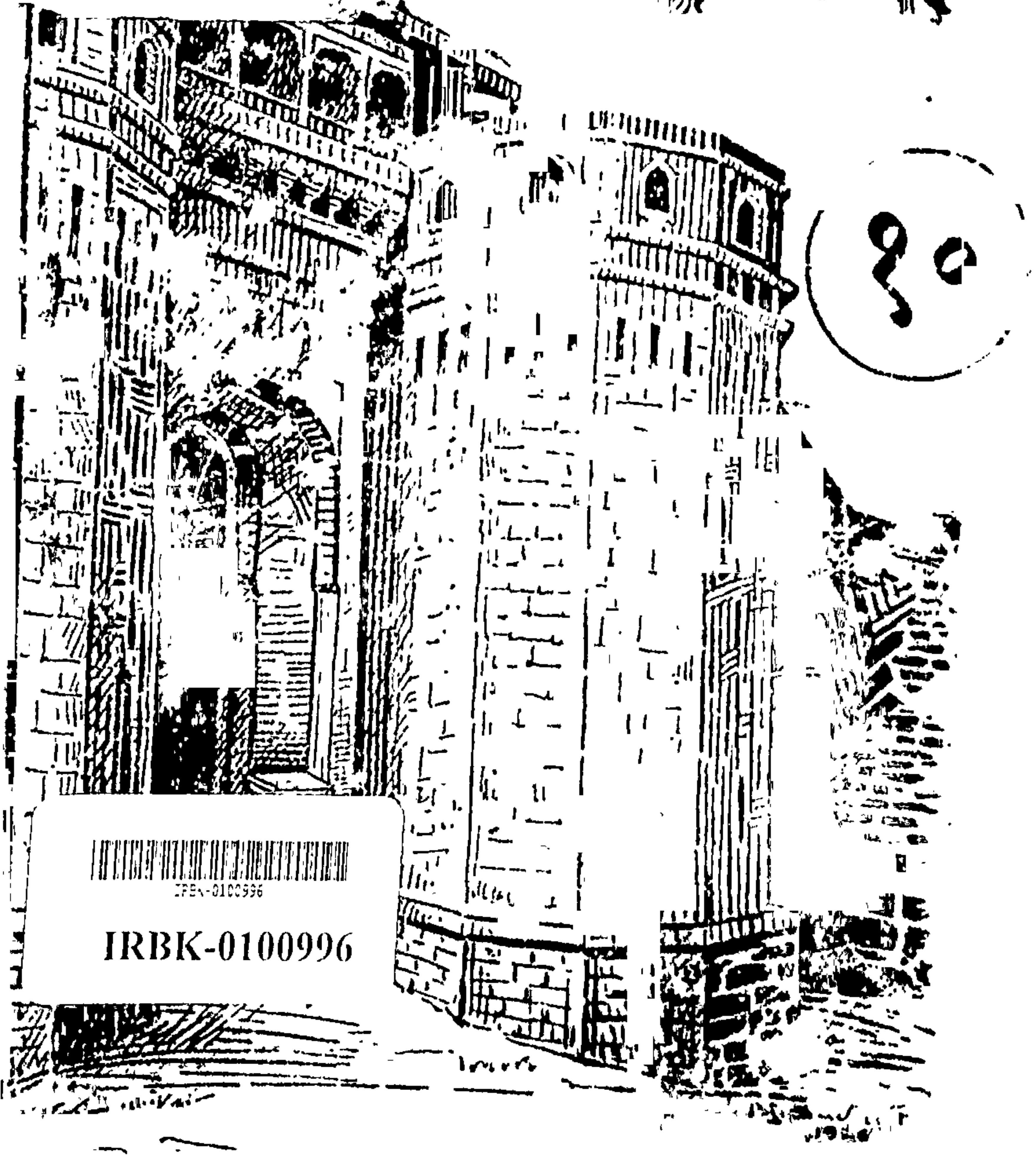

म. ग्रं. सं. वाचनालय, ठाणे
विषय वा. वा.
दा. क्र. २९६ अ

लेखक—विद्वत् वामन हेडगे

प्रकाशक—परचुरे, पुराणिक आणि मंडळी, मुंबई नं. ८.

दाठ कोठ

२२२

5 MAY 1977

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

सूचना :- खाली दिलेल्या तारखेपर्यंत पुस्तक परत करावे,
तसे न केल्यास घटना नियम क्र. ५ (८) नुसार
प्रतिदिनी ५ पैसे जादा वर्गणी भरावी लागेल.

JAN 1975

10 4 MAY 1977

कादंबरी मया पेशवाई

१०

पेशवाईतील
धर्मसंग्रह

विठ्ठल वामन हडप

२९ ६००

अनुक्रम

१०२२

१३३०

कापडी प्रत २ रुपये

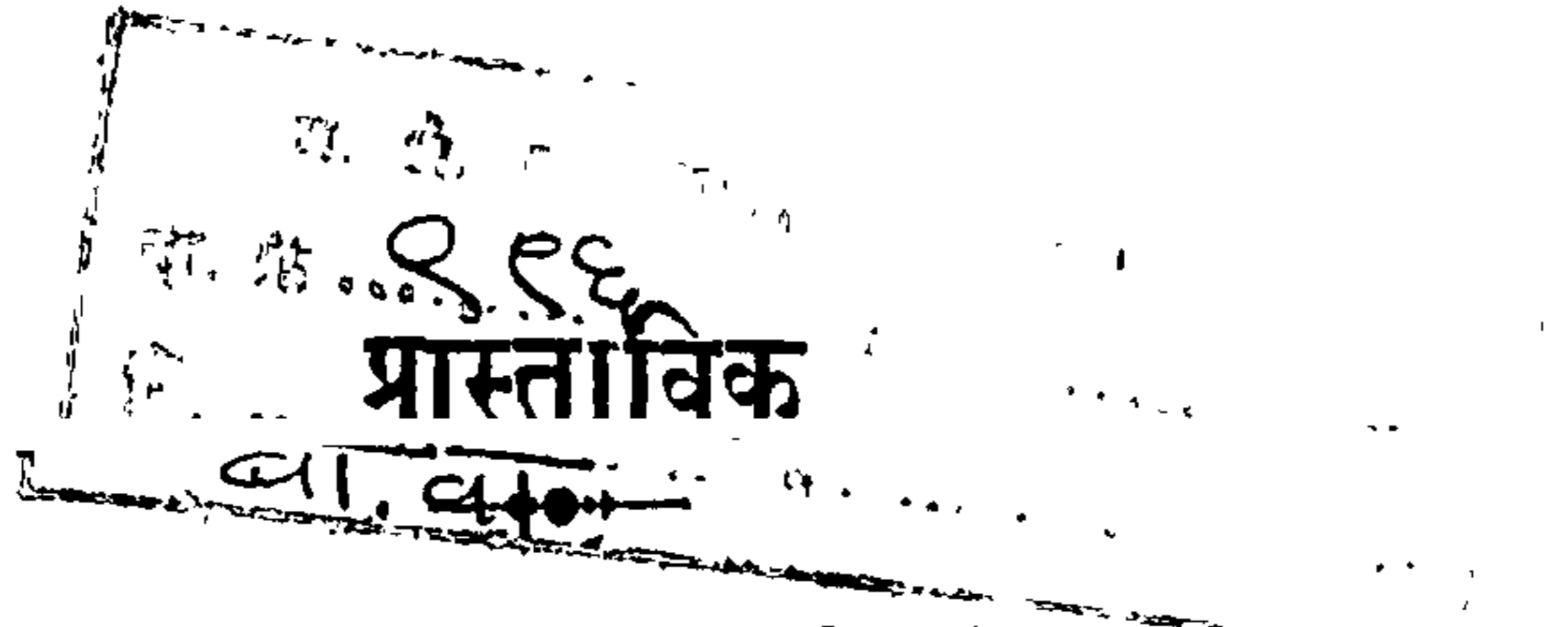
किंमत

साधी प्रत १॥ रुपये

प्रकाशक
बळवंत विष्णु परचुरे
परचुरे, पुराणिक आणि मंडळी,
युकसेलर्स व पब्लिशर्स, माधवबाग, मुंबई नं. ४.
ॐ ॐ ॐ

‘दादंवरामय पेशवाई’चे पुनर्मुद्रण, भाषांतर, रूपांतर वगैरेसंबंधी सर्व प्रकारचे
हक्क लेखकाच्या स्वार्थीन आहेत.]

ॐ ॐ ॐ
मुद्रक
अनंत सखाराम गोखले
‘वि जय’ प्रेस, ५, ७० शनवार, पुणे.

This remarkable siege (वसईचा वेढा) the most vigorous ever prosecuted by Marattas.

—Grant Duff.

X

X

X

The siege (वसईचा वेढा) was carried on with such extraordinary vigour, skill and perseverance, as perhaps Marattas have in no other instance displayed.

—Anderson.

X

X

X

महाराष्ट्राच्या इतिहासामध्ये अतुल पराक्रम, अचाट साहस, अलौकिक तेज अद्वितीय रणोत्साह व अपार स्वाभिमान हे गुण व्यक्त करणारे जे काही युद्धप्रसंग आहेत, त्यांमध्ये वसईचा रणसंग्राम हा अग्रस्थानी गणण्यासारखा आहे यांत शंका नाही. फिरंगी लोकांनी हिंदुधर्माचा व हिंदु प्रजेचा अत्यंत छळ केला, म्हणून संतप्त झालेले निस्सीम स्वधर्माभिमानी महाराष्ट्रवीर एकत्र होऊन दृढ निश्चयाने शत्रूस जिकण्याकरिता वसईवर चढाई करून गेले; व तेथे मोठ्या आवेशाने तीन महिनेपर्यंत सतत अग्निगोलांचा भयंकर वर्षाव होत असतांही वेढा देऊन वसले; आणि अखेर आपल्या बाहुबलाने शत्रूस पादाक्रान्त करून वसईवर आपला स्वधर्मसंरक्षणाचा बाणा दाखविणारा भगवा झेंडा फडकविण्यास समर्थ झाले; तो वीररसाने ओतप्रोत भरलेला वृत्तान्त ऐकून ज्याचे अंतःकरण आनंदाने व कौतुकाने थक होणार नाही असा मनुष्य विरळा. —कै० पारसनीस.

X

X

X

‘पेशवाईतील धर्मसंग्राम’ ही ‘कादंबरीमय पेशवाई’ मालेतील दहावी कादंबरी आज महा कण्यांत येत आहे. कै० पारसनीस यांच्या प त ह्या कादंबरीची रूपरेखा

IRBK-0100996

स्थूलतः पण यथार्थतेने प्रतिविम्बित झाली असल्याने तिचें येथें पुनर्दिग्दर्शन करणें नलगे.

ह्या कथानकाच्या ऐतिहासिक भूमिकेचें विशदीकरण कथानकाच्या ओघानें व जागजागीं निर्णयात्मक टिप्पणी देऊन करण्यांत आलेंच आहे; पण कथानकांत वर्णिलेल्या कांहीं प्रसंगांचें व पात्रांचें औचित्य काय हें येथें थोडक्यांत सांगणें अशक्य आहे.

ह्या कादंबरींत वर्णिलेल्या चिमाजीअप्पा, बाजीराव, मानाजी आंग्रे, शंकराजी नारायण फडके, खंडूजी माणकर, गंगाजीनाईक अणजूरकर वगैरे नाईकवंधु, मल्हारराव होळकर, राणोजी शिंदे, दुळभजी मोरे, अंताजी व रामचंद्र रघुनाथ कावळे, विठ्ठल शिवदेव विंचूरकर, रामाजी महादेव विवलकर, सेनापति पेरीरा, सेनापति पेड्रो डि मेलो, सेनापति अँटोनिओ कार्डिम प्रो, आल्काकोव्हा, लुई ब्रुथेलो वगैरे भूमिका ऐतिहासिक आहेत याविषयीं बहुशः जागोजागीं कथानकांत टिप्पणी देऊन प्रमाणें देण्यांत आली आहेतच. भगवानजी, भैरव, अंताजी ऊर्फ अँटोनिओ, फ्रँसिस, रॉवर्टसन, फादर पोर्टो, डोमिंगो, सिद्धेश्वरशास्त्री, घोंडशास्त्री, भय्याशास्त्री, सोफिया, पोर्शिया, मेरी, बाबारा, मार्गारेट, कॉन्स्टन्स वगैरे कांहीं काल्पनिक भूमिकांची पूर्वोक्त ऐतिहासिक भूमिकांना जोड देऊन कथानकाची रचना करण्यांत आली आहे. रामानंद ही भूमिकाही काल्पनिकच आहे; ती भूमिका रंगविणारी व्यक्ति मात्र खरीखुरी आहे.

असें जरी आहे, तरी काल्पनिक भूमिकांची जोड कथानकाला देऊनही ऐतिहासिक वास्तवतेचा कोठेंही भंग न होईल अशी शक्य तितकी खबरदारी घेण्यांत आली आहे. शिवाय काल्पनिक भूमिका रंगवितांनाही पूर्ण औचित्य राखण्यांत आलें आहे. इतिहासावरून तत्कालीन परिस्थितीचा मनाला जो बोध होतो, तो कथानकांत यथावत् दर्शविण्यासाठीं अशा काल्पनिक पात्रांची आवश्यकता असतेच, व अशीं पात्रे दिमतीला घेण्याची कादंबरीकाराला पूर्ण सुभाही असते. असें असतांही काल्पनिक भूमिका रंगवितांना मीं इतकी खबरदारी घेतली आहे कीं, तत्कालीन इतिहासाचें सामाजिक-धार्मिक-राजकीय अशा सर्वांगांनीं निरीक्षण करणाऱ्या निरीक्षकांनाही त्याच नांवाचीं नाहींत तरी त्या इष्टानिष्ठ स्वभावधर्माचीं माणसें त्याकाळीं तितक्याच प्रामुख्यानें समाजांत वावरत असलीं पाहिजेत हें सामान्यतः मान्य करावें लागेल.

त्याप्रमाणेंच कादंबरींत वर्णिलेल्या प्रसंगांचेही. चुळणें व निर्मळ येथील शुद्धीकरणेचे प्रसंग, मंडपेश्वर येथील युद्धप्रसंग, असे कांहीं प्रसंग काल्पनिक असले तरी उपलब्ध ऐतिहासिक साधनांवरून तसे प्रसंग त्या ठिकाणीं अथवा अन्यत्र त्या काळीं घडले असण्याचा वराच संभव आहे. थोडाफार फरक असेल तो तपशिलांत; पण इतिहासानें मान्यता दिलेली संभवनीयता म्हणजे इतिहासाचें—निदान तत्कालीन लोकस्थितिचें प्रतिबिम्बच होय असें मान्य करण्याला कोणाचा प्रत्यवाय असणार नाहीं असें मला वाटतें.

मात्र प्रस्तुत कादंबरींतील शुद्धीकरणाच्या प्रसंगांविषयीं—कथानकांत जागोजागीं निर्णयात्मक टिप्पणी दिल्या असतांही—येथें दोन शब्द सांगणें अवश्य आहे. ह्या प्रसंगांशीं सध्यांच्या शुद्धिसंघटनांच्या चळवळीचा संबंध जोडून त्यांची ऐतिहासिकदृष्ट्या अवास्तवता सिद्ध करण्याचें मनावर घ्यावेंसें कोणा टीकाकाराला वाटल्यास त्यानें टीकास्र उचलण्यापूर्वीं वसई-साष्टी प्रांतांतील तत्कालीन ख्रिस्ती धर्मप्रसाराचा भडक इतिहास सूक्ष्म दृष्टीनें अवलोकन करावा, म्हणजे वसईच्या वड्याच्या पूर्वीं—पोर्तुगीजांची अस्मानी-सुलतानी तेथें गाजत होती तेव्हांही—साधारणतः पोर्तुगीज अत्याचारांना त्या प्रांतीं प्रारंभ झाल्यापासून ख्रिस्ती धर्मप्रसाराबरोबरच क्रियेची प्रतिक्रिया या न्यायानें शुद्धिसंघटनांची चळवळ तितक्याच जोमानें सुरू होती व ती जशास तसें या न्यायानें प्रस्तुत कादंबरींत वर्णिल्याप्रमाणेंच सुरू होती, असें आढळून येईल. इतकेंच काय, पण तेव्हांचें शुद्धीकरण सध्यांपेक्षांही जास्त सुलभतेनें व जास्त जोमानें चाले. हिंदुजनांच्या नाजूक धार्मिक भावनांचा फायदा घेऊन ख्रिस्ती मिशनरी हिंदूंच्या विहिरींत भाकरीचे किंवा मांसाचे तुकडे टाकून हिंदूंचे गांवचे गांव वाटवून सोडीत; त्या भ्रष्टीकरणाला आळा घालण्यासाठीं तत्कालीन जाणत्या ब्राह्मणांनीं तीर्थस्नानासारख्या अत्यंत सोप्या विधीनें शुद्धीकरणाची मोहीम यशस्वितेनें चालविली. ही त्यांची कल्पकता आज शुद्धिसंघटनकरणाच्या हिंदुधर्माभिमान्यांनीं अवश्य घडा घेण्यासारखी आहे. प्रसंग पडला कीं उपाय सुचतो हें कांहीं खोटें नाहीं. ही शुद्धीकरणाची कल्पकता वसई-साष्टी प्रांतांतील ब्राह्मणांनाच सुचली होती असें नाहीं; अशीच, किंवाहुना याहीपेक्षां कुतूहलजनक अशी एक असामान्य कल्पकतेची गोष्ट शीखांच्या इतिहासांतही नमूद आहे. रणजितसिंगाचा एक सेनापति हरिसिंग ललवाहा अफगाणिस्तान जिंकण्याला गेला होता. शीख लोकांना गोमांस वर्ज असून डुकराचें मांस प्रिय असतें हें महशूर

आहेच. हरिसिंगाची फौज अफगाणिस्तानच्या मोहिमेवर असतांना प्रसंगोपात्त अफगाण लोकांनी शिजविलेलें अन्न लुटून आणून त्यावर आपला निर्वाह करीत असे. शीख लोक गोमांस खात नाहींत असें अफगाणांना समजतांच अफगाणांनी मुद्दाम पुष्कळ गाई मारून त्यांचें मांस शिजवून तयार ठेविलें. पुढें तें लुटण्याला शीख लोक आले तेव्हां त्यांना तें गोमांस आहे असें कळलें. त्याबरोबर हरिसिंगानें एक डुकराचें हाड मिळवून तें त्या मांसाच्यांत घालून सर्व मांस खूप ढवळिलें, आणि 'वाः ! गुरुजीका खालसा !' 'वाः ! गुरुजीका फते !' असा आपला मंत्र म्हणून 'हे डुकराचें मांस आहे; सर्वांनी खुशाल खा' असें आपल्या शिष्यांना सांगितलें. शिष्यांनीही तें मांस डुकराचें आहे असें समजून निःशंकपणें सेवन केलें. तात्पर्य, वचावाच्या वेळीं जशास तसें वर्तन ठेवण्याशिवाय गत्यंतर नसतें, व असे वर्तन ठेवील तोच आणीवाणीच्या वेळीं वचावतो.

आतां, वसई-साष्टी प्रांतांतील शुद्धिसंघटनाच्या चळवळीला पेशव्यांचें साह्य होते किंवा नाहीं अशी कांहींजण कदाचित् शंका घेतील. ह्या चळवळीला पेशव्यांनी प्रत्यक्ष प्रोत्साहन दिल्याची उदाहरणें जरी इतिहासांत उपलब्ध नाहींत, तरी विरोध केल्याचीही उदाहरणें उपलब्ध नाहींत. उलटपक्षीं पेशवाई अंमलांतील कांहीं उदाहरणें अशीं दाखवितां येतील कीं, ज्यांवरून पेशवे ह्या शुद्धीकरणाच्या चळवळीला अनुकूल होते असाच स्पष्ट निष्कर्ष निघतो. त्याप्रमाणेंच ब्राह्मणांतील पोटजातिभेद व ब्राह्मणेतर जातींचे धर्माधिकार ह्या बाबतींतही पेशव्यांचें धोरण सरीस उदारपणाचें व प्रगमनशीलतेचें होतें याविषयीही कोणाला शंका घेण्याचें फारसे कारण नाहीं. शेवटच्या बाजिरावाच्या कारकीर्दीतील सर्वच वज्रवजपुरी सोडली तर बाजीराव, नानासाहेब, माधवराव, सवाईमाधवराव व रघुनाथराव ह्या पेशव्यांच्या कारकीर्दीत पेशव्यांच्या धर्मविषयक प्रगमनशीलतेचे पुरावे कांहीं थोडेथोडेके नाहींत. शिवाजीमहाराजांपासूनचा काळ घेतला तरीदेखील मराठशाहीच्या राज्यकर्त्यांची धर्मविषयक प्रगमनशीलता ठळकपणें दिसून येते. ह्या गोष्टी येथें विस्तारशः निवेदन करण्याला स्थलावकाश नाहीं, त्याला नाइलाज आहे. ज्यांना याचें स्थूलतः प्रत्यंतर पहावयाचें असेल त्यांनीं कै० न्यायमूर्ति रानडे यांच्या 'Rise of the Maratha Power' ह्या ग्रंथांतील रिशिष्टांतील कै० न्यायमूर्ति तेलंग यांचा 'Gleanings from Maratha chronicles' हा निबंध पहावा.

आतां, वसई येथे विजय प्राप्त झाल्यावर पेशव्यांनी त्या अनुभवापासून घ्यावयाचा तो धडा घेतला की नाही याचा विचार करू लागल्यास त्याचे उत्तर उघड उघड नकारात्मकच द्यावे लागेल. विशेषतः पेशव्यांनी आंग्र्यांच्या दौलतीवर निखारा ठेवण्याची चूक केल्यामुळे आरमारी सामर्थ्याच्या दृष्टीने महाराष्ट्र स्वराज्य जे अगदीच दुबळे झाले, ती चूक वसई एथे नवे जंगी आरमार स्थापून पेशव्यांना सहज सुधारतां आली असती. अनायासे वसई-साष्टी प्रांती असलेले पोर्तुगीजांचे जहाजांचे व युद्धोपयोगी साहित्याचे अनेक कारखाने पेशव्यांच्या हातीं आले होते. सुधारलेल्या युद्धोपयोगी साहित्याचे महत्त्वही वसईच्या लडाईत पेशव्यांच्या चांगलेच निदर्शनाला आले होते. पण त्या अनुभवाचा पेशव्यांनी यत्किचित् देखील उपयोग करून घेतला नाही व केवळ मुलुखागिरीवर भिस्त ठेवून मराठी साम्राज्याचा विस्तार त्यांनी आरंभिला, म्हणूनच तो त्यांचा उद्योग परिणामी हळुहळू अंतर्गत अव्यवस्थेच्या बुजबुजाटाचा फाफटपसारा ठरला. पण या चिकित्सक दृष्टीने पेशवाई-कारभारांचे समालोचन करण्याचे हे स्थळ नसल्याने त्या बाबतीत मुग्ध राहणेच श्रेयस्कर होय.

प्रस्तुत कादंबरीविषयी प्रसिद्धपणे कागदोपत्री अनुपलब्ध अशी कांहीं महत्त्वाची ऐतिहासिक माहिती मिळविण्याच्या कामी मला अणजूरकर गंगाजी नाइकांचे वंशज श्री० दिवाकर भाई नाईक यांचे वरेंच साद्य झाले आहे. त्यावद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

‘कादंबरीमय पेशवाई’मधील आजवरच्या नऊ कादंबऱ्यांतून बाळाजी विश्वनाथ पेशवे व थोरले बाजीराव पेशवे यांच्या कारकीर्दीतील पेशवाई मराठशाहच्या उत्कर्षाचा वृत्तान्त निरनिराळ्या प्रसंगांच्या अनुरोधाने निवेदन करण्यांत आला. एकट्या बाजीरावांच्या कारकीर्दीवरच आजवर ‘पेशवाईचा पुनर्जन्म’, ‘पेशवाईतील पुनर्वंभव’, ‘पेशवाईचा दरारा’, ‘पेशवाईतील दुर्जन’, ‘पेशवाईतील पश्चिमदिग्विजय’, व ‘पेशवाईतील धर्मसंग्राम’ अशा सहा कादंबऱ्या विरचित्या गेल्या. पण बाजीरावांनी आपल्या कारकीर्दीत दिश्टीच्या बाद-शहातीला शह देऊन मराठशाहीची सर्वतोपरी प्रतिष्ठा वाढविण्याचा जो उद्योग आमरणान्त केला, तीच त्यांची अत्यंत भरीव अशी कामगिरी होय. त्या कामगिरीचे स्वरूप, त्याप्रमाणेच राजकारणांत व महानोच्या खासगी बाबतीत-

ही बाजिरावांना दरबारी प्रतिस्पर्ध्यांकडून व धर्मठ आसपरांकडून जो जाच सोसावा लागला व ज्या जाचाला बाजिरावांच्या अकाल निधनावद्दल बव्हंशीं जबाबदार धरतां येईल, त्या जाचाचें स्वरूप वाचकांना यथावत् पटवून देणारी

‘पेशवाईतील उत्तरदिग्विजय’

ही बाजीराव पेशव्यांच्या कारकीर्दीवरील अखेरची व ‘कादंबरीमय पेशवाई’मधील अकरावी कादंबरी पुढें यथानियम प्रसिद्ध होईल एवढें सांगून वाचकांची तूर्त रजा घेतों.

व्यंकटपुरा, सातारा. }
ता. १०।६।१९३०. }

विठ्ठल वामन हडप

पेशवाईतील धर्मसंग्राम

विषयप्रवेश

वसंत ऋतु हा नेहमीच वर्षाच्या सहाही ऋतूंत अत्यंत उत्साहजनक व आनंदकारक असतो, यांत सांगण्यासारखे नवल कांहींच नाही; पण इ० सन १७३९ सालांतील वसंत ऋतु वसई-साष्टी भागांतील रयतेला विशेष उत्साहजनक व आनंदकारक आणि नवजीवनदायी वाटत होता. याचें कारण दोन अडीच शतकांपूर्वीपासून पोर्तुगीजांच्या अमानुष जुलमी अमलाचें ग्रहण जें कोंकणपट्टीच्या त्या भागाला लागलें होतें, तें सुटण्याचा ऐन रंग आतां बहुशः प्राप्त झाला होता. बाजीराव पेशवे व छत्रपति शाहूमहाराज यांच्या वतीनें बाजीराव पेशव्यांचे परम प्रतापी कनिष्ठ बंधु श्रीमंत चिमाजीअप्पा पेशवे यांनीं वसई-साष्टी भागांतील पोर्तुगीजांच्या जुलुमाविषयींचीं तेथल्या प्रजेचीं गान्हाणीं मनावर घेऊन अशा जुलमी पोर्तुगीजांचा नायनाटच केला पाहिजे अशा निर्धारानें वसई साष्टी प्रांतीं येऊन पोर्तुगीजांशीं जो धर्मसंग्राम मांडला होता, त्याला आतां साधारणतः तीन वर्षांचा काळ लोटला होता.* एवढ्या काळांत उभय पक्षांचीं अनेक निकरांचीं युद्धे

* वसईच्या मोहिमेचा कार्यकारणभाव शोधावयाचा तर प्रत्यक्ष मोहिमेच्या काळाच्याही मागे जाणें अवश्य आहे. पोर्तुगीज लोकांनीं वसई प्रांतांत पदार्पण केलें तेव्हांच वस्तुतः धर्मच्छल सुरू केला. पण त्या छळाचा बोभाटा छत्रपतींच्या कानों व्यवस्थितपणें गेला असा प्रथम छत्रपति संभाजीमहाराजांच्या कारकीर्दींत; व तो बोभाटा गंगाजी नाईक अणजूरकर यांनीं नेला. पण संभाजीमहाराजांच्या कारकीर्दींत व पश्चात् मराठशाहीची सर्वच घडी विस्कळित झाल्यानें त्या बोभाट्याचा कांहीं उपयोग झाला नाही. पुढें इ० सन १७२२ मध्यें गंगाजी नाईक व इतर क्षत्रिय-प्रभु मंडळीनें पुन्हा शाहूमहाराज, बाजीराव पेशवे व चिमाजीअप्पा यांजपाशीं फिर्याद नेली; त्याप्रमाणेंच मालाडकर सरदेसाई बंधुद्वय अंताजी व रामचंद्र रघुनाथ कावळे यांनींही तशीच फिर्याद पेशव्यांपाशीं नेली; व त्यांना

होऊन त्या युद्धांत बहुशः प्रत्येक वेळीं मराठ्यांनाच विजयश्रीनें माळ घातली होती व पोर्तुगोजांना ठिकठिकाणचीं ठाणीं हातचीं सोडून व वर आणखी अनेक सैनिकांच्या, सेनापतींच्या रक्ताचें आणि अपार युद्धसाहित्याचें उदक मराठ्यांच्या हातावर सोडून तेथून पळ काढावा लागला होता.

पोर्तुगोजांच्या अत्याचारांचा हृदयद्रावक वृत्तान्त निवेदन केला. तरीही पेशव्यांना इतर महत्त्वाच्या राजकीय भानगडी मिटवितां मिटवितां पुढें वरींच वर्षेपर्यंत वसईकडील राजकारणांत पूर्णपणें मन घालण्याला अवसर सांपडला नाहीं पुढें कृष्णराव महादेव जोशी हा वाजिरावांचा मेहुणा इ० सन १७३० मध्ये कल्याण-चा सुभेदार झाल्यापासून त्याने गंगाजी नाईक, अंताजी रघुनाथ प्रभृतींच्या साहाय्याने त्या भागांतील लोकांचीं गाऱ्याणीं भागविण्याला सुरुवात केली होती. पुढे थोड्याच दिवसांत कोकणपट्टेत सिद्दीने थैमान मांडलें, तेव्हां त्याच्या पारिपत्याचा प्रश्न तांतडीनें हातीं घेणें पेशव्यांना भाग पडलें. ('पेशवाईतील पश्चिमदिग्विजय' पहा) त्या वेळीं चिमाजीअप्पांना पोर्तुगोजांच्या अत्याचारांची यथावत् कल्पना आली व त्यांनीं वाजीराव पेशव्यांच्या सल्ल्याने पोर्तुगोजांचें पारिपत्य करण्याचें कायें इ० सन १७३७ च्या उन्हाळ्यांत हातीं घेतलें. शंकराजीपंत फडके, गंगाजी नाईक, विठ्ठल शिवदेव, रामाजी महादेव, खंडूजी माणकर, अंताजी रघुनाथ, रामचंद्र हारे पटवधेन, नारायण जोशी, मोरोजो शिंदे, चिमणाजी व वाजी भीमराव, कृष्णराव जोशी वगैरे मंडळी प्रारंभापासून चिमाजी-अप्पांसह फिरंग्यांशीं लढत होती. मोहिमेच्या पहिल्याच सपाऱ्यांत ठाण्याचा किल्ला ता. १७।३।१७३७ रोजीं मराठ्यांनीं काबीज करून सार्थींत प्रवेश केला. लगेच थोड्याफार कालानें त्याच पहिल्या सपाऱ्याला मराठ्यांनीं अनोळा, मांडवी, तांदुळवाडी, टकमक, वेसावे, काळदुर्ग, मनोर, वेलापूर इतकीं ठाणीं पाहेऱ्याच वर्षीं काबीज केलीं. पजन्यकाल येतांच चिमाजीअप्पा आपल्या शूर सरदारांवर मोहिमेचें काम विसरण साधारे पुण्याला गेले. तीं साधारीं शत्रूने पुन्हा उचल खाली. चिमाजी-अप्पा व वाजीराव हे निजामाचे पारिपत्य करण्यासाठीं उत्तरेकडे चालले होते. त्यांना हे वर्तमान कळतांच त्यांनीं मल्हारराव होळकर व शिंदे यांना इतर मराठा सरदारांची कुमक करण्यास वसई प्रांतीं पाठविले व त्यांच्या मागोमाग थोड्या दिवसांनीं चिमाजीअप्पाही निघाले. पुन्हा जानेवारी इ० सन १७३९ मध्ये मोहिमेला जोराचें तोंड लागलें. पुढें दोन आठवड्यांच्या आंत माहोम, डहाणू,

विषयप्रवेश

आतां पोर्तुगीजांचा खास अंमल असा वसईच्या किल्ला व त्यां किल्ल्यांती व कांहीं कोसांचा टापू एवढ्याच भागावर वाकी उरला होता. तेवढा प्रदेश तेवढा किल्ला जिंकल्याशिवाय आपल्या धर्मसंग्रामाची खरी सार्थकता होणार नाही हे ओळखून त्याविषयी योग्य ती उपाययोजना करण्यासाठीच चिमाजी अप्पा व वाजीराव पेशवे यांनी जंजिरे अर्नाळा ह्या मजवूत ठाण्यांत तळ दिले होता. आतां वसईचा किल्ला एवढें एकच मजवूत ठाणें पोर्तुगीजांच्या ताब्यांत वाकी राहिलें होतें, व तें ठाणें पाडाव केल्याने कोंकणपट्टींतून पोर्तुगीज सत्तेचा नायनाट केल्याचें श्रेय मराठ्यांच्या पदरीं पडणार होतें हें जितके खरें, तितकेंच हेंही खरें कीं, हा विजय मराठ्यांना दुःसाध्य होता. पण तो असाध्य होता असेंही नाही. पोर्तुगीजांनीं आपलें सर्व सामर्थ्य वसईच्या किल्ल्यांत एकवटून व किल्ल्याची सर्व बाजूंनीं मजवूत तटबंदी करून मराठ्यांशीं तोंड देण्याची जय्यत तयारी केली होती व मराठेही पोर्तुगीजांच्या वर्मीं घाव घालून त्यांचा नाश करण्याला ढोळ्यांत तेल घालून टपून वसले होते. आतां प्रश्न होता तो वर्मीं घाव नेमका कसा घालावा एवढाच. वसईसारखें मजवूत ठाणें स्वसंरक्षणासाठीं हातीं असल्यामुळें पोर्तुगीज लोक विजयी मराठ्यांना कांहींसे भारीं-निदान तुल्यबल तरी होऊन वसले होते. अर्थात् वसईचा संग्राम झालाच तर मोठ्या निकराचा होणार हें उघड होतें. वरें, मराठ्यांनीं पोर्तुगीजांच्या ताब्यांत असलेल्या तेवढ्या टापू-खेरीज वाकीच्या सर्व भागांत मजवूत नाकेबंदी करून पोर्तुगीजांचा कोंडमारा केल्यामुळें पोर्तुगीजांचें आपल्या ताब्यांतील टापूपलीकडील भागाशीं दळणवळण अजिबात खुंटल्यासारखें झालें होतें. बाहेरून त्यांना मदत येण्याचीही फारशी आशा उरली नव्हती. त्यांना बाहेरून मदत यावयाची आशा फक्त मुंबईकर इंग्रजांकडून व गोंव्यांतील मुख्य सरकाराकडून; पण चिमाजीअप्पांनीं व्यंकटराव घोरपड्याला अगोदरच गोव्याकडे पाठवून तिकडील पोर्तुगीज सत्तेला खासा

नारगोळ, खतलवाडा, अशेरी व तारापूर हीं ठाणीं मराठ्यांनीं घेतलीं. तारापूरचा संग्राम फारच निकराचा झाला. फेब्रुवारी-मार्चांत खंडूजी माणकर वगैरेंनीं वांद्रें, धारावी, वेसावें हीं ठिकाणें काबीज केलीं. तात्पर्य, चैत्र शुद्ध १ शके १६६१ (ता. २९।३।१७३९) पर्यंत पोर्तुगीजांचा वसई साष्टोकडील बहुतेक प्रांत मराठ्यांनीं काबीज केला असून फक्त वसई व आजूबाजूचा टापू एवढाच भाग कथानकाच्या आरंभकालीं पोर्तुगीजांच्या ताब्यांत शिल्लक उरला होता.

पायबंद लावण्याची खबरदारी वेळीच घेतल्यामुळे व व्यंकटरावाने तिकडे जाऊन पोर्तुगीजांचा हाडे खाशीं खिळखिळीं केल्यामुळे गोव्याचा पोर्तुगीज गव्हर्नर जनरल काउंट डी सँडो मिल यालाच त्राहि भगवान् होऊन गेले होते. तो वसईला मदत कोठून पाठविणार !* वरें, त्यांतूनही त्याने वसईकरांचा शक्य तेवढा उपराळा करण्याचे मनांत आणले असतें तरी तें साहित्य स्वाहा करण्यासाठी मराठ्यांच्या खुष्की व आरमारी फौजा आ पसहून वसल्याच होत्या.

रहातां राहिले इंग्रज. त्यांनीं मनांत आणले असतें तर वसईकर पोर्तुगीजांना साह्य करणें त्यांना अगदींच अशक्य नव्हतें. पण ते पडले मोठे धूर्त, कावेबाज व मतलबी लोक. त्यांना तरी पोर्तुगीजसत्ताहूपी गोरी सवत कोठें हवी होती ! त्यांतूनही त्यांनीं पोर्तुगीजांना उपराळा केला असता, पण केव्हां ! पोर्तुगीजांच्या हातून मराठ्यांचा पूर्ण मोड होईल व कोंकणच्या किनाऱ्याला आपणाला आपला व्यापार व आपली सत्ता यांचा अनिरुद्ध फैलाव करण्याला मार्ग निष्कंटक होईल अशी त्यांची खात्री असती तर ! प्रथम प्रथम मुंबईकर इंग्रजांनीं मराठ्यांविरुद्ध वसईकर पोर्तुगीजांना चोरून माहून थोडे फार साह्य केले, नाहीं असें नाहीं. पण तें साह्य वसईकर पोर्तुगीजांना अपुरें पडलें व दिवसोदिवस त्यांचा पाय खोलांत जाऊं लागला. मग इंग्रज तरी फाटलेल्या आकाशाला ठिगळें कोठवर लावीत बसणार ! त्यांनीं पाहिलें कीं, ह्या मोहिमेंत मराठे सर्वत्र विजयी होऊन पोर्तुगीजांची कोंकणपट्टीतील सत्ता मुळापासून खणून काढणार, व 'इंग्रजांनीं आमच्या शत्रूंना मदत केली' असा पेशव्यांचा ठपका आपल्या माथीं येणार. पूर्वीच पेशवे व इंग्रज यांच्यांत जे परस्पर स्नेहभावाचे संबंध होते, त्यांना अनुसरून वागावयाचे तर इंग्रज पोर्तुगीजांना मराठ्यांविरुद्ध साह्य न करण्याला, इतकेंच काय पण

* व्यंकटराव घोरपडे हा वाजीराव पेशव्यांचा मेहुणा. यानें पेशव्यांच्या आज्ञेवरून बारा हजार घोडेस्वार व चार हजार पायदळ एवढें प्रचंड सैन्य घेऊन ता० २३।१।१७३९ रोजीं गोव्यावर चाल केली. गोव्याच्या गव्हर्नर जनरलने वसईच्या वचावासाठीं बहुतेक सैन्य पूर्वीच पाठविल्याकारणानें त्यांची गोव्याकडील वाजू वरीच लंगडी पडली होती. त्यामुळे व्यंकटरावाचा मार्ग सोपा झाला. त्याने राचोळचा किल्ला म्हणजे गोव्याचे नाक घेऊन तिकडील पोर्तुगीज सत्तेला चांगलाच पायबंद लाविला.

जरूरच तर मराठ्यांना साह्य करण्याला बांधलेले होते. निदान त्यांनी त्या झगड्यांत पूर्णपणे तटस्थ राहणे तरी अत्यंत उचित होते. असले करारमदार मतलवापुरते पाळावयाचे हे जरी इंग्रजांचे प्रारंभापासूनचें ब्रीदवाक्य असलें, तरी मतलवासाठीं म्हणून देखील ते पोर्तुगीजांना साह्य करून मराठ्यांना दुखवूं शकत नव्हते. इतकेंच काय, पण केवळ मतलवासाठींच आपण पोर्तुगीजांना कितीही मदत केली तरी मराठेच अखेर विजयी होणार हे ओळखून देखत्या देवा दंडवत या न्यायानें मुंबईकर इंग्रजांनीं पुढें पुढें मराठ्यांनाच थोडेबहुत चोरटे साह्य केले. मराठ्यांना मात्र त्या साह्याचा चांगलाच उपयोग झाला. आणि तेव्हांचा मुंबईचा गव्हर्नर जॉन हार्न याची जर बदली झाली नसती, तर कदाचित् मराठ्यांना पुढेही वसईच्या मोहिमेच्या अखेरपावेतो मुंबईकर इंग्रजांकडून हरजिनसी साह्य झाले असतें. पण जॉन हार्नच्या जागीं स्टीफन लो या नांवाचा नवा गव्हर्नर आला, त्याचा कल थोडासा पोर्तुगीजांच्या बाजूला झुकूं लागला होता. तरीही स्टीफन लोदेखील पोर्तुगीजांच्या विनंतीला पूर्णपणे मान देण्याला तयार होईना. त्यानें पोर्तुगीजांची युद्धसाहित्याची मागणी साफ नाकारून दाणागोटा वगैरे जीवनोपयोगी साहित्य तेवढें जलमार्गानें पाठविण्याचें कबूल केलें होतें.* पण चिमाजीअप्पांना त्यांच्या हेरामार्फत अगोदरच ही बातमी कळली असून त्यांनीं तो दाणागोटाही वसईपर्यंत जाऊन पोचूं नये अशाविषयी योग्य ती खबरदारी घेण्याला ठिकठिकाणच्या आपल्या सर्व मराठे सरदारांना बजावले होते.

अर्थात् त्या धर्मसग्रामांतील अखेरचा निश्चयात्मक विजय आपल्या आटो-क्यांत आहे असेच चिमाजीअप्पा व त्यांचे इतर मराठे सरदार साक्षात्कार यांना वाटत होते. आणि म्हणूनच त्यांनीं वसईचा मुख्य पोर्तुगीज सेनापति मार्टिनो डि सिल्व्हेरा † व वसईचा किल्लेदार जॉन डी पेरीरा यांच्याशीं असें सलोख्याचें बोलणें लावले होते कीं, 'आज किंवा उद्यां लोकर किंवा उशिरां आम्ही वसई

* पारसनीस व किंकेडकृत, 'हिस्टरी ऑफ दि मराठा पीपल', भाग २, पृष्ठ २५७ पहा.

† गोव्याच्या गव्हर्नर जनरलनें अँटोनिओ कार्डिम फ्रों याच्या जागीं वसई येथे सेनापतिपदावर मार्टिनो डि सिल्व्हेरा याची इ० सन १७३९च्या प्रारंभी नेमणूक केली.

काबीज करणार यांत संशय नाही. मग विनाकारण रक्तपात करण्यांत अर्थ काय ? तुम्ही सामोपचारानें किल्ला आमच्या स्वार्थान करून आमचा प्रांत सोडून निघून जात असाल, तर आम्ही तुम्हांला सुखरूपपणें जाऊं देऊं'.

ह्या सलोख्याच्या वोलण्यावर वसई येथील पोर्तुगीजांकडून अजून उत्तर मिळवयाचें होतें. ह्या गोष्टीचा विचार करण्यासाठी वसईकर पोर्तुगीज अधिकाऱ्यांना जी मुदत देण्यांत आली होती, ती गुढीपाडव्याच्या दुसऱ्या दिवशीं संपत होती. मात्र सलोखा हेईल ह्या भरंवशावर चिमाजीअप्पा व बाजीराव यांनीं पुढच्या संग्रामाची तयारी शिथिल पाडली नव्हती. त्यांनीं वसईच्या वेळ्याची सर्व सिद्धता जारीनें चालविली होती, व मोहिमेला सुरुवातही झाली होती. *

इतके पोर्तुगीज जेरीला आले होते, त्यांच्या सत्तेच्या अंतकाळ इतका समीप आला होता, तरी त्यांच्या मगहरीला व अमानुष अत्याचारांना यत्किंचित् देखील भाळा पडला नव्हता. उलट ते जिवावर उदार होऊन चिडल्यासारखे झाले होते; व त्यांना धिंगाणा घालण्याला आतां वसईचा टापू तेवढाच शिळक उरल्यामुळें त्या टापूंत त्यांनीं नुसतें सैतानी अकांडतांडव आरंभिलें होतें. दिवा विझतांना मोठा होतो त्यांतलीच त्यांची गत झाली होती. त्यांच्या सैतानी अकांडतांडवाचा एक मासला वसईजवळील चुळणें गांवच्या लोकांना गुढीपाडव्याच्या पूर्व दिवशीं अचानक पहावयाला सांपडला. त्या दिवशीं सूर्यास्तापूर्वीं त्या गांवांत पुढीलप्रमाणें जाहीरनामा फडकूं लागला.

सर्व लोकांस जाहीर करणेत येतें कीं, जे लोक आमच्या प्रभु येशूच्या परमकृपेनें प्रभूच्या धर्माचा अंगिकार करून पावन झाले आहेत, त्यांच्यावर प्रभूची—त्या आकाशांतील बापाची पूर्ण कृपा आहे. कां कीं, त्या लोकांनीं आपल्या मनांवरील सैतानाची सत्ता झुगारून देऊन प्रभूच्या चरणांचा आश्रय केला आहे. अशा प्रभूच्या सर्व खिस्ती लेकरांस अभय आहे.

आज प्रभूच्या परमपवित्र धर्मावर सैतानाचे भक्त मराठे यांनीं परम संकट आणलें आहे. ते प्रभूची ह्या भागांतील सत्ता व प्रभूचा धर्म नाम-

* वसईच्या धर्मसंग्रामांतील ही शेवटची मोहीम होय. ह्या मोहिमेला खरी सुरुवात माघ शुद्ध १०—ता० २७/१/१७३९ रोजीं झाली.

शेष करण्यासाठी झटत आहेत. जे पुण्यवान लोक सैतानाच्या ताब्यांतून सुटून प्रभु येशूच्या कळपांत येऊन निरंतरचे पावन झाले, त्यांना पुन्हा सैतानाच्या ताब्यांत देण्यासाठी पेशवे व रामानंदस्वामी वगैरे त्यांचे हस्तक दुष्ट ब्राह्मण यांनी शुद्धीकरणाची घातकी चळवळ ठिकठिकाणी जोराने सुरू केली आहे. ह्या चळवळीत प्रभूच्या लेकराचे कल्याण होणे शक्य नाही; व त्या चळवळीत सांपडून नाममात्र शुद्ध होणाऱ्या लोकांस हिंदुधर्मही लाभणार नाही. कां की, एकवार कोणत्याही निमित्ताने भ्रष्ट झालेला हिंदु पुन्हा पावन होऊन हिंदु धर्मात प्रविष्ट होऊ शकत नाही असे हिंदूतील महाविद्वान् अशा धर्ममातेडांचेही मत आहे.

पेशवे व त्यांचे हस्तक ब्राह्मण यांनी पोर्तुगीज सत्तेविरुद्ध व आमच्या प्रभु येशूच्याविरुद्ध लोकांना चिथवून आमच्याविरुद्ध सध्यां सुरू असलेल्या धर्मसंग्रामांत शस्त्रग्रहण करण्याला प्रवृत्त करण्यासाठी ही शुद्धि-संघटनाची घातकी चळवळ जोराने चालविली आहे. कां की, ह्या चळवळीच्या जोरावर त्यांना सर्व लोकांची एकी करून आमच्याविरुद्ध बंड करावयाचे आहे. पण आमचा मोड तर ह्या आमच्या शत्रूच्या हातून होणे शक्यच नाही. कां की, आमच्या डोक्यावर आमच्या प्रभु येशूच्या आकाशातील वापाचे कृपाछत्र रुळत आहे. मात्र प्रभूच्या आज्ञेला पायांखाली तुडवून जे लोक आमच्या शत्रूंना सामील होतील, त्याप्रमाणेच शुद्धि-संघटनाच्या चळवळीला बळी पडून त्यांना तारक असलेल्या प्रभूच्या धर्माची अवहेलना करतील, पुन्हा हिंदु धर्माचा स्वीकार करून उदयीक हिंदुधर्मप्रमाणे शुद्ध्या तोरणे उभारतील, त्यांना आमच्या प्रभूच्या पवित्र इच्छेनुसार स्थापन झालेल्या धर्मशासन-मंडळामार्फत अत्यंत कठोर शासन करण्यांत येईल.

त्याप्रमाणेच आमच्या शत्रूच्या पक्षांतील कोणाही पापी मनुष्याला आमचे जे धर्मबांधव कोणत्याही प्रकारे साह्य करतील, त्यांनाही कठोर शासन करण्यांत येईल. मात्र ज्या अभागी लोकांनी अजून आमच्या प्रभूच्या पवित्र ख्रिस्ती धर्माचा अंगीकार केला नसेल, असे लोक ख्रिस्ती होऊन आमच्या प्रभूच्या कळपांत सामील होऊन स्वतःचा उद्धार करून घेतील तर

त्यांचें हे आमच्या आकाशांतील वापा ! हे प्रभो येशू ! तूं तारण कर.
त्यांचें रक्षण व संगोपन आमच्या हातून होवो.

रामानंदस्वामी व पेशव्यांचे इतर हस्तक यांना पकडून जो कोणी
आमच्या स्वाधीन करील, त्याला योग्य वक्षिस दिलें जाईल.

याप्रमाणें जाहीरनामा गांवांत फडकला, व तेव्हांच त्याच आशयाची
द्वंदीही गांवांत सर्वत्र पिटण्यांत आली.

तो दिवस गेला, दुसऱ्या दिवशीं गुढीपाडवा होता तोही दिवस गेला व
तिसऱ्या दिवशीं म्हणजे चैत्र शुद्ध द्वितीया शके १६६१ सिद्धार्थानाम संवत्सरे
ह्या दिवशीं सूर्योदयाच्या सुमाराला त्याच चुळणें गांवांतील देवीच्या देवालया-
समोर एक अत्यंत विस्मयजनक देखावा दिसू लागला. हत्यारबंद गोन्या पोर्तुगीज
शिपायांनीं कांहीं काऱ्या शिपायांच्या मदतीनें गांवांतून कोंडवाड्याकडे
किंवा कसाईखान्यांत गुरें हांकलून न्यावों त्याप्रमाणें सुमारे पन्नास तरुण लोकांना
तेथें आणून देवीच्या पटांगणांत एका भल्या मोठ्या तारेच्या कुंपणांत कोंडून
ठोविलें होतें. त्या कुंपणाच्या अलीकडे देवालयाच्या सभामंडपांत दोन उच्चासनें
मांडण्यांत आलीं असून त्यांपैकीं एका उच्चासनावर एक सुमारे तीस वर्षांच्या उमरी-
चा रुवावदार पण खुनशी चेहऱ्याचा तरुण बसला होता. त्याच्या एकंदर वेषावरून
तो लष्करी अधिकारी असावा असा स्पष्ट बोध होत होता. त्याप्रमाणेंच त्याच्या
चर्येवर झळकणारा खुनशीपणाचा आनंद व तारेच्या कुंपणांतील वंदीवान तरुणां-
च्या दीनवाण्या मुद्रा यांकडे तुलनात्मक दृष्टीनें पाहनां तो अधिकारीच त्या लोकांना
कैद करण्याला कारण असावा असा स्पष्ट बोध होत होता. त्या तरुण अधिकाऱ्या-
च्या थेट समोर देवालयाच्या पटांगणापलीकडील पाषाणी दीपमालांपाशीं, जथें पूर्वीं
दरसाल शिमग्याची होळी उभारली जाई, त्या जुन्या जागीं एक सुमारे पांच
हात उंचीचा, पायाच्या जांबेइतका जाड निमुळता लोहस्तंभ पुळून उभा करण्यांत
आला होता. त्या लोहस्तंभाच्या टोंकाला खिस्ताचा क्रूस लटकविण्यांत आला
होता. त्या लोहस्तंभापासून थोड्या अंतरावर एक औरस चौरस चार हात लांबी-
मंदीचें व तितक्याच खोलीचें अग्निकुंड प्रज्वलित करण्यांत आलें होतें. लोहस्तंभा-
पासून थोड्या अंतरावर एक सुमारे तिशींच्या उमरीचा भरदार शरीरवांध्याचा
पाणीदार तरुण, एक सुमारे एकविस वीस वर्षांच्या उमरीची नाकाडोऱ्यांनीं

नीटस अशी स्त्री, तिलाच विलगून तीन वर्षांच्या वयाचा एक तरतरीत व निमगोन्या वर्णाचा देखणा बालक व एक पन्नाशीच्या उमरीचा निमम्हातारा अशी चार मंडळी थोड्याच वेळांत बंदीवान म्हणून आणून उभी करण्यांत आली.

तो तरुण व तो म्हातारा यांचे तोंडवळे इतके सारखे होणे कीं, त्यावरून ते पिता-पुत्र असावे असें कोणालाही ठाम वाटलें असतें. त्याप्रमाणेंच त्या बालकाच्या व त्या तरुणाच्या चर्यांत इतका सारखवटपणा होता कीं, तो बालक जरी त्या स्त्रीला विलगून उभा राहिला नसता, तरी तीं मायलेकरें आहेत हें कोणीही ओळखलें असतें. आणि तो तरुण मधून मधून त्या स्त्रीकडे व त्या बालकाकडे इतक्या स्नेहमय दृष्टीनें पाही कीं, त्यावरून ती स्त्री त्याचीच धर्मपत्नी असावी व तो बालक हें त्यांचेच अपत्य असावें अशी कोणालाही निःशंकपणें खात्री वाटली असती. पण इतकें कशाला ? तो बालक तेथे येतांच मधून मधून केंविलवाण्या नजरेनें त्या तरुणाकडे, त्या स्त्रीकडे व त्या निमम्हाताच्याकडे पाहून अनुक्रमें 'वावा !' 'आई !' 'आजोवा' अशा हांका माळ लागला; त्या ऐकून कोणाचीही निःसंदेह खात्री पटली असती कीं, तीं सर्व एकाच कुटुंबातील माणसें आहेत. त्या चौघांचेही हातपाय लोहशृंखलांनीं बद्ध केलेले होते-होय ! त्या लहानग्या गोजिरवाण्या अर्भकाचे हातपायही शृंखलाबद्ध होते. ती मंडळी तेथें येतांच त्यांच्या शृंखलाबद्ध पायांतून एक सांखळी ओवून त्या सांखळीचीं दोन टोंक दोन बाजूंना एकेका दगडाला बांधून टाकण्यांत आलीं. त्या अधिकाऱ्यानें एकवार ह्या बंदीवानांकडे पाहिलें, तेव्हां त्याला कोणी पाहिलें असतें तर ताबडतोब ओळखले असतें कीं, तो अधिकारी त्या मंडळीचा हाडवैरी आहे.

ह्या सर्व मंडळीसभोंवार सुमारे पन्नास गोन्या हत्यारबंद शिपायांचा खडा पहारा होता. त्या उच्चासनावर वसलेल्या अधिकाऱ्याच्या मार्गे चार हत्यारबंद शिपाई अत्यंत अदबीनें उभे होते. तो तरुण अधिकारी व तेथले एकंदर हत्यारबंद शिपाई यांचे चेहरे तजेलेदार व अधिकारमदानें घुंदावलेले दिसत होते. पण इतर सर्व मंडळीच्या चर्येवर मात्र म्लानतेची केंविलवाणी काळसर छाया पसरलेली होती. त्या मंडळींत बंदीवान म्हणून उभ्या असलेल्या चौघां मंडळीच्या चर्येवरही निराशेची व म्लानतेची घनदाट अत्रे दाटलेली दिसत होती. पण अभ्राच्छादित आकाशांत मधून मधून विद्युलता चमकावी त्याप्रमाणें तो बंदीवान तरुण, ती तरुणी व तो म्हातारा यांच्या तेजस्वी पण संतप्त

नेत्रांतून मधून मधून तिरस्कारयुक्त संतापाची चमक मारत होती. त्यांच्यातील ह्या अर्भकाच्या चर्येवर मात्र संतापाचा मागमूसही नव्हता. त्याला आपल्या सभोवारच्या परिस्थितीची काय जाणीव ! त्याला जाणीव फक्त त्याच्या शृंखलाबद्ध हातांपायांना होणाऱ्या वेदनांची होती; त्या वेदना व सभोवारच्या भेसूर परिस्थितीमुळे उत्पन्न झालेलं भय यांमुळे त्याची कोमल चर्या अग्नि-ज्वालांनी होरपळून गेलेल्या नाजूक पुष्पाप्रमाणे कोमेजून गेली होती.

ती चार वंदीवान मंडळी तेथे हत्यारबंद शिपायांच्या कडेकोट पहाऱ्यांत येऊन थडकतांच तेथे पूर्वीच तारेच्या कुंपणांत डामवून पडलेल्या लोकांच्या तोंडून हळहळीचे मानसोद्गार निघू लागले व कांहींच्या डोळ्यांतून दुःखाश्रुही वाहू लागले. तो लोहस्तंभ व ते धडाडलेले अभिकुंड पाहून त्या कैद्यांच्या चर्याही एकदम पालटल्या, जीविताविषयी पूर्णपणे निराश झालेल्या जीवांच्या चर्येवर ज्या प्रकारची अत्यंत भेसूर पण किंचित् वेफिकिरीची छाया पसरते, तशा प्रकारची छाया तो तरुण, ती स्त्री व तो निमम्हातारा मनुष्य यांच्या चर्येवर पसरली होती. आयुष्याच्या अखेरच्या क्षणापर्यंत जीवाची जीविताविषयीची आशा सुटत नाही असा जगाचा सर्वसाधारण अनुभव असतो. पण कांहीं अपवादात्मक प्रसंग असे प्राप्त होतात कीं, त्या प्रसंगां जीवाचा प्रत्यक्ष अंत होण्यापूर्वीच त्या अंताच्या पूर्ण जाणिवेच्या जबरदस्त धक्क्याने त्या जीवाचा जीविताविषयाचा आशातंतु तुटून गेलेला असतो. त्या अभागी कैद्यांची स्थिति अशीच होती.

ते कैदी तेथे येऊन डांबून पडतांच त्या अधिकाऱ्याने तुच्छतापूर्ण खुनशी दृष्टीने एकसारखे दोनतीन वेळां त्यांच्याकडे पाहिले व लगेच आपल्या मागच्या एका काळ्या शिपायाकडे वळून विचारलें, “ आलबुकर्क ! पोर्टोसाहेबांना यावयाला अजून कितीसा अवकाश आहे ? ”

“ साहेब इकडे यावयाला निघाले आहेत. ते एवढ्यांत यावयाला हवे होते. अजून कां आले नाहीत नकळे.” आलबुकर्क उत्तरला.

“ मागांतच कोणा वदमाषाने त्यांच्यावर एखादे संकट ओढवून आणलें नसेल ना ? ” तो तरुण अधिकारी समोर जमलेल्या सर्व लोकांच्या घोळक्याकडे एकवार लक्ष्यपूर्वक पहात म्हणाला, “ खरेच, तो वेरड बुद्धमजी ह्या मंडळींत कोठें दिसत नाही. आणि तो स्वामीही दिसत नाही. त्यांना तुम्हीं कां पकडून

आणलें नाहीं ? तुमच्यापार्शी मी जी वहिमी माणसांच्या नांवांची यादी कालच दिली होती, त्यांत त्यांचीं नांवे प्रथमच होती; खरें ना ? ”

“ होय साहेब ! ” आल्बुकर्क उत्तरला.

तो तरुण अधिकारी आपल्या मागच्या दुसऱ्या एका काळ्या शिपायाकडे वळून म्हणाला, “ जॉन ! तूं तर त्या वेरडांना चांगला ओळखतोस. आपल्या माहितीतील वहिमी माणसांवर नजर ठेवून त्यांना कैद करून आणण्याची जबाबदारी तुझ्यावर होती. खरें ना ? ”

जॉन उत्तरला, “ होय साहेब !— ”

“ होय साहेब काय ? तूं तुझी कामगिरी नीट वजावली नाहींस ! ”

“ साहेब ! रात्रभर मी दुल्लभजी ज्या घरांत रहात असे त्या घरावर सशस्त्र पहारा ठेवला होता. पण त्यापूर्वीच तो जो कोठें बाहेर गेला होता, तो आज उजाडेपावेतो घरीं आलाच नाहीं. आणि तो स्वामि तर आमचें सैन्य गांवांत येऊन पोंचण्यापूर्वीच बाहेरगांवीं कोठें निघून गेला असल्याचें मला नक्की कळलें. अशा स्थितींत माझा काय इलाज चालणार ? ”

“ हें तूं अगोदरच माझ्या नजरेला कां नाहीं आणलेंस ? ” तो अधिकारी किंचित् त्रासिकपणानें जॉनला म्हणाला, “ असा हलगर्जीपणा अशा महत्त्वाच्या कार्मां मुळींच उपयोगाचा नाहीं. पोर्टोसाहेबांशीं त्या हरामखोर रामानंदाचा उभा दावा आहे हें तुला कसे माहित नाहीं ? जा पाहूं ! अगोदर पोर्टोसाहेबांचा तपास करून ये जा. ”

याप्रमाणें त्या अधिकाऱ्याचा हुकूम होतांच जॉन तसाच पोर्टोसाहेबांच्या तपासासाठीं निघाला. तो थोडा दूर जातो न जातो तोच तेथें एक पालखी येऊन थडकली. ती पालखी पहातांच कोणी तरी ‘वडें घर पोकळ वांसा’ या थाटाची गोरी भिक्षेकरीण आली हें देवाल्यासमोर जमलेल्या सर्व मंडळीला अजमावतां आलें. इतका अचूक अंदाज त्यांना करतां येण्याचें कारण अलीकडे पोर्तुगीजांच्या पडत्या काळांत अशा प्रकारचें प्रतिष्ठित भिकार देशांत सर्वत्र फारच लोटलें होतें.* प्रतिष्ठित गोऱ्या भिकारणींनीं स्वतः पालखींतून भिक्षा

* गोव्यांतील पोर्तुगीज सत्तेला उतरती कळा लागल्यावर तेथील लोकांचे जे हाल होऊं लागले त्याचा हा परिणाम होय. अशा प्रकारची विपन्नावस्था पोर्तुगीज समाजाला हिंदुस्थानांत त्यापूर्वीच प्राप्त झाली होती. ट्रॅव्हर्निअर इ० सन

मागावयाला निघावयाचें व त्यांच्या बरोबरच्या नोकरांनीं पुढें जाऊन भिक्षा गोळा करावयाची, असल्या प्रतिष्ठित भिक्षांदेहीचा परिपाठ होता. त्या परिपाठाला अनुसरून त्या पालखीबरोबर दोन तरुण व सुंदर दासी होत्या. त्यांना पहातांच तोंड कोणा प्रतिष्ठित भिकारणीचा लवाजमा आहे हें कोणालाही ओळखतां येण्याजोगें होतें. क्विबहुना त्या काळांत पालखींतून भिक्षा मागावयाला निघणाऱ्या ह्या भिजासखोर गोऱ्या भिकारणींचा इतका सुळसुळाट झाला होता कीं, त्यामुळे खरोखरीचें प्रतिष्ठित व पालखीपदस्थ लोक पालखींतून त्या प्रांतीं हिंडण्याला कचहं लागले होते. पुरुष पालखींतून मिरवणारे असे थोडेच. पालखीपदस्थ श्रीमंतांच्या बायका काय त्या देवदर्शनाला अथवा एखाद्या समारंभाला जावयाला निघाल्या कीं पालखींतून जावयाच्या; पण पडदानशीन पालखींत एखादी भिजासखोर गोरी भिकारीण वसली आहे कीं कोणा थोरामोठ्याची बायकामंडळी वसली आहे हें सामान्य जनांनीं कसें ओळखावें ? वरें, अशा पालखीपदस्थ थोरामोठ्यांच्या बायका कधीतरी पालखींतून वाहेर पडावयाच्या; एरव्हीं नेहमीं गांवतून रस्तोरस्तीं पालखी हिंडावयाच्या त्या अशा गोऱ्या भिकारणींच्या. त्यामुळे पालखी व त्या पालखीबरोबर थोडासा चारदोन माणसांचा लवाजमा दिसतांच सकृद्दर्शनीं जो तो जनांत खूणगांठ बांधी कीं, गोरी भिकारीण आला.

आज ती पालखी आलेली पहातांच देवालयसमोर जमलेल्या कांहीं लोकांना तर त्याहूनही जास्त बोध झाला कीं, ही किल्लेदारीणवाईची पालखी असावी. त्या अधिकार्यानें तर प्रथम म्हणजे पालखी दृष्टिपथांत यावयाच्या पूर्वीं केवळ पुढें आलेल्या दोघी दासींना पाहूनच ती सोफियाची पालखी आली असावी असें अजमावून चट्कन् उठून पुढें जाऊन पाहिले. तेथल्या कांहीं लोकांना वाटलें कीं, गोरी भिकारीण आलेली पाहून गोऱ्या कातडीला मान देण्यासाठीं तो अधिकारी उठला. पण त्याच्या उठण्याचें कारण निराळेंच होते. तें त्याच्या बरोबरच्या शिपायांना मात्र माहित असावें. कारण ते लगेच एकमेकांकडे पाहून डोळे मिचकावून हंसले. ते कां हंसले असावे वरें ?

१६४८ मध्ये लिहितो, 'पूर्वींचीं श्रीमंत कुटुंबें हल्लीं भिक्षा मागूं लागलीं आहेत, तरी त्यांनीं आपला थाट टाकून दिलेला नाही. पोर्तुगीज बाया पालखींत वसून भिक्षा मागण्यास जातात आणि बरोबरचे नोकर आंत जाऊन भिक्षा गोळा करितात. ज्या ज्या ठिकाणीं पोर्तुगीजांनीं राज्य कमावले, तेथें सर्वत्र असाच थाट उत्पन्न झाला, आणि त्याचा परिणामही तोच झाला.'

प्रकरण पहिलें

सोफिया

सोफिया कोणत्याही कारणाने कां असेना, पण त्या प्रांती-नव्हे, गोवंप्रांतीही आजलेली वाई होती. ती आजला वयानें सुमारे एकवीस वर्षांची होती. पण तिला पाहून कोणीही ती सोळा वर्षांच्या वयाची तरुणी असावी असेंच म्हटलें असतें, इतकी तिच्या शरिराची ठेवण व घडण वांधेसूत होती. सोफिया रूपानें फार सुंदर होती असें जरी नाहीं, तरी ती मोहक होती एवढें मात्र निःसंशय. तिच्या नेत्रांत असें कांहीं विलक्षण पाणी होतें कीं, तिला नजरवंदीचा जादूटोणा माहोत नसतांही ती ज्याच्याकडे पाही त्याची नजरवंदी करून सोडो. आतां, पाणीदार नजर देखील दोन प्रकारची असते. एक प्रकारची पाणीदार नजर सद्विचारी माणसांच्या मनांत आदर व अनुकंपा उत्पन्न करते आणि दुर्जनांना विलक्षण धाक-दरारा दाखविते. ज्यांचे आचार-विचार पवित्र गंगा-जलाप्रमाणें निर्मळ असतात, अशा पाणीदार दृष्टींच्या माणसांच्या दृष्टींतच अशा प्रकारचें पवित्र पाणी खेळत असतें. दुसऱ्या प्रकारची पाणीदार नजर सज्जनांच्या मनांत तिरस्कार उत्पन्न करते व दुराचारी जनांच्या अंतःकरणांत गुदगुल्या करते. ज्यांचे आचार-विचार अपवित्र असतात, अशा दुराचारी माणसांपैकी ज्यांची दृष्टि पाणीदार असते त्यांच्या दृष्टींत असलें पाणी खेळत असतें. सोफियाच्या दृष्टींत ह्या दुसऱ्या प्रकारचें पाणी खेळत होतें. इतकें असूनही ज्याला ज्याला सोफियाची ओळख झाली, तो तो मनुष्य कधीही तिच्या मोहजालांत गुरफटला जात नसे. त्यामुळें सोफिया इतकी सुंदर व इतकी चंचल असूनही आणि जगाच्या रहाटीप्रमाणें तेव्हांदेखील खीलंपट नादान लोकांची तेव्हांच्या समाजांत वाण नसून सुद्धा-फार काय, खुद्द सोफियाच्या जातभाईत तेव्हां सर्व प्रकारचे अनाचार परमावधीला पोचलेले असतांनादेखील जगाच्या वाजारांत सोफियाच्या दुःशीललांछित सौंदर्याला पुरें मोल मिळणें अशक्य झाल्यामुळें एका कार्की लक्षाधिकाची सहचारिणी शोभणारी ती आज भिक्षापात्राची मिरासदारीण झाली होती ! एका कार्की तिनें जिथें सोनें वेंचलें तिथें गोंवऱ्या वेंचणें आज तिच्या कपाळीं आलें होतें !

सोफिया ही गोव्यांत एका नादान पण श्रीमान् अशा पोर्तुगीज धर्मगुरुच्या विलासमंदिरांतील एका परमसुंदर मुसलमान स्त्रीच्या पोटी जन्माला आलेली होती. गोव्यांतील पोर्तुगीज लोकांच्या पाशवी अत्याचारांच्या इतिहासांत अशी उदाहरणे असंख्य असल्याने व आजचा त्या प्रांतांतील वारयोषितांचा मोठा वर्ग तत्कालीन अत्याचारांची प्रत्यक्ष साक्ष देत असल्याने सोफियाची आई त्या कोणा नेच पोर्तुगीज धर्मगुरुच्या विलासमंदिरांत कशी ओढली गेली, ह्या हृदयद्रावक प्रसंगाचे वर्णन एथे न केल्यानेही भागण्याजोगे आहे. एवढे मात्र खरे की, सोफिया ही जन्मतःच अभागी होती. ती जन्माला येऊन महिना लोटला नाही तो तिच्या आईने परलोकचा पल्ला गांठला. राहातां राहिला बाप; पण विलासदासीच्या अपत्याला किंमत देण्याइतकी माणुसकी त्या बापाच्या अंगी मुळीच नव्हती. त्यानें लगेच एका अनाथालयांत त्या एक महिन्याच्या तान्ह्या अर्भकाला पाठविलें. तेथे सोफिया वयाला पंधरावें वर्ष लागेपावेतो राहिली. ती वयांत आल्यावर तिच्या जन्मदात्या बापानें तिच्या साठी एवढेच केले,—तेव्हांच्या पोर्तुगीज गव्हर्नर जनरलपार्शी एक शब्द खर्च करून सोफियाशी जो कोणी तरुण लग्न लावील त्याला पोर्तुगीज सैन्यांत शिलेदारी मिळण्याची व्यवस्था केली. तेव्हां बेकार गोऱ्या लोकांना मुळीच दुष्काळ नव्हता. तशांत अर्धवाटग्या, वेशिस्त व व्यसनी तरुणांनीं तर तो सारा देश गजबजून गेला होता. अशा अर्धवाटग्या तरुणांना सैन्यांत जागा देऊन त्यांच्या पोटापाण्याची सोय करण्याचे प्रयत्न सरकाराकडून प्रथमपासून कसून चालले होते हे खरे.* पण लाखांनीं असली धेडगुजरी व नादान प्रजा निर्माण झाली, तितक्या

* पोर्तुगीज लोक हिंदुस्तानांत आले ते ऐषआरामी व चैनी बनले. त्यांना पायदळांत नोकऱ्या करणे कमी प्रकारचे वाटू लागले व हिंदुस्थानांतील राजे-रजवाडे व इतर लोक यांच्याशी झगडण्याला भरंवशाची फौज तर पाहिजे, तेव्हां ती संपादन करण्यासाठीं अल्बुकर्क यानें युरोपांतील पोर्तुगीज लोकांच्या एतद्देशीय स्त्रियांशीं लग्नें लावून देण्याची युक्ति प्रथम काढली. अशीं लग्नें लावणाऱ्या स्त्रियांना वक्षीस मिळे व पुरुषांना नोकऱ्या मिळत. त्यामुळे अर्धवाटगी प्रजा पुष्कळ वाढली. परंतु त्यामुळे उत्पन्नापेक्षां खर्च जास्त येऊं लागला. तरीही ही व्यवस्था कायम ठेवण्यावद्दल धर्माधिकाऱ्यांचा फार आग्रह असे. हे वाटणे लोक घमंडखोर व आळशी असत, आणि त्यांना नोकऱ्या देऊन

सर्वांची सोय सरकार तरी कुठें लावणार ? त्यामुळे सोफियाशी लग्न करून शिलेदारी मिळविणारा बेकार तरुण सांपडण्याला मुळांच अडचण पडली नाही. त्याला सोफिया आवडली व तो सोफियाला आवडला; दोघांचें लग्न झालें व तो तरुण शिलेदार बनला. पण विचारानें सहा महिने देखील शिलेदारीचा किंवा संसार-सुखाचा उपभोग घेतला नाही. तो अकस्मात् एका प्राणांतिक आजाराला वळी पडला व सोफिया विधवा झाली. तेव्हां तिला नुक्तेंच पंधरावें वर्ष पूर्ण झालें होतें.

पण सोफियेला वैधव्यपंक्रांत फार दिवस रतून वसावें लागलें नाही व तीही पतिनिधनामुळे झुरत बसगारी स्त्री नव्हती. वैधव्य वांट्याला आल्यापासून दोन महिन्यांच्या आंत तिनें एका वड्या लष्करी अंमलदाराशीं आपलें लग्न आपण होऊनच जुळविलें. कोणाला वाटेल कीं, सोफियाचें नशीब ह्या दुसऱ्या विवाह-संबंधानें उदयाला आलें. पण तसेंच केवळ नाही. तिच्या प्रेमपाशांत अडकून तिचा पति झालेला तो लष्करी अंमलदार ह्या लग्नाच्या वेळीं साठ वर्षांच्या वयाचा होता व हें त्याचें सहावें लग्न होतें. सोफियानें जाणून 'बुजून अशा जख्खड थेरड्याशीं लग्न लावलें तें केवळ त्याच्या संपत्तीकडे पाहून लावलें, व अशा विषम लग्नाचा परिणामही पुढें त्या काळच्या अस्सल पोर्तुगीज किंवा बाटग्या ख्रिस्ती स्त्रीसमाजाच्या सार्वत्रिक अधःपातमय जीविताला अनुसरून

पोसण्याचा खर्च सरकारावर पडे. ह्या अवाढव्य खर्चांमुळे पुढें पुढें सरकारांत पैशाची टंचाई पडूं लागली व त्या अवाढव्य खर्चावर पोसले जाणारे पोर्तुगीज लोक व त्यांची प्रजा यांचें जें पैडार बनलें; तेंही शिस्त मोडून बंडखोरां-प्रमाणे वागूं लागलें. ते लोक आपल्या बंदुकी देखील इकडोळ राजे लोकांना विक्रीत व पोटा भरण्याकरितां वाटेल तें नीच कृत्य करीत. याविषयीं तक्रारी इ० सन १५४८ मध्यें राजाकडे गेल्या व अशा बेकार लोकांना लष्करी नोकर समजून पगार सुरू करण्याविषयीं शिफारस करण्यांत व त्या शिफारशीची योग्य अंमलबजावणीही झाली. पण त्या उडाणटप्पू घमंडखोर लोकांना पगार सुरू झाल्या तरी जुगारासारख्या व्यसनांत त्यांचा अपव्यय होऊं लागला व त्यांची दैना कायमच राहिली. पोर्तुगीजांच्या उतरत्या कळेंत पुढें पावणेदोनशें वर्षांनीं पोर्तुगीजांचा ह्या अधःपात कोणत्या थराला गेला असेल याची योग्य कल्पना कोणासही करतां येईल.

व्हादयाचा तोच झाला.* त्या लष्करी अंमलदारांचे सोफियाशी लग्न झाल्यावर थोड्याच दिवसांत त्या अंमलदाराची ठाण्याच्या किल्लेदारीच्या कामावर नेमणूक झाली. अर्थात् सोफियाही त्याच्याबरोबरच एकदम गोव्याहून ठाण्याला आली. त्या वेळचा सोफियाचा श्रीमंतीचा थाट कांहीं और होता. ती अगोदरच विलासप्रिय व चंचलवृत्तीची होती, तशांत तिचा हा दुसरा पति तिच्या पंधरा

* डानव्हर्ससारख्या अनेक इतिहासकारांनी आपल्या इतिहासांत हिंदुस्थानांतील तत्कालीन पोर्तुगीज समाजाच्या सार्वत्रिक अधःपाताचे शब्दचित्र रेखाटून ठेविले आहे, ते असे:—‘ व्यापाराने हिंदुस्थानांतील पोर्तुगीज लोक धनाढ्य झाले होते व शिवाय लष्करी भपका व धर्माधिकार्यांचा डामडोल अतोनात वाढला होता. लोक आपली सर्व कामे गुलामांकडून करून घेत असत. त्याप्रमाणेच बरेदाज गणल्या जाणाऱ्या पोर्तुगीजाने कोणताही धंदा करणे अप्रतिष्ठितपणाचे समजले जाई. त्यांच्या वायकांनाही घरांतील कामे करणे प्रशस्त वाटत नसे. लष्कर, धर्मखाते, सरकारी नोकरी व थोडाबहुत समुद्रावरील व्यापार यांशिवाय इतर कोणताही धंदा पोर्तुगीज लोक स्वतः करीत नसत. त्यामुळे ते आळशी व व्यसनाधीन बनले. आळशी पुरुषांच्या झुंडी रस्त्यांतून व जुगारीच्या अड्ड्यांतून हिंडतांना दिसून येत. जुगारीचा सरकाराला कर मिळत असून तेथे सर्व प्रकारची चैन चाले. नाच, तमाशे, गाणेवजावणे, जादूटोणा, खुषमस्करी इत्यादि चैनीच्या प्रकारांचा तेथे मुकाळ असे. वायकांना पुरुषांत मिसळण्याची मनाई असल्याने त्या पडद्यांत वसून गाणे, खेळणे, भांडणे, खुषामस्करे व गुलाम यांच्याशी चेश्चर करणे इत्यादि प्रकारच्या चैनीत कालक्रमणा करीत. त्या उष्णतेचा ताप टाळण्यासाठी बहुशः अर्धनग्न अवस्थेत रहात. त्या कपटविद्येत निष्णात असत; व मोगल लोकांच्या जनानखान्यांतील अनाचारांप्रमाणेच अनाचार ह्या पोर्तुगीजांच्या जनानखान्यांत चालत. नवऱ्याशी कपट लढवून, त्याला गुंगीचे औषध वगैरे पाजून त्या स्त्रिया आपला अनीतिमय प्रीतिव्यवहार यथेच्छ चालवीत. प्रार्थनेकरितां मंदिरांत वगैरे जाणे झाल्यास त्या स्त्रिया मोठा थाटमाट करीत. त्यांचा पोषाक बहुमोल भरगच्चीचा असून तो हिरे, माणके, मोत्ये वगैरे रत्नांनी मढविलेला असे. त्या डोक्यांत, दंडांत, हातांत व कमरेत नाना प्रकारचे मौल्यवान् अलंकार धारण करीत; डोक्यावरून पायांपर्यंत झिरझिरीत वस्त्राचा बुरखा घेत; व बरोबर पहारेकऱ्यांचा लवाजमा येऊन भरगच्चीच्या म्यान्यांत

सोळा वर्षांच्या भरजवानींतील उमरीच्या सानानें तिचा आजोव! शोभण्याइतका वृद्ध असल्यानें त्यानें आपल्या ह्या तरुण पत्नीला प्रसन्न ठेवण्यासाठीं मनसोक्त आचरण करण्याची सोकळीक तिला ठेवली होती. स्वातंत्र्य, तारुण्य, सौंदर्य, नैजसिद्ध वृत्तिचांचल्य, दुःसंगति व अपार धनवैभव इतक्या सर्व गोष्टींचा एकत्र समुच्चय सोफियाच्या ठायीं होतांच ती ताळतंत्र सोडून वेकामपणानें वागूं लागली यांत आश्चर्य तें काय ? तिच्या वेकाम वर्तनाला तेव्हांच्या चालीरीतींप्रमाणे फक्त एकाच गोष्टीचा आळा होता. आजकालच्या युरोपीय समाजाप्रमाणें त्या काळीं स्त्रियांना पुरुषांत सोकळेपणानें सर्रास मिसळण्याची सोकळीक नव्हती, त्यामुळें सोफियाला उजळ माथ्यानें समाजांत वावरतां येत नसे इतकेंच काय तें; पण पडद्याआड पाहिजे तसें वर्तन ठेवावयाला तिला कोणताच आडपडदा नव्हता. त्या काळच्या चाली-रीतींप्रमाणें सोफिया इतर जनांना हटकून दिसावयाची ती फक्त प्रार्थनामंदिरांत जातांना. त्या वेळीं ती भरजरी रेशमी पोशाक करी. तोंडाला मुवासिक उटणीं फांशी. तिच्या पोलक्याला व झग्याला लक्षावधि रुपये मोलाच्या मणिमौक्तिकांच्या किनारी लावलेल्या असत. ती आपल्या सस्तकावर एखाद्या महाराणीच्या मुकुटाशीं स्पर्धा करणारा मणिमुक्ताखचित अलंकार धारण करी. तिच्या दंडांत कांहींसे वाज्बंदांसारखे रत्नखचित अलंकार असत. गळ्यांत टपोऱ्या मोत्यांचा हार असे व हातांत हिन्याच्या वांगड्या असत. उत्रड्या अंगानें वाहेर पडावयाचें नाहीं म्हणून ती पायांपासून डोकीपर्यंत रेशमी बुरखा वेई; पण त्या बुरख्यालाही बहुमोल मोत्यांची किनार असे व तो बुरखा इतका झिरझिरीत असे कीं पहाणाऱ्या लोकांनाच काय, पण खुद्द तिलाही आपण बुरखा घेतला आहे असा भास देखील होऊं नये. ती अशा वेळीं पायांत मोजे

वसून प्रार्थनामंदिरांत जात. त्या स्त्रिया पायांत मोजे न घालतां मोत्यांनीं मढविलेले सपाट पायांत घालीत. त्या सपाटांची टांच सुमारें सहा इंच तरी उंच असे. त्या स्त्रिया गालांना रंग फांशीत. मंदिरांत पोचल्यावर एक दोन नोकर त्यांना धरून आंत नेत, कारण उंच टांचांमुळें त्यांना मुळींच चालतां येत नसे. ह्याप्रमाणें मंदिरांत दहा-चाळीस पावलें चालून जाण्यास त्यांना निदान पाव तास तरी लागे. अशा मंदगतीनें चालणें हें तेव्हां मोठ्या सभ्यपणाचें लक्षण समजले जात असे.—सरदेसाईकृत 'ब्रिटिश रियासत' (पूर्वार्ध).

न घालतां उघड्या पायांत फारच उंच टांचांचे मोत्यांनीं मढविलेले भरजरी सपाट घाली. अशा थाटानें ती भरगच्ची पालखींत वसून खास पहान्यांतून प्रार्थना-मंदिराकडे निघाली कीं, लोक नुसते तिच्याकडे मंत्रमुग्धाप्रमाणें टकमक पहात जागजागीं उभे राहात. तिच्या पहारेकऱ्यांचा एकंदर थाटमाट तिच्या थाटमाटाऱ्या साजेसाच असे व आपणाप्रमाणेंच रूपानें सुंदर व उमद्या अशाच पहारेकऱ्यांची ती नेहमीं निवड करी. ती प्रार्थना-मंदिरापाशीं जाऊन पांचली कीं तिला हात देऊन आंत चालवीत नेण्यासाठीं वरोवरच्या पहारेकऱ्यांत अह-महमिका सुरू होई. दरवाजापासून बैठकीपर्यंत जाईतों तिला अर्धी घटका तरी वेळ लागे. एवढ्या वेळांत प्रार्थनामंदिरांतील सर्व लोक बुभुक्षित नजरेनं तिच्याकडे टक लावून पहात वसत. प्रार्थना आटोपून परत येतांनाही ह्याच गोष्टीची पुनरा-वृत्ति होई. सोफियाच्या सौंदर्यानें व डामडौलानें तेव्हां ठाण्याच्या खिस्ती रहि-वाशांना इतकें वेडावून सोडलें होतें कीं, कधींही प्रार्थनामंदिरांत न येणारे लोकही ज्या दिवशीं सोफिया प्रार्थना मंदिरांत येई, त्या दिवशीं हटकून तथें येत. तेवढ्या-साठीं ते सोफिया कधीं प्रार्थनामंदिरांत कोणत्या दिवशीं जाणार याबद्दल बातमी काढण्यांत तत्पर असत, व बातमीदारांनाही अशा बातम्या पांचवून योग्य किफायत करतां येई.

पण एथेंही पुन्हा सोफियाच्या दैवानें दगा दिला. ती आपल्या तैनातींतील एका हलकट पण छानछोकीच्या उडाणटप्पू तरुणाच्या नादीं लागली. त्या नादी-पणाचा हां हां म्हणतां इतका कळस झाला कीं, त्या लफंग्या माणसाच्या साह्यानें तिनें प्रत्यक्ष आपल्या नवऱ्याला विष चारून ठार मारण्याचा वेत केला. तिच्या दुर्दैवानें तो वेत सिद्धीला जाण्यापूर्वीच उघडकीला आला व तिच्या नवऱ्यानें तिच्याशीं काडीमोड करून तिला आपल्या घराबाहेर काढून दिलें. ज्या लफंग्याच्या नादानें तिनें हें आसुरी कृत्य आरंभिलें होतें, त्याला मात्र देहान्त शासन मिळालें. आणि हा प्रकार तिचें त्या किल्लेदाराशीं दुसरें लग्न लागल्यावर अवघ्या एका वर्षांत झाला तेव्हां तिच्या वयाला सोळावें वर्षही पुरें झालें नव्हतें.

एवढ्यावरच सोफियाचें भाग्यचक्र थांबलें नव्हतें. तिच्या आयुष्याचे धिंडवडे अजून निघावयाचे होते. वरच्याप्रमाणेंच आणखी दोन वेळां तिच्या विवाहाचा योग जुळून आला. पैकीं पहिल्या म्हणजे एकूण तिसऱ्या वेळचा तिचा पति हा पोर्तुगीज सरदार होता. तो एकंदरीत सोफियाला प्रिय वाटणारा असाच

तरुण, मान्यतेचा व वैभवसंपन्न पति होता; आणि त्याच्या संगतीत सोफियाची दोन वर्षे सुखाने गेली. पण तो सरदारही नाही होता, व त्या नादापार्यांच त्याचा ठाण्याच्या किल्ल्यांत एके दिवशी खून झाला. खरा प्रकार असा की, त्याचा खून झाला; पण लोकापवाद मात्र असा उत्पन्न झाला की, सोफियाने मारेकरी घालून त्याला ठार केले. तिने आपल्यापूर्वीच्या पतीला विषप्रयोग करून ठार मारण्याचा व्यूह राचिला होता ही गोष्ट जगजाहीर असल्याने असा लोकापवाद उत्पन्न होऊ शकला; व तो हां हां म्हणतां इतका विकोपाला गेला की, अखेर धर्मशासनमंडळासमोर सोफियाची पतिहत्येच्या अपराधाबद्दल रीतसर चौकशी होऊन तिला मुंडण करून जिवंत जाळण्याची शिक्षा ठोठावली गेली. पण त्या शिक्षेची अंमलबजावणी होण्यापूर्वीच सोफिया तुरंगावरील लांचखाऊ वाटग्या अधिकार्याचे हात ओले करून तेथून निसटली व थेट गोव्याला पळून गेली.

गोव्यांतच काय, पृथ्वीच्या कोणत्याही भागावर गेले तरी मानवजातीचे सर्व-साधारण नैसर्गिक मनोविकार थोडेच बदललेले असणार ! सोफिया जी गोव्यांत गेली, ती एकदम योगिनी वनून तेथल्या एका मठांत वास्तव्य करू लागली. या ठिकाणीही तिच्या तारुण्याने व सौंदर्याने तिला दगा दिला म्हणावे किंवा त्या दोन साधनांचा तिने स्वार्थसिद्धीकडे उपयोग करून घेतला म्हणावे, त्या नव्या दिशेने तिच्या आयुष्याची नौका कांहीं काळ म्हणजे सुमारे एक दोन वर्षे सुरळीतपणे चालली व अखेर ती एकवार जी अथांग भवसागरांत वहात गेली, ती पुन्हा मार्गाला लागली नाही. योगिनी म्हणून आयुष्य कंठीत असतांनाच तिचा तेथल्या गव्हर्नराच्या पुतण्याशी—लुई बुथेलो या नांवाच्या एका तरुण व वैभवशाली लष्करी अधिकार्याशी—परिचय झाला, व थोड्याच दिवसांत त्या परिचयाचे प्रेमांत रूपान्तर होऊन त्या दोघांचे लग्न झाले. लग्नानंतर लौकरच लुई बुथेलोची ठाण्याचा किल्लेदार म्हणून नेमणूक झाली व अर्थातच सोफिया त्याच्याबरोबर ठाण्याला आली. ती ठाण्याची राणी म्हणून सत्ता गाजवू लागली. पुन्हा तिचा थोटमाट सुरू झाला, रंगढंग सुरू झाले, सर्व कांहीं पूर्ववत् सुरू झाले.

पण लुई बुथेलो सोफियाइतका सुंदर नव्हता व तो हडेलहप्पी गडी होता. तो सोफियाला फार दिवस प्रसन्न ठेवू शकला नाही. त्याच्या संसारांत सोफिया दिवस कंठीत असतांना तिच्या प्रेमसंबंधाला पुन्हा फांटे फुटू लागले. त्याच सुमाराला बुथेलोला त्या प्रांताचा मुख्य सेनापति नेमण्यांत आले. अर्थात् ती योगायोगाची

गोंष्ट होती. मराठ्यांनीं बुथेलोच्या शिरजोरपणामुळे चिडून, त्याने प्रत्यक्ष पेशव्यांना एका प्रसंगीं तडजोडीच्या बोलण्यांत शिव्या देऊन त्यांचा अपमान केला होता तो डाव मनांत धरून व ठाण्याचा किल्ला कावीज करण्याचा निर्धार करून किल्ल्याला वेढा दिला, तेव्हां बुथेलोनें मुंबईकर इंग्रजांना विनंति करून त्यांच्यापासून कांहीं युद्ध-साहित्य व कांहीं चांगले गोळंदाज मागविले. इंग्रजांनीं बुथेलोच्या मागणीप्रमाणें कांहीं तरी कांहीं अंशीं त्याला मदत केली. तेव्हां मुंबईहून जे गोळंदाज ठाण्याला आले, त्यांत रॉबर्टसन या नांवाचा एक धाडसी व सुंदर असा अविवाहित गोळंदाज तरुण होता. रॉबर्टसन गोळंदाजीच्या कामांत चांगलाच वाकवगार होता. त्याची सुरुमकी पाहून सोफिया त्याच्यावर आषक झाली. पण हा प्रकार बुथेलोच्या हाताखालील एक सेनानी आल्काकोव्हा व बुथेलोच्या हाताखालील दुय्यम सेनापति पेड्रो डि मेलो यांच्या दृष्टीपत्तीला येऊन त्यांनीं बुथेलोला सावधगिरीची सूचना दिली. बुथेलोनें तावडतोव रॉबर्टसनला पकडून धर्मशासनमंडळासमोर हजर केले व त्या मंडळाने रॉबर्टसनला हद्दपारीची शिक्षा टोटावली. वास्तविक त्याला प्राणदंडाचीच शिक्षा व्हावयाची, पण तो इंग्रजांचा प्रजाजन व सेवक असल्यानें हद्दपारीच्या शिक्षेवर बचावला.

पण रॉबर्टसननें जातां जातां ह्या गोष्टीवद्दल बुथेलोवर साधला तेवढा सूड घेतला. त्यानें इंग्रज गोळंदाजांना गोळंदाजीच्या कामांत हेतुपुरःसर कुचराई करायला लावले, आणखीही नाना भानगडी केल्या; व त्यांचा परिणाम अखेर ठाण्याच्या लढाईत बुथेलोच्या मार्शीं अपशयाचें खापर फुटण्यांत झाला. मराठे व पोर्तुगीज यांची खडाजंगीची लढाई होऊन सर्व पोर्तुगीज सैन्य त्या लढाईत कापलें गेलें, मराठ्यांनीं ठाण्याचा किल्ला कावीज केला व बुथेलोला तेथून वसई-कडे पळ काढून आपला जीव बचावावा लागला. ठाण्याचा किल्लेदार पेड्रो डि मेलो व मुख्य पोलीस अधिकारी अँटोनिओ डि आल्काकोव्हा यांना आपल्या मुख्य सेनापतीच्या पळपुटेपणामुळे नाइलाजानें किल्ला मराठ्यांच्या स्वाधीन करून तेथून निघून जावें लागलें. ही ठाण्याच्या पाडावाची अशुभ वार्ता गोवे एथें गव्हर्नर-जनरलला कळतांच त्यानें आपल्या पुतण्याला तावडतोव सेनापतिपदावरून दूर केले व त्याच्या जागीं अँटोनिओ कार्डिम फ्रो ह्या नव्या अनुभवी व धिमेया स्वभावाच्या सेनापतीची नेमणूक केली. ॥ सोफियाला बुथेलो हा कुलूप असल्या-

मुळें आवडत नव्हताच. शिवाय त्यानें तिच्या नूतन प्रियकराला हद्दपार केल्या-
मुळें ती त्याच्यावर जास्तच रूष्ट झाली होती. त्यांत आणखी ह्या नामुष्कीच्या
पराजयाची भर पडली. त्यामुळें बुथेलो गोव्याला माघारा जावयाला निघाला तेव्हां
सोफिया त्याच्यावरोवर तिकडे न जातां वसईतच कायम राहिली. तिचें वैभव
गेलें, मान्यता गेली, सर्वत्र तिची छीः थूः झाली; तरीही ती फारशी न डग-
मगतां पुन्हा आपलें नशीब उदयाला येईल ह्या आशेनें आजवरच्या सर्व पतींना
नागवून जें काय जडजवाहीर तिच्या गांठीला होतें त्यावर शक्य तों
आपला पूर्वाचाच इतमाम कायम ठेवून अनुकूल कालाची वाट पहात होता.
आपल्या वांटयाला अशी विपन्न दशा आणण्याला आल्काकोव्हा व पेड्रो डि
मेलो हे दोघे कारण झाले ही गोष्ट तिनें मनांत वागविली होती, व त्या दोघांवर
सूड घेण्याची संधि केव्हां प्राप्त होते अशा संधीकडे तिचे डोळे लागून
राहिले होते.

इतकी विपन्न दशा प्राप्त झाली, तरी ज्या एका माणसामुळें सोफियाच्या
जन्माची अशी होळी झाली होती त्या रॉवर्टसनला ती विसरली नव्हती व
तिलाही तो विसरला नव्हता. दोघांचाही गुप्त पत्रव्यवहार सुरू होता व लौकरत्र
योग्य संधि पाहून रॉवर्टसन सोफियाला मुंबईला नेऊन तिच्याशीं लग्न लावणार
होता. पण दोघांची गांठ कशी पडणार हाच अवघड प्रश्न होता. रॉवर्टसनला
पोर्तुगीजांच्या हद्दींत यावयाला बंदी होती, व सोफियाला वसईची हद्द सोडून
बाहेर जाण्याला बंदी होती. तरी पण अशा निराशामय अंधारांतही तिला एक
आशेचा किरण सांपडला. सेनापति अँटोनिओ फ्रो याला मराठ्यांच्या चढावाच्या
धोरणामुळें सर्व काम आंवरतां येईना, व तशांत डि मेलो आणि आल्काकोव्हा हे
दोघे महत्त्वाकांक्षी अधिकारी सेनापति फ्रो याच्या आज्ञेत वागेनात, तेव्हां
गोव्याहून फ्रोच्या जागीं मार्टिनो डि सिल्व्हेरा याची नेमणूक झाली; त्याच वेळीं
डिसोजा डि पेरिरा याला वसईचा किल्लेदार नेमण्यांत आलें. ह्या दोन नव्या
तडफदार अधिकाऱ्यांच्या नेमणुकीमुळें पेड्रो डि मेलो व आल्काकोव्हा यांचे
महत्त्व बरेंच कमी झालें. तशांत नवा सेनापति मार्टिनो डि सिल्व्हेरा हा सोफि-
च्या पूर्वपरिचयाचा असल्यानें व सोफियाचे जे कांहीं रंगेल चहाते होते
त्यांपैकी तो एक असल्यानें बारा वाहील तशी पाठ फिरविण्यांत तरबेज असलेल्या
सोफियाला स्वतःची वसईतील नजरकैदेतून मुक्तता करून घेण्याइतकी त्याची

मर्जी संपादन करतां आली. तिचा विचार सिल्हेराला आणखी प्रसन्न करून घेऊन त्याच्याशी लग्न लावण्याचाही होता. पण इतक्या थोड्या काळांत म्हणजे सुमारे चार पांच वर्षांच्या अवधीत सोफियाचे एका मागून एक चार पति कोणत्या ना कोणत्या कारणाने मृत्युमुखी पडल्यामुळे व सोफिया ही दगलबाज स्त्री आहे असाही तिच्या नांवाचा सर्वत्र बभ्रा झाल्याकारणाने 'ती नवरे खाणारीं लांस आहे व तिचा सहवास सर्वनाश करणारा आहे' असा सार्वत्रिक समज झाला होता. यामुळे ती तरुण व सुंदर असतांही कोणी तिच्याशी लग्न करण्याला तयार होईना. तिच्याविषयांचा हा सार्वत्रिक गैरसमज लांकरच सिल्हेराच्या कार्नी आला व सिल्हेरा स्वभावतःच असल्या शकुन-अपशकुनांवर भरंवसा ठेवणारा असल्याने त्याने सोफियाशी लग्न करण्याचे धाडस केले नाही. तात्पर्य, सिल्हेरापासून फक्त स्वतःची नजरकैद टाळण्यापुरताच उपयोग सोफियाला करून घेतां आला. पण त्याने आपणांशी लग्न केले नाही याबद्दल तिचा सिल्हेरावर राग होता व त्याच्यावरही सूड घेण्याचा तिचा मानस होता.

आतां पुढे काय करावयाचे हा प्रश्न सोफियापुढे होताच. तिच्यापार्शी जी काय थोडीवहुत पुंजी होती, ती पूर्वीच्या थाटामाटाने आजवर राहण्यांत खर्च झाली होती. तिचे बहुमोल अलंकारही त्या थाटामाटापार्शी सर्व संपले होते. वरें; ती अप-शकुनी म्हणून तिच्याशी कोणी लग्न करावयालाही तयार होईना व ती देशद्रोही म्हणून तिला सरकारांतूनही आश्रय मिळेना. अशा स्थितींत तिला तत्कालीन परिस्थितीला व पूर्वपरंपरेला अनुसरून एकच मार्ग मोकळा होता, तो भिक्षां देहीचा. पण तो मार्ग अवलंबितां नाही तिने आपले डामडौल कायम राखले होते. सुशृंगारित म्याना तिच्यापार्शी होताच व कांहीं नोकर-चाकरही होते. श्रीमंती भिक्षां देहीच्या प्राथमिक तयारीपुरती थोडीशी पुंजीही तिच्या गांठीला होती. शिवाय थोरा-मोठ्याची वायको हें नांव, तारुण्य व सौंदर्य ह्या तीन देवी देणग्याही तिच्यापार्शी होत्या. त्या सर्व साहित्यांत तिने आणखी एका महत्त्वाच्या साहित्याची भर घातली. देशांत लूटमार करणाऱ्या लोकांच्या एका टोळीपासून तिने दोन तरुण व सुंदर हिंदु मुली थोड्याशा पैशांना विकत घेऊन त्यांना आपल्याबरोबर भिक्षां देहीची दीक्षा दिली व फादर पोर्टो या नांवाच्या एका पात्र्याच्या ओळखीने मंडपेश्वर* ह्या त्याच्या वास्तव्यस्थानाशेजारी कान्हेरी येथे एक तुमदार घर

* ठाणे जिल्ह्यांत वी. वी. अण्ड सी. आय. रेल्वेच्या वोरिवली स्टेशनापासून

विकत घेऊन तेथे वास्तव्य करून तेथून भिक्षादेहीप्रीत्यर्थ आजूबाजूच्या भागांत संचार सुरू केला.

दरम्यान सोफियाला तिच्या इंग्रज प्रियकराचे पत्र आले. त्यांत पुढील भावार्थाचा मजकूर होता.

“ प्रिय सोफिया !

“ चिमाजीअप्पा पेशव्याच्या मदतीसाठी वसई ठाण्याकडे कांहीं इंग्रज गोलंदाज रवाना व्हावयाचे आहेत व त्यांत मीही आहे. अर्थात् आपली भेट होण्याचा हा सुयोग आहे. माझ्या महत्त्वाकांक्षा फार जबर आहेत, व तुझ्या माझ्या शत्रूंवर सूड घेणे ही त्यांतली एक महत्त्वाकांक्षा आहे. पण आधीं करावे व मग सांगावे ह्या वाण्याचा मी असल्याने तूर्त जास्त कांहीं लिहीत नाही. मला तुझे नवीन मकाण तुझ्या पत्रावरून माहित झालेच आहे. तेथे येऊन मी तुला भेटेन. गोरा वांदर इकडील अपयशाने काळें तोंड करून माघारा गोव्याला गेला हे वरे झाले. इति.

सदैव तुझा
रोंवी.”

पूर्व दिशेस सुमारे पांच मैलांवर कान्हेरी गांव असून तेथील व त्याच्या शेजारी मंडपेश्वर येथील बौद्धांची कोरीवलेणी फार प्रसिद्ध आहेत. ही लेणी म्हणजे प्राचीन काळच्या बौद्धांची मोठी वसाहतच होय. लेण्यांत बौद्धांना रहाण्याकरितां खोल्या, प्रार्थनामंदिरे, सभागृहे, समाधिस्थाने वगैरे सर्व सोयी केलेल्या होत्या. लेण्यांतील शिलालेखांवरून तीं इ०सनच्या दुसऱ्या शतकांत तयार झालीं असे दिसते. हिंदुस्थानांत बौद्ध धर्माचा न्हास इ०सनच्या सहाव्या शतकांत झाला, तरी त्यानंतरही त्या लेण्यांत बौद्धांची वसती होती. त्यामुळेच इ०सन १५३४ मध्ये पोर्तुगीजांनी साधी बेट घेतले तेव्हां त्यांना तेथे बौद्ध सांपडले. मुंबई बेट पोर्तुगीजांच्या ताब्यांत गेले तेव्हां त्यांच्या मिशनरींची वक्रदृष्टि कान्हेरी-मंडपेश्वराकडे वळली. तेथील लेण्यांतून त्यांनीं ख्रिस्ती धर्माच्या प्रार्थना सुरू केल्या. हे काम करणारा मुख्य पाद्री ऍटोनिओ पोर्टो हा होय. एका वसईप्रांतांत दोन वर्षांच्या अवधीत त्याने हजारों लोक वाटविले. ह्या पोर्टोची आठवण फार दिवसपर्यंत लोकांना चांगली होती. त्याने कान्हेरी-मंडपेश्वराच्या लेण्यांत जे बैरागी व साधु सांपडले त्यांना वाटवून लेण्यांत ख्रिस्ती प्रार्थना करण्यास भाग पाडले. हे काम

सदर पत्र सोफियाला मिळाल्यावर बरेच दिवसपर्यंत तिने आपल्या प्रियतम रॉवर्टसनची वाट पाहिली. ती रोज आपल्या इतमामासह भिक्षेला वाहेर पडे; पण सहसा वस्तीला परगांवीं रहात नसे. शिवाय रॉवर्टसन आला तर तावडतावे खबर मिळण्यासाठी तिने एका विश्वासू नोकराला मुद्दाम आपल्या घरी ठेवून दिले होते. सोफियाला रॉवर्टसनचे पत्र आल्यावर थोड्याच दिवसांत कसलेल्या इंग्रज गोलंदाजांची एक टोळी ठाण्याच्या वेढ्यांत मल्हारराव होळकर व राणोजी शिंदे ह्या पेशव्यांच्या सरदारांना येऊन मिळाल्याची वार्ता सोफियाच्या कानीं आली. तेव्हां तिला प्रसन्नतापूर्वक वाटले की, 'आपला रॉबी त्या टोळीत खान असेल'. लगेच थोड्या दिवसांनी 'ठाण्याच्या वेढ्यांत पेडो डि मेलो हा एका इंग्रज गोलंदाजाच्या तोफेच्या गोळ्याला वळी पडला + व त्यामुळे पोर्तुगीज त्याने सरकारचे व फौजेचे पाठवळ घेऊन जबरदस्तीने केले. ह्या भ्रष्टीकरणाला अडथळा करणारांचा अतोनात छळ करण्यांत आला. ह्या लेण्यांत मुख्य चैत्य जेथे आहे, तेथे सेंट मायकेलचे मंदिर स्थापन करण्यांत आले. हल्ली त्या लेण्यांत ख्रिस्ती धर्माची कांहींच खूण सांपडत नाही. मराठ्यांनी वसई काबीज केली तेव्हां त्या लेण्यांतील व सभोवारच्या प्रांतांतील ख्रिस्ती धर्माची चिन्हे त्यांनी पार नष्ट केली. मात्र ख्रिस्ती लोकांनी भन्न केलेल्या मूर्तीचे कांहीं अवशेष तेथे अजूनही पहावयास सांपडतात, हीच ख्रिस्ती धर्माची खूण होय ! फादर पोर्टो मंडपेश्वर येथे आला, तेव्हां तेथे सुमारे पन्नास योगी होते. ते एकदम भिऊन पळून गेले. नंतर त्याने देवालयांत जाऊन त्याचे ख्रिस्ती मंदिर बनविले. पुढे ह्याच ठिकाणी पोर्तुगीज राजा तिसरा जॉन याने वाटलेल्या लोकांच्या मुलांकरिता एक विद्यापीठ स्थापन केले, आणि त्याच्या खर्चासाठी पूर्वीच्या हिंदु मंदिरांचे सर्व उत्पन्न लावून दिले. ह्या मंदिराचे सभागृह फार मोठे म्हणजे शंभर हात लांब व तीस हात रुंद होते. तेथे पांच ख्रिस्ती धर्मगुरु तेव्हां रहात असून त्यांना सालीना दीडशे खंडी तांदुळांची नेमणूक होती. पुढे मराठ्यांनी हे विद्यापीठ मोडून त्याची लांकडे ठाण्यास नेली व हिंदु देवदेवतांच्या मूर्ति ख्रिस्ती लोकांनी चुन्याने वुजविल्या होत्या, त्या पुन्हा उघड्या करून पूर्ववत् त्यांची पूजा सुरू केली.

+ ग्रँट डफने ह्या प्रसंगी ऍंटोनिओ फ्रो मारला गेला असे म्हटले आहे. तें चुकीचे आहे. कारण इस्माइल ग्रेसिअस याने आपल्या 'O Oriente

सैन्याची दाणादाण उडून ठाण्याचा किल्ला पूर्णपणे मराठ्यांच्या स्वाधीन झाला अशी बातमी आली. तेव्हा सोफिया मनांत म्हणाली 'कोणत्याही रॉबर्टसन् डि मेलोवर हा सूड घेतला असेल. खास झाले'. पण काय असेल ते मला माहीत नाही. कांहीं सोफियाला भेटला नाही. तो आज भेटेल, उद्यां भेटेल, अशी सोफियाला पुढील कांय दिवस आशा वाटत होती; पण कुकट ! ठाण्याच्या किल्ल्यावर मराठ्यांना सुराविजय प्राप्त होऊन किल्ला कायमचा त्यांच्या अंमलांत आल्याला आज उणेपुणे सहा महिने लोटले होते, तरी रॉबर्टसनचा पत्ता नव्हता. रॉबर्टसन जर जिवंत असता तर आपणांला खास भेटला असता अशी सोफियाची खात्री होती, व ज्या अर्थी तो इतक्या दिवसांत भेटला नाही त्या अर्थी तो त्याच वेळ्यांत ठार झाला अशी सोफियेने आपल्या मनाची समजूत करून घेतली होती.

सोफियाची तिच्या इंग्रज प्रियकराच्या वावर्तीत निराशा झाली एवढी एक अखेरची गोष्ट सोडून दिली तर तिने भिक्षांदिहि पत्करल्यापामून त्या धंद्यांत तिला चां लोच किफायत होत होती. मात्र ती तिच्या अकलेची किफायत होती, केवळ धंद्यांतील किफायत होती असे नाही. ती भिक्षेकरीण असली तरी बडी भिक्षेकरीण होती. अर्थात् ती बड्या बड्या लोकांकडे भिक्षेला जाई. गतकालांतील थोरपणा, वर्तमानकाळांत देखील उपलब्ध असलेल्या तारुण्य व सौंदर्य या देवा देणग्या. मधुर व चित्तवेधक भाषण, हृदयस्पर्शी नेत्रकटाक्ष, नवलईचा डामडोल, नीति-अनीतीविषयीं वेफिकिरी, मोहक रूपाच्या सौंदर्यवती तरुण मुलांचा लवाजमा, व गोरी कातडी एवढ्या सर्व असोव मूर्तामूर्त शक्ति सोफियाच्या ठायीं एकवटल्या गेलेल्या असल्याने ती जेथे जेथे म्हणून भिक्षेसाठी जाई तेथून तेथून राजशाही थाटाचा पाहुणचार घेऊन माघारी येई. ती कोठेही भिक्षा मागे ती भिक्षा म्हणून न मागतां जणुं काय खंडणी म्हणून मागे, प्रस्तुतच्या धर्मसंग्रामांत पोर्तुगीजांना यशप्राप्ति होण्यासाठी देवा धर्माच्या नांवावर दान म्हणून मागे, किंवा तसाच कांणा रंगेल गडी भेटला तर तो तिच्यावरच फिदा होऊन तिला अलोट पैसा देत असे. खंडणी मागावयाची ती

Portuguese' ह्या ग्रंथांत पोर्तुगीज सरकाराकडून या वावर्तीत मुंबईच्या गव्हर्नरला ता. ४।१।१७३९ रोजी लिहिलेले पत्र दिले आहे. त्यावरून मारला गेलेला सेनापति पेद्रो डि मेलो हाच होता याविषयी संशय उरत नाही.

मरहम गोऱ्या किल्लेदाराची पत्नी म्हणून, देणगी मागावयाची ती वाटग्या लोकांच्या सुखसोयींसाठी, व दान मागावयाचें तें धर्मसंग्रामांत ठार झालेल्या सैनिकांच्या अनाथ-अपंग बायकापोरांना पोसण्यासाठी. गोऱ्या कातडीचे लोक जात्यभिमानाला न धर्माभिमानाला वळी पडून तिला द्रव्यसाहाय्य करीत; काऱ्या कातडीचे लोक साहेबी गोऱ्या कातडीला भिऊन तिची तुंबडी भरीत; व रंगेल लोक तिच्या आणि तिच्या बरोबरच्या भिक्षेकरी सुंदर मुलींच्या रसाळ यौवन-सौंदर्याला भाळून तिची धन करीत.

त्या सुंदर व तरुण मुली सोफियानें कोठून व कशा पैदा केल्या होत्या, हें पाहण्याची आतांच घाई करण्याचें कारण नाहीं. तूर्त सोफियाच्या जीवनवृत्तान्ताची स्थूल रूपरेखा आपणांसमोर आहे तेवढी पुरे आहे.

प्रकरण दुसरें

अर्नाळा किल्ल्यावर

बाजीराव पेशवे व चिमाजीअप्पा यांनी आपल्या सर्व सरदारांना अर्नाळ्या-
वर* एकत्र जमवून सर्वांच्या विचारानें वसईच्या मोहिमेची पुढील निश्चित
रूपरेखा आखण्याचें ठराविलें होतें हें पूर्वी निवेदन करण्यांत आलेंच आहे. त्या-
प्रमाणें आज म्हणजे चुळणें गांवांत अनर्थ चालला होता, त्याच दिवशीं मल्हार-

* अर्नाळा हा गांव वसईपासून उत्तरेला सुमारे पंधरा-सोळा मैलांच्या अंतरा-
वर आहे. येथें वेंतरणी नदी समुद्राला मिळते व त्यामुळें तें पवित्र क्षेत्र गणलें
आहे. सोमवती वगैरे पर्वणांच्या वेळीं पुष्कळ भाविक लोक ह्या क्षेत्रावर समुद्र-
स्नानासाठीं येतात. हें बंदरही आहे. गांवापासून पाऊण मैलावर समुद्रांत अर्नाळा
हा जंजिरा किल्ला आहे. तो फार मजबूत आहे. मराठ्यांनी वसईच्या मोहिमेंत
इ० सन १७३७ मध्ये हा किल्ला पोर्तुगीजांपासून जिंकून घेतला. त्या वेळीं तो
किल्ला म्हणजे एक सामान्य गढी होती. पण लगेच बाजीरावांनी वसईशेजारीं
वसईशीं टक्कर देणारें तितकेंच मजबूत ठाणें मराठ्यांच्या हातीं असले पाहिजे असें
पाहून सध्यांचा मजबूत किल्ला पुढील मोहिमेचें धोरण राखून बांधविला. याविषयीं
किल्ल्याच्या दरवाज्यावर पुढीलप्रमाणें शिलालेख आहे—'बाजीराव अमात्य मुख्य
सुमती आज्ञापिलें शंकरा । पाश्चात्यांसि वधूनि सिंधु उदरीं बांधा त्वरें जंजिरा ।
अर्नाळा जलदुर्ग चितुनि मनीं बाजी तुळाजी सुता । शिल्पज्ञें दृढ शौर्ये जाणुनि
तया दुर्गासि संस्थापिता ॥ अंक^१वाण^२रस^३चंद्र^४ शकातें । ज्येष्ठ पिंगल सिन्तेदु
दिनातें । रोहिणी ध्रुव सुपुष्यहि जेव्हां । यशवंत बुरुजा करि तेव्हां ॥ हा किल्ला
बांधणारा बाजी तुळाजी याचें देऊळ किल्ल्यावर आहे. शिवाय पेशव्यांच्या वेळचीं
आणखी कांहीं देवळेंही आहेत. किल्ल्यांत व बंदरावर कोळी लोकांची बरीच वस्ती
आहे. हे लोक मासळी मारण्याचा धंदा करितात. ह्या लोकांत ख्रिस्ती कोळी व
हिंदु कोळी अशा दोन जाती आहेत; तरी त्यांच्यामधील रीतिरिवाज, आचार-
विचार व पोषाक यांत फारसा फरक नाहीं. ख्रिस्ती कोळी हिंदूंप्रमाणें शेंडी
राखतात, हिंदु पद्धतीचीं नांवें ठेवतात व हिंदूंचे सणही करितात. अर्थात् हे लोक
पोर्तुगीज अंमलांत वाटून नांवाला ख्रिस्ती झाले आहेत.

राव होळकर, राणोजां शिंदे, मानाजो आंग्रे, गंगाजी नाईक, अंताजी रघुनाथ, खंडूजी भाणकर ही प्रमुख मंडळी तेथे जमा झाली होती. विठ्ठल शिवदेव, जोशी, पटवर्धन वगैरे मंडळी ठिकाठिकाणच्या वंशोबस्तासाठी गुंतून पडल्यामुळे आली नव्हती. तरी पुढील योजना तेथे जमणाऱ्या मंडळीला निश्चितपणे ठरवितां यावी म्हणून त्या मंडळीने त्या दिवसापर्यंतचा आपणाकडील इत्यंभूत वृत्तान्त हेरां-द्वारे पेशव्यांना कळविला होता. त्यावरून सर्व परिस्थितीचा विचार करून पुढील धोरण ठरविण्यासाठी पूर्वोक्त मंडळीचा खासगी बैठक किल्ल्यावरील एका भव्य सुशुभारित वाड्यांत पेशवे वंचे वास्तव्य होते त्या वाड्यांतील प्रशस्त दिवाणखान्यांत सायंकाळी भरली होती.

त्या बैठकीत बराच वेळ सर्व साधकब्राधक गोष्टींचा खल झाला; वसई काबीज करून फिरंग्यांचे तेथून कायमचे उच्चाटन करायचे मोहिमेचे कार्य पूर्ववत् अर्धवट सोडून जावयाचे नाही असाच वाजिरावांशिवाय इतर सर्वांचा स्पष्ट निर्धार दिसून आला; पण वाजिरावांना कांहीं ते पटेना. परंतु आपणाला हें पटत नाही असे स्पष्टपणे सांगण्याचाही त्यांची छाती होईना. कोणी कोणतीही गोष्ट सुचविला तरी 'ठीक आहे', 'बरे आहे' अशा उडवाउडवीच्या उत्तरांनी ते त्यांची वाळवण करून लागले. त्यामुळे इतरांचा बराच कोंडभारा झाला. श्रीमंत मोकळ्या मनाने बोलत नाहोत, मग आपण तरी कसे बोलवे, ह्या विचाराने जो तो हातचे राखून बोलू लागला. त्या मंडळीत विशेष निस्पृह व पोर्तुगीज अत्याचारांत पूर्णपणे हारपळून निघालेले असे गंगाजां नाईक, अंताजोपंत कावळे व खंडूजी भाणकर हे होते. त्यांना वाजिरावांचा मुग्धता पाहून चोंड आली. त्यांतल्या त्यांत गंगाजां नाईक हे सर्वांत वयोवृद्ध, ज्ञानवृद्ध, तपोवृद्ध व भाष्याप्रमाणे शूर असून आज सतत पन्नास वर्षे पोर्तुगीजांशी झगडत आलेले, त्या झगड्यांतच ते सर्वस्वावर पाणी सोडून देशासाठी सर्वसंगपरित्यागी वैरागी बनलेले. + तेव्हां

+ वसईच्या धर्मसंग्रामाचे मुख्य उत्पादक गंगाजी नाईक हे होत. गंगाजी नाईकांचा वंश फार पुरातन असून त्या प्रांतीं चंदा परगण्यांत नाईकांचा सत्ता होता. गंगाजो नाईकांना आणखी बुवाजी, शिवाजी, मुरारजी व नारायणजी असे धाकटे वंशु होते. नाईकांचा वंशविस्तारहा तेव्हां फार मोठा असून वांद्रे, वेसावे, ठाणे, अणजूर, कळंबे वगैरे त्यांच्या मालकांच्या अनेक गांवांत वैभवसंपन्न नाईकांचे वंश नांदत होते. गंगाजी नाईक हे त्यांतील प्रमुख. पोर्तुगीजांच्या

खंडूजी माणकर, अंताजी रघुनाथ वगैरे मंडळी त्यांनाच एकीकडे म्हणाली, 'बाबा, वाऱ्यावर वरात व दर्यावर हवाला या न्यायाची टोलवाटोलवी आतां पुष्कळ झाली. श्रीमंत जे आपल्या बेताला मनमोकळेपणानें उत्तर देत नाहींत, ते त्यांच्या मनांत आहे तरी काय हें त्यांना एकदां विचारा तर खरें !'

गंगाजी नाइकाच्या मनांतही तेंच होतें. तशांत त्यांना इतर सर्व मंडळींचें साह्य मिळतांच अधिकच धीर आला. त्यांनीं 'विचारतोच त्यांना, एकदां काय तो सोक्षमोक्ष झालेला बरा' असें म्हणून बाजिरावांना विचारलें. "श्रीमंत ! आपण स्पष्टपणे का बोलत नाहीं ! आपला बेत काय आहे तें तरी आम्हांला कळं वा !"

"आम्ही तुम्हां मंडळींच्या बाहेर थोडेच आहों !" बाजीराव म्हणाले. "तुम्हीं सर्वांनीं मिळून पूर्ण विचार करून काय तें ठरवा, त्यांत आम्ही आहों." गंगाजी नाइकांना बाजिरावांच्या ह्या कायम ठशाच्या उत्तराचा राग आला. ते

सैतानी सत्तेचा त्या प्रांतीं फैलाव होऊं लागतांच प्रथम त्या सैतानांना जोराचा विरोध गंगाजी नाइकांनींच केला. पण दुर्दैवानें त्यांचा इलाज चालेनासा होऊन त्यांना पराजय व छळ सहन करावा लागला. त्या छळांत त्यांच्या कुटुंबातील केंक पुरुष-स्त्रिया-मुलें ठार झालीं व सर्व नाईक वंश देशोधडीला लागला. त्या प्रळयांतून जी थोडी मंडळी बचावली, त्यांत गंगाजी वगैरे चौघे बंधु बचावले; ते चौघे चार दिशांना पांगले. हा प्रळय निवारण्यासाठीं गंगाजी नाइकांनीं थोर तपश्चर्या केली व त्यांना सिद्धिविनायकाचा साक्षात्कार होऊन आशीर्वाद मिळाला. गंगाजी नाईक सर्वसंगपरित्याग करून तपस्वी बनले होते; पण गुरुंच्या आज्ञेप्रमाणें त्यांना पुन्हा आपल्या देशाचा संसार शिरावर घ्यावा लागला; त्यांनीं आपल्या मायभूमीच्या दास्यविमोचनार्थ पुन्हा शस्त्रग्रहण केलें. त्यांना त्यांच्या बंधूंचा व अंताजीपंत कावळे, खंडूजी माणकर वगैरे इतर स्वाभि-मानी वीरांचा पूर्ण पाठिंबा मिळाला. पेशव्यांना ह्या मंडळींनंच वसईच्या मोहिमेचा उद्योग हातीं घ्यावयास लावलें व त्यांना सर्वतोपरी साह्य केलें. असा वृत्तान्त गंगाजी नाइकांच्या विद्यमान वंशजांकडून मिळतो. थोरल्या संभाजीमहाराजांच्या कारकीर्दींत गंगाजी नाइकांनीं फिरंग्यांविरुद्ध तकारी महाराजांपाशीं नेल्या होत्या व वसईच्या मोहिमेनंतरही कांहीं काल नाईक जिवंत होते, यावरून वसईच्या मोहिमेच्या सुमाराला नाईक पाऊणशें वर्षांच्या घरांत तरी खास असावेत.

रागाला येऊन म्हणाले, “ श्रीमंत, असले कोरडे आशीर्वाद आम्हांला नको आहेत ! मी माझ्या देशाच्या, धर्माच्या व समाजाच्या चिर कल्याणासाठी फिरंग्यांच्या अत्याचारांना विरोध करतां करतां रावणाच्या चौदा चौकड्यांच्या राज्याप्रमाणे माझी चौदा परगण्यांची अपार दौलत गमावून बसलों ! माझ्या वंशातील शेंकडों कर्तवगार पुरुषांना व बायकामुलांनाही फिरंग्यांनी गांजून गांजून ठार केलें तरीही मी नमलों नाहों व आजवर जो अज्ञातवासांत जगलों आहे, तो आपले कोरडे आशीर्वाद ऐकण्यासाठी काय ? मी अंमळ माझी पायरी सोडून वडीलपणाच्या नात्याने अधिक उणा शब्द वोललों तर त्यावद्दल माझ्या वयाकडे व पिकल्या केसांकडे पाहून आपण मला क्षमा केली पाहिजे; आपलें आधींच सांगून ठेवतों. असले आशीर्वाद देण्याचा मान माझ्यासारख्या म्हाताऱ्या भाणसांचा आहे. ज्यांचें कर्तृत्व संपलें व हातीं स्मरणी घेऊन ‘हरि हरि’ करण्याची वेळ आली, त्यांनीं असले कोरडे आशीर्वाद द्यावे; हें आपणांसारख्या तरण्यावांड व कर्तवगार राज्यकर्त्यांचें काम नव्हे. हेंच पहा, छत्रपति शाहूमहाराज ह्या अलम् मराठी दुनियेचे धनी असतां त्यांच्यावर न विसंबतां त्यांचे नुसते आशीर्वाद घेऊन आम्हीं आज इतकीं वर्षे पायपिटी करून आपल्या पायांपाशीं धांवून येत होतो ते कशासाठी ! नुसते कोरडे आशीर्वाद घेण्यासाठी काय ? ”

“ मग आम्हीं काय करावें असें तुमचें म्हणणे ? ”

“ हा मोहीम तिचा सोक्षमोक्ष होईतो अशीच जोमानें चालू ठेवावयाची, कीं आजवर इतकीं वर्षे धरसोड चालली आहे तशीच पुढेही चालू ठेवून वांदराच्या जखमेसारखें हे काम असंच चिघळत ठेवावयाचें तें आम्हांला आपण सांगा.”

अंताजीपंत म्हणाले, “ हो ! आज वीस वर्षे ही वांदराची जखम एकसारखी चिघळतेच आहे. ज्यानें यावें त्यानें जरा डिवचून पहावें, पुन्हा येरे माझ्या मागल्या ! सध्यां आपणांला भोगावा लागतो आहे तो ह्या दिरंगाईचाच परिणाम ! ”

अंताजीपंतांचा हा टोमणा पेशव्यांना झोंवण्याजोगाच होता. त्याला नाइकांनीं आणखी दुजोरा दिला. नाइकांनींच प्रथम संभाजीमहाराजांच्या कारकीर्दीत म्हणजे सुरारे पन्नास वर्षांपूर्वी मराठ्यांच्या राजदरवारीं फिरंग्यांच्या अत्याचारां-विषयीं गाव्ह्यांनीं नेलीं होती व तेव्हांपासून त्यांचा तो क्रम एकसारखा सुरू होता; पण मराठी दरवारांत आजवर त्या गाव्ह्यांच्या लागवी तशी दाद लागली नव्हती. त्या गोष्टीला उद्देशून हा टोमणा आहे हें बाजीराव व चिमाजीअप्पा

ह्या दोघांनाही कळले. चिमाजीअप्पांनीं कांहीं न बोलतां फक्त एकवार वाजि-
रावांकडे पाहिलें वाजीराव किंचित् रागाला येऊन म्हणाले, “ मग काय नाईक !
तुमचें म्हणणें, कीं तुमची फिर्याद कार्नीं येतांच सर्व महत्त्वाच्या राजकारणाच्या
भानगडींवर पाणी सोडून आम्हीं तुमची दाद घेण्यासाठीं फिरंग्यांवर स्वारी करा-
वयाची होती ? ”

नाईक म्हणाले, “ श्रीमंत ! माझे म्हणणें इतकेंच कीं, आपल्या मार्गे ज्या
अनेक महत्त्वाच्या भानगडी होत्या, त्यांतलीच ही एक होती व ती तशी आपण
मानली पाहिजे होती.”

“ जो तो आपल्या पुरतें पहातो. अंताजीबावा ! नाईक ! तुम्ही जर आमच्या
जागीं पेशवे असतां, तर आमच्या अडचणी तुमच्या ध्यानीं आल्या असत्या.
घर बांदून पहावें व लग्न करून पहावें असें व्यवहारांत मुरलेले लोक सांगतात,
त्याप्रमाणेंच आम्हीही म्हणतो कीं, राज्य करून पहावें, म्हणजे राज्यकर्त्यांच्या
अडीअडचणी कळतील. इतरांना त्यांची कल्पना येणें शक्य नाहीं. आज सातारा
तर उद्यां कर्नाटक तर परवां दिल्ली, असा एकसारखा धांवपळीचा संचार करतांना
भरारीचे पक्षीदेखील भिरभिरी येऊन दमतील, तिथें हा मराठशाहीचा जगड्-
व्याळ पसारा आवरतांना आमची काय त्रेधा उडत असेल ती आमची आम्हांला
माहीत ! ”

अंताजीपंत म्हणाले, “ गोष्ट खरी आहे; पण आम्हीदेखील—मी काय किंवा
नाईक काय—आपल्या पायांपर्यंत गाऱ्हाणीं आणलीं, तीं केवळ आमचीं एकेका
व्यक्तीचीं गाऱ्हाणीं होतीं असें नाहीं; साऱ्या अष्टागराची दैना फिरंग्यांनीं
मांडली, देश बुडाला, धर्म बुडाला, गो ब्राह्मणांचा व दीन-दुबऱ्यांचा त्राता कोणी
उरला नाहीं, म्हणूनच आम्ही आपल्या पायांपर्यंत आलों; ‘ही पेशवाई आहे कीं
झोटिंगपादशाही आहे’ असे आपल्या कारभाराला कमीपणा आणणारे उद्गार
काढण्याइतका लोक गांजला, यापेक्षां मोगलाई बरी असें म्हणूं लागला, मराठ-
शाहीचा व पेशवाई अंमलाचा बूज कोंकणपट्टींतून कायमचा उडतो कीं काय असें
भय आम्हांला उत्पन्न झालें, म्हणून आम्हांला तरी इतकी यातायात करावी
लागली. जी गत माझी, तीच नाइचांजीही ! उलट मी तर म्हणतो, नाइकांसारखे
चाँदा परगण्यांचे धनकुबेर जेथें फिरंग्यांच्या अमानुष अत्याचारांत धुळीला मिळून
रस्त्यावरचे भणंगभिकारी बनले, तिथें आमच्यासारख्यांचा काय पाड ! इतकेंही

करून श्रीमंत ! आम्हांला केवळ आमच्यापुरतेंच पहावयाचें असतें तर इतकी यातायात करून वर आणखी आप्तजनांचा छळ, स्वतःचा छळ व दौलतीचें वाटोळें करून घेण्याचें कांहीं कारण नव्हतें. 'गप्प बसावयाला काय ध्याल' या न्यायानें गोगलगाईसारख्या गरीबपणानें आमच्याशीं गोडीगुलावीनें वागावयाला फिरंगी एका पायावर तयार होता—”

नाईक मध्येच म्हणाले, “ तें सारें मागचें मागें जाऊं द्या. आतां पुढचें पहा.”

“ तेंच तर आपण पहातों आहों. नाईक ! अंताजीबाबा ! तुमच्या बोलण्याचा रोख एकंदरीत असा दिसतो कीं, आम्ही वसईच्या मोहिमेकडे मुद्दाम दुर्लक्ष करीत आहों—”

“ तसें नाही. श्रीमंत ! तसें आमचें म्हणणें नाही.” अंताजीपंत म्हणाले.

“ नाही कसें ! हें पहा, तुम्ही इथें भीडमुर्वतीचा आड पडदा ठेवून बोलण्याचें कारण नाही. तुमचा आमच्यावर असा आरोप आहे हें आम्ही जाणतो. सर्व तक्रारी आमच्या कानीं आल्या आहेत. अप्पा मध्यंतरी मोहीम अर्धवट सोडून गेले त्यामुळे तुम्हां सर्व भंडळींचा हिरमोड झाला खरा.”

“ होय, हिरमोड झाला खरा.” नाईक म्हणाले. “ धाकट्या श्रीमंतांनीं त्या वेळीं जावयाला नको होतें असें अजूनही माझे मत आहे.”

चिमाजीअप्पा इतका वेळ स्वव्य होतें ते म्हणाले, “ नाईक ! आम्ही बेफिकिरीनें मोहीम अर्धवट सोडून गेलां असें तुम्हांला वाटत असेल, तर तसें नाही वरें ! उत्तरेकडे बादशाही पक्षानें आम्हांला कसें पेचांत आणलें होतें, निजाम सर्व मराठशाहीला गट्टकरण्यासाठीं कसा 'आ' वासून बसला होता, हें तुम्हांला आम्हीं सांगितलें पाहिजे असें नाही. श्रीगजाननाच्या कृपेनें व तुम्हां सर्वांच्या पुण्याईनें तो प्रसंग यथायोग्य निभावला म्हणून निभावला.* भोपाळच्या युद्धांत जर दुदैवानें आमचा पराजय झाला असता, तर तिथेंच मराठी साम्राज्याचा मृत्युलेख लिहिला गेला असता व औरंगजेब बादशहाच्या अमदानींतही हिंदवीची दैना झाली नाही एवढी दैना आज झाली असती. त्या प्रसंगापुढें झूठभर फिरंग्यांनीं ह्या टीचभर प्रांतांत चालविलेल्या दैनेची काय मातव्वरी ? ”

* 'पेशवाईतील उत्तरदिग्विजय' ह्या पुढील कादंबरींत हा सविस्तर वृत्तान्त यावयाचा आहे.

“ मूठभर फिरंगी आणि टीचभर प्रांत ! ” गंगाजी नाईक किंचित् हंसून म्हणाले. “ पण धाकटे श्रीमंत ! मूठभर वटव्रीजांतील एकेका कणांत किती जगड्याळ वटवृक्ष दडले असतात ! आणि तीन पाउले—फक्त तीन पाउलें धरणी वळीराजापार्शी दान भागणारा वामन तिसऱ्याच पावलाला वळीराजाला कसा सप्तपाताळांत लोटतो ! देव-दानवांची तुलना करणें वरोवर नाही; वामन तो वामन व फिरंगडे ते फिरंगडे. पण मनांतला दावा साधण्यासाठी फळांतल्या आळीचें रूप विषारी तक्षकानें कसे घेतले होते हें आपणाला पुराणांतरी ऐकून माहीत असेलच. हे टोपडे मूठभरसे तुम्हांला वाटतात व तें खरेही आहे; पण आपण ह्या टीचभर प्रांतांतील रहिवासी असतां, म्हणजे तुम्हांला त्या मूठभर लोकांचा प्रभाव कळून आला असता.”

वाजीराव मुद्दाम त्या गोष्टीला वगळ देण्याच्या इराद्यानें म्हणाले, “ वरोवर आहे; पण अप्पा मोहीम अर्धवट सोडून गेले ते तरी तुमच्यासारख्या पराक्रमी पाठीराख्यांच्या जिवावरच ना ! आणि तुम्हींही त्यांचा तो विश्वास यथार्थ कल्पन दाखविला. आजवर ह्या मोहिमेंत जें यश संपादन झालें, तें सारें तुमच्या प्रतापाचें फळ होय, आणि पुढेही तुम्हीच ह्या मोहिमेचा समर्थपणें शेवट लावाल असा आम्हांला पूर्ण भरंवसा आहे.”

“ एकूण आपण आतांदेखील ह्या मोहिमेंतून अंग काढून घेणार असें दिसतें.” नाईक म्हणाले.

“ असा अर्थ नाही. पण हें पहा, आमच्या उत्तरदिग्विजयाची सांगता होण्यापूर्वीच तिकडे नादीरखानाच्या स्वारीचें महाअरिष्ट ओढवलें आहे.* दिल्लीचें बादशाही तख्त त्या इराणी रावणानें वळजवरीनें आपल्या मांडीखालीं घातलें आहे. या वेळीं सारी दक्षिण एक होऊन त्या अरेरावाला हिंदुस्थानांतून हुसकून लावूं म्हणेल तरच कांहीं तरणोपाय आहे. बादशाही सत्ता कालपर्यंत आमच्याशीं टकरा देऊन इतकी दुबळी झाली आहे कीं, नादीरशहाच काय, दुसरा एखादा सामान्य घाडसी दरोडेखोर दिल्लीवर चालून गेला असता तर त्याला देखील ती सत्ता विरोध

* नादीरशहाची हिंदुस्थानावर फेब्रुवारी १७३९ मध्ये स्वारी झाली. वाजीराव व चिमाजीअप्पा हे त्यापूर्वीच भोपाळच्या वेढ्यांत निजामाचा पाडाव करून उत्तरदिग्विजय संपादन जानेवारी १७३९ मध्ये माघारे आले होते.

करण्याला असमर्थ ठरली असती. दिल्लीचे बादशाही तरुण आज आम्हां मराठ्यांच्या कावूंत असून आमचा हिंदुपदपादशाहा उद्यां त्या तख्तावर आरूढ व्हावयाचा आहे. बादशाहा हें एक तख्ताशीन वोलतें चालतें वाहुलें आहे. पण अजून कांहीं काळ आम्हांला तो बादशाही सत्तेचा डोलारा तसाच राखला पाहिजे. वरें आणखी भय असें कीं, नादीरशाहा मुसलमान व बादशाहाही मुसलमान ! दोघांनीं मिळून संगनमत करून हिंदुपदपादशाहीचा उद्योग समूळ हाणून पाडण्याचें मनांत आणल्यास त्यांचे काय ध्या ? यास्तव आम्हांला नादीरशाहाच्या पारिपत्यासाठीं तांतडीनें उत्तर केलें पाहिजे. ही वसईची मोहीम आतां पूर्णपणें आपल्या आटोक्यांत आली आहे. आतां फिरंग्यांनीं वसईचा वळकट किल्ल्याचा आश्रय केल्यामुळे त्यांना तेथून हुसकून लावणें वरेंच अवघड आहे खरें; पण त्यासाठीं इथें आपल्या सान्या सैन्यानें किती दिवस अडकून पडावयाचें ? पावसाळा तर डोक्यावर आला आहे. असुक दिवसांत किल्ला सर होईल अशी कांहींच खात्री नाही. वरें; अप्पा, मल्हारराव, राणोजीबाबा, ही मुरव्वी मंडळी इकडे फार दिवस अडकून पडण्यावर आमचा दिल्लीकडील उद्योगही अपुरा पडणार. धड हेंही नाही व तेंही नाही. त्यापेक्षां आम्ही म्हणतो, येथला उद्योग तूर्त आहे ह्याच स्थितींत सुरु ठेवून आपण प्रथम सर्व लक्ष दिल्लीकडील उद्योगांत घालावे.”

“—आणि इकडे आजवर रंगारूपाला आणलेल्या उद्योगावर पाणी पडूं द्यावें ? आजवर धोपटून अर्धमेला केलेल्या सर्पांला विळांत आरामशीरपणें ताजातवाना होऊं द्यावें आणि तो मनांत दावा धरून दंश करील तेव्हां मुकाटपणें मरून जावें ! आपलें बरोबर आहे. आपल्या डोक्यांसमोर हिंदुपदपादशाहाचें विशाल ध्येय आहे, त्या ध्येयाच्या वाढत्या यशानें आपली दृष्टि दिपून गेली आहे. इकडे फिरंग्याने आम्हां अष्टागरच्या लोकांचा फडशा केला व सारें अष्टागर ख्रिस्तमय बनवून सोडलें तर त्याचें आपणांला काय होय ? हत्तीच्या पायाखालीं मुंगी चिरडली तर त्यामुळे हत्तीला इजा थोडीच होणार आहे ! श्रीमंत ! हेंच आपलें गोब्राह्मणप्रतिपालन—हीच आपली स्वदेशनिष्ठा—हाच आपला हिंदु-धर्माभिमान—हीच आपला कोटमाप हिंदु रयतेविषयींची कळकळ काय ? छत्रपतींची मराठशाही व पेशव्यांची पेशवाई यांत औचित्याच्या दृष्टीनें कांहींच अंतर नाही असें समजून अलम हिंदु दुनिया आजवर आपल्या पेशवाईच्या झेंड्याखालीं जमा होऊन मरणमोलांन शत्रूंनीं झगडत आली त्याचें हेंच फळ काय ? तसें

असलें तर आम्ही म्हणतो, 'ही पेशवाई आम्हांला काय होय ? फिरंगी अष्टागरांत अनर्थ मांडतात ना ? मांडीनात; अष्टागरांतील लोकांचें जीवित-वित्त-कलत्र समूळ नाश पावले तर पावेना; कुठचे कोण फिरंगी टोपीवाले कोंकणपट्टेंत वळी मातून वसले आहेत ना ? वसेनात, आम्हांला काय त्याचें !' असें आपणच म्हणूं लागलां, तर मग आम्हांलाही म्हणणे प्राप्त आहे कीं, पेशवाईसत्ता कमजोर झाली, पेशव्यांचा हिंदुपदपादशाहीचा उद्योग बुडाला, तर आम्हांला काय त्याचें ! सोय जाणे तो सोयरा !" नाईक संतापून म्हणाले.

गंगार्जा नाइकांचा तो रुद्रावतार पाहून त्या बैठकींतील सारे लोक चपापून एकमेकांच्या तोंडाकडे पाहूं लागले. नाइकांना तेव्हां शिकर्तीचा आवेश चढला होता. संतापातिशयानें त्यांचें सर्वांग थर थर कांपत होतें. डोळे तप्त खादिरांगाराप्रमाणें लाल झाले होते. त्यांचें सडेतोड बोलणें सर्वांनाच पटण्याजोगें होतें; पण त्यांतल्या त्यांत अंताजीपंत व खंडूजी माणकर यांना तें विशेष पटल्यासारखें त्यांच्या उत्तेजित चर्येवरून स्पष्ट दिसून आलें.

अंताजीपंत म्हणाले, "श्रीमंत ! माझ्या मनांत एक शंका डांचते आहे, ती बोलून दाखवूं का ?"

"बोला, खुशाल बोला. आम्हांला त्याचा राग नाही. आम्ही माणसांचीं अंतःकरणें ओळखून वागतों. धन्वंतरीसारख्या वैद्याने दिलेलें औषध कडू जहर असलें तरी आपल्या अंगच्या गुणांनीं तें अमृताप्रमाणें मधुर ठरतें. सत्तेपुढें शहाणपण चालत नाही. हा जगाचा न्याय असला तरी सत्ता म्हणजे शहाणपण नव्हे हें आम्ही जाणतो. ज्ञानाच्या, अनुभवाच्या व शहाणपणाच्या चार हितकर गोष्टी सांगून आम्हांला कर्तव्यतत्पर करणें हें तुमच्यासारख्या-नाइकांसारख्या वडील माणसांचें कामच आहे." बाजीराव शांतपणानें उद्गारले.

"आपल्या ह्या कळकळीच्या उद्गारांनीं माझी शंका बहुतेक फिटली." अंताजीपंत म्हणाले. धडाडलेल्या वडवानलावर पर्जन्यवृष्टि होऊन तो वडवानल विझून जावा तशी अंताजीबाबांच्या संतापाची अवस्था झाली. ते क्षणभर थांबून पुन्हा शांतपणानें म्हणाले, "श्रीमंत ! हीच आपली थोरवी व हेंच आपलें वैशिष्ट्य. सत्ता म्हणजे शहाणपण नव्हे हें जितकें खरें, तितकेंच हेंही खरें कीं, शहाणपण वयावर नसतें. हाच अलौकिक गुण धाकट्या श्रीमंतांच्याही अंगी आहे, म्हणूनच ही मोहीम आजवर यशस्वी झाली. आमचें शहाणपण झालें तरी

आपणांसारख्या खाशांच्या हुकुमाची तावेदारी कसोशीने करण्याइतकेच. रावणाची लंका वानरसेनेने जाळली खरी; पण दाशरथी रामाची ती वानरसेना होती म्हणून !”

“ हा न्याय खासा ! आर्धो लंकराचे कान उपटा व मग त्याच्या तोंडावरून प्रेमाने हात फिरवा !” बाजीराव स्मितहास्यपूर्वक उद्गारले. “ वरें, पण अंताजीवावा ! तुमची शंका तुम्हीं बोलून दाखविली नाही.”

“ श्रीमंत ! माझी शंका फिटली म्हणालों ना ? ”

“ नाही. तसें नाही. ती तुम्हीं बोलून स्पष्ट केली पाहिजे. शंकेचें बीज अमरवेलीपेक्षांही अमर असतें. तिचें साकसुरत निरसन झालेलें वरें.” चिमाजीअप्पा म्हणाले. कांहीं क्षणांपूर्वी नाइकांच्या कठोर उद्गारांवरून बैठक मोडून मोहिमेचा सर्व मामला विवडतो की काय असें भय त्यांना वाटत होतें. त्यांना भय वाटण्याचें कारण त्यांनींच प्रथमपासून त्या मोहिमेंत पुढाकार घेतला होता. अंताजीपंत वगैरे मंडळीच्या आग्रहाची सत्यता त्यांच्या मनाला पूर्णपणें पटली होती. अंताजीपंत व गंगाजी नाईक हे त्यांचे डावे उजवे हातसे त्या मोहिमेंत आरंभापासून वावरत असल्याने त्या दोघांच्या मर्जीची त्यांना विशेष पर्वा वाटत होती. त्या दोघांच्या मनांत कोणताही किंतु राहिल्यास तो आपणांला मोहिमेच्या अखेरीपावेतो जाचेल, हें ओळखूनच त्यांनी अंताजीपंतांना आपली शंका बोलून दाखविण्याचा आग्रह केला.

अंताजीपंत म्हणाले, “ नाईक ! तुम्हींच बोल.”

अखेर नाइकांना बोलणें भागच पडलें. ते म्हणाले, “ उभयतां श्रीमंतांचा आग्रहच आहे म्हणून बोलतो, कांहीं कांहीं लोकांनीं जातिमत्सराची मुतावळ उठवून ह्या मोहिमेच्या कार्याला अडथळे उत्पन्न करण्याचा लांडा कारभार आरंभिला आहे.”

“ सोडून द्या तो विषय नाईक ! हती आपल्या वाटेनें चालला कीं गल्ली बोळांतील कुत्री त्याच्यावर भुंकूं लागतात, हा त्यांचा स्वभावगुणच आहे. तिकडे आपण लक्ष्य कशाला द्या ! ” खंडूजी माणकर म्हणाला.

“ छे छे ! हा सोडून देण्यासारखा विषय नाही. भुंकणें हा कुत्र्यांचा स्वभावधर्म असला तरी तीं पिसाळून ज्याचे त्याचे चावे घेऊं लागलीं तर त्यांचा योग्य

बंदोबस्त झालाच पाहिजे. नाईक ! असे कोण कोण विघ्नसंतोषी लोक काय काय लांडेकारभार करतात ते स्पष्टपणे सांगा.” वाजीराव म्हणाले.

“ श्रीमंत ! मी नांवे कोणाचीं कशीं घेऊं ? आम्हांला ह्या मायभूमींत रहावयाचें आहे, तोंवर जळांत राहून माशांशीं वैर मांडून आमचा पत्ता यावयाचा नाही. मी एवढेंच सांगू शकतो कीं, आम्हीं आरंभिलेल्या देशोद्धाराच्या व धर्मोद्धाराच्या कार्याला कोणत्याही मारण्याचा उद्योग सध्यां आपल्यांतीलच मंडळीकडून सुरू आहे. जुनीं भांडणें व मानापमान उकरून काढून आज भांडत वसणें बरोबर नाही हे तर खरें ना ? ”

“ अगदीं खरें.” वाजीराव म्हणाले.

“ पण अशा अनिष्ट गोष्टी आज सर्रास सुरू आहेत व त्यांविषयीं तक्रारी केल्या तरी कोणी दाद घ्यावयाला तयार नाही. फार काय, रामानंद स्वामींनीं निरपेक्षपणे अलीकडे शुद्धिसंघटनाचा व लोकजागृतीचा उद्योग आस्थापूर्वक व झपाट्याने चालविला आहे, त्यांनाही ह्या विघ्नसंतोषी लोकांनीं पाण्यांत पहावें ? ” नाईक म्हणाले.

“ आजवर ह्या गोष्टी आमच्या कानांवर मुळींच आल्या नाहींत. आल्या असत्या तर आम्हीं ताबडतोब जरूर तो बंदोबस्त केला असता. हेंच पहाणा, रामानंद स्वामींना आम्हीं अजून पाहिलेलें नाही किंवा ते कोणाच्या प्रत्यक्ष माहितीचेही नाहींत. पण त्यांची कीर्ति ऐकून त्यांचें कार्य सुकर होईल अशी खबरदारी घ्यावयाला आम्ही कमी करीत आहों का ? रामानंदांच्या साहाय्याने आपल्या गांवांत शुद्धिसंघटनाची चळवळ करण्याला प्रोत्साहन आम्हींच दिलें.” चिमाजीअप्पा म्हणाले.

“ गोष्ट अगदीं खरी; व आम्हीं आजवर ह्या तक्रारी आपणांसमोर आणल्या नाहींत हेही खरें. याचें कारण असें कीं, असल्या सामान्य गोष्टींत देखील श्रीमंतांना त्रास देणें आमच्या जिवावर येतें. श्रीमंतांच्या मार्गें थोडे का उद्योग आहेत ? ” अंताजीबाबा म्हणाले.

“ पण ह्या गोष्टी सामान्य नाहींत. विस्तवाची ठिणगी कितीही बारीक असली तरी ती कोरड्या गवतावर पडली कीं बणवा पेटविते.” चिमाजीअप्पा म्हणाले.

“ नाइकांनीं सांगितल्या ह्या गोष्टी विस्तवाच्या ठिणगीसारख्याच आहेत. अत्यंत वेजवावदार व मत्सरग्रस्त माणसाखेरीज इतरांच्या हातून असला आगलावेपणा होणें शक्य नाहीं.” वाजीराव म्हणाले.

चिमाजीअप्पा म्हणाले, “ असेंच केवळ नाहीं. फाजील धर्मभोळेपणादेखील अशा गोष्टी माणसाच्या हातून घडवूं शकतो. त्यांतून मत्सरी स्वभावाला धर्म-भोळेपणाची जोड मिळाली कीं मग ठिणगीचा वणवा पेटावयाला उशीर लागत नाहीं. नाईक ! वावा ! तुमच्या वोलण्याचा रोंख साधारणपणें आमच्या ध्यानीं आला. रामाजीपंतांवर तुमचा वोल असावा.”

“ होय, आतां ह्या थराला गोष्टी आल्या तेव्हां स्पष्टच बोलावयाला काय हरकत आहे ! रामाजीपंतांवर तर आमचा वोल आहेच; पण आम्हांला प्रत्यक्ष असे रामाजीपंतांपेक्षां त्यांचे हस्तकच जास्त नडतात. विशेषतः ह्या प्रांतांत सनातन धर्ममार्तंड म्हणून प्रसिद्ध असलेले विद्वन्मुकुटमणि घोंडशास्त्री व निर्मळचे इनामदार भय्याशास्त्री ह्या सासरे-जांवयांचा आडमुठा धर्माभिमान आम्हांला फार नडतो. हे दोन्ही लोक आम्हीं चालविलेल्या शुद्धिसंघटनाच्या चळवळीला शक्य त्या भल्याबुऱ्या उपायांनीं विरोध करावयाला नेहमीं तत्पर असतात. एक पडले जाडे विद्वान् व दुसरे पडले जाडे धनवान्; त्यांना विद्वता व धन ह्या जोडगोळीनें आमचे प्रयत्न हाणून पाडण्याला चांगलें फावतें. वरें, दोघेही रामाजीपंतांचे जिवलग स्नेही असल्यानें रामाजीपंतांचें कृपाछत्र त्यांच्या मस्तकीं सदां रुळत असतें. आम्हीं रामाजीपंताकडे तक्रारी कराव्या व त्यांनीं त्या एका कानानें ऐकून दुसऱ्या कानानें सोडून द्याव्या, असा प्रकार चालला आहे.” अंताजीपंत म्हणाले.

“ असें असेल तर याचा बंदोबस्त तावडतोव झाला पाहिजे.” वाजीराव चिमाजीअप्पांकडे वळून म्हणाले, “ अप्पा ! तावडतोव रामाजीपंतांना ताकीद पोंचती करा, कीं तुम्हीं धर्मसंबंधीं कामांत मुळींच लुडबुड करतां कामा नये. रामानंदांच्या चळवळीला अडथळा आणतां कामा नये. जे कोणी शुद्धिसंघटना-च्या चळवळीविरुद्ध हस्ते किंवा परहस्ते खटपट करतील, ते मग ब्राह्मण असोत, किंवा कोणीही असोत; त्यांना कडक शासन करा असेंही त्यांना लिहा.” लगेच ते मंडळीकडे वळून म्हणाले, “ आणि तुम्हांलाही आमची अशी परवानगी

आहे की, अशा घर्मकार्याला विरोध करणारा कोणीही आढळला तरी त्याला तेथल्या तेथे याद राही असें शासन करीत जा.”

खंडूजी माणकर हात जोडून म्हणाला, “सरकार ! ब्राह्मणांना आम्हीं शासन कसें करावे ?”

“याचा अर्थ काय ? न्यायाच्या दरवारांत ब्राह्मण-अब्राह्मण हा भेद नाही. अपराधी मग तो ब्राह्मण असो किंवा कोणीही असो—अपराधीच ! तुम्हांला त्याचें काय ? सरकारची सेवा करतांना जात, वय, नातें असल्या गोष्टींचा मुळीच विचार करावयाचा नसतो. वरें, तुम्हीं जें आतां निर्मळच्या भय्याशास्त्री इनामदाराचें नांव घेतलें, हा कोठला कोण ? याला इनामदार कोणी केलें ?” वाजिरावांनीं विचारलें, “निर्मळचे मातंडशास्त्री ?”

“होय. त्यांचेच हे दत्तक चिरंजीव. नुक्ते पांच वर्षांपूर्वी मातंडशास्त्री वारले. वारण्यापूर्वी चार दिवस त्यांनीं आपल्या घरचा पुजारी दत्तक घेतला, तेच हे भय्याशास्त्री.” अंताजीबाबा उत्तरले.

खंडूजी माणकर म्हणाला, “सरकार ! लोक असेंही बोलतात की, हे भय्याशास्त्री व धोंडशास्त्री हे दोघेही फिरंग्यांचे हस्तक आहेत. त्या दोघांचेही परोळ, मंडपेश्वर, वसई वगैरे ठिकाणच्या पाट्यांकडे व वसईच्या मोठमोठ्या फिरंगी अधिकाऱ्यांकडे वारंवार जाणें येणें असतें. निर्मळचा पाद्री तर भय्यासाहेबांचा जिवलग दोस्त आहे. फिरंग्यांचे जासूद वारंवार त्यांना येऊन भेटतात, कोठें शुद्धि व्हावयाची असल्यास त्यांना खबर देतात—व ते दोघे अथवा त्यांपैकी कोणी तरी एकजण त्या शुद्धिस्थानीं जाऊन बखेडे उत्पन्न करतात.”

“ते शत्रूचे हेर आहेत अशी तुमची खात्री आहे ?” वाजिरावांनीं लगेच अंताजीबाबा व नाईक यांच्याकडे वळून विचारलें. “आणि तुमचें देखील असेंच मत आहे ?”

“होय. पण ते पडले रामाजीपंतांसारख्या थोर अधिकाऱ्यांचे जीवश्वकण्ठश्च स्नेही. त्यांना नांवे कोणी ठेवावी ?” अंताजीपंत म्हणाले.

“ठीक आहे. न्या दोघांनीं पुन्हा असा गुन्हा केला की त्यांना पकडून आमच्यासमोर किंवा अप्पांसमोर हजर करा.—वरें; आपला मोहिमेचा विषय अपुराच राहिला !”

“आतां धाकट्या श्रीमंतांनीं काय तें सांगावें.” अंताजीपंत म्हणाले.

“ हो, आतां आई वज्रेश्वरी* धाकट्या श्रीमंतांना काय मति देईल ती खरी. कारण धाकट्या श्रीमंतांनीं प्रथम त्या देवीला नमन करूनच मोहिमेच्या क्षेत्रांत पाऊल टाकलें आहे; तिच्या अंगीं आम्हां सर्वांचें प्रिय करण्याचें सामर्थ्य आहे. धाकटे श्रीमंतच ह्या मोहिमेंत आमचे प्रारंभापासूनचे पुढारी आहेत. आज दोन तीन वर्षे ते इकडील सर्व स्थिति प्रत्यक्ष अवलोकन करीत आहेतच.” नाईक म्हणाले.

“ ठीक आहे. अप्पा ! तुम्ही सांगाल ती गोष्ट सर्वांना कवूल तशी आम्हांलाही कवूल. सांगा, पुढें मोहिमेचें काय करावयाचें ? वसईचा किल्ला कवजांत येईतो इथेच कुचंबून वसात्रयाचें को उत्तर दिग्विजयाची सांगता अगोदर करावयाची ! ” वाजिरावांनीं चिमाजीअप्पांना प्रश्न केला.

चिमाजीअप्पा उत्तरले, “ तुम्ही तर अगोदर तांतडी करून उत्तर हिंदुस्थानांत जावयाला निघाच.”

“ आम्हांला तर गेलेच पाहिजे. त्यावांचून सुटका नाही. पण तुम्ही, मल्हारराव, राणोजीबाबा, ही विश्वासांतील मंडळी पाठीशीं नसल्यावर आम्ही एकटे तिकडे

* ठाणें जिल्ह्यांत भिवंडीपासून उत्तरेला सुमारे बारा मैलांवर तानसा नदीच्या कांठीं वडवली या नांवाचें खेडें आहे. तेथेच थोड्या अंतरावर टेंकडीच्या उतारावर वज्रेश्वरी या नांवाचें रम्य देवस्थान आहे. त्या देवीच्या हातीं वज्र आहे म्हणून वज्रेश्वरी हें नांव तिला प्राप्त झालें असावें. जवळच अनेक उन्हाळीं आहेत व लहानमोठीं आणखी बरींचशीं देवळेही आहेत. त्यांना वज्रावाडीचीं उन्हाळीं असंच म्हणतात. तेथून थोड्या अंतरावर एक भस्माचा डोंगर आहे. यावरून तेथें पूर्वी ज्वालामुखी डोंगर असावा. चिमाजीअप्पा उत्तरंकरून वसईच्या मोहिमेवर यावयाला निघाले तेव्हां मार्गीत त्यांची वज्रेश्वरीला छावणी पडली. मोहिमेंत यश मिळण्याविषयीं त्यांनीं वज्रेश्वरीला नवस केला. पुढें मोहीम यशस्वी झाल्यावर त्यांनीं वज्रेश्वरीचें सध्यांचें भव्य मंदिर बांदलें. ते देवस्थान एका गोसावी पंथाच्या इनामदाराच्या ताब्यांत आहे. सालीना सध्यां सुमारे बाराशे रुपयांची नेमणूक देवस्थानाला आहे. नाईक वगैरे त्या प्रांतीच्या पुरातन वतनदारांकडून देवीला लहान-मोठ्या नेमणुका सुरू आहेत. चैत्र महिन्यांत अमावास्येला येथें मोठी यात्रा भरते.

जाऊन काय करणार ? प्रतिनिधी, फत्तेसिंगवावा भोसले वगैरे मंडळी आमच्याशी मनमोकळेपणाने वागणार नाहीत; दाभाडे, गायकवाड तर सेनापति त्रिवंकराव दाभाड्यांच्या मृत्यूपासून आम्हांला उघड उघड पाण्यांत पाहू लागले आहेत; अशी एकंदरीत दैना आहे.”× वाजीराव म्हणाले.

“ तें सारें खरें; पण इतकी रंगाला आलेली मोहोम आतां एकाएकी मध्येंच अर्धवट सोडणें कसे शोभेल ? आज जीं कामें नखानें होतील, त्याच कामांना उद्यां कुन्हाडी लागतील. रोज कार्नां येणाऱ्या शत्रूकडील वातम्यांवरून शत्रु आतां फार दिवस टिकाव धरील असें आम्हांला वाटत नाही. आम्हांला तर अशी जबरदस्त आशा आहे कीं, आमच्या शब्दाला मान देऊन शत्रूला आमच्याशी तह करणें भागच पडेल. तह झाला व रक्तपात न होतां वसईचा किल्ला शत्रूनें खालीं करून दिला तर सोन्याहून पिवळे झालें. मग किल्ल्याची व्यवस्था लावून आम्ही सारेजण आपल्या मागोमाग उत्तरेकडे येऊं.” चिमाजीअप्पा उद्गारले.

“ पण तह झाला नाही तर ? ” वाजिरावांनीं सर्व मंडळीकडे वळून तोच प्रश्न पुन्हा केला, “ सांगा; तह झाला नाही तर ? ”

“ तह होईल; नव्याणव हिश्यांनीं तह होईल. फिरंग्यांनीं आज सूर्यास्तापर्यंतची मुदत मागून घेतलेली आहे. तोपर्यंत नारायणराव व बुवाजी ही मंडळी फिरंगी तहाला राजी असल्याची शुभवार्ता घेऊन येतील असें आमची मनोदेवता आम्हांला स्पष्ट सांगत आहे.” चिमाजीअप्पा म्हणाले.

वाजीराव यावर उद्गारले, “ आतांपर्यंतची वेळ गेली तशीच सूर्यास्तापर्यंतची वेळ जाईल व अखेर ह्या चालढकळींतून आम्ही म्हणतो तोच निष्कर्ष बाहेर पडेल. मनुष्यानें आशावादी असावे; पण अशक्यप्राय गोष्टींविषयीं आशा वाळगणें परिणामीं फारसें दूरदर्शीपणाचें ठरणार नाहीं.” ते लगेच गंगाजी नाईक वगैरे इतर मंडळीकडे वळून म्हणाले, “ खरें कीं खोटें ? ”

× छत्रपतींच्या दरवारांतील फाटाफुटीचा व आपसांतील चुरशीचा वृत्तान्त या पूर्वी ‘कादंबरीमय पेशवाई’मधून अनेक वेळां आला आहे. सेनापति दाभाड्यांच्या पारिपत्याचा वृत्तान्त ‘पेशवाईतील दुर्जन’ ह्या आठव्या कादंबरींत साकल्येकरून देण्यांत आला आहे.

बाजिरावांनी आपल्या मताच्या समर्थनार्थ नाईक वगैरे मंडळीकडे पाहून 'खरें कीं खोटें' असें विचारतांच मल्हारराव होळकर, अंताजी रघुनाथ वगैरे मंडळीनें एकमेकांकडे सूचक दृष्टीनें पाहिलें व लगेच नाईक बाजिरावांना म्हणाले, "श्रीमंत म्हणतात तें एका अर्थीं खरें; पण धाकटे श्रीमंत म्हणतात तें देखील खोटें नाहीं. अविचारानें एखाद्या गोष्टीचा निर्णय ठरवून टाकण्यापेक्षां अशा प्रसंगीं आशावादी बनणेंही वाईट नाहीं."

अंताजी रघुनाथ म्हणाले, "मलादेखील तसेंच वाटतें. घाईघाईनें एखादी अशुभ गोष्ट आपल्या हातून घडण्याचा संभव असतो, तेव्हां कालहरण करणेंच शहाणपणाचें ठरतें."

चिमाजीअप्पा पुन्हा म्हणाले, "त्यांत अशुभ तें काय आहे? आमचें मन आम्हांला स्पष्ट ग्वाही देत आहे कीं, फिरंगी कौलाला येणार व तह होणार."

चिमाजीअप्पांच्या तोंडून हे शब्द निघतात न निघतात तोंच दरवाजावाहेलून कोणीतरी खड्या सुरांत उद्गारलें, "नाहीं, नाहीं. तह होत नाहीं."

प्रकरण तिसरें

मराठमंडळाचा निर्धार

विचि माजीअप्पांच्या तोंडून हे आशावादीपणाचे उद्गार निघावयाला व बुवाजी नाईक दिवाणाखान्यांत यावयाला एकच गांठ पडली. बुवाजीने अप्पांचे उद्गार आंत येतां येतां ऐकले व कोणी प्रश्न विचारण्याची वाट न पहातां सर्वांना एक अशुभ वार्ता निवेदन केली. “तह होत नाही. तहाची आशा वाळगण्याचें मुळीच कारण नाही. सेनापति सिल्हेरा तह करण्याला मुळीच तयार नाही. तो पक्का दगेखोर माणूस आहे.”

“पण नारायणराव कुठें आहे ?” मल्हारराव होळकरांनीं विस्मयपूर्वक विचारलें. सेनापतीच्या दगेखोरपणाची वार्ता ऐकतांच त्यांना प्रथमच संशय आला कीं, सेनापतीनें नारायणरावाला कांहीं दगाफटका तर केला नसेल !

मल्हाररावांची ती शंका बरोबर होती. बुवाजी त्यांच्या प्रश्नावर उत्तरला, “नारायणराव किल्ल्यावर कैदेत आहेत व उदईक त्यांना वाटवून मग ठार करण्याचा सेनापतीचा दुष्टपणाचा बेत ठरलेला आहे.”

एकूण इतके दिवस तुम्हांला फिरंग्यांनीं किल्ल्यावर ठेवून घेतलें, तें केवळ हुलकावण्या दाखविण्यासाठींच म्हणावयाचें !” बाजीराव म्हणाले.

“असेंच केवळ नाही.” बुवाजी म्हणाला. “आम्हांला केवळ हुलकावण्या दाखविण्याचाच त्यांचा बेत आहे असें आमच्या निदर्शनाला आलें असतें तर आम्ही केव्हांच इकडे आलों असतो; पण प्रथम आम्हांला तसें वाटलें नाही. उलट किल्ल्यावरील जबाबदार अधिकारी आमच्याशीं तह करण्याला उत्सुक आहेत असेंच आम्हांला प्रथम वाटलें. पण सेनापति सिल्हेरा किल्ल्यावर आला व आमच्यांतल्याच कांहीं घरभेद्यांशीं त्याचें कांहीं खलवत झाले, तेव्हांपासून परिस्थितीचा रंग एकदम पालटला.”

“हें कसें काय झालें ?” बाजिरावांनीं विचारलें.

बाजिरावांनीं विचारल्यावरून बुवाजी वसईच्या किल्ल्यावरील वृत्तान्त निवेदन करूं लागला. मी व नारायणराव बरोबरच्या मंडळींसह वसईच्या किल्ल्यावर जाऊन पोचलों, तेव्हां किल्लेदार पेरीरा व सेनापति सिल्हेरा हे दोघेही तेथें नव्हते.

कोठें बाहेर गेले होते. त्यांच्या एवजीं किल्लेदाराचा मुलगा डोमिंगो ह्यानें आमचा योग्य आदरसत्कार करून आम्हांला ठेवून घेतलें. त्यानें आमच्या आगमनाचे कारण विचारून घेतलें, व तहाचे वोलणें करण्यासाठीं आम्ही आलों आहों असें कळतांच त्यानें संतोष व्यक्त केला. त्यानें आपल्या आईशींही आमची ओळख करून दिली. तीही फार भली वाई दिसली. तिलाही, तहाची योजना मानवली. त्या दोघांच्या वोलण्यांत असें आलें कीं, किल्लेदारही मुकाटपणे मराठ्यांशीं तह करून रक्तपात थांबवावा अशाच मताचा आहे. मात्र सेनापति तहाला कितपत तयार होईल याविषयीं त्यांनाही शंका होतीच. तरीही त्यांनीं त्याची शक्यतो समजूत घालण्याचें कबूल केलें होतें. डोमिंगोनेच तेथला दुसरा एक त्याच्याच दर्जाचा अधिकारी आल्काकोव्हा याच्या संगनमतानें तहाच्या वाटाघाटीसाठीं मुदत मागून घेतली. आम्हांलाही परवांपावेतो आशा होती कीं, आमच्या वाटाघाटीला यश येईल. पण परवां सेनापति किल्ल्यावर आला. त्याच्याशीं आमची पहिली भेट काल दोनप्रहरीं झाली; तेव्हांच्या त्याच्या एकंदर वर्तनावरून आमची अर्धा आशा लयाला गेली. डोमिंगो तेव्हां हजर होताच. त्यानें सेनापति निघून गेल्यावर आम्हांला पुन्हा सेनापतीशीं वाटाघाट करून त्याचें मन वळविण्याचें अभिवचन दिले. किल्लेदार अजून वाहेरून आला नसल्यानें डोमिंगोचाही कांहींसा नाइलाज होता. त्याच दिवशीं वाटगा सरदार ऍंटोनिओ, धोंडशास्त्री व भय्याशास्त्री हे किल्ल्यावर येऊन सेनापतीला भेटले. त्यांचें सेनापतीशीं काय खलवत झालें हें जरी आम्हांला नकी कळलें नाहीं, तरी त्यांची मुख्य फिर्याद रामानंदस्वामी व शुद्धिसंघटनाच्या चळवळीला अनुकूल असलेली त्यांच्याच मताची आणखी कांहीं मंडळी यांच्या विरुद्ध होती; पेशव्यांच्या प्रोत्साहनानें हे चळवळे फार शेफारून गेले आहेत, असा आगलावेपणा करण्यालाही त्या तिघांनीं कमी केलें नाहीं असें कळलें.”

“पहा श्रीमंत ! मीं जें आतांच आपणांला सांगितलें, त्याचा हा पडताळा पहा.”

“असू या.” बाजीराव बुबाजीला म्हणाले, “पुढें काय झालें ?”

“पुढें काय ? त्या मंडळीचीं काय खलवतें झालीं हें कांहीं आम्हांला कळलें नाहीं; पण त्याच रात्रीं आमच्या वसतिस्थानासभोंवार पहारा वसला. दुसऱ्या दिवशीं सूर्यास्तापर्यंत सेनापति आमच्याकडे मुळींच आला नाहीं. पण पहारेकऱ्यांकडून आम्हांला बातमी कळली कीं, सेनापति पेशव्यांवर व सान्या मराठ-

मंडळावर फारच रूष्ट झाला असून तद्द करण्याचा त्याचा मानस नाही. चुळणें गांवांत भगवानजी व भैरव नाईक ह्या वापलेकांनीं शुद्धीची चळवळ करून तेथल्या लोकांना आपल्या वाजूला ओढण्याची खटपट चालविली आहे ही बातमी त्या तिघांकडून सेनापतीला मिळाल्यामुळे तो फार चिडला होता. ती बातमीच अखेर खरी झाली. सूर्यास्ताच्या सुमाराला सेनापतीनें आम्हांला आपल्या वाड्यांत बोलावून घेतलें व आमची खूप निर्भर्त्सना केली. तो केवळ आमचीच निर्भर्त्सना करून थांबला नाही, त्यानें उभयतां श्रीमंतांना व सान्या मराठमंडळाला कानांनीं ऐकवणार नाहीत असे अपशब्द उच्चारले, व नारायणरावांना म्हटलें, 'दोन्ही पेशवे व त्यांचे सारे बडे बडे हस्तक मला शरण येऊन खिस्ती व्हावयाला तयार असतील तर मी त्यांना क्षमा करून त्यांच्याशीं तद्द करावयाला तयार आहे'. हा खाशांचा अपमान नारायणरावांना सहन झाला नाही. ते एकदम रागानें वेभान झाले व अरेतुरेवर येऊन सेनापतीला अद्वातद्वा बोलले ! त्याबरोबर सेनापतीनें चिडून नारायणरावांना तेथल्या तेथें शिक्षा ठोठावली, 'याला उद्यां वाटवून याचें मुंडण करा व किल्ल्यावर सभोंवार याची गाढवावरून धिंड काढून मग याचा शिरच्छेद करा'. त्याप्रमाणेंच आम्हां मंडळीलाही वाटवून श्रीमंतांना नजराण्यादाखल नारायणरावांचें मुंडकें आमच्या हातीं देऊन आम्हांला किल्ल्याबाहेर हांकलून लावण्याचा हुकूम त्यानें सोडला. डोमिंगो, आल्काकोव्हा, ऍंटोनिओ, फादर पोर्टो, भय्याशास्त्री, धोंडशास्त्री व किल्ल्यावरील आणखी वरीच मंडळी तिथें हजर होती. डोमिंगोनें 'किल्लेदार येईपावेतो तरी थांबा' अशी सेनापतीची समजूत घालून पाहिली; पण कांहीं उपयोग झाला नाही. आमच्या देखतच ऍंटोनिओ व फादर पोर्टो यांना चुळणें येथील बंदोवस्ताला पाठविण्याचें ठरलें व भय्याशास्त्री आणि धोंडशास्त्री यांनीं निर्मळ येथील पुढें होणारा शुद्धि-समारंभ मोडण्याचें तेथेंच कबूल केलें. लगेच आम्हांला तुरुंगांत नेण्यांत आलें व स्वतंत्र अशा घाणेरड्या खोल्यांतून कोंडून ठेवण्यांत आलें. आम्हांला कोणाला कोटें ठेवलें याचा एकमेकांना पत्ता नव्हता. रात्रभर मी तर उपाशीच होतों. नव्यरात्रीच्या सुमाराला कोणीतरी येऊन माझ्या खोलीचें कुलूप काढलें. त्या आवाजानें मी झोंपेंतून जागा झालों. मला प्रथम वाटलें कीं, हा नुसता भास झाला. पुन्हा वाटलें कीं, ही भुताटकी तर नसेल; म्हणून भीत भीत दरवाजापाशीं जाऊन दरवाजा लोटून पाहिला तों तो उघडा होता व एक पहारेकरी दरवाजा-

बाहेर उभा होता. तो हळूच माझ्या कानांत म्हणाला, 'भिऊं नकोस. मुकाव्यानं ह्या तुमंगाच्या मागील वाजूनं दोन उंच भितींच्या मधून चिचोळी वाट जाते, त्या वाटेनें जा म्हणजे बाहेरील मोठ्या दरवाजांत जाऊन पोचशील. तेथें पहारा आहे. तेथला पहारेकरी 'परवल' असा प्रश्न तुला करील, त्याला 'जुना करार' असें उत्तर दे व हा बिल्ला त्याला दाखव म्हणजे तो तुला बाहेर सोडील'. असें म्हणून त्यानें हा बिल्ला माझ्या हातीं दिला." कुसावर येशू ख्रिस्ताला सर्वांगांत खिळे ठोकून जखडून ठार करण्यांत आलें आहे असा ठसा वर उमटविलेला एक पितळेचा बिल्ला बाजिरावांपुढें ठेवून वुवाजी पुढें म्हणाला, "अशी मोठ्या चमत्कारानें माझी सुटका झाली, व मी आतां हा आपणांला दिसतो आहे."

"सुटका तुझी एकट्याचीच झाली, कीं तुझ्यावरोबरच्या इतर माणसांचीही झाली?" चिमाजीअप्पांनीं प्रश्न केला.

"तें मला कांहीं माहित नाही. तो पहारेकरी त्याविषयीं माझ्यापाशीं कांहींच बोलला नाही." वुवाजी उत्तरला.

"तो पहारेकरी कोण वरें असावा?"

"तेही कळलें नाही."

"हें तर मोठेंच आश्चर्य आहे!" चिमाजीअप्पा बाजिरावांकडे वळून म्हणाले, "यावरून आपणाला असें अनुमान करावयाला हरकत नाही, कीं आमच्या म्हणजे पर्यायानें हिंदवीच्या हितासाठीं कायावाचामनानें झटणारे कांहीं लोक किल्ल्यावर आहेत. मग ते आमच्या हेरांपैकीं असोत, किंवा नोकरी फिरंग्यांची करावयाची पण मन मराठ्यांकडे अशा हार्दिक सहानुभूतीनें वागणारे फिरंग्यांच्या नोकरांपैकीं कोणी असोत. श्रीगजाननानें त्यांना अशीच सद्बुद्धि व असेंच सामर्थ्य द्यावें व नारायणराव आणि त्यांच्या वरोवरची इतर नोकरमंडळी यांचीही वुवाजीप्रमाणेंच सुखरूपपणें सुटका व्हावी."

"सुटका! आतां कसली सुटका! आतां नारायणरावाच्या सुटकेची आशाच नको. देवानें माझा उजवा हातच तोडण्याचें ठरविलें, तेथें कोणाचा काय इलाज!—"

असे उद्गार मल्हाररावांच्या मुखावाटे निघावयाला व त्यांच्या मार्गे वसलेले गंगोजी नाईक धाडकन् शिकावयाला एकच गांठ पडली. लगेच मल्हाररावांनीं राणोजीरावांकडे वळून पाहिलें. तोंच राणोजीराव हास्यमुद्रेनें म्हणाले, "सुभेदार!

मराठमंडळाचा निर्धार

तुम्ही नारायणरावांविषयीं मुळींच चिंता करूं नका. शिकिंचा शुभशकून सांगतो कीं नारायणराव सुखरूप परत येईल.”

गंगाजी नाईक निग्रहपूर्वक उद्गारले, “ शकून आणि अशकून कसले पहात बसलां ? असलीं संकटें शकून पाहून निवारण होत नसतात, तीं निवारण करण्याक्या सूडावडिल प्रतिसूड घेण्याची शपथ वाहून माहं किंवा महं अशा निश्चयानें प्रयत्नवादी वनावें लागतें. दैवावर हवाला ठेवणारे रज्ये, त्यांच्या हातून पराक्रम होणें शक्य नाहीं. मी माझ्या आजवरच्या पन्नास वर्षांच्या अनुभवानें सांगतो कीं, मनुष्यानें दैववादी वनण्यासारखा दुबळेपणा दुसरा कोणताही नाहीं.”

गंगाजी नाइकांच्या ह्या निर्मल वृत्तीच्या बोलांचा महाररावांच्या हळुवार वनलेल्या मनावर किंचित् विपरीत परिणाम झाला. आधींच त्यांचें अंतःकरण नारायणरावावरील संकटाची वार्ता ऐकून भाजलेलें होतें, त्यामुळें त्यांना गंगाजी नाइकांच्या बोलांनीं जास्त इजा झाली. ते विमनस्कतेनें नाइकांना म्हणाले, “ नाईक ! परदुःख शीतळ असें म्हणतात तें खोटें नाहीं ! जो प्रसंग आज नारायणरावावर आला आहे, तोच जर तुमच्या बुवाजीवर आला असता, तर तुम्हांला काय वरें वाटलें असतें ? ”

“ काय वाटलें असतें अशी तुमची कल्पना आहे ! मी रडत किंवा हळ-हळत बसलों असतों असें तुम्हांला वाटतें काय ! सुभेदार ! बुवाजी तर माझा भाऊ आहे. पाठीराख्या भावंडांच्या प्रेमापेक्षां पोटजाळाचें प्रेम थोर असतें, हा जगाचा न्याय तर तुम्हांला माहीत आहे ना ! पण मी भावांविषयीं तसाच त्यांच्या मुलांविषयीं व तसाच माझ्या स्वतःच्या एकुलत्या एका मुलाविषयींही मोहाला बळी पडण्याला तयार नाहीं. तुम्हांला काय वाटतें ? बुवाजीदेखील जर किल्ल्यांत अडकून पडला असता व जो प्रसंग आज नारायणरावावर आला आहे तोच प्रसंग त्याजवर आला असता, तर माझ्या मनानें कच खाली असती का !—”

गंगाजी नाइकांचें पुरतेपणीं वोलून होण्यापूर्वीच बुवाजी नाईक मध्यंतरी उद्गारले, “ आणखी असें पहा सुभेदार ! दादा जें वोलले, तें तुम्हांला अथवा कोणालाही दूषण देण्यासाठीं बोलले नाहींत, सर्वांना धैर्याचा नवा नेटावा देण्यासाठीं बोलले.”

“कोणाला दूषण ! हरेराम ! सुभेदार ! तुम्हांला ही शंका आली का !” गंगाजी नाईक स्मितहास्यपूर्वक म्हणाले, “वाः ! सुभेदार ! प्रत्यक्ष हाताखालच्या नोकरावरदेखील इतकी ममता करणाऱ्या तुमच्यासारख्या रणभारंगाला दूषण आणि तें मी देईन ! अशी शंकादेखील कोणाच्या मनांत येतां कामा नये होती. आणि नारायणरावाची योग्यता मला कळत नाही अशी तुमची कल्पना असेल तर तीही चुकीची आहे. खरोखर नारायणराव तुम्हांला साजेसा सेवक आहे.”*

“नारायणराव मला माझ्या पोटच्या पोरानूनही जास्त प्रिय आहे.” मल्हारराव चिमाजीअप्पा व वाजीराव यांच्याकडे पाहून म्हणाले. “श्रीमंतांनीं जेव्हां खलिता घेऊन किल्ल्यावर जाण्याची गोष्ट काढली तेव्हां किल्ल्यावर जाणें म्हणजे काळाच्या जवळ्यांत चालून जाणें होय हें माहीत असूनही नारायणराव निधड्या

* पृष्ठ ४५ मराठशाहींत बरींच ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मणांचीं घराणीं उदयाला आलीं; त्यांतच दाणी या उपनांवाचें खेड-सासवड भागांतील एक ब्राह्मण घराणें उदयाला आलें. दाणी कुटुंबाच्या पुढें दोन शाखा झाल्या. त्यांपैकीं वडील शाखा मालेगांव येथें राजेबहादूर या नांवानें उदयाला आली; तिचे मूळ पुरुष नारो शंकर हे होत. धाकटी शाखा विंचूरकर या नांवानें उदयाला आली; तिचे मूळ-पुरुष विठ्ठल शिवदेव विंचूरकर हे होत. विठ्ठल शिवदेवांनीं पेशव्यांच्या उजव्या हाताप्रमाणें पराक्रम गाजाविले व असूप मान धन-वैभव संपादन केलें. विठ्ठल शिवदेवांचा जन्म इ०सन १६७५मध्ये व मृत्यु इ०सन १७६७ मध्ये झाला. थोरल्या दाणी शाखेचे मूळ पुरुष नारो शंकर हेही अत्यंत स्वाभिमानी, पराक्रमी व स्वामिनिष्ठ होते. नारो शंकर प्रथम उदाजी पवारांच्या दिमतीला होते (मंडलोई दप्तर). नंतर त्यांना मल्हारराव होळकरांच्या दिमतीला देण्यांत आलें. नारो शंकर हे महावीर गोविंदपंत बुंदेल्यांप्रमाणें बहुधा प्रारंभापासूनच उत्तरेकडे उद्योग करण्यांत गढून गेलेले असत. नारो शंकरांवर नानासाहेब पेशव्यांनीं उत्तरेकडील मोठमोठीं जबाबदारींचीं कामें टाकलीं व त्यांनीं तीं योग्य रीतीनें पार पाडलीं. माधवराव पेशव्यांच्या कारकीर्दींत नारो शंकर एकदां प्रतिनिधि-देखील झाले होते (इ. सन १७६२). नारो शंकर व विठ्ठल शिवदेव हे दोन्ही पुरुष जसे पट्टीचे मुत्सद्दी तसेच पट्टीचे योद्धेही होते. त्यांच्या मुत्सद्देगिरीचा व पराक्रमांचा परिचय वाचकांना ‘कादंबरीमय पेशवाई’मधून पुढें वेळोवेळीं होईलच.

छातीनें ती पंचप्राणांच्या मोलाची कामगिरी पार पाडण्यासाठीं प्रसन्नतापूर्वक पुढें आला आणि तो किती निर्भय, वाणेदार व धन्यांचा निःसीम अभिमानी आहे हें सर्व मंडळीनें आतांच बुवाजी नाइकांच्या तोंडून ऐकलें आहे. अशा एकनिष्ठ व धीर-वीर-गंभीर सेवकाचा अभिमान मला वाटला व त्याच्यावर परम संकट कोसळलेलें ऐकून विषाद वाटला तर त्यांत माणुसकीला सोडून कांहीं झालें असें मुळींच नाहीं.”

“मुळींच नाहीं.” चिमाजीअप्पा उद्गारले. “सुभेदार, सुभेदार ! तुमच्या दुःखांत आम्ही सर्वजण सारखेच वांटेकरी आहों.”

राणोजी शिंदे उद्गारले, “सेनापति सिल्हेरानें मराठ्यांच्या एखाद्या यःकाश्चित् शिपाईप्याद्याचा अपमान केला, तरी देखील तो सान्या मराठमंडळाचा अपमान झाला असें समजून आम्हीं त्या अपमानाचा बदला घेण्यासाठीं एकजुटीनें झटलें पाहिजे. आणि या ठिकाणीं तर प्रत्यक्ष श्रीमंतांचा अपमान त्यानें केला आहे. हा अपमान आपणाला सव्याज फेडतां आला नाहीं, तर आपण खरे मराठेच नाहीं असें ठरेल. मराठा तोच कीं, कोणत्याही जुलुमाचा, अन्यायाचा किंवा अपमानाचा प्रतिकार करण्यासाठीं नेटानें पुढें चालून जाऊन प्रसंगीं मरेल पण मार्गें हटणार नाहीं.”

“वरोवर. अगदीं वरोवर ! राणोजी बाबा ! तुम्ही अगदीं लाखांतलीं गोष्ट वोललां तुमचे वोल मला तंतोतंत पटले.” गंगाजी नाईक वाजीराव व चिमाजी-अप्पा ह्या उभयतांकडे पाहून म्हणाले, “मी तर म्हणतो कीं वेळीं आमचा अपमान क्षम्य आहे; पण उभयतां श्रीमंतांचा अपमान तो एकट्या श्रीमंतांचाच अपमान नसून तो सान्या मराठमंडळाचा अपमान व तोच छत्रपतींचाही अपमान.” ते सर्व मंडळीकडे पाहून उद्गारले, “असला अपमान निमूटपणें सहन करणारा महाराष्ट्राचा-मराठा-असो, परभू असो, ब्राह्मण असो किंवा आणखी कोणी असो. हिंदूच्या अस्सल अवलादीचा नाहीं असेंच समजलें पाहिजे.” एवढे शब्द त्यांच्या तोंडून निघाले मात्र; पण लगेच त्यांनीं जीभ चावली व वाजिरावांचे पाय धरून उद्गार काढले, “श्रीमंत ! आवेशाच्या भरांत येऊं नये तो शब्द तोंडावाटे येऊन गेला, याबद्दल मला क्षमा असावी.”

वाजीराव गंगाजी नाइकांना आपल्या हातांनीं धरून वर उठवीत म्हणाले, “कांहीं हरकत नाहीं. तुम्ही यथायोग्य बोललां; त्यांत कांहींच वावगें नाहीं.

अशा प्रसंगीदेखील माणसाला इतकी चीड आली नाही तर तो मनुष्य कसला ? अप्पा म्हणाले तेंच खरें. आतां वसई जिंकून तेथून पोर्तुगीजांचें निर्मूळ केल्या-शिवाय मागें पाय घ्यावयाचा नाही. मात्र तुम्हां सर्व मंडळीनें कंवरा कसून शक्य तितक्या निकरानें तेथला कार्यभाग आटोपला पाहिजे. पावसाळ्यानंतर मोहीम लांबली तर शेतवाडीच्या काळजांने राउतांचे लक्ष्य द्विधा होतें.*

“ पण आपली उत्तरेकडील कामगिरी ? ” म्हाररावांनीं विचारलें.

“ तूर्त उदईक आम्हो त्या कामगिरीवर जातो. जरूरच भासली तर तुम्ही सर्व ही मोहीम आटोपून याच.” बाजीराव बाहेर जावयाला उठतां उठतां म्हणाले. “ आतां मोहिमेची घडी कशी काय वसवावयाची ती तुमची तुम्हो एक-विचारानें वसवा. मदांध फिरंग्यांचा निःपात करितों मागें पाऊल घेऊं नका.”

बाजीराव बाहेर निघून गेले. म्हारराव हळूच राणोजी शिंद्यांना म्हणाले, “ राणोजीबाबा ! नारायण सुटून आला तर ठीकच; नाहीपेक्षां त्याचा जन्म सार्थकीं लागला. थोरल्या श्रीमंतांना थोड्या वेळापूर्वी ह्या मोहिमेच्या बाबतींत हरएक अडचणी सुचत होत्या, त्या आतां हरएक सोई सुचूं लागल्या. नारायणाच्या बलिदानानें ही इष्ट क्रान्ति घडून आली.”

“ वरें; आपण सर्वांनीं ही अवाढव्य जबाबदारी नव्या जोमानें शिरावर घेतली व बाजीरावसाहेबांनींही कगुली दिली. पण आतां ह्या अवघड कार्याचा उरक कसा करावयाचा ? वसईच्या किल्ल्यांत दडी मारून बसलेला फिरंगी म्हणजे यमुनेच्या डोहांत बुडी मारून बसलेला कालिया होय. त्याचें मर्दन कसें करावयाचें याचा कांहीं निश्चित विचार करावयाला नको काय ? ”

मानाजी आंग्रे म्हणाले, “ धाकटे श्रीमंत ! फिरंगी कालिया असेल, तर आपण त्याचे मर्दन करण्याला समर्थ असे श्रीकृष्ण आहां, व आम्ही सारे आपले गोप संवगडी आहां. आपणांला त्याचा एवढा वाऊ वाटण्याचें कारण नाही. आरमारी सामर्थ्यावर फिरंग्याची भिस्त असेल तर समुद्राच्या वाजूनें त्याची ती रग मी एकट्यानें जिरवितों. फिरंग्यांची एक तरी नाव आंत जाऊं

* मराठे सैनिक वर्षांतून आठ महिने-दसऱ्यापासून मृगापर्यंत-मुलुखागिरी-वर असत. साधारणतः पावसाळ्यांत मुलुखागिरी बंद असे; तेव्हां मराठ्यांना शेती करतां येई. शेतकी हेंच त्यांचें उपजीविकेचे मुख्य साधन होतें.

दिली किंवा बाहेर येऊं दिली तर मला विचारा. मी समुद्रांत त्याला बुडवून मारीन तरी, किंवा—”

“छे, छे ! मानाजीबाबा ! ‘किंवा’, ‘अथवा’, ‘जर’, ‘तर’ असले शब्दच तोंडावाटे कोणी उच्चारवयाचे नाहीत. प्रयत्न करणें आपल्या हातीं व यश देणें परमेश्वराच्या हातीं. तुम्ही समुद्राकडून किल्ल्याला वेढा द्या व जमिनीकडून वेढा शंकराजी नारायणांनीं घातलाच आहे, तो आम्ही जास्त वळकट करतो.” मल्हाराव होळकर चिमाजीअप्पांकडे वळून म्हणाले, “धाकट्या श्रीमंतांनीं आतां चपळाई करून हा धर्मसंग्राम निकराने जुंजविण्यासाठीं सर्व सेनानींना आज्ञा केली पाहिजे.”

चिमाजीअप्पा म्हणाले, “तें होईल. बाहेरील प्रांतांतील कामगिरी बहुतेक आटोपलीच आहे, आतां आपणां सर्वांना वेढ्याच्या एकाच वावर्तीत मन घालावयाला मुळींच जड जाणार नाही. पण मल्हारीबाबा ! नुसत्या वेढ्यानें काम भागेल असें लक्षण आम्हांला दिसत नाही. बाहेरून व आंतून असा दोन्ही वाजूंनीं फिरंगी जेरीला आणतां आला तर कांहीं तरणोपाय आहे व हें सारें पावसाळा सुरू होण्याच्या पूर्वीं झालें पाहिजे. आपणाला किल्ल्यांतील फिरंग्यांच्या सामर्थ्याचा कांहींच अंदाज नाही. तो अंदाज मिळेपावेतो आपला वेढा फुकट आहे.”

“तो अंदाज आम्हांला आणतां येईल.” शंकाजी नाईक म्हणाले. “किल्ल्यां-तील सर्व वित्तवातमी वारंवार बाहेर कळविण्याचें काम आमचें. खंडूजी, मी, दुल्लभजी मोहे, ह्या तीनचार मंडळींवर आपण किल्ल्याचा भेद आणण्याची जबाबदारी टाका. आंत जाऊन काय कारस्थानें करावयाचीं तीं आम्ही करतो; फक्त बाहेरचा वंदोवस्त इतरांनीं पहावा.”

“पण किल्ल्यांत तुमचा प्रवेश कसा होणार ! किल्ल्यांत कीड-मुंगीला देखील जाण्यायेण्याला वाव नाही इतका वंदोवस्त फिरंग्यांनीं केला आहे.” चिमाजी-अप्पा म्हणाले.

“आपणांला काय त्याचें ! आपण मौज पहा तर खरी ! किल्ल्यावर डागडुजी करण्यासाठीं सुतार, लोहार वगैरे कामकरी लोक अजून पुष्कळच पाहिजे आहेत. त्याप्रमाणेंच किल्ल्यांत सारे फिरंगी कोंडून घेऊन वसले आहेत, त्यांना भाजी-पाला, फळफळावळ, कपडालत्ता, कोंबडींकर्रीं रोज लागणारच. मराठ्यांसारखें

त्यांचे नाही. मराठे मोहिमेवर निवाले कीं वाटेंत हुरडा तर हुरडा, शेंगा तर शेंगा, जें काय दौडीच्या सपाट्यांत हातीं सांपडेल तें हिरवें कच्चें अन्न खाऊन देखील दिवसांचे दिवस-आठवड्यांचे आठवडे कंठितात. पण असला काटकपणा फिरंगड्यांच्या अंगीं मुळींच नाही. त्यांची वायकापोरें तर चैनवाजीच्या पदार्थां-साठीं प्राण सोडतील. तसें पाहूं गेलें तर ह्या भागांतल्या बाजारपेठा फिरंग्यांच्या रोजच्या चैनवाज बाजारहाटीमुळें भरभराटीला आल्या आहेत. सभोंवारच्या मोठमोठ्या भागांतील भाजीपाला, फळफळावळ, कोंबडीं, यांचा सारा खप फिरंग्यात. फिरंगी सारे आपलीं घरेदारें व बागवगीचे सोडून किल्ल्यांच्यां आश्रयाला गेल्यामुळें इकडे सर्व बाजारपेठा ओस पडत चालल्या आहेत व भाजीपाल्याचे, फळफळावळीचे ढीगच्या ढीग रोज कुजून सडून वायां चालले आहेत. वाहेरून हा माल किल्ल्यावर जाईल तितका थोडा आहे. लोकांनीं असा हरजिनसी माल किल्ल्यांत विकावयाला आणावा, वाहेरचे कारागीर मिळावे, म्हणून किल्ल्यावरील अधिकाऱ्यांचे कोण प्रयत्न चालले आहेत ! पण ह्या धुम-श्र्क्रांत तिकडे मरावयाला जातो कोण ? ह्या संधीचा आम्हांला पुरेपूर फायदा घेतां येईल.” गंगाजी नाईक म्हणाले.

“ शिवाय हा खुणेचा विला आपणापार्शीं आहेच.” बुवाजी चिमाजीअप्पांसमोरचा विला उचलून घेऊन सर्वांना दाखवीत म्हणाला, “ ह्या विल्याचा अस्सल बरहुकूम ठसा करून पाहिजे तेवढे विल्ले मी पाडून देतो. असा एकेक विला घेऊन व ‘जुन्या करारा’चा परवल वदून आपणांपैकीं कितीएकांना किल्ल्यावर जाता येईल. मीं किल्ल्यावरचीं एकंदर लक्षणें पाहिलीं, त्यांवरून असा गोंधळ माजविण्याला तिथें भरपूर अवसर आहे अशी माझी खात्री झाली आहे.”

चिमाजीअप्पाना मंडळीच्या ह्या कल्पकतेचें फार कौतुक वाटलें. ते प्रफुल्ल-वदनानें म्हणाले, “ ही बुद्धि मात्र फार नामी आहे. अशा गनिमी काव्यानें आपण शत्रूला खचित जेरीला आणूं.”

याप्रमाणें पुढील कार्याची निश्चिती झाल्यावर तिची संगतवार घडी बसाविण्याला वेळ कसला ? आजूवाजूच्या परिस्थितीचा अचूक अंदाज सर्व मराठे वीरांना गरुडाप्रमाणें भरान्या मारणान्या त्यांच्या हेरांमार्फत पूर्वींच कळला होता. किल्ल्यासभोंवार वेढा घालून किल्ल्यावर जोराचा मारा करावयाचा, किल्ल्यांतील भेद आणून त्याप्रमाणें वाहेरील मारगिरीचें धोरण ठरवावयाचें व वाहेरून गोव्याकडून

किंवा मुंबईकर इंग्रजांकडून शत्रूंचे साह्य होऊ लागल्यास तें किल्ल्यापर्यंत पोहोचून देतां मधल्यामध्यें लुटून जाऊन पोळून फस्त करावयाच, शत्रूपक्षाचे लोक जे किल्ल्याबाहेरच्या प्रांतांत धुडधूस घालीत असतील त्यांना बाहेरच्या-बाहेर गांठून त्यांना निकाल लावावयाचा, व याप्रमाणें सर्व बाजूनीं किल्ल्यांतील शत्रूंचा कोंडमारा करून त्याला दांतीं तृण धरून शरण आणावयाचे, असा सर्व मराठमंडळाचा कार्यक्रम त्या वेळीं ठरला. वाजोराव पेशवे तेवढ्यांत तेथें आले. त्यांना हा वेत ऐकून समाधान वाटले. ह्या नव्या योजनेतील कामाची वांटणी अशी करावयाची बाकी नव्हतीच. शंकराजी नारायण फडके व मानाजी आंग्रे यांनीं किल्ल्याला वेढा देण्याचें काम पूर्वींच आरंभिलें होतें; त्यांना चिमाजीअप्पा, मल्हारराव होळकर व राणोजी शिंदे यांनीं साह्य करून, वेढा मुंगीलाही आंत-बाहेर रोग मिळून नये इतका पक्का करावा असे ठरलें. गंगाजी नाईक, बुवाजी नाईक, खंडूजी माणकर, अंताजी रघुनाथ वगैरे जो मंडळी त्या प्रांतांतील रहिवासी व माहितगार होती, त्यांनीं वसई भोंवतालच्या टापूंत फिरंग्यांचा उद्योग बंद पाडावा, अँटोनिओ, धोंडशास्त्री, भय्याशास्त्री वगैरे जे घरभेदे कार्यनाश करणारे असतील त्यांचें पारिपत्य करावें व किल्ल्यांतोळ भेद आणून मारगिरीच्या वमां जागांची खाशांना माहिती पुरविण्याचें पत्करलें. इतर मंडळी ठिकठिकाणीं शत्रूंच्या नसा धरून वसली होती त्यांनीं आपल्या जागा सोडून नयेत अशीं आज्ञापत्रे रवाना करण्याला चिमाजीअप्पांनीं आपल्या चिटणिसांना फर्माविलें. मुंबईकर इंग्रज मुंबईला नवा गव्हर्नर आल्यापासून फिरंग्यांच्या वर्तीनें चुळबूळ करीत असल्याचा बोभाटा कार्नी आला होता; त्याचा योग्य बंदोबस्त करून त्याच्या हालचालींवर करडो नजर ठेवण्याचें काम अंताजी रघुनाथ हे त्या बाबतींत माहितगार म्हणून त्यांच्यावर सोपविण्यांत आलें.

चिमाजीअप्पा म्हणाले, “आपणाला आपण खी द्रव्यवळ व मनुष्यवळ पाहिजे असल्यास आपण वाजोरावसाहेबांना सांगूं, म्हणजे ते पुणें-सातान्याहून तशी तजवीज होण्याची खटपट करतील.”

गंगाजी नाईक उतरले, “छे: ! तशी कांहींच आवश्यकता नाही. मनुष्य-वळाची आम्हांला मुळींच वाण नाही.”

“पण द्रव्यवळ पाहिजेना !” चिमाजीअप्पा म्हणाले. “त्याप्रमाणेंच युद्ध-

सामुग्री व अन्नसामुग्रीही पाहिजेच. कारण हा संग्राम किती दिवस चालेल याचा कांहीं नेम सांगतां येणार नाही.”

अंताजीपंत उत्तरले, “ संग्राम कितीही दिवस चालला तरी आपणाला भिण्याचें कारण नाही. किल्ल्यांत फिरंगडे किती दिवस कोंडी करून बसतात तें पाहूं तर खरें ! आज इतके दिवस आपण त्यांची हॅराणगत केली, त्यानंतर त्यांच्यापाशीं सामुग्री असून असून कितीशी असणार ? किल्ल्यांत कांहीं शेतें पिकलीं नाहींत, कीं, तीं ओरवाडून खाऊन व नवीन पिकवून त्यांना गुजराण करतां येईल ? बोलून चालून तें सांठवणी पाणी, तें पुरून किती दिवस पुरणार ? बाहेरच्या प्रांतांतून मूठभर तरी दाणागोटा किल्ल्यावर कसा जातो तें आम्ही पाहूं. सर्व शेतकरी आमचे आहेत, सर्व पेठा आमच्या आहेत, सर्व नाकीं आमच्या स्वार्थीन आहेत. गोंव्याकडून पुरवठा होण्याची फारशी आशा नाहींच. कारण तिकडे व्यंकटराव गोंवेकरांच्या छाताडावर पाय देऊन उभे आहेत. येऊन जाऊन मुंबईकर इंग्रज त्यांना दाणागोटा पुरवितात. तो पाळत राखून मधल्यामध्ये लुटून फस्त केला कीं काम झालें ! फिरंग्यांच्या गांठीचा पैसाही बहुतेक खलास होत आला आहे. एरव्हीं त्यांचे दागदागिने व प्रार्थनामंदिरांतील सोन्यारुप्याच्या घांटा जागोजागीं गहाण पडण्याला सुरवात झालीच नसती. आतां आपणाकडे द्रव्यवळ वेताचें आहे हें खरें. पण आमच्याच रक्तशोषणानें गवर झालेल्या फिरंग्यांच्या भव्य वाड्यांत व मंडपेश्वरसारख्या प्रार्थनामंदिरांतील सोन्यारुप्याचे अलंकार, त्याप्रमाणेंच अँटोनिओसारखे जे देशकंटक दगलवाजीनें गवर झाले आहेत त्यांच्या धनंतर दौलती, ही सारी आम्ही समजतो कीं, आमच्याच चापाची मत्ता आहे. आपणाला काय कमी आहे ? ”

चिमाजीअप्पांना हा विचार रुचला नाही, असा त्यांच्या चर्येवरून संशय आल्यामुळे अंताजीपंत पुन्हा म्हणाले, “ हें पहा धाकटे श्रीमंत ! क्रियेची प्रतिक्रिया जगांत नेहमीच ठेवलेली असते. आज दोन शतकें पिढ्यान्पिढ्या आम्ही जे अनर्थ सोसले, जो जुलूम सहन केला, त्याची आपणाला कल्पनाच असणें शक्य नाही. आम्हांला सर्वस्वी नागवूनच हे गोरे कृष्णकर्मे एवढ्या वैभवाला चढले ना ? आमच्या वायका-लेकी-सुनांना बलात्कारानें ओढून नेऊनच यांनीं आपले संसार थाटले ना; आणि त्यांच्या पोटीं जन्म पावलेली अर्धवाटगी प्रजा आज आमच्या विरुद्ध ते लढवीत आहेत ना ! आम्ही ही इतकी मंडळी इथें जमलीं आहों,—यांतल

कोणी एक देखील असा नाही—की ज्याच्या घरांत त्या महानष्टांनी जीवित—वित्त—कलत्राची लूट केली नाही ! इतर कोणाला कांहींही वाटो, निदान मी तरी माझ्या वावर्तीत झालेल्या अनर्थांचा सूड घेतल्याशिवाय स्वस्थ राहाणार नाही. दाशरथी रामासारखे सच्छील, बृहस्पतीसारखे विद्वान् व कर्णासारखे शूर माझे वडील वंधु रामचंद्रपंत त्यांना ह्या चाडाळांनी काय समुद्रांत बुडवून ठार करावे ! आणि अन्याय काय तर मी पुण्याला जाऊन पेशव्यांपाशी गाऱ्हाणे गाइलं ! आठवण झाली की सर्वांगाचा कसा तिळपापड होतो !”

खंडूजी माणकर संतापाने दांतओठ खात मुठी आंवळून उद्गारला, “ आमच्या घराण्यांत एकुलतीएक नक्षत्रासारखी मुलगी भिरा, मला एकुलतीएक वहीण ती व तिला एकुलता एक भाऊ मी ! मी भवानजी देशपांडे, गंगाजीबाबा वगैरे मंडळीवरोवर जनतेच्या वतीने धन्यांच्या कार्ना गाऱ्हाणी घालण्यासाठी गेलों म्हणून त्या हलकट पात्राने—त्या फादर पोटोने माझ्या बावांना ते ठाण्याला कांहीं कामानिमित्त गेले असतांना पकडून काय ठाण्याच्या किल्ल्याच्या बुरुजांत चिणून मारावे !”

“ आणि ती तुझी वहीण आतां कुठे आहे वरें ? ” नाइकांनी विचारलें.

“ भगवान जाणे ! त्या दिवसापासून तिचा पत्ता नाही. कदाचित् तिला वाटवून तिचे एखाद्या फिरंग्याशी लग्न लावून देण्यांत आलें असेल; काय झालें असेल तें असो. मी तर समजतो की, ती ज्या दिवशी नापत्ता झाली त्याच दिवशी मेली ! मात्र मी तेव्हांच अशी प्रतिज्ञा केली आहे की, माझ्या एका वहिणीऐवजी हातीं सापडतील तेवढ्या फिरंग्याच्या वायकामुर्लीना मी आमच्या लोकांच्या वटकी—कुळंबिणी करून सोडीन.”

“ हा ! तेवढे मात्र करूं नका.” चिमाजीअप्पा खंडूजीला हाताने गप्प करीत म्हणाले, “ मराठ्यांच्या नावाला तेवढा कलंक मात्र लावूं नका. शत्रूची घरे लुटा, त्यांना कैद करा, ठार करा; तो कांहीं जुलूम नव्हे. तुमच्या देवदेवाल्यांचा त्यांनी विध्वंस केला, त्यांचे पुनरुज्जीवन करा, धर्माचे पुनरुज्जीवन करा; तो कांहीं धार्मिक जुलूम होणार नाही. पण शत्रूशी झगडतांना देखील माणुसकीचे तोंड काळें करणारे अत्याचार कराल तर खबरदार ! स्त्रियांवर सूड उगविणें हा कांहीं मर्दपणा नव्हे.” ते सर्वांना उद्देशून म्हणाले, “ सर्वांनी आपापल्या सैन्यांतील लोकांना

सख्त ताकीद या की, शत्रूच्या बायकामुलांशीं जो निष्ठुरपणाचें किंवा असभ्य वर्तन करील त्याला कडक शासन करण्यांत येईल. तो मग कोणीही असो.”

चिमाजीअप्पांचा हा करडा हुकूम ऐकून सर्वांनीं स्तिमित होऊन तोंडांत बोटें घातलीं, व प्रत्येकजण दुसऱ्याच्या तोंडाकडे टकमक पाहूं लागला. त्यावर कोणी कांहीं बोललें नाहीं व चिमाजीअप्पांनींही तो विषय तेवढ्यावरच थांबविला.

इतक्यांत बाजीराव बैठकखान्यांत आले व म्हणाले, “ आपल्या मंडळीनें फिरंग्यांचें एक जहाज पकडून आणलें वाटतें ! ”

प्रकरण चवथें

‘दुस्मान खरा; पण दाणा’ !

ही आनंदाची वार्ता कानी पडतांच सर्व मंडळी बैठकखान्यांतून उठून समुद्राच्या वाजूकडील किल्ल्याच्या बुरुजाकडे निघाली. त्यांतल्या त्यांत मानाजी आंग्रे विशेष उत्सुकतेने सर्वांच्यापुढें होऊन पाहूं लागले. त्यांना विशेष उत्सुकता वाटण्याचे कारण आरमारी विजय म्हटला, कीं तो आपल्याच लोकांनीं मिळविलेला असला पाहिजे अशी त्यांची खात्री होती, व ती वावगी नव्हती. चिमाजीअप्पांच्या संमतीने मानाजीरावांनीं वसईसभोंवार समुद्रांतून आरमारो वेढा देण्याचा उद्योग तीन चार दिवसांपूर्वीच आरंभिला होता व शत्रूच्या हालचालींवर टेहळणी ठेवण्यासाठीं त्यांचीं कांहीं जहाजे वसई आणि मुंबई या दरम्यानच्या टापूंत मुद्दाम फेऱ्या करीत होती. सर्व मंडळी बुरुजावरून पाहूं लागली, त्या वेळीं समुद्रांत नजरेच्या होण्यांत अशीं फक्त तीनच जहाजे थोड्या अंतरावरून किल्ल्याकडे येत असलेलां दिसत होती. त्यांपैकीं दोन जहाजांवर मराठ्यांचा भगवा झेंडा फडकत होता व त्या दोन जहाजांच्या मधून चालणाऱ्या तिसऱ्या जहाजावर पोर्तुगीजांचें निशाण फडकत होतें. अर्थात् मराठ्यांच्या त्या दोन जहाजांनीं पोर्तुगीज जहाजाला पकडून आणले असल्या-वद्दल मुळींच संशय नव्हता. त्या वेळीं समुद्राचा देखावा फारच नयनमनोहर दिसत होता व त्या मनोहारित्वांत त्या तीन जहाजांची भर पडली होती. वसईच्या वेळ्यांत पाहिला विजय मिळविण्याचा मान सर्व मराठमंडळांत प्रथम आपल्या वांट्याला आला असे पाहून मानाजीरावांना जितका अभिमानपूर्ण संतोष वाटला, तितकाच सर्व मराठमंडळालाही वाटला. चिमाजीअप्पा मानाजीरावांना म्हणाले, “ वजारतमाव ! वसईच्या वेळ्यांतोळ भावी विजयांत अग्रपूजेचा मान तुम्हीं मिळविला. आपल्या कार्याला शकून तर फारच नामी झाला.”

“ ही आपणां उभयतांच्या पायांची कृपा.” मानाजीराव प्रसन्न चित्तानें उद्गारले. त्यांच्या ह्या उद्गारांत वराच खोल पण तितकाच स्पष्ट अर्थ भरलेला होता. तो तेथल्या सर्व मंडळीपेक्षां वाजीराव व चिमाजीअप्पा यांच्या विशेषे-कडून ध्यानीं आला. मानाजीराव व संभाजीराव ह्या दोघां भावांच्या भाऊवंदकींत

पेशव्यांनीं मानाजीरावाचा पक्ष धरून संभाजीरावांना जवळजवळ नामोहरम केले होते व आंग्र्यांच्या दौलतीचे मुख्य धनी म्हणून मानाजीराव गाजू लागले होते.* त्याला अनुलक्षून मानाजीरावांनीं पूर्वोक्त उद्गार काढले होते.

हां हां म्हणतां तीं तीनही जहाजे वंदरांत आलीं. त्यावरोवर पोर्तुगीज जहाजावरील निशाण खालीं उतरलें गेलें. बुरुजावरील सर्व मंडळी तो प्रकार कौतुकानें पहात होती. अनाळा किल्ल्यावर अभिमानानें फडकणाऱ्या मराठ्यांच्या भगव्या झेंड्याला मान देण्यासाठीं पोर्तुगीज जहाजावरील निशाण खालीं उतरविलें गेलें हें उघड होतें. पोर्तुगीजांनीं मराठ्यांच्या भगव्या झेंड्याला इतका मान दिला असा वसईची मोहीम सुरू झाल्यापासूनचा पहिलाच प्रसंग होता. एवढा अभूत-पूर्व मान मराठमंडळाला मिळवून देण्याचें श्रेय आंग्र्यांच्या आरमाराला संपादन करतां आलें असें पाहून वाजिरावांनीं मानाजीरावांपाशीं जाऊन त्यांची पाठ थोपटली.

“ ह्या जहाजांत कोणीतरी खाशी पोर्तुगीज मंडळी असावी असें वाटतें.” मानाजीराव म्हणाले. ती मंडळी कोण असावी याविषयीं बुरुजावरील मराठमंडळांत तर्कवितर्क सुरू असतांनाच तीं तीनही जहाजे वंदरांत गिरल्यामुळें बुरुजाआड होऊन दिसेनाशीं झालीं.

“ चला; आपण बैठकखान्यांत जाऊं. आतां ती मंडळी कोण असेल ती आपणांसमोर आणली जाईलच.” असें म्हणून मानाजीराव आंत जावयाला निघाले. त्यांच्या वरोवर सर्व मंडळी बैठकखान्यांत गेली. तेथेंही त्यांच्या गप्पा चालल्याच होत्या.

थोड्याच वेळांत आंग्र्यांच्या दोन जहाजांवरील मुख्य दर्यावर्दी बहिर्जां तांडेल व हिरोजी तांडेल हे दोन पोर्तुगीज स्त्रियांना घेऊन बैठकखान्यांत आले. त्या दोन्ही स्त्रिया रूपानें सुंदर व तरुण होत्या; पण त्यांतल्यात्यांत एक तर विशेष सुंदर, तेजस्वी व वयानें केवळ सोळासत्रा वर्षांची होती. दुसरी सुमारं बावीस वर्षांच्या वयाची व पहिलीपेक्षां सौंदर्यांत दोन कस कमी होती; पण हे दोन कस कमी पहिल्या मुलीच्या सौंदर्याशीं तुलना करतां; एरव्हीं तिची गणना रूपवती स्त्रियांत निःसंशय होण्यासारखी होती. दोघींच्याही अंगावर बहुमोल अलंकार

* आंग्र्यांची भाऊवंदकी व पेशव्यांनीं त्या भाऊवंदकींत केलेली मन्थस्थी 'पेशवाईतील पश्चिमदिग्विजय' ह्या पुर्वाच्या कादंबरींत पहावयास मिळेल.

होते व त्यांचा पोशाकही भारी किमतीचा होता. भीतीने त्या दोघांचीही वावरलेल्या हरिणीसारखी अवस्था झाली होती.

“ ह्या स्त्रिया तुम्हांला कोठें सांपडल्या ? ” मानाजीरावांनीं बहिर्जांला प्रश्न केला. बहिर्जा, उत्तरला, “ सरकार ! आम्हीं जें जहाज पकडून आणलें आहे तें फिरंग्यांचें आहे. सुंबईहून इंग्रजांकडून शस्त्रसामुग्री व वरेंच धन घेऊन ते वसईकडे येत असतांना मनोरीपार्शीं आम्हीं तें पकडलें. त्या जहाजावर ह्या दोन स्त्रिया आम्हांला सांपडल्या.”

“ एवढ्या दोन स्त्रियाच फक्त जहाजावर होत्या का ? ” चिमाजीअप्पांनीं विचारलें.

“ नाहीं सरकार ! आणखीही कांहीं मंडळी त्या जहाजावर आहे. त्या सर्वांना आम्हीं बंदोबस्तानें कैद केलें आहे. आपली आज्ञा असेल तर त्यांनाही आपणासमोर आणून हजर करतो.” हिरोजी उत्तरला.

“ मग ह्या दोन स्त्रियांना तेवढ्या आमच्यासमोर कशाला आणल्या ? ” चिमाजीअप्पांनीं प्रश्न केला.

“ सरकार ! ह्या दोन्ही स्त्रिया सेनापति सिल्व्हेराच्या परिवारांतील आहेत. ही मोठी स्त्री सेनापतीच्या वडील बंधूची मुलगी असून धाकटी खुद्द सेनापतीची मुलगी आहे.” हिरोजी उद्गारला.

“ असतील ! मग ? इतर सर्व कैद्यांना मागे ठेवून प्रथम ह्या दोन स्त्रियांनाच पुढें आणण्याची तुम्हांला एवढी काय गरज भासली ? ”

चिमाजीअप्पांच्या ह्या कड्या प्रश्नावर काय उत्तर द्यावें हें त्या दोघांही तांडेलांना सुचेना. ते अगदीं गोंधळून गेले. ते इतके गोंधळून जाण्याचे कारण त्या दोन स्त्रियांना पुढें आणण्यांत त्यांचा उद्देश अगदीं निराळा होता. प्रत्यक्ष त्यांचे धनी मानाजीराव आंग्रे व बाजीराव पेशवे ही दोन रंगेल खाशी मंडळी किल्ल्यावर असल्याचें त्यांना नाहीत असल्यानें त्या दोघांना प्रसन्न करून आपलें नशीब उदयाला आणण्यासाठीं त्यांनीं एवढी दक्षता वाळगिली होती. ह्या लोभाच्या जोडीला फिरंग्यांवर आजवरच्या अत्याचारांवद्दल मूड घेण्याची भावनाही होती आणि चिमाजीअप्पा जर त्या बैठकींत नसते, तर त्या शिपायांची अपेक्षा कदाचित् पूर्ण झालीही असती; निरुपायास्तव त्या दोन्ही तरुणी पेशवे किंवा आंग्रे यांच्या विलासमंदिरांतील विलासललना वनून राहाण्याचें पत्करून आपला

वचाव करण्याला राजा झाल्या असत्या. पेशवे आणि आंग्रे यांनीही त्यांचा स्वीकार कदाचित् केला असता व त्या शिपायांना त्या कामगिरीबद्दल योग्य पारितोषिकही मिळालें असते; पण चिमाजीअप्पा तेथे असल्यामुळे सारा वेत फिसकटला.

चिमाजीअप्पांनी इतर कंधांना घेऊन येण्याला त्या दोन्ही तांडेलांना हुकूम केला. त्याप्रमाणे ते दोघेही निघून गेल्यावर अप्पांनी त्या दोन्ही स्त्रियांना एका कोचावर बसावयाला सांगून म्हटले, “बाई! हा पेशव्यांचा दरवार आहे: येथे तुम्हांला भिण्याचें कांहीं कारण नाही. येथे तुमच्या केंसालाही धक्का लागणार नाही. तुम्ही आम्हांला आमच्या वहिणींप्रमाणें आहां.” त्या दोन्ही तरुणी कोचावर बसल्यावर चिमाजीअप्पांनी त्यांना विचारले, “तुम्ही कोठून आलां?”

त्या पोर्तुगीज तरुणींना मराठी बोली चांगली कळे; पण चांगले मराठी बोलतां मात्र येत नसे. त्या घेडगुजरी मराठींतून बोलत. (त्यांचें बोलणें ह्या कादंबरींत शुद्ध मराठींतच देण्यांत आलें आहे.) ती धाकटी तरुणी म्हणाली, “आम्ही अनोरीहून आलों. माझे वडील मनोरोला मठ बांधून राहिले आहेत. त्यांच्या भेटाला आम्ही गेलो होतो. आम्हांला तिकडे जाऊन आठ दिवस झाले. आंग्र्यांच्या आरमाराने हा समुद्र व्यापण्याला सुरुवात केली आहे असें आम्हांला कळलें व त्यामुळे आमची कुचंबणा झाली होती. अखेर आम्ही ज्या जहाजांतून गेलों तें जहाज मुंबईहून माघारें येईपावेतो आम्ही थांबलों. जातांना माझे वडील सेनापते सिल्व्हेरा आमच्यावरोबर होते. ते तांतडीनें पुढे निघून गेले व आम्ही आमच्या जहाजांतून वसईला यावयाला निघालों, तो आपल्या चांचे लोकांनीं आमच्या जहाजावर हल्ला करून तें पकडलें.”

“पहा धाकटे श्रीमंत! ही सेनापतीची पोरही किती उद्दामपणानें बोलते पहा!” अंताजी रघुनाथ उद्गारले.

“बाई! खरें. तुमचीं दोघींचीं नांवें काय?” चिमाजीअप्पांनी प्रश्न केला.

धाकटी तरुणी उत्तरली, “माझें नांव पोर्शिया व हिचें नांव बाबारा.”

“पोर्शिया!” बुवाजी गंगाजी नाइकांच्या कानाशीं लागून एकीकडे म्हणाला.

“दादा! हिच्याशीच किल्लेदाराचा मुलगा डोमिंगो याचें लग्न ठरलेलें आहे असें मां काल ऐकलें.”

चिमाजीअप्पा पोर्शियाला म्हणाले, “ पोर्शियावाई ! आमच्या लोकांना अशी उपमर्दकारक भाषा वापरणे वरं नाही. ज्यांनीं तुमचें जहाज पकडलें, ते चांचे नसून आमचे नेकजात दर्यावर्दी आहेत. त्यांनीं तुमचें जहाज पकडलें तें यथा-योग्यच केलें. ही लढाई आहे हें तुम्हीं जाणतांच.”

“ पण आपल्या लोकांनीं आमची वरीच विटंबना केली.” वावारा म्हणाली.

“ आणि तुमच्या लोकांनीं आजवर आमच्या वायका लेंकी-सुना-बहिणींची काय थोडी विटंबना केली ! ” नाइकांनीं रागारागानें विचारलें.

चिमाजीअप्पा नाइकांना गप्प राहण्यासाठीं हातानें खून करून त्या दोन तरुणींकडे वळून म्हणाले, “ त्या लोकांनीं तुमची विटंबना केली असेल तर मात्र तो त्यांचा अक्षम्य गुन्हा झाला; त्यावद्दल त्यांना योग्य शासन करण्यांत आम्ही कसूर करणार नाही. सांगा, त्यांनीं काय केलें ? ”

पोर्शिया उत्तरली, “ त्यांनीं आमची चेष्टा केली. ‘तुम्हीं आमच्या धन्याच्या रंगमहालांतील विलासदासी होऊन राहिले पाहिजे, नाहीपेक्षां तुम्हांला समुद्रांत बुडवून ठार करूं’ अशी धमकी त्यांनीं आम्हांला घातली.”

“ एवढेंच ना ? असो. ती त्यांची चूक झाली. त्या लोकांनीं ‘जशास तसें’ हा न्याय अंमलांत आणण्याचें योजिलें. तुमच्या लोकांनीं आजवर आमच्या हिंदु-स्त्रियांची जी विटंबना चालविली आहे, त्यामुळें चिडून ते लोक तसें बोलले असतील; पण आतां तुम्हांला भिण्याचें कांहीं कारण नाही.” वाजीराव म्हणाले.

“ तुम्हांला आतां कोठें जावयाचें आहे ? ” चिमाजीअप्पांनीं विचारलें.

“ वसईला.” पोर्शिया उत्तरली.

“ ठीक आहे. तुमची वसईकडे सुखरूपपणें रवानगी करून देण्यांत येईल.” चिमाजीअप्पा म्हणाले.

इतक्यांत आंगऱ्यांचे लोक बाकीच्या पोर्तुगीज कैद्यांना घेऊन तेथें आले. त्यांच्यावरोबर एक इंग्रज तरुणही होता. वाजीरावांनीं त्या इंग्रज तरुणाकडे वोट करून प्रथम विचारलें, “ हा इसम ह्या पोर्तुगीज लोकांहून निराळा दिसतो. हा कोण ? ”

“ पेशवे सरकार ! मी त्यांच्यापासून निराळाच आहे. मी इंग्रज आहे. रॉबर्ट-सन् माझे नांव. इकडील कांहीं महत्त्वाच्या कामगिरीवर माझी नेमणूक झाली आहे. माझ्या नांवावरून आपल्या कांहीं मंडळीला तरी माझी ओळख पटलीच असेल.

माजी पोर्तुगीज सेनापति पेड्रो डिमे लो ठार झाला तो माझ्याच हातून. मराठ्यांना साह्य करण्यासाठी इंग्रज गोलंदाजांची एक तुकडी ठाण्याच्या वेढ्याच्या वेळीं इकडे आली. त्यांत मी होतो. त्याच्याही पूर्वी मीं आमच्या सरकारच्या हुकुमावरून पोर्तुगीजांच्या वतीनें ठाणें, तारापूर, वसई वगैरे ठिकाणीं तोफखान्यावर काम केले असल्यानें पोर्तुगीजांचीं वरींच गुह्यें मला माहीत आहेत." रॉवर्टसन म्हणाला.

"असें काय ! मग रॉवर्टसन ! तूं हकनाहक ह्या संकटांत सांपडलास. तुझी नोकरी आमच्याकडे रजू आहे व तुझी आम्हांला अजून गरजही आहे: पण—"

रॉवर्टसन चिमाजीअप्पांचें पुरतेपणीं वोलून दोण्यापूर्वीच म्हणाला, "आणि माझ्याही मनांतून आपल्या आश्रयाला रहावयाचें आहे. मुंबईकर इंग्रजांचा मी नोकर पडल्यामुळे मला ही कामगिरी पत्करावी लागली हें जरी खरें, तरी ज्या जहाजावरून मी आलों, तें जहाज आपल्या लोकांच्या स्वाधीन दोण्याच्या कामीं माझी वरीच मदत झाली आहे. पाहिजे तर आपल्या लोकांना विचारून पहा."

"गोष्ट खरी आहे सरकार !" मानाजोरावांनीं आपल्या वहिर्जां तांडेलाकडे वळून पहातांच वहिर्जां म्हणाला.

रॉवर्टसन हा सोफियाचा प्रियकर होता हें वाचकांना माहीत आहेच. त्या दोघांच्या प्रेमसंबंधांत पोर्तुगीजांनीं विष कालविल्यामुळे तो चिडून पोर्तुगीजांवर उलटला होता. पेड्रो डि मेलोला ठार करून त्यानें अर्धवट सूड घेतला होता; पण तेवढ्यानें त्याचें समाधान झालें नव्हतें. आणखी सूड घेण्याचा त्याचा विचार होता व शिवाय त्याला सोफियाची प्राप्ति करून घ्यावयाची होती. ठाण्याचा किल्ला मराठ्यांच्या हातीं आल्यावर सोफियाला भेटून पुढील वेत पार पाडण्याचा त्याचा विचार होता; पण तेवढ्यांत मुंबईचें सरकार बदलून मराठ्यांच्या मदतीला आलेल्या गोलंदाजांच्या तुकडीला माघारें मुंबईला येण्याचा हुकूम सुटल्या- कारणाने सर्वांविरोधर रॉवर्टसनलाही माघारें जाणें भाग पडलें होतें. तेव्हांपासून पुन्हा वसईकडे येण्याचा रॉवर्टसनचा प्रयत्न सुरू होता. तोंच सेनापति सिल्व्हेरा इंग्रजांची मदत मागण्यासाठीं व कर्ज मागण्यासाठीं मुंबईला जाऊन पोचला, तेव्हां रॉवर्टसनला संधि सांपडली. पण वसईला गेल्यावर तेथले लोक आपणांला ओळखतील व आपलें जीवित धोक्यांत पडेल हें त्याला माहीत होतें. म्हणूनच तो मध्येच निसटण्याची वाट पहात होता. त्याच्या सुदैवाने त्याला तशी संधि लीकरच मिळाली. आंग्र्यांच्या जहाजांनीं मागीत त्या पोर्तुगीज जहाजाला

गांठलें तेव्हां रॉवर्टसननें तें जहाज पाडाव होईल अशी खबरदारी घेतली. त्यानें कसून गोलंदाजी चालविला असती तरी वहिर्जा तांडेल व हिरोजी तांडेल यांनीं तें जहाज हातचें सोडलें असतें असें मुळींच नाहीं; पण पोर्तुगीज जहाजावर फितूर झाल्यामुळे त्यांना उभयपक्षां रक्तपात टाळतां येऊन जहाज पाडाव करतां आले इतकेंच.

ठाण्याच्या वेळ्यांत मल्हारराव होळकरांनीं रॉवर्टसनची अप्रतिम गोलंदाजी पदरीं असणें श्रेयस्कर आहे असें त्यांना वाटून त्यांनीं वाजीराव, चिमाजीअप्पा यांना वाजूला घेऊन त्यांच्याशीं त्या वावर्तीत वाटाघाट केली. सर्वानुमते रॉवर्टसनला आपल्या पदरीं आश्रय द्यावा असें ठरलें. त्याप्रमाणें चिमाजीअप्पांनीं रॉवर्टसनला सांगितलें, “ठीक आहे, तुला आम्हीं आमच्या पदरीं आश्रय दिला आहे. तुझा तनखा वगैरे ठरवावयाचा तो मागाहून ठरवूं.”

“कवूल आहे.” रॉवर्टसन उद्गारला. तो मराठ्यांना सामील झालेला पाहून साऱ्या मराठमंडळाला जितका संतोष वाटला, तितकाच तेथें कैद करून आणण्यांत आलेल्या पोर्तुगीज लोकांना व विशेषतः वार्वारा आणि पोर्शिया यांना विषाद वाटला; पण त्यांना विषाद वाटून उपयोग काय ?

हिरोजी तांडेलानें चिमाजीअप्पांना विचारलें, “सरकार ! आतां ह्या इतर कैद्यांची काय व्यवस्था करावयाची ? ”

चिमाजीअप्पा त्यावर कांहीं वोलण्यापूर्वींच त्या पोर्तुगीज कैद्यांपैकीं प्रमुख - त्या पोर्तुगीज जहाजाचा कप्तान फ्रॅन्सिस आतां आपणांपैकीं कोणाचोच धडगत नाहीं असा रंग पाहून निदान सर्वांचा जीव तरी वचावावा ह्या उद्देशानें वाजीराव व चिमाजीअप्पा यांना हात जोडून गयांवयां करून उद्गारला, “मेहेरवान सरकारांनीं आम्हांला जीवदान देऊन आपल्या पदरीं आश्रय दिल्यास आम्ही इमानेंइतवारें सरकारांची सेवा करण्याला तयार आहों. पण आमची वायकामुळे वसईच्या किल्ल्यावर अडकून पडल्यामुळे त्यांच्या जिवाला धोका पंचणार नाहीं अशी हमी सरकारांनीं आम्हांला द्यावी.”

मल्हारराव होळकर म्हणाले, “धाकटे श्रीमंत ! आपला नारायण वसईच्या किल्ल्यावर कोंडला गेला आहे; यास्तव ह्या मंडळीपैकीं एकजणाला किल्ल्यावर पाठवून सेनापतीपार्शी नारायणाची मागणी करावी; नारायण मुखरूपपणें आमच्यांत येऊन पंचेपर्यंत ह्या सर्व मंडळीला ओलीस धरलें आहे व नारायण

उद्यांच्या दिवसांत सुखरूपपणें आमच्याकडे येऊन पांचला नाही तर ह्या सर्व मंडळींचा शिरच्छेद करण्यांत येईल असें सेनापतीला कळवावें.”

बुवाजी म्हणाला, “ नारायणराव तावडतोव सुखरूपपणें आले नाहीत तर ह्या सर्व मंडळींचा शिरच्छेद करून त्यांचीं मुंडकीं नजराण्यादाखल पाठविण्यांत येतील असें सेनापतीला लिहावें. जशास तसें ! ”

ह्या भयंकर वेतांनीं सर्व पोर्तुगीज कैदी घाबरून भीतीनें लटलटा कांपूं लागले. बार्बारा व पोर्शिया ह्या दोघींनाही भीतीनें कांपरें भरलें. पोर्शिया चिमाजीअप्पांना हात जोडून काकुळतीला येऊन विनवूं लागली, “ मेहेरवान सरकारांनीं आम्हां दोघींना सुखरूपपणें किल्ल्यावर जाऊं द्यावें, म्हणजे आम्ही सरकारच्या माणसाची तावडतोव मोकळीक होईल अशी व्यवस्था करण्याची हमी घेतां.”

“ आणि इतरांच्या वायकापोरांची काय वाट ? ” फ्रॅन्सिसनें पोर्शियाला विचारलें. त्याला व त्याच्याबरोबरच्या इतर पोर्तुगीज कैद्यांना पोर्शियाचा स्वार्थसाधूपणा मुळींच रुचला नाही.

पोर्शिया आपण सेनापतीची कन्या ही जाणीव मनांत ठेवून तोण्यांत उत्तरली. “ तुम्ही सर्वजण आपण होऊन सरकारवहादुरांना शरण आलां आहां व आपल्या कामांत कुचराई करून आमच्या सरकारचें अपरिमित नुकसान केलें आहे. तुमच्या वायकांमुलांची हमी आम्हांला कशी घेतां येईल ? ”

“ तर मग तुम्हां दोघींनाही तोंवर आमच्या कैदेत रहावें लागेल.” बाजीराव कठोर स्वरांत उद्गारले.

आतां हा प्रसंग कसा टाळावा याविषयीं पोर्शिया व बार्बारा यांचें आपसांत पोर्तुगीज भाषेंत कांहीं संभाषण झालें. तेवढ्यांत फ्रॅन्सिसनें बार्बाराला मध्येच विचारलें, “ बार्बारा ! प्रिय बार्बारा ! माझ्यावर तुझें जें प्रेम आहे तें खरें असेल तर तूं सर्वांची काळजी घेतली पाहिजे.”

बार्बारा ही विधवा असून तिचें फ्रॅन्सिसवर व फ्रॅन्सिसचें तिच्यावर प्रेम होतें. फ्रॅन्सिसनें आपल्या पहिल्या वायकोशीं काडीमोड करून बार्बाराशीं लग्न करावयाचें फार दिवसांपासून ठराविलें होतें; व ती गोष्ट लोंकरच अंमलांत यावयाची होती. फ्रॅन्सिसला स्वतःला कांहींच मूलवाळ नव्हतें व त्याच्या पहिल्या वायकोची तिकडे कांहींही गत झाली असती तरी त्याला तिची पर्वा नव्हती. पण असें असतांही तो आपल्या हाताखालच्या लोकांच्या वायकामुलांसाठीं कर्तव्य म्हणून अशा प्रसंगीं

काळजा वाहत होता. पण पोर्शियाला तें काय होय. तिला वार्वारा व फ्रॅन्सिस यांचा प्रेमसंबंध माहित होता. पण ती केवळ स्वतःपुरतें पहाणारी मुलगी. ती फ्रॅन्सिसला म्हणाली, “ फ्रॅन्सिस ! सर्वांच्या उठाठेवी तुम्हांला कशाला पाहिजेत ! तुम्ही तुमच्यापुरतें पहा व मीही वसईला गेल्यावर तुमच्या सुटकेची तेवढी खटपट जरूर करीन.”

फ्रॅन्सिस पोर्शियावर रागावून म्हणाला, “ पोर्शिया ! इतका स्वार्थी मी अजून बनलो नाही. माझ्या हाताखालच्या नोकरांची काळजी मी वाहिली नाही तर दुसरा कोण वाहील ! ”

वार्वारालाही पोर्शियाचा स्वार्थसाधूपणा आवडला नाही. ती तिला म्हणाली, “ पोर्शिया ! आज माझ्या प्रियकरावर प्रसंग आला आहे, तसाच जर डोमिंगोवर आला असता, तर तुला कसे वाटले असतें ? तूं सेनापतींची एकुलती एक लाडकी मुलगी आहेस, तूं मनावर घेशील तर आपल्या पित्याकडून कोणतीही गोष्ट घडवून आणशील.”

वार्वारानें केलेल्या मनधरणीचा पोर्शियाच्या मनावर वराच इष्ट परिणाम झाला. निदान तिनें वाह्यात्कारी तरी पेशव्यांच्या दोन्ही अटी सेनापतीकडून तंतोतंत पाळल्या जाण्याविषयी शक्य तेवढी खटपट करण्याचें कबूल केलें. लगेच चिमाजीअप्पांनीं त्या दोघांनाही साडी-चोळी देऊन नंतर हिरोजीला आज्ञा केली, “ हिरोजी ! ह्या दोन्ही वायांना आपल्या जहाजावरून सुखरूपपणें वसईच्या किल्ल्यावर नेऊन पावत्या कर. यांना कोणत्याही प्रकारचा त्रास होतां कामा नये, याद राख ! ” ते तसेच त्या दोघांकडे वळून म्हणाले, “ तुम्ही सेनापतीला समजावून सांगा की, मराठ्यांचें सिंहासन धर्माच्या भक्कम पायावर उभारलेलें आहे, त्यामुळें त्या धर्म-सिंहासनासमोर तुमच्यासारख्या अधर्मकर्त्यांचा पाड मुळीच लागावयाचा नाही. मराठ्यांच्या अंगी सामर्थ्य पुरेसें नव्हतें म्हणून ते तहाला तयार झाले होते असा जर सेनापतीच्या डोक्यावर धूर आला असेल, तर त्याच्या वायकामुलांना देखील वंदिवान करून आणण्याइतकें चातुर्य व सामर्थ्य मराठ्यांच्या अंगी असलेलें पाहून तो धूर कमी होईल व त्याचे डोळे उघडतील.”

याप्रमाणें त्या दोन पोर्तुगीज तरुणांची चिमाजीअप्पांनीं गौरवपूर्वक पाठवणी केली, तें पाहून सर्वांना त्यांच्या आंदार्याचें व दानतीचें अपरंपार कौतुक वाटणें

साहजिक होते. इतका सज्जन धनी आपणाला लाभला असें पाहून त्या पोर्तुगीज कैद्यांनाही संतोष वाटला.

त्या दोघी तरुणी जावयाला निघाल्या तेव्हां बाब्रारानें फ्रॅन्सिसचा अश्रुपूर्ण नयनांनीं निरोप घेतला, व 'परमेश्वर तुला सुखी ठेवो' अशी त्याच्याविषयीं तिनें परमेश्वराची करुणा भाकली. ती नंतर पोर्शियाबरोबर वंदरावर गेली व वसईकडे जाण्यासाठीं योजिलेल्या लहानशा जहाजावर चढतां चढतां पोर्शियाला म्हणालो, "हा चिमाजीअप्पा पेशवा दुस्मान खरा; पण दाणा आहे. अशा पुण्यपुरुषाशीं झगडून आम्हां पोर्तुगीजांना कधींच जय मिळायचा नाही."

पोर्शिया आंतल्या गांठाची होती; ती यावर कांहींच बोलली नाही.

त्या दोघीजणी वसईकडे रवाना झाल्यावर चिमाजीअप्पांनीं वाकीच्या सर्व पोर्तुगीज कैद्यांना बंधमुक्त करून त्यांच्या त्यांच्या दर्जाला साजेल अशी त्यांची व्यवस्था लावून दिला व ते पळून जाऊं नयेत म्हणून त्यांच्यावर फक्त नजरकैद ठेविली. नंतर पकडलेल्या पोर्तुगीज जहाजावरील सामानाची मोजदाद करण्यांत आली, तेव्हां कांही लांब पल्ल्याच्या तोफा, वन्याच सुधारलेल्या इंग्रजी बंदुका, बराच दारुगोळा, पुकळसें धान्य व कांहीं रोकड एवढा माल हातीं लागला. त्यामुळे मराठ्यांच्या पूर्वनियोजित वेतांना विशेष बळकटी आली. त्या पोर्तुगीज मुल्लांच्या मध्यस्थीने नारायणरावाची सुटका होईल किंवा अन्य कांहीं कार्यभाग साधेल अशी फारशी आशा कोणालाही नव्हतीच. त्यामुळे प्रत्येक जण त्याच दिवशीं आपापल्या उद्योगाला लागला. त्या खटपटींत सर्वांना विशेषतः खंडूजी माणकर, नाईक वंगरे स्थानिक मंडळीला भवानजी, त्याचा मुलगा भैरव व दुल्लभजी यांची वाण भासत होती. पण ते तिघेही त्या वेळीं कोणत्या प्राणघातक संकटांत सांपडले होते याची कोणाला काय कल्पना असणार !

फादर पोर्टोच्या न्यायासनासमोर

कुर्त्या आपणांला पोर्तुगीज अंमलांतील धर्मशासनाचें भेसूर नाटक पहाण्या-
 साठीं पुन्हा पूर्वस्थळीं-चुळणें येथील देवाच्या देवालयासमोर गेलें. पाहिजे.
 सोफियावरोवर आलेल्या त्या दोन तरुण व सुंदर मुलींपैकीं जिच्यावर त्या
 अधिकाऱ्याची पापी दृष्टि खिळून वसली होती, ती सुमारे अठरा वर्षांची होती.
 तिचा वर्ण गोरा होता व त्या गोरपणांत गुलाबी रंगाची लाली मधून मधून
 मिसळली होती. नाजूक तर ती इतकी होती कीं, सूर्योदयाच्या वालकिरणांच्या
 तिरपीतून चालण्यामुळे देखील तिच्या मूळच्या गुलाबी गालांवर लालिमा पसरली
 होती. तिचे डोळे विशाल व पाणीदार होते, तरी पापवासना मनांत धरून तिच्या-
 कडे पहाणाऱ्या कोणाही पापात्म्याला भय दाखविणारे निदान 'मी त्या गांवची
 नाहीं' असें दाखविणारे होते. तिचें नाक अणकुचीदार होतें. व तें तिच्या नाकावर
 राग असल्याची साक्ष देत होतें. तिचा वांधा मध्यम उंचीचा व फार स्थूलही
 नाही व फार कृशही नाही असा सडपातळ होता. तिचा कटिभाग इतर शरीरा-
 च्या मानानें किंचित् निमूळता होता, त्यामुळे तिच्या लावण्यांत विशेष भर पडली
 होती. तिनें आपल्या लांबलचक सडक काळ्याभोर केंसांची वेणी वळून आपल्या
 पृष्ठभागावर मोकळी सोडली होती, व त्या वेणीच्या अग्राला फुलें गुंफलेलीं होतीं.
 तिचा पेहराव अगदीं साधा होता. तिने एक साधी साडी परिधान केली होती
 व अंगांत साधी चोळी घातली होती. तिचे पाय मोकळेच होते. मात्र तिच्या अंगावर
 एकही अलंकार नव्हता व तिच्या भालप्रदेशावर कुंकुमतिलक नव्हता. त्यामुळे
 दोन भुंवयांच्यामध्ये गोदलेली चंद्रकोर स्पष्टपणें उमटून दिसत होती. ती मुलगी
 कोणी उच्चवर्णांय हिंदु असावी अशी साक्ष तिला पहातांच सकृदर्शनींच कोणाच्याही
 मनाला पटण्याजोगी होती. विशुद्ध वृत्तीच्या माणसाला तिच्याकडे पाहून तिच्या
 ललाटी कुंकुमतिलक नाही हें अवलोकन करून ती कोणी हिंदु बालविधवा तरी
 असावी किंवा वाटून ख्रिस्ती झाली असावी असें वाटून तिची कीं व आली
 असती; पण त्या अधिकाऱ्याचें मन पापी असल्यानें त्याला त्याच एका कारणा-
 मुळे किंचित् धिटाईनें तिच्याकडे पहातां येत होतें. त्या मुलीवरोवरची दुसरी

मुलगीही वरीच रूपवान होती; पण तिनें रूपापेक्षां नखरा वराच केला होता. ती वयानें पहिलीपेक्षां थोडी मोठी होती. ती जरी चर्येवरून जन्मतः हिंदु असावीसं दिसत होतें, तरी तिचा एकंदर पेहराव बाटग्या मुलीला साजेसा होता. तिच्या पायांत वन्याच उंच टांचेचा मखमालीचा विदेशी थाटाचा जोडा होता व तिनें धारण केलेले अलंकार-पेहराव यांतही विदेशीपणाची स्पष्ट झांक मारत होती. तिच्याही ललाटीं कुंकुमतिलक नव्हता; पण तिचें उघडें कपाळ तिच्या पेहरावाला तसेंच साजेसें होतें. ती एकटीच कोठें गेली असती, तर तिनें कोणाचेंही विशेषतः रंगेल व चिछोर वृत्तीच्या समाजकंटकांचें चित्त आपणांकडे खास वेधून घेतलें असतें; पण त्या दुसऱ्या स्वरूपसुंदर मुलीशेजारी ती उभी असल्यानें गुलाबाच्या फुलाशेजारी कण्हेरीचें फूल ठेवल्याप्रमाणें तिच्या नव्वरेवाज सौंदर्याचा नूर अगदीं उतरून गेला होता.

त्या दोन मुलींच्या रूपांत व वेशभूषणांत जसें अंतर होतें, तसेंच त्यांच्या वृत्तींतही अंतर होतें. पहिली मुलगी नेहमीं अंतर्मुख दृष्टीनें आत्मनिरीक्षण करण्यांत अथवा आणखी कसल्या तरी गूढ परिस्थितीचा विचार करण्यांत गहून गेली आहे व तिचें सभोवारच्या जगाकडे फारसें लक्ष्य नाहीं असं दिसे; तर दुसरी मुलगी लोलुपतेनें उंबरलेल्या चंचल दृष्टीनें सभोवारच्या जगाकडे पहात असलेली दिसे; पण याचा परिणाम मात्र कांहींसा उलट होई. एखादी वस्तु जितकी दुष्प्राप्य तितका त्या वस्तूचा हव्यास मनुष्यमात्राला जास्त, ही जगाची रीत असल्यानें त्या दोन मुलींना एकत्र पहातांच दुसऱ्या उत्सुक मुलीकडे पहाण्यापेक्षां पहिल्या अनुत्सुक मुलीकडे पहाण्यालाच जो तो उत्सुकलेला असे.

आजदेखील त्या दोन मुली देवाल्याच्या आवारांत प्रविष्ट होतांच तसेंच झालें. आतां देवाल्यासमोरचा एकंदर देखावा भयाण व भविष्यकाळाविषयीं अनर्थसूचक असा असल्यानें इतर चित्तवेधक गोष्टींकडे चित्त वेधलें जाण्याइतकी तेथल्या जनसमाजाची चित्तवृत्ति प्रसन्न नव्हती हें खरें. तरी पण त्या अधिकाऱ्याची दृष्टि त्याच एका मुलीकडे प्रथम वळतांच सर्वांना कल्पना करतां आली कीं, ही त्या स्वारीची दृष्टि पापी आहे. त्या अधिकाऱ्यानें समोर आलेल्या दोन मुली-पैकीं जिच्याकडे पाहिलें, तिनें त्याच्याकडे मुळींच पाहिलें नाहीं; पण जिच्याकडे त्यानें पाहिलें नाहीं, ती मात्र लुप्रेपणानें त्याच्याकडे पहात होता.

तो अधिकारी पालखी पहातांच त्या पहिल्या मुलीकडे नेत्रकटाक्ष फेंकीत

पालखीकडे गेला. तोंच पालखीचा पडदा अंमळ बाजूला सरकला जाऊन त्यांतून एक गोंडस गोरापान हात अर्धवट बाहेर आला. त्या अधिकाऱ्याने धीरपणे पुढे जाऊन तो हात आपल्या हाती धरून त्याचे चुंबन घेण्याकरिता नेते विपण्या ओंठापाशी नेतां नेतां हांक मारली, “सोफियावाई !”

त्या अधिकाऱ्याने चुंबन घेण्यापूर्वीच तो हात एकदम एका नोजुकशा हिंसड्यासरसा आंत ओढला गेला. तो सोफियाचाच हात होता. सोफियाने दोन्ही हातांनी पालखीचे पडदे बाजूला साहून बाहेर डोकावून पाहिले, तो त्या अधिकाऱ्याची चर्या ओशाळलेली तिला दिसून आली.

सोफियाने प्रथम भोयांना पालखी खाली उतरण्याला सांगितले. पालखी खाली उतरलेली पहातांच पहिल्याप्रथम पुढे आलेल्या त्या दोन मुली पालखीपाशी धांवत गेल्या व त्यांनी सोफियाला आधार देऊन पालखीतून उतरवून घेतले. त्या दोघींच्या मानेभोवतीं एकेक हात ठेवून पालखीबाहेर पदार्पण करतां करतां सोफिया अधिकाऱ्याकडे आपले विपारी नेत्रकटाक्ष फेंकीत स्मित हास्यपूर्वक उद्गारली, “कोण ! अँटोनिओ ! तुम्ही का ते ! मला वाटले हा कोणी तरी भलताच चहाटळ काळा अदमी आहे !”

“एकूण तुज्जा अशी फसवणूक झाली म्हणावयाची तर !” असे म्हणून त्या अधिकाऱ्याने-सोफियाच्या तोंडून आपणांला माहीत झालेल्या अँटोनिओने-पुन्हा एकवार सोफियाचा हात आपल्या हाती घेऊन त्याचे चुंबन घेण्याचा प्रयत्न केला. पहिल्या वेळीं सोफियाने नजरचुकीने आपणांला न ओळखल्यामुळे हात मागे घेतला, तसें आतां तरी ती खास करणार नाही अशी अँटोनिओला आशा होती.

पण याही वेळीं त्याची ती आशा निर्फळ झाली. सोफियाने पुन्हा किंचित् हंसून हलकेच आपला हात आंखडता घेऊन म्हटले, “छे, छे ! अँटोनिओ ! हे काय ?”

“कां ? काय झाले ?” अँटोनिओने विषण्ण चित्ताने विचारले.

“काय झाले म्हणून काय विचारतां ? हे इथे इतके लोक जमले आहेत; इतक्यांच्या देखत तुमच्यासारख्या नेटिव्हाला मीं माझ्याशीं इतकी सलगी करू दिली तर हे लोक मला काय म्हणतील ?”

सोफियाने ‘नेटिव्ह’ हा शब्द ‘काळा हिंदी माणूस’ ह्या अर्थाने तुच्छतापूर्वक

उच्चारला होता. तो अर्थ अँटोनिओच्या तेव्हांच घ्यानीं आला. तो तेव्हां सोफियाविषयीं 'काय ही गोरी भिकारीण माजोरी आहे ! एवढा मोठा मान्यतेचा सरदार व लष्करांतील एक वडा अधिकारी मी आहे हे हिला माहीत असूनही ही मला नेटिव्ह म्हणून माझा उपमर्द करते' असें मनांत म्हणाला. पण तें मनांत न्हणाला, जनांत उघडपणें तसें बोलण्याची त्याची छाती झाली नाही. उलट त्यानें तो प्रश्नच अजिबात सोडून देऊन तिला विचारलें, " आज तुम्हीं आमच्या-कडेच पाहुणचार घ्यावा."

" वाः ! अँटोनिओ ! तुम्ही वडे माणूस माझ्यासारख्या भिक्षेकरिणीला तुम्हीं शब्दानें एवढा मान दिला हाच पुष्कळ झाला. पण मी आज इथें पाहुणचार घेण्यासाठीं आलेली नाही; भिक्षा म्हणा-देणगी म्हणा-खंडणी म्हणा-जें काय म्हणाल तें गोळा करण्यासाठीं आलें आहे. ह्या गांवांत मी आज पहिल्यानेच आलें आहे व तीही केवळ तुमचें थोर नांव ऐकून. तुमच्यासारखा कोणी एखादा साहितीचा व मान्यतेचा सज्जन माणूस ज्या गांवीं नाही त्या गांवीं मी कधींच जात नाही. हो ! नेम काय ! हे काळे लोक म्हणजे अगदीं रानटी-निव्वळ पशु असतात. मदतीसाठीं यांच्या दारीं येण्यांत मला कमीपणा वाटतो. तेव्हां मला तुम्ही तुमच्या गांवांतून घरटीप देणगी वसूल करून दिली पाहिजे."

" ठीक आहे. पण त्यासाठीं तुम्हांला आज दोनप्रहरपर्यंत तरी इथें रहावें लागेल. कारण सध्यां मी कांहीं गुन्हेगारांची चौकशी करण्यांत गुंतलेला आहे. आतां इतक्यांतच पोर्टोसाहेब येतील, ते गुन्हेगारांना शिक्षा ठोठावतील, त्या शिक्षेची अंमलबजावणी एकावार माझ्या डोक्यांदेखत झाली कीं माझें काम झालें. मग माझा मार्ग निष्कंटक झाला." अँटोनिओ म्हणाला.

" एकूण आजचे आरोपी तुमच्या वाटेतील कांटे आहेत म्हणायचे ! " सोफिया म्हणाली.

" होय." अँटोनिओ उद्गारला. " ते माझ्या मार्गातील कांटे आहेत, इतकेंच काय पण ते आपल्या पोर्तुगीज सत्तेचे जबरदस्त शत्रु आहेत. ते मराठ्यांचे कट्टे पक्षपाती आहेत."

" काय ? ते आपले शत्रु आहेत ? "

" होय."

" आणि ते मराठ्यांना सामील आहेत ? "

“ होय.”

“ तर मग त्यांना जरूर शासन झालें पाहिजे. चांगलें देहान्त शासन झालें पाहिजे.”

“ त्यांना देहान्त शासन व्हावयाचें हें तर ठरलेलेंच आहे.”

“ तो देखावा मला आतां पाह्यला मिळेल का ? ”

“ अलवत् ! ”

“ तर मग मी थांबते. मीं आजवर आमचें धर्मशासनमंडळ अपराध्यांना कसें शासन करते याविषयीच्या अनेक गोष्टी ऐकल्या आहेत; पण प्रत्यक्ष शासन होतांना पाहिलेले नाही. तो देखावा आज अनायासें पाह्यला मिळणार म्हणायचा तर ! ”

“ तर मग चला ना ! ” थोडा वेळ तेथेंच बसा; म्हणजे तुमच्या डोळ्यांचें पारणें फिटेल.”

“ चला.”

लगेच अँटोनिओ पुढें चालूं लागला व त्याच्या मागोमाग सोफिया आपल्या दोन दासींच्या आधारानें मंद मंद पावले टाकीत चालूं लागली. तिला देवालय-समोर मांडलेल्या उचासनापर्यंत पोंचावयाला किती तरी वेळ लागला. तिच्या एकंदर डामडौलावरून तिला भिकारीण म्हणण्याचें धैर्य कोणालाही झालें नसतें. तिचा वेष, तिचे अलंकार, तो पालखीचा थाट, असले राजवैभवाशीं टक्कर देणारें वैभव जिच्या चरणीं लोटंगण घेत होतें, तिला भिकारीण कोण म्हणेल ! मात्र तिचा प्रत्येक अलंकार खोटा होता, फार काय, तिच्या हातांतील अंठ्या-देखील खोव्या खड्यांच्या होत्या, हें मार्मिक दृष्टीनें पहाणाराला तेव्हांच कळून आलें असतें.

ही वेषभूषणांची गोष्ट झाली; पण स्वतः सोफिया तरी कुठें खरी होती ! मऊ मखमालीच्या भरगची म्यानाच्या पोटी तिखट पात्याची तरवार असते, त्याप्रमाणें तिच्या मऊ गोन्या कातडीखालीं झांकलें गेलेलें तिचें अंतःकरण कठोर व काळें-कुट्ट होतें. ती सुद्धा अपराध्यांना देहान्त शासन कसें देतात हें पाहून आपल्या जिवाची करमणूक करून घेण्यासाठीं सभास्थानीं आली व कोणते अपराधी लोक आतां धर्मशासनाच्या खेळखंडोवाला बळी पडावयाचे हें पाहून पोट धर-

धरून हंसू लागली, तेव्हां सर्व लोकांना वाटलें कीं, ही माणूस आहे कीं राक्षसीण आहे ! ती एक मानवी राक्षसीण आहे, हें तेथल्या लोकांना काय माहीत !

धर्मशासन-मंडळाच्या न्यायदानाचें नाटक कसें असतें हें तेथें जमलेल्या लोकांना माहीत नव्हतें असें नाहीं; पण तरीही न्यायकचेरी म्हटली कीं, अपराध्याला आपला वचाव करण्याची संधी मिळेल अशी भ्रामक आशा तरी असते. कधीं ती आशा फलद्रूप होते; कधीं होत नाहीं. निदान तेव्हांच्या धर्मशासन-मंडळाच्या न्यायदानांत अपराध्याला शीलभ्रष्टतेचा व धर्मभ्रष्टतेचा डाग आपल्या चारित्र्याला लावून घेऊन जीव वचावण्याची तरी आशा असे. पण अँटोनिओचे सोफियाशीं आतांच झालेलें संभाषण ऐकून तेथल्या सर्व मंडळीला कळून चुकलें कीं, आजच्या धर्मशासनांत चौकशीपूर्वीच अपराध्याला प्राणदंडाची शिक्षा ठोठावण्यांत आली आहे !

सोफिया जी सभास्थानीं आली, ती एकदम अँटोनिओ शेजारच्या उच्चासनावर वसली. तें उच्चासन धर्मगुरु फादर पोर्टो यांच्यासाठीं मांडून ठेवण्यांत आलें होतें व सोफियासाठीं अँटोनिओनें तेथें आणखी एक उच्चासन मांडविलें होतें; पण सोफिया त्या आसनावर वसावयाचें सोडून धर्मगुरुच्या परमोच्च आसनावरच वसलेली पहातांच अँटोनिओ तिला म्हणाला, “ सोफियावाई ! तें उच्चासन फादर पोर्टोसाठीं मांडण्यांत आलें आहे.”

सोफिया बेफिकीरपणें म्हणाली, “ मग त्यांत काय झालें ? फादर पोर्टो आले तर त्या आसनावर वसतील. त्यांना कांहीं यांत अपमान वाटायचा नाहीं. फादर पोर्टोच तुमचे धर्मगुरु आहेत का ? ”

“ होय.”

“ तर मग त्यांना ‘फादर’ मींच केले आहे. त्यांचा अधिकार व मान मोठा तुम्हां काळ्या लोकांत; माझ्याशीं ते नम्रतेनेंच वागतील. पाहिजे तर आतांच प्रत्यंतर पहा.” सोफिया समोरच्या चौघां बंदिवानांकडे पाहून बेफिकीरपणानें अँटोनिओला म्हणाली. “ तें राहो; पण अँटोनिओ, हेच तुमचे आरोपी काय ? ”

अँटोनिओ उत्तरला, “ होय, हे मुख्य आरोपी.”

सोफिया त्या चार अभागी बंदिवानांपैकीं त्या स्त्रीकडे पाहून लगेच अँटोनिओकडे वळून म्हणाली, “ तर मग तुम्ही असं कां करीत नाहीं ? ती स्त्री तुम्ही मला कां देऊन टाकीत नाहीं ? ”

“ तुम्हाला तिचा काय उपयोग आहे ? ”

“ माझ्या व्यवसायांत तिचा मला चांगला उपयोग होईल; कारण ती सुंदर आहे, तरुणही आहे. अशा दासी सहसा मिळत नाहीत. तुम्ही पाहिजे तर ती दासी मला विकत द्या. बोला, तिची काय किंमत ? ”

“ तिची विक्री करण्याचा अधिकार मला नाही. फादर पोर्टो तिचा काय न्याय करतील तो खरा. ”

सोफिया हंसून म्हणाली, “ फादर पोर्टोच न्याय करणार ना ? मग ते माझ्या शब्दावाहेर कधीच जायचे नाहीत. वरें; पण केव्हांसे येणार आहेत ते ? ”

इतक्यांत जॉन या नांवाचा एक शिपाई फादर पोर्टोच्या शोधार्थ गेला होता, तो फादर पोर्टोसह माघारा आला. फादर पोर्टो देवालयान्या प्रवेशद्वारापाशी आलेला पाहून अँटोनिओ त्याला सामोरा गेला. इतर लोक तेथे वसले होते, त्यांना तेथल्या बंदोवस्ताच्या शिपायांनी लाथा मारून फादर पोर्टोच्या सन्मानार्थ उभे रहावयाला लावले. सोफिया मात्र आपल्या आसनावरून मुळीच उठली नाही व शिपायांनीही तिला उठविले नाही. नाही म्हणावयाला एका शिपायाने तिच्या उच्चासनापाशी जाऊन ‘मेमसाहेव ! फादर पोर्टोसाहेव आले’, असे सूचक शब्द उच्चारले; पण सोफियाने ‘मला माहित आहे’, असे उडवा-उडवाचिं उत्तर देऊन त्याची बोळवण केली.

फादर पोर्टो हा एन तिशीच्या उमरीचा तरणावांड उमदा पोर्तुगीज गडी होना. दोन वर्षांपूर्वी तो गोव्याहून लष्करांत भरती होऊन वसईकडे आला तेव्हां एक अगदी सामान्य शिपाईगडी होता. तेव्हां अँटोनिओच्या हुकमतींत कांहीं दिवस त्याने सैनिकाचे काम केले होते. त्यानंतर तो मान्यतेला चढतां चढतां अवघ्या दोन वर्षांत ख्रिस्त्यांचा एक धर्मगुरु व मंडपेश्वरच्या धर्मशासन-मंडळाचा एक सदस्य झाला होता आणि त्याच्या अधिकाराशी तुलना करतां अँटोनिओचा अधिकार आतां दुय्यम प्रतीचा ठरून अँटोनिओ त्याच्या-पुढे आज्ञाधारक सेवकाप्रमाणे नमून वागू लागला होता. इतक्या जलदीने पोर्टोचे भाग्य उदयाला कसे आले हे पुढे कळेलच.

कां नकळे; पण आज फादर पोर्टोची चर्या पिसाळलेल्या हिंस्र पशूसारखी क्रुद्ध दिसत होती. त्याला इतके पिसाळण्याला काय कारण झाले असावे याविषयीचे तर्कवितर्क अँटोनिओच्या डोक्यांत धिंगाणा घालीत आहेत तोच तो अँटो-

निओच्या अंगावर वस्कन् ओरडून म्हणाला, “ अँटोनिओ ! तुम्ही दगलबाज आहां असें माझ्या प्रत्ययाला आलें आहे. कां कीं, तुम्हीं माझ्या आज्ञेप्रमाणें रात्रौ एथल्या बंडखोरांचा बंदोवस्त नीट केला नाहीं. त्यावरून तुम्हीही बंड-वाल्यांना सामील आहां असें माझें मत झालें आहे. मीं धर्मशासन-मंडळासमोर तुमची चौकशी कां करूं नये ? ”

“ साहेब ! मीं बंदोवस्त नीट केला होता.”

“ तर मग कळीचा कांटा दुल्लभजी मोरे तुमच्या बंदोवस्तांतून कसा निसटला ? शंभर सशस्त्र सैनिक उभी रात्र ह्या गांवकऱ्यांच्या छाताडांवर नाचत असतां तेवढा एक अस्सल वेरड कसा मोकळा सुटला ? ”

जी शंका थोड्या वेळापूर्वी अँटोनिओला आली होती, तीच अखेर खरी झाली; नेमकी दुल्लभजी मोऱ्याविषयींची ओरडच त्याच्या कानांनीं आली. त्यानें जाँनकडे वळून दरडावून विचारलें, “ हरामखोरा ! हा तुझ्या हलगर्जीपणाचा परिणाम ! ” लगेच तो पोटाकडे वळून म्हणाला, “ साहेब ! हा कामचुकारू शिपायी दुल्लभजीच्या सुटकेवद्दल जबाबदार आहे. हा रात्रभर त्या घरावर पहान्यासाठीं होता. हा पहारा करतां करतां झोंपला असेल, म्हणून गुन्हेगार निसटला.”

जाँन दीनवाण्या मुद्रेनें दोन्ही हात जोडून उद्गारला, “ नाहीं सरकार ! मी झोंपलों नव्हतो; मी जागाच होतो.”

“ तर मग हा पट्टीचा लुच्चा असला पाहिजे. त्याच्या जागेपर्णी ज्या अर्थी दुल्लभजी निसटला, त्या अर्थी ह्यानें त्याच्यापासून लांच खाल्ली असली पाहिजे. त्याला त्याच्या अपराधावद्दल कडक शासन होणें अवश्य आहे.”

फादर पोर्टो जाँनला म्हणाला, “ ए वेवकूव ! चल नीघ, व दोन प्रहरच्या आंत त्या हरामखोराला पकडून माझ्यासमोर घेऊन ये. त्याला मीं लोहस्तंभाशीं बांधून जिवंत जाळण्याची शिक्षा फर्माविली आहे. याद राख, दोनप्रहरपर्यंत जर त्याला आणून माझ्यासमोर हजर केलें नाहींस, तर त्याच्याऐवजीं तुला ती शिक्षा देण्यांत येईल. कां कीं, तुझ्या हलगर्जीपणामुळे तो सैतानाचा पोर मोकळा सुटला आहे. लगेच तो अँटोनिओकडे वळून म्हणाला, “ त्याप्रमाणेंच आतां भैरवेश्वरापाशीं त्या काफराच्या पुढारीपणाखालीं ज्या पांच माणसांनीं माझ्यावर हल्ला करून तेथल्या प्रार्थनामंदिरांतील कूस उपटून बाहेर फेंकून दिला, त्यांनाही

पकडून माझ्यासमोर आणण्यांत आले पाहिजे. त्यांना मी ह्या अद्रिकुंडांत जाऊन ठार मारण्याची शिक्षा दिली आहे, त्या शिक्षेची अंमलबजावणी आतांच्या आतां झाली पाहिजे.”

“ काय, साहेव ! आपणावर कोणा वदमापांनीं हल्ला केला ? ” अँटोनिओने विचारले.

“ होय.” फादर पोर्टो उत्तरला.

“ ते कोण होते ! ते माझ्या माहितीचे नाहींत. पण ते दुष्टभजीचे साथीदार असावे.”

“ ते त्याचे साथीदार असतील; पण आतां त्यांना कसे ओळखावयाचे ? ”

“ कसे ओळखावयाचे हें काय विचारतां ? ते लोक तेथेंच आजूबाजूला रहाणारे असले पाहिजेत. तेथल्या सर्व लोकांना पकडून आणून चौकशी करा, व त्यांनीं जर खऱ्या गुन्हेगारांचीं नांवे सांगितलीं नाहींत तर त्या सर्वांना अद्रिकुंडांत लोटा. वस्स ! माझी अशी आज्ञा आहे कीं, ह्या गांवच्या सर्व लोकांना कठोर शासन करण्यांत येऊन त्यांच्या अंगचा सैतान गाडला पाहिजे. कां कीं, त्यांच्या अंतःकरणांत सैतानानें घर केलें आहे. त्यांच्या मनाचा तावा सैतानानें घेतलेला आहे. आज इतकीं वर्षे आमच्या प्रभूचा पवित्र धर्म ह्या गांवीं प्रचलित असतां देखील हे लोक आमच्या धर्माज्ञा मोडून आमच्या शत्रूना—सैतानांच्या क्रांत्यांना—मराठ्यांना सामील आहेत, त्यांची गय करून उपयोगाची नाहीं.”

“ पण साहेव ! आपल्या हुकुमाची अमान्यता करून काही गांवांन गुट्या उभारण्याचा अपराध ज्यांनीं ज्यांनीं केला, त्यांना सर्वांना आज येथें पकडून आणण्यांत आले आहेच; व ज्यांच्या आगलाव्या उपदेशामुळे एवढी वज्रजपुती गांवांत गेले तीन—चार दिवस माजली आहे, त्या दोघांना त्यांच्या परिवारासह सांखळदंडांनीं बांधून येथें आणण्यांत आले आहे. त्यांना आपण कठोर शासन केल्यानें आपला कार्यभाग हेईल असें मला वाटतें. त्यासाठीं इतर निरपराधी लोकांना छळण्यांत काय अर्थ ? ” अँटोनिओने विचारले.

“ निरपराधी व अपराधी ! अँटोनिओ, इतर लोक निरपराधी आहेत असें तरी तुम्ही कशावरून म्हणतां ? चार—दोन गुंडांनीं आतां दिवसांढवळ्या माझ्यावर हल्ला केला तेव्हां कोणीच लोक माझ्या साहायासाठीं बांधून आले नाहींत,

हा काय त्यांचा लहानसान अपराध झाला ? तें कांहीं नाही. तुम्हीं माझ्या धर्मशासनाची अंमलवजावणी केलीच पाहिजे, नाहीपेक्षां तुम्ही देखील शत्रूला फितूर आहां असें समजून तुमच्याविरुद्ध कडक उपाययोजना करण्यासाठीं मला मेनापतीला सांगावे लागेल.” अशी निर्वाणीची आज्ञा कहन फादर पोर्टो आपल्या बँठकीच्या जागेकडे वळतो, तोंच सोफियाला त्यानें पाहिलें, व सोफियानें त्याला पाहिलें. त्याबरोबर दोघेंही मनापासून हंसलों.

फादर पोर्टोनें सोफियाच्या उच्चासनापार्शीं जाऊन तिचा हात आपल्या हातीं घेऊन त्याचें चुंबन घेतां घेतां विचारलें, “ओहो ! सोफिया ! तूं इकडे कुठें ?”

सोफिया फादर पोर्टोला संतोषानें आपल्या हाताचें चुंबन घेऊं देतां देतां उद्गारली, “माझे काय ? ‘जिकडे पुढा तिकडे मुलूख थोडा’. आज तुमचें वास्तव्य ह्या गांवीं आहे असें मला कळलें म्हणून इकडे आलें. आपल्याच जातीचा प्राठीराखा कोणी जवळ असल्याशिवाय मी अशा खेडेगांवीं कधींही येत नाही.”

“तें बरोबर ! आपल्या लोकांनीं इतकी सावधगिरी वाळगलीच पाहिजे. कारण हे काळे लोक मोठे विश्वासघातकी असतात. हेंच पहाना, मी येवढा मोठा धर्माधिकारी, एवढी सत्ता माझी पाठीराखी, तरी त्या एका बंडखोर हराम-खोरानें माझा जीव घेण्याचा प्रयत्न करण्याला कमी केलें नाही.” फादर पोर्टो सोफियाजवळच्या दुसऱ्या उच्चासनावर अधिष्ठित होऊन म्हणाला.

“तें सारें मी आतां ऐकत होतेंच. अशा लोकांना तुम्हीं देऊं केलें आहे तेंच शासन योग्य आहे. एरव्हीं हे लोक वठणीला यायचे नाहींत. बरें;—” असें म्हणून सोफियानें आपल्या बरोबरच्या त्या अत्यंत सुंदर मुलीकडे एकवार नजर फेंकून जीभ चावली व ती क्षणभर थांबून पुन्हा म्हणाली, “पण इतक्यांत नको.”

फादर पोर्टोचेंही त्या सुंदर मुलीकडे लक्ष्य गेलें व त्यानें सोफियाला विचारलें, “ओहो ! सोफिया ! ही परी तूं कुठें पैदा केलीस ?”

सोफिया म्हणाली, “तिच्याविषयीच मी बोलणार होतें. तुमचें व माझे एका नावर्तीत आठ दिवसांपूर्वीं मंडपेश्वरीं मेरी नांवाच्या एका मुलीविषयीं बोलणें झाले होतें; आठवतें का तुम्हांला ?”

“होय, आठवतें. तीच का ही मुलगी ?”

“ होय, पण प्रथम तुमचें धर्मशासनः धाटोपूं दे, मग आपण त्या वावर्तीत वोलूं. एक गोष्ट मात्र मी तुम्हांला प्रथमच सुचविणार आहे.” सोफिया आपणां-

ः विस्ती धर्मांत रोमन कॅथॉलिक व प्रॉटेस्टंट हे दोन पंथ सःयां आहेत. रोमन कॅथॉलिक पंथ हा जुना व प्रॉटेस्टंट हा नवा पंथ होय. इ० सनाच्या सोळाव्या शतकांत युरोपांत धर्मसुधारणेची प्रचंड लाट उसळून रोमन कॅथॉलिक पंथ मागे पडूं लागला; तेव्हां तिकडील राजे व धर्माधिकारी हे जुन्या पंथाचे असल्याने त्यांनी नवीन पंथाचा उच्छेद करण्यासाठीं ‘Inquisition’ या नांवाचें एक धर्मशासनमंडळ स्थापन केलें होतें. या संस्थेचा मूळ उद्देश विधर्मी लोकांना शासन करण्याचा होता; पण युरोपांत त्याचा प्रयोग भिन्नभिन्न पंथांच्या लोकांवर सर्रास करण्यांत येत असे. हीच धर्मशासनमंडळाची संस्था पोर्तुगीज लोकांनी हिंदुस्थानांतील आपल्या राज्यांत मुरू केल्यामुळे एथेही अनंत घोर अनर्थ ओढवले. ह्या धर्मशासन-मंडळाचा कारभार जसा युरोपांत तसाच हिंदुस्थानांतही मुरू होता व दोन्ही ठिकाणची शासनप्रणालिही एकच होती. यास्तव युरोपांत ह्या मंडळाचा कारभार कसा असे हें थोडक्यांत सांगितल्यानें युरोपाहून अगदीं परक्या अशा हिंदुस्थानांत त्या कारभाराची काय अवस्था होती हें आपोआप कळण्याजोगें आहे. ह्या अपूर्व न्यायपीठावर कोणाचेंही अपील चालत नसे. त्यांचे हेर प्रत्येक कुटुंबांत राहून कोणाचीं काय मते आहेत याची वातमी काढून शासनमंडळाला कळवीत व मग न्यायाधीश मंडळी लोकांना त्यांच्या मतांबद्दल शासन करी. प्रत्यक्ष कृत्यांबद्दल शासन करावयाचें, मतांबद्दल शासन करावयाचें नाहीं, हा कायद्याचा मुख्य उद्देश मंडळानें प्रथमपासूनच गुंडाळून ठेविला होता. केवळ संशयावरून कोणालाही पकडून तो आपला धर्म स्वीकारण्याचें कबूल करीपावेतो ते त्याला नाना प्रकारच्या यातना करात व केव्हां केव्हां जिवंतही जाळीत. यातना सोसल्यावर मनुष्य धर्मांतर करण्याला तयार झाला तर त्याची मालमत्ता हिरावून घेऊन त्याच्या अंगांत कफनी चढवून वाटवून सोडून देत. अंधारकोठडी, उपासमार वगैरे यातनांनीं आरोपी वठणीवर न आल्यास त्यांना मव्यरात्रीं अंधारकोठडींत कोडून त्यांच्या पायांत खिळ्यांचे खोडे घालीत. आरोपीला वकील देत नसत, किंवा साक्षीदाराच्या साक्षी त्यांच्यासमक्ष घेत नसत. पुरुष असो, स्त्री असो, विधवा असो, कुमारिका असो, त्या आरोपीला नमन करून लांकडो माचेवर निजवून जीव न जाईल अशा वेतानें शरीराला अमानुष यातना देणें असले

समोर उभ्या असलेल्या चौघां वंदीवान् कैद्यांपैकी त्या तरुण स्त्रीकडे बोट दाखवून म्हणाली, “ ती पोरगी जर तुम्हीं मला फुकट किंवा विकत मिळवून दिली, तर मला तिचा फार उपयोग होईल.”

“ हो हो ! जरूर ! त्यांत एवढें भोठें अवघड तें काय आहे ! ” असें म्हणून फादर पोर्टोनें त्या चार वंदीवानांना आपणासमोर आणून उभें करण्याला अल्बुकर्कला फर्माविलें.

फादर पोर्टो व सोफिया यांचें हा वेळपर्यंतचें सारें संभाषण पोर्तुगीज भाषेंत चाललें असल्यानें तेथें जमलेल्या फारच थोड्या लोकांना तें कळलें. तें ज्यांना कळलें नाहीं, त्यांतीलच एक ती सुंदर मुलगी होती. फादर पोर्टोनें दुःखभजी मोन्याला प्राणदंडाची शिक्षा ठोठावून त्याच्या शोधार्थ जांनला पाठविलें, तें सारें संभाषण त्यानें धेडगुजरी मराठींतून केल्यामुळें तें मात्र त्या सुंदर मुलीला कळलें होतें. तें संभाषण ऐकतांच तिच्या चर्येत एकदम फरक पडून तिचे डोळे पाण्यानें भरून आले होते. तिची सोवतीण अंनी हिचें तिच्याकडे लक्ष्य होतें. तिनें तिला तावड-तोव विचारले, “ मेरी ! त्या वंडखोराला पाद्रीसाहेवांनीं शिक्षा ठोठावली, त्या-वद्दल तुला वाईट वाटण्याचें काय कारण ? ” यावर ती सुंदर मुलगी-मेरी ‘मला वाईट वाटलें असें नाहीं कांहीं’ असें टाळाटाळीचें गुळमुळीत उत्तर देऊन स्वस्थ राहिली होती. अंमळशानें फादर पोर्टोनें सोफियापार्शीं मेरीविषयीं चौकशी केली. तेव्हां पुन्हा अंनीनें मेरीच्या कानार्शीं लागून ‘तुझी पाद्रीसाहेव सोफियावाईशीं चौकशी करीत आहेत. तूं मोठी नशीबवान आहेस’ असे उद्गार काढले. तेव्हां मेरीनें ‘ते चौकशी करुंदेत; तुला त्याच्याशीं काय करावयाचें आहे’ असे तुसडेपणाचे उत्तर देऊन अंनीला खजील केलें होतें.

प्रकार हरहमेष चालत. सतत पंधरा वर्षे अशा यमयातना सोसावयाला लावून शेवटीं त्या जीवाला अन्निकुंडांत लोटल्याचीं उदाहरणेंही धर्मशासनमंडळाच्या इतिहासांत नमूद आहेत. कित्येक प्रसंगीं शिक्षा झालेल्या अनेक कैद्यांना फुकळ दिवस खितपत ठेवून मग एकदम त्यांची धिड काढून त्यांना अन्निकुंडांत लोटीत. अशा प्रसंगीं राजा, सरदार व धर्माधिकारी हा देखावा पाहून करमणूक करून घेण्यासाठीं मुद्दाम तेथें हजर असत. कित्येक वेळां आरोपीची जीभ तोंड उघडतां मिटतां येऊं नये अशा वेतानें बांधून त्याच्यापुढें उत्तम पक्वान्नांचें ताट वाढून आणून ठेवीत व त्याचे हाल पाहून तेथें जमलेले लोक आनंद मानीत !

त्या बंदीवानांना प्राणदंडाची शिक्षा देण्याचा आपला विचार अँटोनिओने चौकशीपूर्वीच वोल्टून दाखविला होता. अर्थात् आतां चौकशीचें नुसतें नाटक व्हावयाचें होतें. फादर पोर्टोने त्या बंदीवानांना आपणासमोर बोलावतांच सोफियानें त्याला विचारलें, “ कशाला उगाच चौकशी करण्यांत वेळ दवडतां ? ते गुन्हेगार आहेत हें तुम्हांला माहीत आहे व त्या गुन्ह्याला काय शिक्षा द्यायची हेंही ठरल्यासारखें आहे, मग व्हाणा एकदांचे शिक्षा देऊन मोकळे ! ”

फादर पोर्टो स्मितहास्यपूर्वक म्हणाला, “ तें खरें; पण सोफिया ! हें चौकशीचें नाटक आम्हीं केलें नाहीं, तर मी धर्मशासन-मंडळांचा न्यायाधीश न ठरतां सामान्य खुनी ठरेन; तसें उपयोगाचें नाहीं. मरणाला मृत्यु हें कारण खरें; पण मृत्युदेखील ती जबाबदारी आपणावर पडूं नये म्हणून एखादा अपघात, एखादा आजार किंवा अशाच आणखी एखाद्या निमित्ताचा बुरखा घेऊन जिवाच्या जीवितावर झडप घालतो. केलेलें कृत्य कितीही अनन्वित असलें तरी ते न्यायाच्या आवरणाखालीं आपोआप सोज्वळ ठरतें. खरोखर, धर्मशासन मंडळ ही अमोघ शक्ति पोपमहाराजांनीं निर्माण करून आमच्या हातीं दिली आहे, त्यामुळे आमची इतकी सोय झालेली आहे कीं, सांगण्याची सोय नाहीं. हेंच पहा, काल आम्हांला धर्माच्या नांवावर ‘कोणीही गुढ्या उभाहं नये’ अशी आज्ञा जाहीर करतां आली व त्या आज्ञेच्या जोरावर धर्मशासनाचें अवडंबर माजवून आम्हांला आमच्या मार्गातील कांटे ठेंचून टाकण्याचा अधिकार प्राप्त झाला आहे.”

एवढें त्या दोघांचें संभाषण होत आहे तोंच अँटोनिओ, दुल्लभजी व त्याचे साथीदार कोणी असतील ते, व ते न सांपडल्यास फादर पोर्टोने सांगितल्या-प्रमाणें भैरवनाथाच्या आसपासचे लोक यांना कैद करून आणण्यासाठीं शिपायांना रवाना करून तेथें आला. फादर पोर्टो आतां न्यायदानाला सुरुवात करणार असें पाहून अँटोनिओने आपल्या शिपायांना तेथें जमलेल्या सर्व मंडळीसभेवर दक्षतेनें पहारा करण्याला सांगून त्यांतल्याच दोन शिपायांना अग्निकुंडांत लांकडें लोटून तें प्रज्वलित करण्याला सांगितलें.

“ सरदारसाहेब ! ह्या बंदीवानांना मोकळें करून पुढें आणावयाचें का ? ” अल्वुकर्कनें विचारलें. त्याला हा प्रश्न पडण्याचें कारण असें कीं, त्या चारी बंदीवानांच्या शंखलाबद्ध पायांमधून लोखंडी सांखळी ओवून घेऊन तिचीं दोन टोके दोन वाजूंच्या भरभक्कम दगडाला वांधून टाकण्यांत आलीं होती. ती

सांखळी हातीं धरून त्यांना पुढें चालवीत आणणें बरेंच जिकिरीचें काम होतें. बरें; सांखळी सोडली व त्यांतला एखादा बंदीवान पळाला तर निष्कारण आपणांवर तोहमत यावयाची हें भय त्याला होतें.

अँटोनिओने ती अडचण ओळखून आज्ञा केली, “त्यांची पायांतील दावण सोडून त्यांना पुढें घेऊन ये.”

अल्वुकर्कने हुकुमाप्रमाणें त्या बंदीवानांच्या पायांतील लोखंडी दावण सोडून त्यांना हुकूम केला, “चला.”

“कुठें चला ?” तरुण बंदीवानानें विचारलें.

“न्यायासनासमोर,” अल्वुकर्क उत्तरला.

“न्यायासन ! कोणतें न्यायासन ?” म्हाताऱ्या बंदीवानानें एकदम खवळून विचारलें.

अल्वुकर्क म्हणाला, “असें, पहा भगवानजी ! हुकूम म्हणजे हुकूम. हुकुमाची असमान्यता करणें हा गुन्हा आहे. माझे तुम्ही सारींजणें ऐका, मुकाटपणें न्यायासनासमोर चला. पाद्रीसाहेब फार कनवाळू आहेत; त्यांना तुमची दया घेऊन तुम्हांला तुमच्या गुन्हाची माफी मिळण्याचाही संभव आहे.”

फांदेर पोटों व सोफिया पोर्तुगीज भाषेत कांहीं गुजगोष्टी बोलण्यांत दंग होऊन गेल्यामुळे त्यांना अल्वुकर्क व तो म्हातारा बंदीवान यांच्यांतील संभाषण ऐकूं गेलें नाहीं; पण अँटोनिओ तें संभाषण दुरून लक्ष्यपूर्वक ऐकत होता. त्यानें आपल्या मागच्या आणखी दोघां शिपायांना आज्ञा केली, “जा. त्या वेमुर्वतखोर हरामखोरांना लाथाबुक्क्यांनीं तुडवीत इकडे घेऊन या.”

प्रकरण सहावे

चुळणें गांवाची कहाणी

चुळणें* गांव हा एका काळीं वराच वैभवसंपन्न होता. तेथील दरोवस्त वस्ती हिंदूंची होती; पण आजला तो गांव दरोवस्त ख्रिस्ती लोकांचा आहे. तो गांव वाटला केव्हां व कसा हें पहाण्यासाठीं आपणांला कथानकाच्या मार्गे नऊ वर्षे काळाच्या उदरांत डोकावून पहाणें अवश्य आहे. तेव्हां एके दिवशीं एका ख्रिस्ती मिशनर्यानें त्या गांवीं येऊन 'कुन्हाडीचा गोताला दांडा काळ' शोभणाऱ्या एका वाटग्या गांवकऱ्याच्या साहाय्येनें भाकरीचे तुकडे, गाईचे मांस वगैरे रात्रौ सर्व गांवकरी झोपीं गेले आहेत अशा वेळीं गांवांतील दरोवस्त विहिरींतून फेंकले. देवीच्या देवालयाजवळील तळ्यांतही थोडेंसें रक्त शिंपवून तें भ्रष्ट केलें व सकाळींच गांवकऱ्यांनीं उठून तें पाणी प्राशन करतांच 'गांवचे सर्व लोक गोमांस व ख्रिस्ती लोकांच्या हातचे भाकरीचे तुकडे टाकलेल्या विहिरींतील पाणी प्याले, त्या अर्थीं ते सारे लोक वाटून आजपासून ख्रिस्ती झाले' अशी उभ्या गांवांत दवंडी पिटण्यांत आली. लोकांनीं आपापल्या विहिरी शोधून पाहिल्या, तों आंत खरोखरीच भाकरीचे व मांसाचे तुकडे आढळून आले ! त्यावरोवर त्या दरोवस्त लोकांना वाटलें कीं, आपण वाटलों, ख्रिस्ती झालों. लगेच त्याच दिवशीं त्या गांवांतील देवीच्या देवालयाचेंच ख्रिस्ती प्रार्थनामंदिर बनविल्याचें दवंडी पिटवून जाहीर करण्यांत आलें, व त्या दिवशीं रविवार

* चुळणें हा गांव वसईरोड रेल्वेस्टेशनशेजारीं, वसई गांवापासून सुनारें पांच-सात मैलांच्या अंतरावर आहे. एथें सर्व वस्ती ख्रिस्ती लोकांची आहे. ख्रिस्त्यांशिवाय इतर धर्माचे लोक आतां त्या गांवांत मुळींच नाहींत. एथले ख्रिस्ती लोक इमारती लांकडाचा व्यापार करितात. एथें गांवांत एक तळें असून त्या तळ्याजवळ हिंदूंच्या देवीचें स्थान आहे. तें देवस्थान जागृत आहे. गांवांत कोणीं डुकरें वाळगिल्यास देवी बाधते असा तेथील रहिवाशांचा फार दिवसांपासूनचा अनुभव असल्यानें येथील लोक डुकरें पाळणें हा सर्व ख्रिस्ती लोकांचा रूढिधर्म असूनही गांवांत डुकरें पाळीत नाहींत. ज्यांना डुकरें पाळावयाचीं असतील ते शेजारच्या इतर गांवीं नेऊन पाळतात.

असल्याने सर्व गांवकऱ्यांना त्या देवाळ्यांत सक्तीने वोलवून आणून ख्रिस्ती धर्मानुसार त्या प्रार्थनामंदिरांत प्रार्थना करण्यांत आली. झाले, तेव्हांपासून त्या गांवीं दर रविवारी सक्तीने सर्व लोकांना त्या देवाळ्यांत ओढून आणावयाचे व प्रार्थना करावयाची असा क्रम सर्रास सुरू झाला. ह्या ख्रिस्तीकरणाला प्रथम प्रथम कांहीं लोकांनीं विरोध केला; पण त्यांचा ख्रिस्ती धर्ममंडळाच्या आज्ञेनुसार अमानुष छळ करून त्यांचा नायनाट करण्यांत आला. पहिल्या पहिल्यानें सुमारे पांच-पन्नास लोक असे विरोधक निपजले; पण त्या सर्वांना लोहस्तंभाशीं बांधून जिवंत जाळ, कोणाला-स्त्री किंवा पुरुष याचा विचार न करितां नग्न करून लांकडी माचेर बांधून सरिरांत खिळे ठोकून, शरीराच्या नाजूक भागांना चाप लावून हाडे ठेचून हाल हाल करून ठार कर, कोणाला धडाडलेल्या अग्निकुंडांत फेंकून जाळून मार, अशा राक्षसी शिक्षा फर्मावण्यांत येऊन त्यांचा वेळींच समूळ उच्छेद करण्यांत आला. त्या छळांतून एक भवानजी नाईक व दुसरा त्याचा मुलगा भैरव असे दोन-फक्त दोनच जीव वचावले म्हणजे तरी काय, विहिरितून गोमांस वगैरे टाकून त्या गांवाला वाटविल्याची दवंडी गांवांत पिटली गेली त्याबरोबर त्या दोघांनीं आपल्या घरादाराची व धनदौलतीची पर्वा न करतां त्या गांवांतून पाय काढला, म्हणून ते वचावले असे म्हणावयाचे. त्यांचा पुढे पुष्कळ शोध करण्यांत आला; पण तपास लागला नाही. तेव्हां त्यांच्या वाड्यांत ख्रिस्ती प्रार्थनामंदिर उभारून व त्यांची जिदगी जप्त करूनच पोर्तुगीज अधिकाऱ्यांना आपल्या मनाचा विरंगुळा करून घ्यावा लागला. ते दोघे जर त्यानंतर पोर्तुगीज अधिकाऱ्यांच्या हातीं लागले असते, तर त्यांनाही त्या देवाळ्यासमोरील लोहस्तंभाला बांधून अथवा त्या लोहस्तंभाजवळच आज धडाडत असलेल्या अग्निकुंडांत लोटून जिवंत जाळण्यांत आले असते, किंवा अन्य अमानुष उपायांनीं त्यांचा वध करण्यांत आला असता. आणखी एक गांवकरी मनुष्य त्या अरिष्टांतून वचावला होता, तो दुल्लभजी मोरे होय. गांवावर हें अरिष्ट कोसळण्यापूर्वीच तो पोरका झाल्यामुळे दूर गांवीं मालाड येथे आपल्या धन्याच्या म्हणजे अंताजी रघुनाथ कावळे यांच्या आश्रयाला जाऊन राहिला होता. दुल्लभजीचा बाप अंताजीपाशींच नोकर होता. तें स्मरून अंताजीनें दुल्लभजीला आश्रय दिला होता. तेव्हां दुल्लभजी सारा वारा वर्षांचा होता. भगवानजीचा तो शेजारी होता.

चुळणें गांवची सारी हिंदु रयत अशी एकजात वाटून ख्रिस्ती झाल्याला आज

सुमारें आठ नऊ वर्षें झालीं होतीं. वसईचा किल्ला म्हणजे पोर्तुगीज लोकांचें त्या वसई साष्टी प्रांतांतील राजधानीवजा महत्वाचें ठिकाण होतें व चुळणें गांव वसईच्या अगदीं लगत म्हणजे सुमारें तीन चार कोसांच्या अंतरावर आहे. असें असतां त्या प्रांतीं पोर्तुगीजांनीं येशू ख्रिस्ताच्या नांवावर चालविलेल्या अमानुष धार्मिक जुलुमाच्या वणव्यांत तो गांव कसा सांपडला नाहीं यांचें कोणालाही आश्चर्य वाटणें साहजिक आहे. वसई प्रांतांत व खुद्द वसई गांवांतही हा ख्रिस्ती जुलुमाचा वणवा आपल्या कथानकाच्या दोन शतकें अगोदर पेटला होता; पण त्या वणव्यांत हें लहानसें चुळणें गांव शाबूत राहिलें, त्याचें एक कारण असें कीं, असलीं गांवांचीं गांवां वाटवून सोडणें तेव्हांच्या पोर्तुगीज अधिकाऱ्यांना व धर्मगुरूंना तळहाताच्या मळाप्रमाणें वाटे व प्रथम तोच गांव वाटविण्याची भुरळ पाडण्याइतकी कोणतीच मोहकता त्या गांवांत नव्हती; उलट त्या गांवाची देवी अत्यंत जाड्वल्य असून ती लोकांना धर्मांतर करावयाला भाग पाडणारे लोक आणि धर्मांतराला बळी पडणारे लोक अशा उभयतांचाही समूळ उच्छेद करते, असा जनप्रवाद रूढ होता. असा जनप्रवाद रूढ होण्याला कारणेही घडलीं होतीं. वऱ्याच वर्षांपूर्वी एका ख्रिस्ती धर्मगुरूनें त्या गांवच्या लोकांना वाटविण्याच्या इराद्यानें त्या गांवां येऊन तळ दिला व कांहीं लोकांना वाटविले, तों लगेच दुसऱ्या दिवशीं त्याला अकस्मात् डुकरानें ठार मारलें. आणखी कांहीं दिवसांनीं मरोळहून एक पाद्री त्या गांवां येऊन लोकांना वाटविण्याचा कारभार करूं लागला. त्याचा गांवच्या लोकांनींच खून केला. हा प्रकार भगवानजीचा बाप भवानजी व त्याचाच दुसरा एक दोस्त गजावा ह्या दोन मातवर व स्वाभिमानी लोकांच्या मर्डुमकीमुळें झाला. भवानजी नाईक व गजावा देशपांडे हे दोघेही त्या गांवचे बुद्रुक असामी होते. त्यांची जिदगी मोठी, त्यांची दानुत्वबुद्धि वाखाणण्यासारखी, त्यांचा दरारा विलक्षण व त्यांचा स्वाभिमान तर अनुपमेय ! वैभव, दानत, मर्डुमकी व स्वाभिमान अशा गुणसमुच्चयाच्या जोरावर दोघांनींही सारा गांव आपलासा करून ठेविला होता व खुद्द त्या दोघांचा एकोपा. एकाला टेंच लागली तर दुसऱ्याला कळ झोवावी इतके ते दोघेही अभिन्न हृदयी होते. त्यामुळें ते दोघे गांवांत करतील ती पूर्वदिशा होती. सर्व गांवकऱ्यांत त्यांनीं प्रशंसनीय एकोपा राखला होता. त्यामुळें एखाद्या परचक्रापासून त्या गांवाला तेव्हां आपलें रक्षण करतां येई, इतकेंच काय, पण आजूबाजूच्या गांवांना देखील

त्या गांवाचा मोठाच आधार होता. भवानजी किंवा गजावा यांच्या तोंडून शब्द निघण्याचा अवकाश, की सारा गांव शस्त्रास्त्रांनी सज होऊन थांबून यावयाचा. वरें, तेव्हां त्या दोन पुण्य पुरुषांच्या पुण्याईने गांवांत धडधाकट वज्रदेही तरुणांचीही वाण नव्हती. हांक मारतांच वीस ते तीस वर्षांच्या दरम्यानच्या पांचशें तरुणांची फौज खडी होई. त्यामुळे पोर्तुगीज अधिकाऱ्यांना त्या गांवाला चाटविण्याचा डाव मांडतांना बराच विचार पडे. ही चुळणें गांवची प्रशंसनीय एकी व भरभराट गजावा व भवानजी यांच्या हयातीपर्यंतच खरी टिकली व त्या दोघांच्या पश्चात् त्या गांवाला उतरती कळा लागली. भवानजीच्या पश्चात् त्याचा मुलगा भगवानजी व गजावाच्या पश्चात् त्याचा मुलगा गुणाजी हेही आपल्या जन्मदात्यांप्रमाणेंच कर्ते पुरुष निपजले; पण दोघांचें कर्तेपण परस्परविरुद्ध दिशांना वाहूं लागले. भवानजीच्या वंशावर पोर्तुगीजांचा पापी डोळा फार दिवसांपूर्वीपासून होता. याचें मुख्य कारण असें की, फार पूर्वीपासून विशाल वटवृक्षाप्रमाणे वसई-साष्टीप्रांतीं ठायींठायीं विखुरलेल्या प्रचंड नाईक वंशांतीलच भवानजीचा वंश ही एक प्रशाखा होती. वसईच्या पोर्तुगीज अधिकाऱ्यांनी गजावा व भवानजी यांच्या हयातींतच त्या दोघांत फूट पाडण्याचा प्रयत्न चालविला होता व तोच प्रयत्न त्यांच्या पश्चात् देखील सुरूच होता. पण त्या प्रयत्नांना गजावा व भवानजी यांच्या हयातींत जें यश लाभलें नाहीं, तें त्यांच्या मुलांच्या हयातींत लाभलें. गुणाजी हा हाडाचाच स्वार्थी व मत्सरी निपजला. त्यानें जिद्दगीवरून भगवानजीशीं वैर मांडलें. ही संधि साधून वसईच्या तेव्हांच्या पोर्तुगीज किल्लेदारानें गुणाजीला पाठीशीं घालून तो वैराग्नि चेतविला. त्यांत परिणामीं दोघांचाही तोटा झाला व त्यांच्यावरोबरच गांवाचाही अपरिमित तोटा होऊन गांव रसातळाला जाऊं लागला. गांवांतील कांहीं लोक जसे गुणाजीला वश होते तसे कांहीं लोक भगवानजीला वश होते. ते दोन परस्परविरोधी गट बनून कोणाचा पायपोस कोणाच्या पायांत नाहींसा झाला.

एवढ्यावरच निभावलें नाहीं. तेव्हांच्या वसईच्या किल्लेदारानें आपल्या धर्म-गुरूंना चुळणें गांवांत धर्मप्रसार करण्यासाठीं पाठविलें, तेव्हां गुणाजी व त्याच्या राजूचे लोक यांनीं भगवानजीच्या पक्षाचा खासा छळ करण्याचें योजून ख्रिस्ती पात्र्यांना भगवानजीच्या पक्षांतील वेंचक लोकांचीं नांवें सांगून त्यांना चाटविण्याला प्रोत्साहन दिलें. पोर्तुगीजांना तरी तेंच पाहिजे होतें व तेवढ्यासाठींच

तर त्यांनीं गुणाजीला पाठीशीं घातलें होतें. त्यांनीं भगवानजीच्या पक्षांतील कांहीं लोकांना मधून मधून वाटवावें, वाटविण्यासाठीं गांजावें, त्या वेळीं भगवानजीनें त्या धर्मछलाचा प्रतिकार करण्याला झटावें; पण गुणाजीच्या पक्षाचा त्या वाटविणाऱ्या ख्रिस्ती लोकांना पाठिवा मिळाल्यामुळे भगवानजीचा तेथें कांहीं इलाज चालूं नये, असा प्रकार वारंवार घडून येऊं लागला. गुणाजी व त्याच्या पक्षांतील लोक यांना वसईच्या पोर्तुगीज अधिकाऱ्यांनीं आपल्या सैन्यांत मान्यतेला चढविलें. गुणाजीला तर त्या प्रांतांतील सरदार वनवून सोडलें; त्यामुळे चुळणें गांवांत पोर्तुगीज सत्तेचा पाय हळुहळू चांगलाच रुजू लागला. भगवानजीची बाजू दिवसेंदिवस लंगडी वनत चालली. त्याच्या पक्षांतील तेजस्वी लोक एकेक असे पोर्तुगीजांच्या अत्याचारांना बळी पडूं लागले. बाकीचे लोकही आपलें रक्षण करण्याचें त्राण भगवानजीच्या अंगीं उरलें नाहीं असें पाहून हळुहळू त्याचा पक्ष सोडून गुणाजीच्या पक्षाला मिळूं लागले व एका काळीं ज्या भगवानजीचा त्या गांवांत आणि गांवाच्या आसमंतांतील पंचक्रोशींत वाघासारखा दरारा होता, तो वाघ जणुं पिंजऱ्यांत कोंडला जाऊन अगदीं दीनवाणा वनला. आणखी थोड्या दिवसांनीं गुणाजी, गुणाजीचा दत्तकपुत्र अंताजी आणि भगवानजीचा मुलगा भैरव हे दोघे समवयस्क तरुण आपल्या आयुष्याच्या ऐन ज्वानींत येऊन कर्तेपणा गाजवूं लागले. त्यांच्या कारकीर्दींत तर त्या दोन घराण्यांतील वैमनस्यानें आणखी पुढचा पत्ता गांठला. 'वापसे वेटा सवाई' या नात्यानें अंताजी पोर्तुगीजांना फितूर होऊन स्वदेशद्रोह, स्वजनद्रोह, स्वधर्मद्रोह ही पापत्रयी पुजण्याच्या कार्यां फार पुढें गेला. त्याच दरम्यान म्हणजे अंताजी सुमारे वीस-एकवीस वर्षांच्या वयाचा असतांना गुणाजीचा अंत होऊन अंताजी त्याच्या सर्व दौलतीचा मालक झाला. अंताजी हा स्वामिद्रोही व देशद्रोही कायस्थाधम दादजीप्रभु देशपांडे याच्या वंशांतील होता. तो त्याच्या नातवंडांपैकीं कोणी एक होता. अर्थात् स्वाभिमानशून्यता, फितुरी वगैरे पाशवी दुर्गुण आनुवंशिकतेनेंच वसत होते. त्यांना आणखी जोड गुणाजीच्या दुर्गुणांची मिळाली. पोर्तुगीज सरकारनें गुणाजीची सरदारकी अंताजीला बहाल केली व त्याचा नादानपणा ध्यानीं घेऊन आणखी एक मोहजाल त्याच्यावर फेंकलें. वसईच्या किल्ल्यावरील एका पोर्तुगीज अधिकाऱ्याला हिंदु स्त्रीपासून झालेली जेन ह्या नांवाची पंधरा वर्षे वयाची सुंदर व चुणचुणीत कन्या होती. हा अधिकारी अंताजीला मेजवानीच्या

निमित्तानें वारंवार आपल्या वाड्यांत बोलावून नेई. तेथें जेनला मुद्दाम अंताजी-सभोंवार मोहजाल. पसरविण्यासाठीं अंताजीच्या तैनातीला ठेवण्यांत येत असे. कांहीं दिवस असा कार्यक्रम चालू होता व त्याचा व्हावयाचा तोच परिणाम झाला. अंताजी पूर्णपणें जेनच्या प्रेमपाशांत अडकला गेला व अखेर तिच्या प्राप्तीसाठीं एके दिवशीं तो वाटून ख्रिस्ती झाला !

झालें. त्या दिवसापासून चुळणें गांवांतील लोकांना वाटवून ख्रिस्ती करण्याचा राजमार्ग मोकळा झाला. अंताजीचा अँटोनी झाला व त्याचें जेनशीं मोठया थाटानें लग्न झालें. त्या वधूवरांची हत्तीवरून मिरवणूक काढण्यांत आली व तीही भगवानजी आणि भैरव ह्या प्रतिस्पर्धा पितापुत्रांच्या नाकावर टिचवून ! त्या दोघांनीं प्रथमच अंताजीला वाटून देण्याचा शिकस्तीचा प्रयत्न केला; पण त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. नंतर त्यांनीं गांवांत अंताजीवर घडिफार पुकारला; पण तो मानण्याला गांवकरी धजावेनात ! याच्या उलट अंताजीनें नव्हे,—अँटोनीओनें आपणाप्रमाणेंच गांवांतील सर्व लोकांना वाटवून आपली प्रतिष्ठा वाढविण्याचा विडा उचलला. त्यानें गांवांतील भैरवनाथाचें देवालय भ्रष्ट करून त्याचें ख्रिस्ती प्रार्थनामंदिर बनविलें व एका पाट्याच्या साह्यानें तेथें ख्रिस्ती धर्मानुसार प्रार्थना करण्याला सुरुवात केली. त्याप्रमाणेंच त्यानें आपल्या घरीं कोणत्याना कोणत्या निमित्तानें मेजवानीचा वेत करून गांवांतील शिष्टांना मेजवानीला बोलावण्याचा क्रम ठेवला. वाटल्यानें नशीब कसें उदयाला येतें, या-विषयीं अँटोनीओचें मूर्तिमंत उदाहरण गांवकऱ्यांच्या डोक्यांसमोर होतेंच; तें पाहून कांहीं गांवकरी आपलेंही नशीब असेंच उदयाला येईल ह्या आशेनें मेजवानीला व प्रार्थनेला जाऊं लागले. कांहीं लोक आपणांवर अँटोनीओचा आणि त्याला साह्य करणाऱ्या जुलमी पोर्तुगीज सत्ताधऱ्यांचा रोष होऊं नये म्हणून त्या प्रार्थनेंत व मेजवानींत मिसळू लागले आणि जे ह्या गोष्टींना विरोध करण्याइतके धीट आणि स्वाभिमानी होते, त्यांचा अँटोनीओच्या खास देखरेखीखालीं अमानुषपणें छळ होऊं लागला. भगवानजी व भैरव यांना जरी गांवावरील ही सार्वत्रिक आपत्ति टाळतां आली नाहीं, तरी त्यांच्यावर मात्र हा छळाचा प्रसंग वरेच दिवसपर्यंत प्रत्यक्षपणें ओढवला नाहीं.

पण तो प्रसंग पुढें ओढवण्यालाही एक कारण घडून आलें. भगवानजीनें भैरवासाठीं अर्नाळ्याच्या तानाजी पाटलाच्या गजरा नांवाच्या नातीशीं सोयरीक

ठरविली होती. गजरा तेव्हां वयानें चौदा वर्षांची होती; ती गुणी व रूपाने सुंदर, एखाद्या पापी माणसाच्या विषारी दृष्टींत सलण्याइतकी सुंदर होती; म्हणूनच तानाजीची घरची गरिबी असतां व शिवाय तानाजी एकदां नजरचुकीनें एका वाटग्या नातलगाच्या घरीं पाणी प्याल्यामुळें वाटून वहिष्कृत ठरलेला असतांही भगवानजीनें त्याच्या नातीला आपली सून करून घेण्याचें ठरविलें होतें. त्याच सुमाराला अँटोनिओची वायको जेन ही अँटोनिओशीं भांडून त्याच्याशीं काडीमोड करून एका पोर्तुगीज शिपायाचा हात धरून गोव्याकडे निघून गेली असल्यानें अँटोनिओला दुसरें लग्न करावयाचें होतें. त्यानें आपल्या अधिकाराच्या जोरावर तानाजीपाशीं गजरेला मागणी घातली व तानाजीच्या खुषी-नाखुषीचा विचार न करतां गजरेला त्याच्या घरांतून वळजवरीनें ओढून नेण्याचा घाट घातला. तानाजीनें अगोदरच भैरवाशीं गजरेची सोयरीक ठरविली असल्यानें त्याला अँटोनिओचा शब्द मानतां येईना. सामोपचारांनीं ही बाब मिटत नाहीं असें पाहून अँटोनिओनें एके दिवशीं अनर्क्याच्या किल्लेदाराच्या साहाय्यानें तानाजी व गजरा ह्या दोघांनाही कैद करून तुरुंगांत डांबलें व तानाजीचा नाना तऱ्हांनीं छळ करून त्याला ठार माहून गजरेशीं लग्न केलें. ह्या लग्नाला भगवानजी व भैरव यांनीं शक्य तेवढा विरोध केला; पण त्या विरोधाला कोण जुमानतो ! उलट त्यामुळें अँटोनिओ त्यांचा जास्त हाडवैरी बनला व त्यांचा निःपात करण्याच्या उद्योगाला तो लागला. अखेर एके दिवशीं पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें अँटोनिओला हाताशीं धरून एका ख्रिस्ती पाद्रीनें उभा चुळणें गांव एका रात्रींत वाटविला. त्या वेळीं पुढच्या अनर्थाला भिऊन भगवानजी व भैरव यांनीं ताबडतोब तो गांव सोडला. ह्या गोष्टीला आज नऊ वर्षे लोटलीं होती. ह्या नऊ वर्षांच्या अवधींत सारा चुळणें गांव अँटोनिओनें ख्रिस्ती पाद्रीच्या साहाय्यानें समूळ ख्रिस्ती बनवून सोडला होता. त्या लोकांना कावूंत आणण्यासाठीं पोर्तुगीजांच्या धर्मशासन-मंडळामार्फत कैक दिवसपर्यंत त्या गांवांत एक पाद्री वास्तव्य करून राहिला होता. त्यानें तेथील देवीच्या दवालयाचें ख्रिस्ती प्रार्थनामंदिर बनवून तेथें धर्मशास्त्रासाठीं म्हणून लोहस्तंभ, अन्निकुंड वगैरे जीं आसुरी साधनें तेव्हां उपयोगांत आणलीं, त्यांचा कार्यभाग संपल्यावर तीं जीं आजवर तेथें नुसतींच पडून होती, त्याचा उपयोग करण्याची वेळ पुन्हा प्राप्त झाली होती. तोच कुलांगार अँटोनिओ पोर्तुगीजांचा एक लष्करी

अधिकारी म्हणून त्या देवीच्या देवालयासमोर आपल्या लवाज्भ्यानिशीं उच्चासनावर बसला होता व भगवानजी आणि भैरव हे त्याचे हाडवैरी आपल्या परिवारासह समोर बंशीवान होऊन त्या चांडाळासमोर मृत्यूच्या जबड्यांत उभे होते.

भगवानजी व भैरव यांनीं अँटोनिओ व त्याचे पोर्तुगीज साथीदार यांच्या अत्याचारांना भिऊन देशत्याग केल्याला आज नऊ वर्षे लोटलीं होतीं. एवढा दीर्घकाल त्या पितापुत्रांनीं पोर्तुगीज सत्तेपासून फार दूर अशा महाड तालुक्यांतील कुसगांव नांवाच्या खेड्यांत त्यांची थोडीशी वडिलार्जित वतनदारी होती तेथें काडला होता. तेथल्याच एका अत्रूदार स्वजातीयाच्या अंबिका नांवाच्या सुंदर व तरुण मुलीशीं भैरवाचें लग्न होऊन आजला पांच सहा वर्षे लोटलीं होतीं. लग्नांत भैरव सुमारे तेवीस चोवीस वर्षांचा असून अंबिका पंधरा सोळा वर्षांची होती. कुसगांवांत त्यांनीं एवढ्या थोड्याशा काळांत आपला संसार पुन्हा चांगल्यापैकीं थाटला होता. तेथेंच भैरवाचें लग्न झालें व तेथूनच त्याला मानाजी आंग्याच्या पदरीं शिलेदारी मिळाली होती; त्यामुळें त्याचा चुळणें गांवाविषयींचा ओढाही बराच कमी झाला होता; म्हणून त्या पितापुत्रांना बसई प्रांतांतील पोर्तुगीजांच्या अत्याचारांचा विसर पडला होता असें मात्र नाहीं. स्वतः भगवानजीनें मुद्दाम पुण्याला जाऊन एकवार आपलीं गाऱ्हाणीं पेशव्यांच्या कानांवर घातलीं होतीं व चिमाजीअप्पा सिद्दीसाताच्या पारिपत्यासाठीं सागरगडच्या मोहिमेचा बेट ठरवून कोंकणांत उतरल्यावर ते माघारे जाईपर्यंतच्या काळांत बसई प्रांतांतील अनेक शिष्ट लोकांनीं एकत्र जमून सर्वांनीं मिळून त्यांच्याकडे फिरंग्यांविरुद्ध गाऱ्हाणीं नेलीं. त्या प्रयत्नांत भगवानजीनें चांगलाच पुढाकार घेतला होता. तात्पर्य, चिमाजीअप्पांनीं बसईच्या मोहिमेचें कार्य निकडीनें हातीं घेण्याला भगवानजीचे प्रयत्न बरेच कारणीभूत झाले होते, व पेशव्यांनीं हें पुण्यकार्य हातीं घेतल्यावर त्यांना बसई प्रांतांतील गडकोट, मारगिरीच्या जागा, ठिकठिकाणचे गुप्त मार्ग वगैरे माहिती देण्याचें कार्य मालाडकर सरदेसाई, अंताजी रघुनाथ कामळे, खंडूजी माणकर, गंगाजी नाईक, अणजूरकर वगैरे मंडळींनीं स्वखुशीनें आपल्या शिरावर घेतलें होतें. त्यांतच त्या सवाच्या संगनमतानें भगवानजीनेंही कामगिरीचा योग्य वाटा उचलला होता. त्याच

दरम्यान त्यानें आपला वंशवृक्ष वाढीला कां लागत नाहीं याविषयीं देवपींमार्फत देवधर्मापाशीं चौकशी केली; तेव्हां त्याला ग्रामदेवतेची चूक लागलेली आढळून आली. त्याबरोबर त्यानें 'माझ्या मुलाला मुलगा होऊं दे, कीं, त्या मुलाला मी माझ्या गांवच्या देवीच्या पायांवर घालण्यासाठीं घेऊन जाईन व पुढें तेंच कायमचें वास्तव्य करून देवसेवा करीन' असा नवस बोलून देवापाशीं गा-हाणें घातलें होतें.

नवस केल्यापासून एका वर्षांच्या आंत भगवानजीला नातू झाला. अंबिका पुत्रवती झाली. अर्थात् आतां नवस फेडण्याची जबाबदारी भगवानजीच्या शिरावर येऊन पडली. त्याच सुमाराला चिमाजीअप्पांनीं वाजीराव पेशव्यांच्या संमतीनें वसईच्या मोहिमेचें काम निश्चयपूर्वक हातीं घेतलें व खंडूजी माणकर, अंताजी रघुनाथ, गंगाजी नाईक वगैरे मंडळींबरोबरच भगवानजीलाही चिमाजी-अप्पा व इतर मराठे सरदार यांचा हरएक वावर्तीत पाठपुरावा करण्यापार्यी घडीचीही फुरसत मिळेनाशी झाली. भैरवदेखील मानाजी आंग्यांच्या झेंड्याखालीं ठार्यीं ठार्यीं शत्रूंचें पारिपत्य करण्यासाठीं लढत होताच ! पण मानाजी आंग्याला आपल्या प्रांतांतील बंदोवस्ताचें कामच फार डोईजड होऊन गेल्यामुळें वसईच्या मोहिमेंत पूर्णपणें लक्ष्य घालण्याला मुळींच अवसर मिळत नव्हता. त्यामुळें भगवानजी व भैरव ह्या पितापुत्रांची गेलीं तीन वर्षें भेटदेखील झाली नव्हती. फार काय, अंबिका चार महिन्यांची गरोदर असतांना एकदां भैरव घरीं आला होता, तेव्हांपासून आजवर त्याला आपल्या प्रिय पत्नीचें व नवससायासांनीं झालेल्या प्रिय पुत्राचें मुखावलोकन करण्यालाही संधी मिळाली नव्हती. अखेर चिमाजीअप्पांनीं फिरंग्यांच्या पारिपत्याचा प्रश्न पूर्णपणें सोडविण्याच्या निश्चयानें हातीं घेतला. मानाजी आंग्रे कांहीं कारणामुळें रुसला होता, त्याचा रुसवा वाजीराव पेशव्यांच्या मध्यस्थीनें काढून त्याला आपल्या पाठीशीं घेतलें. साष्टी-वसई प्रांतांत ठार्यीं ठार्यीं फिरंग्यांवर विजय मिळविण्यांत गुंतून पडलेल्या मल्हारराव होळकर, राणोजी शिंदे, गंगाजी नाईक, अंताजी रघुनाथ, भगवानजी देशपांडे वगैरे मराठे वीरांना आपापली कामगिरी निकडीनें पण यशस्वितेनें आटोपून वसईला वेढा घालण्यासाठीं एकत्र होण्याला पाचारण केलें. तेव्हां त्या निमित्तानें भगवानजी आणि भैरव ह्या पितापुत्रांची भेट झाली व अंबिका आणि तिचा लहानगा भवानजी हों दोघेही भगवानजीबरोबरच असल्यानें तींही

भैरवाला भेटली. आपल्या जन्मगांवीं जाऊन देवीच्या पायांवर मुलाला घालून नवसाची फेड करावयाची व या उपर तेथेंच कायम वास्तव्य करावयाचें, असा भगवानजीचा फारां दिवसांपूर्वीचा मानस होता; पण तो सिद्धीला जाण्याला इतका अवकाश लागला. वसईजवळ अर्नाळ्याच्या किल्ल्यावर सर्व प्रमुख मराठे वीरांनीं होळीच्या सणासाठीं जमावयाचें असें चिमाजीअप्पा व बाजीराव यांनीं ठरविलें होतें व त्याप्रमाणें सर्वांना आमंत्रणेंही गेलीं होती. तेवढ्यासाठीं बाजीराव पेशवे उत्तर हिंदुस्थानांत जावयाची निकड असूनही मुद्दाम अर्नाळ्याला थांबले होते; पण जो तो माणूस कोणत्याना कोणत्या महत्त्वाच्या कामावर गुंतून पडल्या-मुळें हातची कामगिरी आटोपून सर्वांना एकत्र होण्याला थोडा अवकाश लागला. विशेषतः मानाजीराव आंग्रे सर्वांच्या मागाहून आले. मात्र मानाजीराव नकी येणार व तेही तांतडीनें येणार यांत संशय नव्हता. म्हणूनच भगवानजी आपल्या मुनेला व नातवाला वरोबर घेऊन अगोदर चुळणें गांवीं गेला आणि पाडव्याच्या सणासाठीं भैरवानें तिकडे यावें अशी व्यवस्था करून ठेवली. पेशवे व सर्व मराठे सरदार यांची अर्नाळ्यावर एकत्र भेटण्याची वेळा थोडी पुढें ढकलली गेली. निमंत्रितांनीं आपापल्या मुक्कामावर गुढीपाडव्याचा सण साजरा करून दुसऱ्या दिवशीं अर्नाळ्याला यावें असें सर्वानुमते ठरलें.

भगवानजी गांवीं जाऊन पहातो तों घर जाग्यावर कुठें आहे ? त्याच्या घराच्या मुख्य भागाचें खिस्ती प्रार्थनामंदिर उभारलें त्याला आढळलें. त्यामुळें त्याला निरुपायास्तव जवळच्या एका शेजाऱ्याच्या घरांत विन्हाड करणें प्राप्त झालें. इतक्या वर्षांनीं भगवानजी आपल्या परिवारासह गांवीं आला आहे हें पाहून बहुतेक सर्व गांवकऱ्यांना समाधान वाटलें. त्याचे चहाते अनुयायी जे होते ते तर त्याच्या सभोवार हां हां म्हणतां जमा होऊन त्याच्यापार्शीं आपल्या सुखदुःखाचीं गाऱ्याणीं सांगूं लागलेच; पण मध्यंतरीं त्याचा पडता काळ पाहून जे लोक त्याला सोडून त्याचा प्रतिस्पर्धी अँटोनिओ याला जाऊन मिळाले होते, त्यांतले बहुतेक लोकही आतां पश्चात्तापपूर्वक त्याला चाहूं लागले. अँटोनिओ व इतर फिरंगी अंमलदार यांनीं सारा गांव जुलुमानें कसा वाटविला, त्यासाठीं गांवांत कसकसे अत्याचार गेल्या नऊ वर्षांत केले, वगैरे गाऱ्याणीं ऐकतां ऐकतां भगवानजीचे कान कितून गेले.

इतक्यांत भैरवही उद्यां गुढीपाडवा तों आज रामानंदस्वामींसह सकाळीं तेथें

चुळणें गांवाची कहाणी

अनुक्रम

२२६५७

१२

येऊन दाखल झाला. त्यालादेखील गांवाची ती दुर्दशा (झालेली) पाहून अत्यंत विषाद वाटला व त्यानें भगवानजीच्या अनुमतीनें पुन्हा गांवाचें पुढारीपण प्रस्थापन गांवाला फिरंग्यांच्या जाचांतून सोडविण्याचें ठरविलें. त्याच वेळीं हा प्रश्न हातें वेण्यांत त्याचा आणखी एक उद्देश होता. आपल्या सत्पक्षांच्या वाजून वसईच्या धर्मसंग्रामांत लढण्याला त्याला गांवांतून पूर्ववत् शेंपांचशें उमेदे सैनिक बहज मिळण्याजोगे होते. हा प्रयत्न त्यानें मानाजी आंग्रे व त्रिमाजीअप्पा यांच्या संमतीनेंच आरंभिला होता. त्याची पूर्वतयारी म्हणून गांवांत प्रथम पूर्ववत् एकी करावयाची असा त्याचा मानस होता. एकी करण्यासाठींच त्याला ग्रामस्थ पतितांचें प्रथम शुद्धीकरण करावयाचें होतें व तेवढ्याचसाठीं रामानंदस्वामी त्या गांवीं आले होते. हा त्याचा हेतु कांहीं वाईट नव्हता व तो बहुतेकांना पटलाही. मात्र ही योजना कशी पार पाडावयाची एवढाच काय तो प्रश्न होता, पण भैरव आणि भगवानजी यांनीं तो प्रश्नही कसा समाधानकारक रीतीनें सोडवितां येईल, हें सर्व गांवकऱ्यांना पटवून दिलें. पेशव्यांनीं सर्व मराठे सरदारांच्या साहाय्यानें फिरंग्यांच्या पारिपत्याचें महत्कार्य शिरावर घेतल्यापासून आजतागायत फिरंग्यांच्या ताब्यांतील वसई-साष्टी भागांतील बहुतेक महत्त्वाचीं ठाणीं मराठ्यांच्या ताब्यांत आलीं होती व फक्त वसईचा किल्ला एवढेंच महत्त्वाचें ठिकाण काय तें फिरंग्यांच्या ताब्यांत राहिलें होतें. तो किल्लादेखील जिंकण्याची मराठ्यांनीं कशी कडेकोट तयारी चालविली आहे, हें भगवानजी व भैरव यांच्या तोंडून ऐकतांच सर्व गांवकऱ्यांना मोठा धीर आला व ते ह्या महत्त्वाच्या धर्मसंग्रामांत भगवानजी आणि भैरव यांच्या नेतृत्वाखालीं मराठ्यांना सर्वतोपरी साह्य करण्याला तयार झाले. त्या सर्व मंडळीनें ह्या धर्मसंग्रामाची मुहूर्तमेढ गुढीपाडव्याच्या दिवशीं रोवण्याचें ठरविलें. फिरंग्यांनीं भैरवनाथाचें देवालय व देवीचें देवालय हीं भ्रष्ट केलीं होती, तीं पुन्हा पावन करून ध्यावयाचीं व सर्व ग्रामस्थांनाही पावन करून ध्यावयाचें असेंही ठरलें. खुद्द भगवानजीच्या वाज्याचें जें प्रार्थनामंदिर वनविण्यांत आलें होतें. तें तर त्या पितापुत्रांनीं त्याच दिवशीं तेथून उखडून टाकलें. ख्रिस्ताचा क्रूस वगैरे जें साहित्य तेथें होतें, तें सारें उचलून बाहेर फेंकून देऊन आंत पंचगव्याचा सडा घालून तेथें भगवानजीनें आपलें वास्तव्य केलें.

तांच उद्यां गुढीपाडवा म्हणतांच आज सकाळीं मंडपेश्वराहून तेथल्या मुख्य ख्रिस्ती धर्मगुरूचें आज्ञापत्र देऊन धडकलें. स्वतः अँटोनिओ आपल्या दोनशें हत्यारवंत

सैनिकांसह ते आज्ञापत्र घेऊन सायंकाळीं त्या गांवीं आला. त्याने त्या आज्ञापत्रकाच्या प्रती गांवांत ठिकठिकाणीं प्रमुख जागीं चिकटविल्या व त्याच आशयाची उभ्या गांवांत दवंडी पिटविण्यांत आली. एवढ्याशा कामासाठीं अँटोनिओ तेथें एवढ्या कडेकोट तयारीसह कां व कसा आला याचें गांवकऱ्यांना मोठें आश्चर्य वाटलें. कारण भगवानजी व भैरव यांचें जरी गुढीपाडव्याच्या दिवशीं गुढी उभारण्याचे व त्याच सुमुहूर्तावर देवीच्या देवालयांत गांवांतील लोकांना पावन करून पुन्हा हिंदु धर्मांत समाविष्ट करून घेण्याचे वेत चालले होते ते अत्यंत गुप्तपणें चालले होते. ही बातमी वाहेर फोडणार नाही अशाविषयीं सर्व गांवकऱ्यांकडून त्याच देवीच्या व भैरवनाथाच्या देवालयांत शपथा घेवविण्यांत आल्या होत्या. तरीही ती बातमी तावडतोब वाहेर गेली. ती कशी व केव्हां वाहेर गेली याची हा वेळपर्यंत गांवांत कोणालाही दाद लागली नव्हती; पण बातमी वाहेर गेली एवढें मात्र खरें. म्हणूनच तर गुढीपाडव्याच्या पूर्व दिवशीं जाहीरनामा येऊन धडकला व दवंडी पिटण्यांत आली. तरीही त्या दिवशीं लोकांना-भगवानजी व भैरव यांनाही-त्या जाहीरनाम्याचे जास्त महत्त्व वाटलें नाहीं. पोर्तुगीज लोकांची ही दडपशाहीची पद्धत सर्वांच्या पूर्ण परिचयाची होती. लोक तो जाहीरनामा वाचून व दवंडी ऐकून थोडेसे विचकू लागले; पण भगवानजीनें त्यावर तावडतोव रामवाण उपाययोजना केली. त्यानें तावडतोव दुःखभजो मोन्याला पेशव्यांचा मुकाम त्या दिवशीं जंजिरे-अर्नाच्यावर होता तिकडे पाठवून गांवांतील शुद्धीकृतांना व जे कोणी लोक हिंदुधर्माप्रमाणें गुढीपाडव्याचा सण साजरा करतील त्यांना जाहीर अभयपत्र आणण्याची खटपट केली. पण काय असेल तें असो, पाडव्याच्या दिवशीं पहांटेपर्यंत अभयपत्र कांहीं आलें नाहीं; आणि पोर्तुगीजांच्या जाहीरनाम्यानें विचकून गेलेले लोक तर तशा पेशव्यांच्या तर्फेच्या जाहीर अभयपत्राशिवाय निर्भयपणें शुद्धीकरणा-ला व गुढीपाडव्याचा सण साजरा करण्याला उभे रहाणें शक्य नव्हतें. अखेर भगवानजी, भैरव व रामानंद यांनीं खासगी रीतीनें एकत्र वसून पुढें काय करावयाचें याविषयीं विचारविनिमय केला.

रामानंदांनीं सुचविलें, “दुःखभजी ज्या अर्थीं अजून आला नाहीं, त्याअर्थीं त्याला वाटेंत कांहींतरी दगा-फटका झाला असला पाहिजे.”

“हो ! मलाही असेंच वाटतें; पण आतां पुढें काय करावयाचें ? ह्या

विचकलेल्या लोकांना पुन्हा कसें ताळ्यावर आणावयाचें ! ” भगवानजीनें विचारलें.

“ त्यांना ताळ्यावर आणण्याचा एक उपाय आहे. ” रामानंद म्हणाले.

“ तो कोणता ? ” भैरवानें विचारलें.

“ पेशवेसरकार आपल्या शुद्धीकरणाच्या चळवळीविरुद्ध नाहींत हें तर आपणां सर्वांना माहीत आहेच. ” रामानंद म्हणाले.

“ होय ” भैरव उद्गारला.

“ झालें तर आणि मलाही त्यांनीं वाटलेल्या हिंदुजनांना पुन्हा शुद्ध करून हिंदु धर्मांत घेण्याची निरंतरची परवानगी देऊन ठेविलेली आहे. त्या परवानगीच्या आधारावर आपणच आपल्या अधिकारांत पेशवेसरकारांचें अभयपत्र आपल्याची दंडी पिटवूं व जाहीरनामा प्रसिद्ध करूं म्हणजे झालें. ” रामानंद म्हणाले.

रामानंदांची ही योजना त्या पितापुत्रांना मानवली व तावडतोव त्या योजनेप्रमाणें अंमलबजावणीही झाली. लोकांचा भगवानजी व भैरव यांच्यावर अढळ विश्वास होताच व रामानंद स्वामींच्या ठायींही त्यांची अनन्यसामान्य श्रद्धा होती. त्यांच्यावर त्या पेशवेसरकारच्या अभयाचा अत्यंत इष्ट असा परिणाम झाला. तावडतोव लोकांनीं ठायीं ठायीं चिकटविलेले पोर्तुगीजांचे जाहीरनामे जाहीररीतीनें फाडून पायांखालीं तुडविले व पूर्वयोजनेप्रमाणें सूर्योदयाला देवीच्या देवालयासमोर बहुतेक सर्व गांवकरी जमा होऊन तेथें रामानंदस्वामींच्या पुरोहितत्याखालीं टोलेजंग शुद्धिसमारंभ साजरा झाला. तो समारंभ अर्थात् ‘जशास तसें’ याच न्यायाचा होता. प्रथम एक गाय देवालयासमोर आणण्यांत आली. थोडें पंचगव्य देवालयासमोरच्या तळ्यांत शिंपडण्यांत आलें. नंतर त्या तळ्यांतील पाण्यानें पूर्वी वाटलेल्या सर्व लोकांनीं स्नान केलें, पूजा केली, देवालय व देवालयापुढील पटांगण अगोदरच गोमयानें सारवून पवित्र करण्यांत आलें होतें. नंतर रामानंदांनीं देवीची पूजा करून तिला समंत्राभिषेक केला. त्यानंतर सर्व लोकांनीं गाईची, देवीची व भगवद्गीतेची पूजा केली आणि त्यांना रामानंदांनीं पंचगव्य आणि देवीचें तीर्थ प्राशन करावयाला दिलें. अगदीं लहान मुले व अगदीं वृद्ध किंवा आजारी माणसें जीं देवालयापाशीं इतक्या दूरवर येऊं शकलीं नाहीं, त्यांच्यासाठीं घरीं तीर्थोदक पाठविण्यांत आलें. सर्व मंडळीनें जातांना

आपल्याबरोबर देवाच्या पवित्र तळ्यांतील एकेक तांब्या पाणी नेऊन ते आपल्या विहिरीत ओतले. त्यामुळे सर्व विहिरी शुद्ध झाल्या व सर्वांची घरेदारें, कपडालत्ता आणि चीजवस्तु ही त्या शुद्धोदकाच्या मार्जनानेच पावन करून घेण्यांत आलीं.

याप्रमाणें शुद्धीचा विधि आटोपतांच त्या शुद्धीकृत हिंदूंनी आपापल्या घरांवर त्या गुढीपाडव्याच्या दिवशीं गुढ्यातोरणें उभारून तो नवसंवत्सराच्या प्रथम दिवशींचा सण आनंदानें साजरा केला. आपला मायधर्म पुन्हा आपणाला प्राप्त झाला म्हणून त्या गांवकऱ्यांना त्या दिवशीं जो आनंद झाला, तो अपूर्व होता.

पण ह्या सर्व गोष्टी जितक्या निर्विघ्नपणें पार पडल्या, तितक्या त्या खरोखर निर्विघ्न नव्हत्या. त्या गांवांत स्वदेशाभिमान व स्वधर्माभिमान यांनी प्रेरित होऊन आत्मोद्धारासाठीं मनःपूर्वक झटणाऱ्या लोकांचीच बहुतेक संख्या होती हें जरी खरें; तरी तेथें मुळीच कोणी देशकंटक-धर्मकंटक-समाजकंटक-ग्रामकंटक नव्हता असे मात्र नाहीं. प्रथमपासूनच अँटोनिओच्या उपद्रव्यापामुळे त्या गांवांत दुफळी उत्पन्न झाली होती व भगवानजी आणि भैरव तेथें वऱ्याच वर्षांनंतर पुन्हा आले ते अगदीं नवीन असल्याने त्यांचाही गांवांत अजून वसावा तसा जम वसला नव्हता. वरें; अँटोनिओ आणि भगवानजी-भैरव यांच्यातील वितुष्टांत अँटोनिओची वाजू घेऊन वागणारे लोक गांवांत कोणीच नव्हते असें नाहीं. त्यांना भगवानजी व भैरव हे अँटोनिओचे प्रतिस्पर्धी पुन्हा गांवांत रहावयाला आलेले पाहून असूया उत्पन्न झाली. भगवानजी व भैरव हे दोघे गांवांतून पळून गेल्यामुळे पोर्तुगीज अधिकाऱ्यांच्या दृष्टीनें ते गुन्हेगारच होते. शिवाय पोर्तुगीजांविरुद्ध पेशव्यांना शस्त्रग्रहण करावयाला लावण्यांत भगवानजी प्रामुख्याने सामील होता ही गोष्टही आतां त्या भागांत सर्वत्र महशूर झाली होती. अर्थात् भगवानजी व भैरव हे पितापुत्र पोर्तुगीज सत्तेचे कटे वैरी आहेत याविषयीं वादच नव्हता. अशा वहिमी लोकांना पकडून दिल्यास पोर्तुगीज दरवारांत आपली मोठी चहा होईल व आपणाला मानधन-वैभवाचाही लाभ होईल, अशा आशेनें कोणीतरी गांवकऱ्यानें पाडव्याच्याच दिवशीं वसईला अँटोनिओकडे भगवानजी व स्वामी रामानंद यांच्या चळवळीची घर्दी पोंचविली, त्याबरोबर अँटोनिओनें आपल्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना सांगून पाडव्याच्या दिवशीं गुढ्या उभारण्याला व धर्मांतर करण्याला बंदी करण्याचा जाहीरनामा चळणें गांवांत फडकविण्याची तांतडी केली होती; पण त्या जाहीरनाम्यालाही च

जुमानतां भगवानजी, भैरव व रामानंद यांनीं गांवांत शुद्धिकार्य आरंभिलें व गुढ्या-तोरणें उर्भो करून त्या गांवांतून ख्रिस्ती धर्माचें उच्चाटण केलें, ही वातमीही ताबडतोव अँटोनिओला पोंषविण्यांत आली. त्यापूर्वीच अँटोनिओ आपणावरोवर थोडे शिपायी घेऊन गांवांतील बंडाळीचा मोड करण्यासाठीं व भगवानजी, भैरव आणि रामानंद यांना शासन करण्यासाठीं वसईच्या किल्लेदाराच्या हुकुमावरून चुळण्याकडेच यावयाला निघाला होता. त्याला गांवांतील शुद्धि-समारंभाची व सार्वत्रिक ध्वजारोपणाची वार्ता मार्गांतच कळली. तेव्हां अर्थात् हा झगडा आतां केवळ धार्मिक स्वरूपाचा उरला नसून त्याला राजकीय स्वरूप प्राप्त झालें आहे अशी अँटोनिओची खात्री होऊन पुढें कसें करावयाचें याबद्दल वरिष्ठांची गांठ घेण्यासाठीं तो तसाच माधारा वसईला गेला, व तेथें खलवत होऊन अखेर निर्णय ठरल्याप्रमाणें तो आपणावरोवर फादर पोर्टो व शंभर हत्यार-बंद गोऱ्या सैनिकांची एक तुकडी घेऊन चुळणें गांवीं आला. अँटोनिओ हा त्या गांवचाच असल्यानें त्याला गांवांतील कोण मनुष्य कसा आहे, कोण आपल्या वाजूचा आहे व कोण भगवानजीच्या वाजूचा आहे हें पूर्णपणें माहित होतें. शिवाय त्याचे हस्तक गांवांत कोणी होते ते त्याला सर्व माहिती पुरविण्याला सज्ज होतेच. अँटोनिओनें गांवांत येतांच प्रथम त्या हस्तकांच्या साहाय्यानें वहिमी व गुन्हेगार लोकांची यादी ठरवून त्यांच्या त्यांच्या घरांवर पहारे बसविले व गांवांतील एकंदर रागरंग पाहून शंभर सैनिकांनीं कार्यभाग व्हावयाचा नाहीं हें ओळखून वसईहून ताबडतोव आणखी शंभर सैनिकांची तुकडी रातोरात मागविली.

हें जादा सैन्य उजाडण्यापूर्वीच चुळणें गांवीं येऊन पोंचतांच त्या सैन्याकडे गांवांतील बंदोवस्ताचें काम सोंपविण्यांत आलें व नंतर पूर्वीच्या सैनिकांना वहिमी लोकांना कैद करून देवीच्या देवाल्यासमोर धर्मशासनासमोर हजर करण्याची आज्ञा करण्यांत आली. सर्व वहिमी लोकांना कैद करण्यांत आलें, ते केवळ दराऱ्यासाठीं; पण अँटोनिओचा खरा दांत असा भगवानजी, भैरव, त्याचा स्नेही दुल्लभजी मोरे व रामानंदस्वामी यांच्यावर होता. तीं चारही माणसें पेशव्यांचे विश्वासू हस्तक असून त्यांच्याच चिथावणीनें गांव ख्रिस्तीधर्म झुगारून देऊन हिंदुधर्माचा अंगीकार करण्याइतका धीट झाला, हें अँटोनिओ व फादर पोर्टो ह्या दोघांनाही माहित होतें. त्यांतही रामानंद स्वामींविषयीं अँटोनिओ व

फादर पोर्टो यांना मनस्वी संताप येण्याचे कारण तेव्हां वसई भागांत शुद्धीची चळवळ अतिशय जोमाने चालविण्यांत जे धर्मवीर प्रामुख्याने भाग घेत होते, त्यांत रामानंदस्वामींची प्रामुख्याने गणना होत होती. किंबहुना वाटलेल्या लोकांच्या शुद्धीकरणाचा इतका सोपा मार्ग रामानंदांनीच अलीकडे जारीने ह्द केला होता. 'ज्याची हिंदुधर्मावर श्रद्धा आहे व जो आपणाला हिंदु म्हणवितो, तो हिंदु' अशी हिंदुत्वाची सर्वव्यापक व्याख्या त्या काळांत प्रथम रामानंद स्वामींनीच ठरविली व त्याप्रमाणे जन्मतः हिंदु असून वाटून ख्रिस्ती झालेल्या लोकांनाच ते शुद्ध करून घेत असे नसून हिंदु होण्याला इच्छिणाऱ्या कोणालाही ते हिंदु करून घेत असत. त्यामुळे कांहीं पिढ्यांपूर्वी जे हिंदु मुसलमानांकडून किंवा ख्रिस्ती पाद्रींकडून वाटविले जाऊन मुसलमान किंवा ख्रिस्ती बनले, पण ज्यांची अजूनही हिंदुधर्म, हिंदु देव व हिंदु चालीरीति यांच्यावरील श्रद्धा कायम होती, त्यांना आपल्या आवडत्या हिंदुधर्मात प्रवेश करण्याचा मार्ग मोकळा झाला होता व त्या संधीचा ठिकठिकाणच्या अनेक लोकांनी फायदाही घेतला होता. अशा लोकांना त्रास व्हावयाचा तो पोर्तुगीज अधिकारी व समाज यांच्याकडून. पण चिमाजीअप्पांनी वसईच्या मोहिमेचे काम हाती घेतल्यापासून आज तीन वर्षांच्या अवधीत सर्वत्र मराठ्यांचाच विजय होऊन पोर्तुगीजांची सत्ता संपुष्टांत आल्यामुळे तोही प्रश्न बहुशः भिटल्यासारखा झाला होता. पोर्तुगीजांच्या निष्प्रभ सत्तेला आतां कोणी फारसें भीत नव्हते. शिवाय पेशव्यांच्या वतीने ठिकठिकाणच्या मराठा सरदारांनी जाहीरनामे काढून शुद्धीकृतांच्या रक्षणाची जबाबदारी छत्रपतींच्या सरकाराने आपल्या शिरावर घेतल्याचे जाहीर केले होते व 'अशा शुद्धीकृतांना समाजांत कोणीही पतित किंवा वहिष्कृत मानू नये त्यांना ज्यांनी त्यांनी स्वजातीय समजून त्यांच्याशीं रोटी-वेटी-व्यवहार करण्याला मुळांच हरकत नाही', अशा आशयाचीं आज्ञापत्रेही पेशव्यांकडून जागोजागच्या समस्त ब्रह्मवृंदांना व बहुजनसमाजाला निघालीं होती. हिंदुधर्माचे क्षेत्र त्या प्रांतीं इतकें सर्वव्यापी व विशाल करण्यांत रामानंदांनीच विशेष पुढाकार घेतला होता म्हणूनच त्यांच्यावर पोर्तुगीजांचा विशेष दांत होता.

पण अँटोनिओची सारी खबरदारी रामानंद व दुळभजी या दोघांच्या बाबतींत मात्र साफ फसली. त्याच दिवशीं-पाडव्याच्या सुमुहूर्तावर निर्मळ एथेही टोले-जंग शुद्धिसमारंभ रामानंदांच्याच हातून पार पडावयाचा असल्याने ते चुळणें येथील

शुद्धिकार्य आटोपून तावडतोब तिकडे निघून गेले होते व दुल्लभजीला पूर्व दिवशींच त्या मंडळीने पेशव्यांकडे पाठविले होते. अँटोनिओ आपल्या सैन्यासह गांवीं येऊन पंचण्यापूर्वीच ते दोघे तेथून निघून गेले असल्याने ते अचानक वचावले. मात्र ते निघून गेले हे भगवानजी व भैरव ह्या दोघांखेरीज इतर कोणालाही माहीत नसल्याने ते गांवांतच कोठे तरी असतील अशा समजुतीने अँटोनिओने त्यांचा शोध चालविला होता.

दुल्लभजी आतां येईल, मग येईल अशी भगवानजी व भैरव यांनी पाडव्याच्या दुसऱ्या दिवशी सकाळपावेतो वाट पाहिली; पण तो कांहीं आला नाही. दुल्लभजी यावयाचा होता तो अर्थात् वरोवर जहर तेवढे सैन्य घेऊन यावयाचा होता. सैन्याशिवाय अँटोनिओशीं टक्कर देणे भगवानजी व भैरव यांना शक्यच नव्हते. त्यांतूनही त्यांनीं सर्व गांवकऱ्यांना पाठीशीं घालून अँटोनिओशीं सामना दिला असता; पण तेवढी तयारी करण्याला त्यांना मोकळीक कोठे होती ! पूर्व-दिवशींच्या सूर्यास्तापासूनच त्यांच्या घरासभोवार अँटोनिओच्या सशस्त्र सैन्याने गराडा दिला होता आणि अँटोनिओने इतक्या सफाईने ती सारी व्यवस्था केली होती की, अँटोनिओ त्याच्या मुळाशीं आहे याची भगवानजी व भैरव यांना परिवारासह दुसऱ्या दिवशीं सूर्योदयाच्या सुमाराला कैद होऊन देवीच्या देवा-लयासमोर येईपावेतो दाददेखील लागली नाही ! पण देवालयापार्शीं येतांच त्यांना सर्व गोष्टींचा उलगडा झाला. अँटोनिओची सूडबुद्धि ह्या अनार्थाच्या मुळाशीं आहे हे त्यांना तेव्हांच कळून आले. त्यावरोवर त्यांनीं आपल्या जीविता-ची आशा सोडली.

दरम्यान अँटोनिओने दुल्लभजी व रामानंद यांचा तपास चालविला, तेव्हां मात्र भगवानजी व भैरव यांना आपल्या जिवलग साथीदारांपैकीं दोघेजण तरी अजून शत्रूच्या कक्षेबाहेर आहेत त्यांना तरी परमेश्वराने गांवावरील संकट निवारण्याची कांहीं तजवीज करण्याची शक्ति द्यावी अशी त्या बापलेंकांनीं भग-वंताची मनोमन करुणा भाकली. आणखी अंमळशाने फादर पोर्टो आला व त्याने आपणावर दुल्लभजीने हल्ला केल्याचे सांगितले, ते ऐकून त्या बापलेंकांना वाटले की, भगवंताला आपली करुणा आली; दुल्लभजी ज्या अर्थी पुन्हा गांवीं आला आहे त्या अर्थी तो शत्रूशीं सामना देण्याच्या तयारीनेच आला असला पाहिजे. पण रात्र अमावास्येची, एने पावसाळ्याचे दिवस, आकाश काळ्याकुट्ट

मेघांनी व्यापून गेलें आहे व त्यामुळें आपण आपलीं बोटें तोंडांत घातलीं कीं, डोळ्यांत घातलीं हेंदेखील कळण्याची पंचाईत, अशा वेळीं मध्येंच एकदां विद्युलता चमकून क्षणभर डोळ्यांसमोर लख्ख प्रकाश दिसावा व लगेच दुसऱ्या क्षणाला काळोखाची भीषणता पूर्वीपेक्षां अनेकपटींनीं वाढावी, तशी भगवानजो व भैरव यांच्या आशेची गत झाली. दुल्लभजीचें नांव ऐकतांच त्यांना धीर आला खरा; पण पुढें काय ?

पुढें काय ? तें आपणांला आतां ओघाओघानें कळेलच; पण तो लोहस्तंभ-कीं ज्याला बांधून आजवर शेंकडों निरपराधो माणसांना जिवंत जाळण्यांत आलें होतें, तें प्रज्वलित अग्निकुंड-कीं ज्यांत आजवर कैक अभागी जीवांच्या आहुती देण्यांत आल्या होत्या; ती लांकडी माच-कीं आरोपी ठरविण्यांत आलेला अभागी जीव पुरुष किंवा स्त्री कोणोही असला तरी त्या जीवाला निर्लज्जपणें नग्न करून ज्या माचेवर जखडून बांधण्यांत येई व त्याच्या देहांत खिळे ठोकून, देहाला अग्नीचे चटके देऊन नाना प्रकारच्या यंत्रांनीं शिरा ताणून, हाडें ठेंबून फक्त जीव जाणार नाही अशा वेतानें सतत महिनेच्या महिने, वर्षेच्या वर्षे त्या जीवाचे हाल हाल करण्यांत येत असत; असल्या साहित्यानें सजलेल्या त्या यमपुरींत डाम्बून पडलेल्या त्या असहाय जीवांना दारुण यमयातना व अंतीं मरण यापेक्षां निराळें पुढे काय दिसणार ?

प्रकरण सातवें

धर्मशासन !

ॐ अँटोनिओनें भगवानजी वगैरे मंडळीला ओढून आणण्यासाठीं अल्बुकर्कला हुकूम सोडला, तो कांहीं अगदीं हळू सोडला नाहीं. तो हुकूम ऐकून तेथें तारेच्या कुंपणांत डाम्बून ठेवण्यांत आलेले लोक हादरून गेले व सोफिया-वरोवरच्या दोन्ही दासी कावऱ्यावावऱ्या नजरेनें तिकडे पाहूं लागल्या. त्यांतल्या-त्यांत मेरीच्या मनाला तर ती गोष्ट इतकी लागली कीं, तिच्या नेत्रांत दुःखाश्रु उभे राहिले. त्या दुःखाश्रूंनीं डबडबलेल्या दीनवाण्या दृष्टीनें ती त्या चार अभागी बंदीवानांकडे पहात होती. फादर पोर्टो आणि सोफिया यांचें तर तिकडे मुळींच लक्ष्य नव्हतें. तीं दोघें अगदीं बेफिकीरपणें एकमेकांशीं बोलत होतीं. असले प्रसंग वारंवार पाहून त्यांचीं अंतःकरणें बधिर झाल्याचा तो परिणाम होता. अँटोनिओनें दरडावून त्या कैद्यांना लाथांबुक्यांखालीं तुडवीत आणण्याचा हुकूम अल्बुकर्कला दिला, तरीही अल्बुकर्कला ते बंदीवान बधेनात म्हणून स्वतः अँटोनिओ रागारागानें शिरा ताणीत तिकडे गेला, तेव्हां इकडे सोफिया व फादर पोर्टो यांच्या निराळ्याच गोष्टी चालल्या होत्या.

फादर पोर्टो सोफियाशीं बोलत होता, तरी त्याची चंचल नजर लोलुपतेनें मेरीकडे खिळली होती. मेरीचें चित्त त्या बंदीवानांच्या भावी दुर्दशेच्या कल्पनाज्वालांत होरपळत होतें. ती फादर पोर्टोकडे कशाला पाहील ! पण अँनी मात्र शक्य तेवढी मुरडत मुरकत फादर पोर्टोकडे टक लावून उभी होती व फादर पोर्टो आपणाकडे न पहातां मेरीकडे पहातो म्हणून मत्सरग्रस्ततेनें मनांतल्या मनांत मेरीच्या नांवानें जळफळत होती.

फादर पोर्टोचें चित्त मेरीकडे वेधलेलें आहे असें पाहून सोफिया गालांतल्या गालांत किंचित् हंसून मिस्किलपणानें किंचित् ओंठ चावून म्हणाली, “ पोर्टो ! धर्माधिकार्याची पवित्र कफनी तुमच्या अंगावर चढल्यापासून तुमचा बाहेरचा वेष बदलला तरी तुमचें रंगेल अंतःकरण कांहीं बदललें नाहीं. मघांपासून मी पहातें आहे, मेरीवरून तुमची दृष्टि कांहीं ढळत नाहीं.”

फादर पोर्टो यावर निर्लज्जपणें नुसता हंसला व म्हणाला, “ सोफिया ! तूं फार मार्मिक बोलतेस.”

“ वरें; मग मेरीला तुमच्या स्वाधीन करण्यासंबंधाची माझी अट तुम्हांला मान्य आहे ना ? ”

“ कोणती ती ? सेनापति आणि आल्काकोव्हा— ”

“ होय. तीच अट. त्या दोघांचा निःपात अगोदर झाला पाहिजे, मग मेरी तुमचीच आहे. ”

“ सोफिया ! ही अट फार भयंकर आहे. आल्काकोव्हाची गोष्ट परती निराळी; त्याला ह्या जगांतून नाहीसा करणें अवघडही नाही व धोक्याचेंही नाही. पण सेनापति— ”

“ मसणांत गेला तुमचा सेनापति ! त्याला नाहीसा करणें तुम्हांला एवढे अवघड व धोक्याचें कां वाटतें हेंच मला समजत नाही. ”

“ सोफिया ! तें अवघड नाही, पण धोक्याचें आहे. आज आमचें एथले भवितव्य सेनापति सिल्व्हेरावर सर्वस्वीं अवलंबून आहे. त्याला संकटांत ओढून मी माझ्या देशाशी व धर्माशीं द्रोह कसा करूं ? ”

“ जळळा तुमचा देश व पेटला तुमचा धर्म ! पोर्टो, देशाच्या व धर्माच्या असल्या थापा तुम्ही माझ्यापाशीं तरी माहं नका. मला सारें माहित आहे. ज्यानें त्यानें आपल्यापुरतें पहावें. तुमचा देश व तुमचा धर्म तुम्हांला मेरीसारखी अस्मानची परी थोडीच मिळवून देणार आहे ! वस्त ! मेरी तुम्हांला पाहिजे असेल तर मी सांगितली ही तिची किंमत. एखादी दगड-धातूची मुकी देवता प्रसन्न होण्यासाठीं वेळीं वारा रेड्यांचाही वळी मागते; तिथें मी एवढ्या दोनच रेड्यांचा वळी घेऊन तुम्हांला प्रसन्न व्हायला तयार आहे हें तुमचें थोर भाग्य समजा. ”

“ पण सोफिया ! तूं मेरीसाठीं मागतेस हें मोल फार जबर आहे. ”

“ याचें कारण मेरीच त्या मोलाची आहे. तिच्या मानानें तुम्हांपाशीं मी मागतें हें मोल कांहींच नाही. तुम्हांला माहित आहे ! पोर्तुगालच्या राजाला किंवा राजपुत्राला नजर म्हणून मेरीला मीं आमच्या व्हाइसरॉयांच्या स्वाधीन केली तर माझ्या नवऱ्याच्या पगाराइतकें दरमहा पेन्शन मला मिळेल; किंवा आणखी-ही एक नामी वेत माझ्या डोक्यांत आहे. तो मीं अमलांत आणला तर मग तुमचा देश व तुमचा धर्म कुठें रहातो तें मी पाहीन. पेशवे हे तुमचे कटे हाड-चैरी ना ! अशा सुंदर नारींची पेशव्यांपाशीं चांगली चहा असते असें मीं ऐकलें

आहे. त्यांना जर मी मेरी नजर केली व त्यांजपाशीं एवढें मोल मागितलें, तर तें मला दामदुप्पटच काय पण दसपटीनें मिळेल. तुमच्या धर्मासह तुम्हांला वसईच्या खाडींत बुडवून जमीनदोस्त करण्याची ताकद आज पेशव्यांच्या अंगी आहे हें तुम्ही ओळखतांच—”

इतक्यांत अँटोनिओ त्या चार वंदीवानांना ओढून आणण्यासाठीं पुढें गेला होता तिकडे एकाएकी वरीच अस्वस्थता माजली व अँटोनिओ मोठमोठ्यानें ‘खून ! खून ! धांवा ! धांवा !’ असें ओरडला. त्याच वेळीं ‘हर हर महादेव’ हा मराठ्यांचा संग्रामपरवल तेथल्या वातावरणांत एकसमयावच्छेदकस्तन दुमडुमूं लागून त्या ध्वन्याघातानें दशदिशा कंपित झाल्या. त्याबरोबर सोफियाचें संभाषण तेवढ्यावरच खुंटलें व फादर पोर्टो तसाच लगवगीनें तेथून उठून तिकडे गेला. अँटोनिओ मोठ्यानें ओरडला, याचें कारण त्या चार वंदीवानांपैकीं भैरव नांवाचा वंदीवान संतापून अँटोनिओवर तुटून पडला व त्याच वेळीं भगवानजीच्या हांकेसरसे तारेच्या कुंपणांत कोंडून ठेवण्यांत आलेले सर्व तरुण लोक उठून अँटोनिओ, त्याचे साथीदार व शिपायी ह्या सर्वांचा निःपात करावयाला सज्ज झाले. त्यांतल्या कांहीं तरुणांनीं त्या वंदीवानांशीं मदोन्मत्तपणें लगट करणाऱ्या अलत्रुकर्कला उचलून तेथें जवळच चेतलेल्या अम्रिकुंडांत फेंकून दिलें व अँटोनिओची देखील तीच दशा करण्याचा त्यांचा विचार होता. इतक्यांत अँटोनिओ भीतीनें ओरडला. त्या ओरडीसरसे सभोंवारचे सारे हत्यारबंद शिपायी अँटोनिओच्या रक्षणासाठीं आपापलीं हत्यारें सरसावून तिकडे धांवून गेले. तोच फादर पोर्टोही तेथें जाऊन पोचला होता. खवळलेल्या वंदीवान तरुणांनीं फादर पोर्टोवरही हल्ला केला. पण तेवढ्यांत त्या हत्यारबंद शिपायांनीं मध्यें पडून कांहीं तरुणांना जखमी केलें. एक दोघांना तेथल्या तेथें गोळ्या घालून ठार मारलें, दोघांना अम्रिकुंडांत लोटलें. याप्रमाणें दंडुकेशाहीच्या जोरावर ती लाट तात्पुरती थोपवून अँटोनिओ आणि फादर पोर्टो यांचा वचाव केला. एवढा अनर्थ तेथें गुदरलेला पाहून सोफिया अत्यंत घाबरली व सर्व मंडळीचा डोळा चुकवून देवालयाच्या मागील बाजूनें हळूच आपल्या दोन दासींसह एकदांची देवालयाच्या आवारावाहेर पडून आपल्या पालखीकडे गेली.

मात्र जातां जातां मेरी किंचित् आंतल्या गांठीनें पण वाह्यतः भावडेपणानें सोफियाला म्हणाली, “ मेमसाहेब ! फादर गुन्हेगारांना प्राणदंडाच्या शिक्षा कशा

देतात हे आपणाला पाहायचें आहेना ? मग थोडा वेळ थांबा. ह्या मूठभर बंड-खोरांचें एवढें कसलें भय घेऊन वसलां ! एक तर ते निःशस्त्र आहेत व आपले शिपायी त्यांच्या दुष्पट असून शिवाय सशस्त्र आहेत, आपण जरा थांबा.”

मेरीच्या ह्या सल्ल्यांतील खोंच जरी सोफियाच्या ध्यानीं आली नाहीं, तरी तिला मेरीचा सल्ला रुचलाही नाहीं. ती तिकडे कानाडोळा करून आपल्या यालखीच्या भोयांना म्हणाली, “चला.”

अंनीनें मेरीचें बोलणें लक्ष्यपूर्वक ऐकलें होतें. फार काय पण कांहीं क्षणांपूर्वी सोफिया व फादर पोर्टो मेरीविषयीं बोलत होती तेंही तिनें ऐकलें होतें. तीं दोघे पोर्तुगीज भाषेत बोलत होती व अंनीला पोर्तुगीज भाषा कोण काय बोलतें तें चांगलें समजण्यापुरती अवगत होती. मेरीला मात्र ती भाषा फारशी अवगत नव्हती. वारंवार सोफिया व फादर पोर्टो यांच्या संभाषणांत मेरीचें नांव निघे, तेवढ्यावरून व फादर पोर्टोच्या पापी दृष्टीवरून मेरीला तीं दोघे आपणाविषयींच कांहींतरी बोलत आहेत एवढें मात्र ओझरतें कळलें होतें. मेरी सोफियाला तेथें रहावयाला आग्रह करीत आहे असें पाहून अंनीला वाटलें कीं, ती त्या संभाषणावरून फादर पोर्टोची प्रियतमा होण्यासाठींच तेथें थवकण्याचा प्रयत्न करीत आहे. ह्या संशयानें अंनीच्या मत्सरग्रस्ततेला जास्त जोर चढून ती मेरीला हळूच म्हणाली, “मेरी, आपण सुंदर आहों म्हणून तुला कांहीं एवढें शेफाहून जायला नको. मेमसाहेबांनीं फादरपार्शीं तुझ्याबद्दल एवढें मोठें मोल मागितलें, तें वेळीं फादरनीं त्यांना देऊन तुला विकत घेतलें, तरी त्यासून तुझ्या पदरात काय शिपा पडणार आहेत तें मला माहीत आहे. एवढे मोठे रथी-महारथी तुझ्या प्रीत्यर्थ वळी पडले तरी तूं कांहीं कोणी सेनापतीण होत नाहींस कीं वसईची किल्लेदारीण होत नाहींस. त्यांची कुळंबीण म्हणूनच तुला सारा जन्म काढावा लागणार. त्या कुळंबीणपणासाठीं एवढी चढाओढ कशाला हवी ? ”

अंनीच्या बोलण्यांतील रथी-महारथी कोण व मोल कोणतें हें जरी मेरीला नीटसें कळलें नाहीं, तरी आपणावर फादर पोर्टोची मर्जी वहाल असल्याचा अंनीला मत्सर वाटत आहे एवढें मात्र तिला कळलें. ती त्या रथी-महारथींच्या व मोलाच्या खोल पाण्यांत न शिरतां अंनीला म्हणाली, “अंनी, माझी चढाओढ नाहीं वरें ! मुळींच चढाओढ नाहीं. माझ्या ऐवजीं तूंच फादरची किंवा अंटोनिओची कुळंबीण हो; मग तर झालें ! ”

यावर पुन्हा अॅनी मेरीला म्हणाली, माझ्या नशिवाँ असले तर मी होईनच. कुळंब्रीणचशी काय, अॅन्टोनिओची पट्टराणीदेखील होईन. तूं तुझ्या सुंदरपणाचा एवढा दिमाख दाखवूं नकोस.”

“ देव तुझे मनोरथ पूर्ण करो.” एवढेंच यावर मेरी उत्तरली व त्या दोन दासींमधील तो गूढ विषय तेवढ्यांतच थांबला.

“ मेमसाहेब ! पालखी कोठें न्यावयाची ? ” भोयांनीं विचारलें.

“ प्रथम गांवाबाहेर तर चला ! तेथून मग आपणांला थेट आपल्या मकाणाला जायचें आहे.” सोफिया म्हणाली. इतक्यांत पालखीच्या पुढच्या भोयाला धाडकन् शिक आली. मेरीला शिकेचा शकून-अपशकून माहीत होता. ती पालखीच्या अग्रभागीं चालत होती; ती आपणाशींच पुटपटली, “ डावी तारी, उजवी मारी, समोर करी घात, पाठीं उभा जगन्नाथ’ माझ्या पाठीशीं माझा जगन्नाथ उभा आहे; कारण शिक माझ्यापाठीमागें झाली आहे; पण मेमसाहेबांच्या समोरची शिक त्यांचा घात वोलते आहे. कांहीं हरकत नाही, देवा ! तूं त्या विचान्या अभागी वंदींचें रक्षण कर म्हणजे झालें.”

तेथल्या सशस्त्र शिपायांनीं आपल्या शस्त्रांच्या जोरावर तेथें तात्पुरती स्थिरस्थावर केल्यावर व आपणासभोंवार आणि अॅन्टोनिओच्या सभोंवार आपल्या सशस्त्र सैनिकांचा मजबूत संरक्षक कोट निर्माण झाला आहे असें पाहून फादर पोर्टो तेथल्या सर्व कैद्यांना उद्देशून म्हणाला, “ प्रभूच्या अभागी संतानांनो ! आकाशांतील वापाच्या पापी अपत्यांनो ! येशूच्या कळपांतील वेळ्या कोंकरांनो ! तुम्हीं प्रभूची आज्ञा मोडून सैतानाच्या शिकवणीला वळी पडून पाप जोडलें; तुम्हांला हाय ! हाय ! कां कीं, त्या पापाचें प्रायश्चित्त आतां तुम्हांला भोगावें लागणार आहे. प्रभूच्या आज्ञेनुसार स्थापन झालेल्या धर्मशासन-मंडळाचा जाहीरनामा अव्हेरून काल तुम्हीं शुद्धीच्या चळवळींत स्वतःस बुडवून घेतलें व घरोघर गुळ्या उभारल्या.” तो भगवानजी व भैरव यांच्याकडे बोट दाखवून इतर वंदींना म्हणाला, “ ह्या देशद्रोही व धर्मद्रोही दुरात्म्यांच्या नादानें तुम्हीं हें पाप केलें हें मला माहीत आहे. ह्यावद्दल ह्या मुख्य गुन्हेगारांना देहान्त शासन होणें अवश्य आहे. यांच्याप्रमाणेंच तो दुल्लभजी व तो रामानंद यांनाही पकडून आणून देहान्त शासन देण्यांत येईल.—”

इतक्यांत भगवानजीनें आवेशानें विचारलें, “ साहेबज्या ! किरिस्तांव भट्ट्या ! जरा जीभ आवहन वोल, तूं आम्हांला ठार मारणार तर खुशाल ठार मार; पण शासन करण्याचा आव आणूं नकोस. तुला जर शास्ता म्हणावयाचें तर जगांतील प्रत्येक खुनी माणसाला, हकनाहक जीवांना दंश करून ठार करणाऱ्या सर्पव्यात्रादि हिंस्र पशूंनाही शास्ते म्हणावें लागेल, पाजी माणसा ! आम्हांला देशद्रोही म्हणतोस-तो आम्हीं देशाचा व धर्माचा द्रोह काय केला तें दाखवून दे; तरच तूं खरा शास्ता शोभशील.”

फादर पोर्टो एखाद्या निर्ढावलेल्या वेरडाप्रमाणें शांत वृत्तीनें म्हणाला, “ तुम्ही धर्मानें ख्रिस्ती असून हिंदूंच्या शुद्धिसंघटनाच्या चळवळींत पुढाकार घेऊन व गुढीपाडव्याचा हिंदूंचा सण पाळून आपल्या धर्माविरोद्ध आचरण केलें आहे; हा तुम्हां धर्मद्रोह केला. त्याप्रमाणेंच ह्या देशांतील पोर्तुगीजांच्या सार्वभौम सत्तेचा पाडाव करण्यासाठीं चालून आलेल्या मराठ्यांचा पक्ष स्वीकारून एथल्या ख्रिस्ती प्रजेला वंडाला प्रोत्साहन देऊन देशद्रोह केला आहे.”

“ खास ! ‘यालाच चोरांच्या उलट्या वोम्बा’ म्हणतात त्या ! आम्ही ख्रिस्ती ! म्हणे तुम्ही ख्रिस्ती ! आम्ही ख्रिस्ती कसे ? ” भगवानजीनें विचारले.

मध्येच अँटोनिओ उत्तरला, “ जसे हे इतर लोक ख्रिस्ती, तसाच तूंही ख्रिस्ती.”

“ वेशरम, तुला असें वोलतांना कांहीं लाज वाटावयाला हवी ! तुझ्या-सारखा एक कुलांगार आमच्या गांवांत उत्पन्न झाला; पण त्या एकानेंच साऱ्या गांवाची दैना उडवून दिली.” भगवानजी म्हणाला.

“ मिठाचा एकच खडा असला तरी तो हंडाभर दूध नासूं शकतो.” भैरव म्हणाला.

“ पहा, पोर्टोसाहेब हें पहा ! तुम्ही पोर्तुगीज ह्या देशाचे राज्यकर्ते, तुमच्याशीं मी राजनिष्ठेनें वागतों व इमानदारीनें आपला धर्म पाळतो, म्हणून मला ह्या देशद्रोही-धर्मद्रोही चांडाळांकडून अशी विटंबना सहन करावी लागते व तीं आपणांसारख्या धर्माधिकाऱ्यांसमोर ! ” अँटोनिओ म्हणाला.

“ पुन्हा तेंच ! कुळबुडव्या-घरबुडव्या-गांवबुडव्या-देशबुडव्या, कुलकलंका ! कोणालारे पुनः पुन्हा देशद्रोही व धर्मद्रोही म्हणतोस ? तुझी अवलाद एखाद्या फिरंगज्याची म्हणावी, तर त्या माउलीच्या नकांत पडावें लागेल, म्हणूनच केवळ

तसें म्हणावयाचें नाहीं. वाकी, असले खोडसाळपणाचे अपशब्द आमच्यासारख्यांना वेमुर्वतखोरपणें वापरणारा मनुष्य-पण तो मनुष्य तरी कसला ! पशूच तो !-तो फिरंग्यांच्या कमअस्सल अवलादीचाच असला पाहिजे.” भगवानजी गर्जून म्हणाला.

“ऐका ! पोर्टोसाहेव ऐका ! ही शिवी आपणाला आहे वरें ! हा अहेर आपणाला आहे.” अँटोनिओ उद्गारला. अँटोनिओच्या ह्या उद्गारांत फार खोल असा सत्यार्थ भरलेला होता. फादर पोर्टोचें जन्मस्थान खरोखरच असें संशयित होतें. संशयित तरी कसलें ? फादर पोर्टो हा खरोखरच मंडपेश्वराच्या एका धर्माध्यक्षाचा दासीपुत्र होता. आतां, तो दासीपुत्र झाला तरी एवढ्या वड्या माणसाचा दासीपुत्र असल्यानें त्याची जन्मापासूनच पाक जातकुळीच्या पोर्तुगीज लोकांत गणना होऊं लागली होती. पोर्टो वयानें वीस वर्षांचा झाला नाहीं, तोंच बापाच्या वशिल्यानेंच त्याला लुई बुथेलो-सोफियाचा शेवटचा पति याच्या अमदानांत ठाण्याच्या किल्ल्यावर मोठी मानाची सरकारी नोकरी मिळाली. पुढें थोड्याच दिवसांत तो सोफियांच्या प्रेमपाशांत सांपडला किंवा सोफिया त्याच्या प्रेमपाशांत सांपडली असें म्हणावें पाहिजे तर; व सोफियाच्या वशिल्यानें त्यानें प्रथम ठाण्याच्या धर्माधिकार्याची जागा पटकावली. त्याच्या बापानें त्याचें पोर्टो हें नांवदेखील आपला हा मुलगा भविष्यकाळीं मंडपेश्वराचा धर्माध्यक्ष होईल ह्या आशेनें मंडपेश्वरच्या देवा-लयाचें प्रथम ख्रिस्ती प्रार्थनामंदिर बनविणारा फादर अँटोनिओ पोर्टो याचेंच ठेवलें होतें. आपला हा पुत्र पोर्टो, पूर्वीच्या अँटोनिओ पोर्टोप्रमाणें किंबहुना त्याच्याहूनही कांकणभर सरस असा धर्माभिमानी निपजेल व तो वसई-साष्टी प्रांतांतील झाडून सान्या हिंदु देवालयांचीं ख्रिस्ती प्रार्थनामंदिरें बनवून एकजात सारी रयत ख्रिस्ती करून सोडील असा पोर्टोच्या बापाला भरंवसा होता. तो भरंवसा अगदीं अस्थानीं होता अशांतली गोष्ट नाहीं. मराठ्यांनीं वसईचा धर्मसंग्राम हळुहळू उभारण्याला व पोर्टो हा मंडपेश्वरचा धर्माध्यक्ष व्हावयाला एक गांठ पडल्यामुळें पोर्टोला धर्मप्रसाराचें काम मनावर घेण्याला भरपूर सवड मिळाली नव्हती. तरीही त्यानें आपल्या अमदानीचा प्रारंभ मोठ्या जोरांत आवेशांत केला होता. मराठ्यांनीं पोर्तुगीजांविरुद्ध चढाईचें धोरण स्वीकारलें तेव्हां ठाण्याच्या किल्ल्याचें बांधकाम पुरें झालें नव्हतें. त्या धर्मावर मराठे अचुक धाव घालतील हें ओळखून लुई बुथेलोनें त्या किल्ल्याचें बांधकाम तांतडीने पुरें करण्याचें योजिलें; पण एवढें प्रचंड काम पुरें करण्याला पुरेसे मजूर कोठून मिळवावे ही त्याला पंचाईत पडली.

ती त्याची अडचण फादर पोर्टेनें दूर केली. त्यानें त्या भागांतील लोकांना सक्तीनें 'वाटावयाला तरी तयार व्हा किंवा किल्ल्याच्या कामावर वेठीला तरी चला' असा पेंच घातला व त्याची सर्रास अंमलबजावणी सुरू केली. त्या वेळीं थोडे लोक वाटले, त्यांना नंतर 'तुम्ही ख्रिस्ती आहां; हें राज्य तुमचें आहे; मराठ्यांनीं तुमच्या राज्यावर संकट ओढवून आणलें आहे तें निवारण करण्यासाठीं तुम्ही आपल्या प्राणांची पर्वा न करितां झटलें पाहिजे' असें सांगून वेठीला धरलें. जे लोक वाटण्याचें टाळून वेठीला तयार झाले, त्यांना तसें वेठीला धरलें. आणि जे लोक दोन्ही गोष्टींना तयार होईनात त्यांना किल्ल्याच्या बांधकामांत जिवंत गाडण्यांत आले.

फादर पोर्टेला सोफियाच्या वशिल्यानें पुढें मंडपेश्वरच्या धर्माध्यक्षाची जागा मिळण्याचें आणखी एक नाजुक कारण या ठिकाणीं नमूद करून ठेवणें अस्थानीं होणार नाहीं. बुथेलोची धर्मपत्नी या नात्यानें बुथेलोचा संसार करतांनाच सोफियाचें मन रॉबर्टसन नांवाच्या एका इंग्रज गोलंदाजावर वसल्याचें पूर्वीच नमूद करण्यांत आलें आहे. रॉबर्टसन हा ख्रिस्तीच खरा; पण भिन्न व विरोधी अशा 'प्रॉटेस्टंट' पंथाचा असल्यानें तो जेव्हां सोफियाच्या फंदांत पडल्यामुळें गुन्हेगार ठरला तेव्हां त्याला सक्तीनें रोमन कॅथोलिक पंथाची दीक्षा देण्याचा हुकूम फादर पोर्टेनें धर्माधिकारी या नात्यानें सोडला. रॉबर्टसनचा प्रॉटेस्टंट पंथावर दृढ-विश्वास असल्यानें 'मी मरेन पण धर्म सोडणार नाहीं' असा हेका त्यानें धरिला. तेव्हां सोफियानें त्या आपल्या प्रियकराला वांचविण्यासाठीं फादर पोर्टेची मन-धरणी केली, त्याबद्दल त्याला पाहिजे असलेली मंडपेश्वराच्या मुख्य धर्माधिकाऱ्याची जागाही आपल्या खटपटीनें मिळवून दिली, व त्यामुळें रॉबर्टसनवर धर्मांतराचा जुलूम न होतां त्याला नुसती हृदपारीची शिक्षा झाली. अँटोनिओपाशीं बोलतांना 'फादर पोर्टेला मींच फादर केला आहे' असें जें सोफिया ठांसून उद्गारली, त्यांतलें इंगित हें.

असो. भगवानजी जो 'पोर्तुगीजांची कमअस्सल अवलाद' असें रागाच्या सपाट्यांत बोलून गेला, तो सहज उपरोधानें बोलून गेला. त्याला खरोखर पाहूं गेल्या, फादर पोर्टेचें जन्मरहस्य माहीत नव्हतें. तें फक्त अँटोनिओला माहीत झालें होतें. अँटोनिओनें त्या माहितीचा ऐन वेळीं भगवानजी वगैरे मंडळीविरुद्ध फादर पोर्टेला चेतविण्यासाठीं प्रसंगावधान राखून उपयोग केला.

फादर पोर्टोला भगवानजीचे ते शब्द वर्मी झोवले. त्याने मनांतून चिडून संतापाने ओठ चावून, पण बाह्यात्कारी शांतपणाचा आव आणून भगवानजीला म्हटले, “कमनशिर्वा म्हातान्या ! तुला तुझ्या आयुष्याच्या अखेरच्या घटकेला काय पाहिजे तें बोलण्याला सुभा आहे. कां कीं, कोणाही अपराध्याला अतृप्त वासनेनें मरूं द्यावयाचें नाहीं हा धर्मदंड पाळणें मला अवश्य आहे.”

“अहारे बेरडा ! हाच तुझा न्याय ! हेंच तुझें धर्मशासन ! पण तुला तरी दोष देण्यांत काय अर्थ आहे !” भगवानजी अँटोनिओकडे वळून कडकडा दांत चावीत व आपले शंखलावद्ध दोन्ही हात—कारण नुसता अंगुलिनिर्देश त्याला करावयाचा असतांही हात मोकळा नसल्यानें तो आपले दोन्ही हात अँटोनिओकडे दाखवून उद्गारला, “आमच्यांतच असले कुन्हाडीचे दांडे निपजले, तिथे इतरांना काय बोल लावावयाचा ! गुलामा ! आपला गांव बुडविलास, धर्म बुडविलास, देश बुडविलास, सरदारकी व एक चवचल पोर यांचा लाभ करून घेण्यासाठीं तूं आपल्या गांवावर, देशावर—धर्मावर निखारा ठेवून मोऱ्यांच्या—अस्सल मराठ्यांच्या—जातकुळीला बघा लावलास ! तुला सरदारकी मिळवावयाची होती, सुंदर वायको मिळवावयाची होती, तर मराठशाहीच्या उद्योगांत तुझ्या मरुमकीला काय थोडाथोडका वाव होता ! मराठ्यांच्या अस्सल जातकुळींत सुंदर वायकांना काय दुष्काळ होता ! आणि एवढें सर्व करून पुन्हा देशासाठीं व धर्मासाठीं मरणाच्या मोलानें झटणाऱ्या आम्हांला तूं देशद्रोही व धर्मद्रोही म्हणतोस !”

“संपलें तुझें बोलून ! तुला तुझ्यावरील आरोपांविषयीं आणखी कांहीं सांगावयाचें आहे काय ! आपल्यावरील आरोपांची नाशाबिती करणारा कांहीं साक्षीपुरावा द्यावयाचा आहे काय ! व कां कीं, अपराध्याला शक्य तेवढ्या उपायांनीं आपला बचाव करण्याची संधि द्यावी असा धर्मदंड पाळणें हें माझे कर्तव्य आहे.” फादर पोर्टो पूर्ववत् शांतपणें म्हणाला.

“तुझा न्याय व तुझा धर्म मला माहीत आहे. हा लोहस्तंभ, हें धडाडलेलें अग्निकुंड आणि आमचा बळी घेण्यासाठीं तुला झालेली घाई हीं तुझ्या न्यायाची व धर्माची साक्ष देत आहेत. कसायाच्या सुरीखालीं सांपडलेला मुका जीव कसायापारीं न्याय मागणार काय व त्याला न्याय मिळणार काय !”

“झालें ! आटोपलें !” फादर पोर्टोनें गंभीर व तिश्चयी स्वरांत विचारलें.

यावर भगवानजी कांहीं वोलला नाही. फादर पोर्टो क्षणभर थांबून पुन्हा म्हणाला, “ठीक आहे. भगवानजी ! सैनाताच्या मगरमिठीत सांपडलेल्या अभागी कोंकरा ! तूं प्रभूच्या धर्माविरुद्ध आचरण केलेंस व इतरांना करावयाला भाग पाडलेस, हा तूं धर्मद्रोह केलास. तूं प्रभू येशूच्या कृपेनें ह्या देशावर राज्य करणाऱ्या आम्हां राज्यकर्त्याविरुद्ध मराठ्यांना फितूर होऊन राजद्रोह केलास. ह्या दोन भयंकर अपराधांवद्दल तुला आतां शासन करणें हें न्यायासनाचें कर्तव्य आहे. कां कां, तुला तुझ्यावरील आरोपांचें निरसन करण्याची संधि न्यायासनानें दिली असतांही तूं आपली निर्दोषता सिद्ध करूं शकला नाहीस. या अपराधावद्दल तुला न्यायासनाकडून अग्निकुंडांत लोटून जाळण्याची शिक्षा देण्यांत येत आहे.”

फादर पोर्टोच्या तोंडून त्या भयंकर शिक्षेचा उच्चार होतांच अँटोनिओच्या अंतःकरणांत आनंदाच्या उकळ्या फुटूं लागल्या. त्याच्या हत्यारबंद शिपायांना दुःख किंवा आनंद कांहींच वाटले नाही. कारण असले प्रसंग रोजच्या रोज पाहून त्यांची दृष्टि मेली होती व अंतःकरणे बधिर झाली होती. ते शिक्षेची अंमलबजावणी करण्यासाठीं पुढें सरसावून अँटोनिओच्या आज्ञेची वाट पाहूं लागले. इतर मंडळीला मात्र ती भयंकर शिक्षा ऐकून अत्यंत हळहळ वाटली. भैरव व अंबिका यांच्या नेत्रांतून तर ढळढळां अश्रुधारा वाहूं लागल्या. आपली आईवापें रडूं लागलीं हे पाहून लहानग्या भवानजीनें हंबरडा फोडला. मात्र झाला तो प्रकार अपेक्षितच असल्यामुळे कोणाला त्याविषयीं आश्चर्य वाटले नाही.

भैरव आपले शृंखलाबद्ध हात फादर पोर्टोसमोर जोडून उद्गारला, “साहेब ! आपण म्हणतां ते सारे अपराध एकट्या माझ्या हातून घडले आहेत. माझ्या बाबांचा त्यांत कोणत्याही प्रकारचा संबंध नाही. ते पूर्ण निर्दोषी आहेत. यास्तव आपण त्यांना सोडून द्या व प्राणदंडाची शिक्षा मला करा.”

इतक्यांत भगवानजी डोळे वटारून भैरवाकडे वळून उद्गारला. “खबरदार ! भैरव ! असल्या अधर्मा, पापी चांडाळांसमोर हात जोडण्याला तुला लाज नाही वाटत ! तुला माझ्या गळ्याची शपथ आहे. तूं माझ्या रक्ताचा असशील, तुझ्या आईच्या त्या माउलीच्या पातिव्रत्यावर तुझा विश्वास असेल, तर तूं अशा चांडाळांना ज्यांनीं आपल्या देवधर्माचें व देशाचें वाटोळें केलें, ज्यांनीं आज इतकीं वर्षे आपल्या गरीब हिंदू बांधवांना त्राहि भगवान् करून सोडले, अशा सैतानांना हात जोडूं नकोस; ज्यांच्यासमोर कोणत्याही कारणासाठीं मान वांकवें नकोस. आपण सर्व मराठ्यांनीं

आपल्या देशावरून व आपल्या धर्मावरून आपल्या जीवनसर्वस्वाची कुरवंडी करून ह्या धर्मसंग्रामांत उडी घेतली आहे. माहं किंवा महं, पण माघार घेणार नाही व मान वांकविणार नाही ह्या वाण्याने ह्या धर्मसंग्राम खेळेल तोच अस्सल जातकुळीचा मराठा; वाकीचे सारे कमअस्सल ! आज आपण उभे आहो ही-देखील रणभूमीच आहे. ह्या रणभूमीवर मी वळी पडलों तर स्वर्गाचे महाद्वार मला मोकळे आहे. मला त्याबद्दल यत्किंचित् खेद वाटत नाही; यत्किंचित् भय वाटत नाही. माझ्यासाठी तू कष्टी होऊ नकोस, आपल्या व्रीदाला वद्दा लावू नकोस. माझी तर काय कथा, माझ्यासारखाच प्रसंग तुझ्यावर व तुझ्या वायको-मुलांवर आला तरीदेखील तू न डगमगता देशासाठी, धर्मासाठी व स्वतःच्या व्रीदासाठी हंसत-खेळत यातना भोगल्या पाहिजेत. जो प्रसंग या क्षणाला माझ्या-वर कोसळला आहे, तोच पुढच्या क्षणाला तुम्हां सर्वांवर आहे, हे उघड उघड दिसत आहे. देवीला आमची सेवा मानवली नाही—पण देवीला तरी कां दोष द्यावा ! आम्ही आमचे कर्तव्य करतां करतां आमच्या मायभूमीत—आमच्या ग्रामदेवतेच्या चरणांपाशीं इहलोकची यात्रा आटोपीत आहो, ही तरी त्या देवीची आपणांवर केवढी कृपा ! मरण कोणाला चुकलें आहे ! जन्माला आलेला प्राणी आज ना उद्यां मरावयाचाच. तें मरण अशा गौरवानें आपणांला आलें, तर आपल्या आयुष्याचें सोने झालें. सारा गांव म्हणेल व धनीही म्हणतील कीं, शावास ! भगवानजी मोन्याचा उभा वंश देशाकारणें—देवाकारणें—धर्माकारणें धारतीर्थीं मरून अजरामर झाला. आतां वसईच्या धर्मसंग्रामांत आपला विजय होऊन आपल्या शत्रूंचें समूळ निर्दालन झालेलें पहावयास आम्ही जगलों असतो तर फार वरें झालें असतें; पण तेवढी आमची पुण्याई नाही. परमेश्वर ! परमेश्वर ! ” असें म्हणून भगवानजीनें समोरच्या देवीला हात जोडले. त्याच्या-च्यानें पुढें बोलवेना. त्याचा कंठ दाटून आला व चर्या गंभीर झाली. बोलतां बोलतां तो मधून मधून एकसारखा भैरव, अंबिका व भवानजी यांच्याकडे स्नेहार्द्र दृष्टीनें पहात होता; तींही त्याच्याकडे पहात होती.

अन्टोनिओनें आतुरतेनें फादर पोर्टोला विचारलें, “ साहेब ! शिक्षेची अंमल-वजावणी करावयाची ना ? उगाच उशीर नको.”

“ हो ! करावयाची.” असें उत्तर देऊन फादर पोर्टो लगेच भैरवाकडे वळला व म्हणाला, “ भैरव ! एकाच्या अपराधाबद्दल दुसऱ्याला शासन करावें अशी

खामच्या प्रभूची आज्ञा नाही. भगवानजी अपराधी ठरला व त्याला शासन झाले, आतां तुझा न्याय करावयाचा—”

इतक्यांत अँटोनिओचे शिपाई भगवानजीला अत्रिकुंडाकडे ओढून नेऊं लागले, त्याबरोबर अंबिका व भवानजी यांनीं आकान्त मांडला. त्या गोंगाटामुळें फादर पोर्टोच्या भाषणाला अंमळ अडथळा झाला. शिपाई भगवानजीला ओढून नेऊं लागले तेव्हां त्यानें जरादेखील विरोध केला नाही. त्यानें आपल्या परिवाराकडे पाहून 'येतो वरें !' एवढे दोनच शब्द मोठ्या कष्टानें उच्चारले. त्या वेळीं इतर लोक दंगा करतील तर त्यांच्या सभोंवारचे शिपायी आपलीं शस्त्रें सरसावून सावधगिरीनें उभे होते व दोन शिपायांनीं भैरवाला जागच्या जागीं घट्ट आंघळून धरिले होते. लगेच शिपायांनीं भगवानजीला त्या धडाडलेल्या अत्रिकुंडांत लोटून दिलें. भैरव व अंबिका यांनीं डोळे मिटून घेतले. भगवानजी 'आजोबा ! आजोबा !' असा हंवरडा फोडीत पुढें जाऊं लागला, तो पायांतील शंखलांत अडखळून धाडकन् खालीं पडला. एका शिपायानें त्याला मार्गे ओढलें. गोंगाट होतो म्हणून फादर पोर्टो शिपायांवर कावूं लागला. तेव्हां त्यांनीं अंबिका व भवानजी यांना दरडावून गप्प केलें. अत्रिकुंडांतील आगीच्या डोंबांत भगवानजीचा देह उचालामय होऊन दिसेनासा झाला !

प्रकरण आठवें

हर ! हर !! महादेव !!!

स्वर्वत्र शांतता झाल्यावर फादर पोर्टो पुन्हा भैरवाकडे वळला व म्हणाला, “ भैरव ! तू तर अगोदरच सर्व अपराध कबूल केले आहेस; तेव्हां पुराव्याची गरजच नाही. तेव्हां तुझ्या अपराधावद्दल न्यायासन तुला लोहस्तंभाशी वांढून जाळण्याची शिक्षा देत आहे.”

ही शिक्षा कार्नी पडतांच भैरवानें एक दीर्घ उसासा सोडला ! अंबिका त्याच क्षणीं त्या शृंखलाबद्ध पायांनीं अडखळत पुढें येऊन फादर पोर्टोच्या पायांवर लोटांगण घालून उद्गारली, “ नका हो नका ! त्यांना एवढी कठोर शिक्षा देऊं नका. त्यांच्या ऐवजीं मला ती शिक्षा द्या; मी ती भोगण्याला आनंदानें तयार आहे. माझ्या ह्या कोंवळ्या अर्भकाकडे तरी पहा ! ”

अंबिकेचा टाहो खरोखरच पाषाणालाही पाझर फोडणारा होता. पण त्या दोघां पाषाणहृदयी माणसांच्या मनावर त्याचा काय परिणाम होणार ! फादर पोर्टो अगदीं शांतपणानें म्हणाला, “ बाई ! असा शोक करूं नकोस, असा धोर सोडूं नकोस. तुझ्यासभोंवार व तुझ्या पतीच्या सभोंवार निराशेचा निविड अंधार पसरलेला आहे ही गोष्ट जरी खरी, तरी मला त्या अंधारांतही प्रकाश दिसत आहे. कां कीं, मी प्रभूचा एकनिष्ठ सेवक आहे. तो आकाशातील बाप आपल्या निष्ठावंत लेंकरांवर कधींच निष्ठुर होत नाही. जे कोणी त्याला भजतात, त्यांच्या-विषयीं त्याच्या अंतःकरणांत सदैव दयेचा ओलावा असतो. कां कीं, तो परम-दयाळु व परम सामर्थ्यवान् आहे.”

“ मग सांगा, मला सांगा ! मीं काय केलें म्हणजे तो प्रभु आम्हांला प्रसन्न होईल ? मीं काय केलें म्हणजे तो तुमचा आकाशातील बाप आम्हांला आपलीं लेंकरें मानून आमचें संकट निवारण करील ? ” अंबिकेनें आतुरतेनें फादर पोर्टो-समोर गुडघे टेकून त्याला दोन्ही हात जोडून काकुळतीला येऊन विचारलें.

फादर पोर्टो आकाशाकडे पाहून दोन्ही हात जोडून क्षणभर डोळे मिटून विचार केल्यावर म्हणाला, “ मला प्रकाश दिसतो आहे; पण अभागी स्त्रिये ! तुला तो दिसत नाही; तुझ्या सासऱ्यालाही तो दिसला नाही व तुझ्या नवऱ्यालाही तो दिसणार नाही. कां कीं, तुमची त्या प्रभूच्या परम कृपाळूपणावर श्रद्धा नाही. हे

आकाशातील वापा ! कनवाळू हो; कनवाळू हो ! ह्या न्यायासनावर उभा राहून ह्या अज्ञानाधिकारांत बुडून गेलेल्या वेड्या कोंकरांना प्रकाश दाखव. अश्रद्धेच्या डोहांत बुडणाऱ्या ह्या अजाण लेंकरांना हात देऊन त्यांचें तारण कर. माझ्या अंतःकरणांत उभा राहून तूं ह्या जीवांवर दया करूं पहात आहेस, त्याप्रमाणेंच ह्या दोघां स्त्रीपुरुषांना त्या दयेला पात्र ठरूं दे !” असें म्हणून फादर पोर्टोनें पुन्हा डोळे मिटून घेतले.

फादर पोर्टोच्या भाषणानें भैरव, अंविका व तेथले इतर वंदी यांच्या अंतःकरणांत आशेचा उदय झाला; तेव्हांच अॅन्टोनिओच्या अंतःकरणांत आशेचा अंधार पडूं लागला. फादर पोर्टोला आपणांविषयीं दया उत्पन्न होत आहे या विषयींची भैरव, अंविका वगैरे मंडळींची ती आशा होती, तर हा पाद्री आतां दयेची अस्थानीं खेरात करून आपल्या हाडवैऱ्याला जिवंत ठेवणार असें पाहून अॅन्टोनिओची जी आपल्या प्रतिस्पर्ध्यांचें निर्मूलन आपल्या डोळ्यांसमोर झालेले पहाण्याची आशा, त्या आशेची निराशा झाली होती. फादर पोर्टोची ही कृपाळु वृत्ति अशीच कायम टिकून सर्वांचा वचाव व्हावा म्हणून भैरव, अंविका वगैरे सर्व मंडळी मनांतून परमेश्वराची करुणा भाकीत होती;—ख्रिस्त व ती देवी यांना सारख्याच पूज्य भावानें आळवीत होती; तर अॅन्टोनिओ मनांतल्या मनांत जळफळून वोलत होता, ‘छे ! असें होतां उपयोगीं नाही. फादर पोर्टोला कांहींही करून चिडविलेंच पाहिजे’. अॅन्टोनिओ तेव्हां कोणत्याही देवाला आळविण्याच्या भानगडींत पडला नाही याचें कारण देवावर त्याची श्रद्धा होती, तो ख्रिस्तालाही देव मानी, कृष्णालाही देव मानी, त्या ग्रामदेवतेलाही मानी; पण आपल्या दुर्वासिनेला हटकून पाठवळ देण्याइतका देव हटकून पक्षपाती वनेल अशी त्याची खात्री नव्हती. तरीही अशा आसुरी वासनांना यश देणारे कांहीं झोटिंग, कांहीं पीर व आणखी असेच कांहीं आसुरी ‘देव’ त्याला माहीत होते; त्यांना कोणाला कोंबडी, तर कोणाला बकरी, तर कोणाला रेडा, तर कोणाला नरवालि देण्याचें कबूल करून आपलें इच्छित साध्य होण्यासाठीं तो मनोमय त्यांना आळवीत होता.

इतक्यांत फादर पोर्टोनें पुन्हा डोळे उघडले व भैरव आणि अंविका यांच्याकडे वळून म्हटलें, “ भाग्यवान् जीवांनो ! प्रभूच्या हृदयांत तुमच्याविषयीं दया उत्पन्न झाली आहे. कां कीं, तो अपराध्यांना पश्चात्तापानें पावन करून त्यांच्यावर

दया करणारा दयासागर आहे. त्याच्या पवित्र प्रेरणेने दोन अटोवर मी तुमच्या-
वर दया करण्याला तयार झालो आहे. प्रभूच्या धर्माचा अन्हेर तुम्ही केला
आहे, त्या अघोर पापांचे परिमार्जन होण्यासाठी तुम्ही प्रभूच्या पवित्र धर्माचा
अंगीकार केला पाहिजे—”

“ काय ? आम्ही वाटले पाहिजे ? ” भैरवाने मध्येच विचारले.

“ एक ! माझे नीट ऐकून घे. तू प्रभूच्या पवित्र धर्माचा स्वीकार केला
पाहिजे व दुल्लभजी आणि रामानंद ह्या तुमच्या साथीदारांचा नक्की पत्ता लावून
दिला पाहिजे.” लगेच फादर पोर्टो अंबिकेकडे वळून म्हणाला, “ त्याप्रमाणेच हे
प्रेमळ आणि सुंदर स्त्रिये ! तू प्रभूच्या पवित्र धर्माचा स्वीकार करून यापुढे
आपले आयुष्य प्रभूच्या सेवेत घालविण्याला तयार झाले पाहिजे.”

“ काय ? काय म्हणालां ? आम्ही वाटावे ? आणि माझ्या बायकोनेही वाटून
एखाद्या मठांत जोगीण होऊन रहावे ? ” भैरवाने एकदम चर्या गंभीर करून
विचारले.

भैरवाचे बोलणे संपण्यापूर्वीच फादर पोर्टो म्हणाला, “ नाही. तिने जोगीणच
वनून राहिले पाहिजे असे नाही. तिने सोफियासारख्या प्रेमळ, सच्छील व वैभव
शाली जोगिणीची सहचरी होऊन रहावे असे मी सुचवितो.” असे म्हणून फादर
पोर्टो मार्गे वळून पहातो तो सोफिया त्याला कुठे आढळना. जवळ शिपायी उभे
होते, त्यांनी त्याच्या मार्गे पाहण्यातील आशय ओळखून लगेच त्याला सांगितले,
“ पाद्रीसाहेब ! आतांच मेमसाहेब एथून सुरक्षितपणे पालखीतून निघून गेल्या.”

“ सुरक्षितपणे गेल्याना ? ” फादर पोर्टोने विचारले.

“ होय.” शिपायी उत्तरला.

“ मग हरकत नाही.” असे म्हणून फादर पोर्टो पुन्हा भैरव व अंबिका
यांच्याकडे वळून म्हणाला, “ कळले का ? ”

“ कळले.” भैरव उत्तरला.

“ मग तुमचा विचार काय ठरला ? ” फादर पोर्टोने प्रश्न केला.

“ प्राण गेला तरी वेहेत्तर, मी वाटावयाला तयार नाही.” भैरव सडेतोडपणे उत्तरला.

“ तर मग ह्याला लोहस्तंभाशी बांधून जिवंत जाळण्याची शिक्षा न्यायासन
फर्मावीत आहे. शिक्षेची अंमलबजावणी आतांच्या आता होऊ द्या.” असे

अँटोनिओला फर्मावून फादर पोर्टो अंबिकेकडे वळून म्हणाला, “तुला देखील मरावयाचें कीं माझी आज्ञा पाळावयाची आहे ?”

ह्या प्रश्नाचें उत्तर अंबिकेनें देण्यापूर्वीच भैरव म्हणाला, “तिला काय विचार-तोस ? मला विचार.”

“तर मग तूं सांग,—तूं तर आपल्या वांट्याची शिक्षा भोगशीलच; पण मी तुझ्या बायकोमुलापुरतें विचारतो आहे. त्या दोघांचीही तुझ्यासारखीच गत व्हावी अशी तुझी इच्छा आहे, कीं तीं तरी आपल्या पश्चात् सुखी रहावीं अशी इच्छा आहे ?” फादर पोर्टोनें भैरवाला विचारलें. अँटोनिओच्या हुकुमाप्रमाणें शिष्या त्याला लोहस्तंभाकडे नेत होते, ते जरा थबकले.

अँटोनिओला भगवानजीप्रमाणेंच भैरवाचाही सर्व नाश झालेला पहाण्याची धाई झाली होती. तो त्या शिष्यांना म्हणाला, तुम्ही थांबूं नका; ताबडतोब हुकुमाची अंमलबजावणी करा. आणखी शंभर अपराध्यांचा न्याय होऊन त्यांना शासन व्हावयाचें आहे. काम लौकर आटोपलें तर पाहिजे.”

अँटोनिओच्या वोलण्याकडे भैरवानें लक्ष्य दिलें नाहीं. तो फादर पोर्टोला मात्र म्हणाला, “पापी माणसा ! आम्हां हिंदूंच्या पतिव्रतांना तूं काय समज-तोस ? आपल्या पतींना दगलवाजीनें ठार मारून किंवा त्यांच्या डोळ्यांत धूळ फेकून तीनत्रिकाळ पापांनीं पाय धुणाऱ्या तुझ्या जातवहिणींप्रमाणेंच हिंदु स्त्रियाही वागतील असें तुला वाटतें काय ? तूं तिला वाटवून त्या बाजारबसवीची—त्या सोफियाची वटिक व्हावयाला सांगतोस; काय सांगूं ? माझे हात जर मोकळे असते; तर अंबिकेच्या वावर्तीत असले अपवित्र शब्द उच्चारणारी तुझी जीभच तुझें नरडें दावून तुझ्या जबड्यांत हात घालून मुळापासून खुडून काढली असती.—”

भैरव आवेशानें बोलत असतांनाच फादर पोर्टोनें अँटोनिओला व अँटो-निओनें आपल्या शिष्यांना डोळ्यानें खूण केली. लगेच ते शिष्या भैरवाला लोहस्तंभाकडे ओढीत घेऊन गेले. सर्वांना जी फादर पोर्टोच्या दयाळुपणाबद्दल आशा वाटत होती ती विफल झाली. सर्वांच्या तोंडून ‘हाय ! हाय !’ असे कळवळ्याचे उद्गार निघूं लागले. अंबिका इतका वेळ फादर पोर्टोचे पाय धरून रडत बसली होती ती पूर्ण निराश होऊन उठून उभी राहिली. लहानगा भवानजी धांवत जाऊन तिच्या कमरेला मिठी माहं लागली;

व अंबिकेनेही त्याला उचलून घेण्यासाठी वात्सल्यप्रेमाच्या भरांत हात पुढे केले. पण विचारी दोषेही फसली. दोषांचेही हात शंखलाबद्ध होते. त्यामुळे त्या मायलेकरांना जास्तच रडू कोसळले. विचान्या अंबिकेच्या मनाची तेव्हा काय अवस्था झाली असेल ! तिचा पितृस्थानी ममता करणारा सासरा नुक्ताच नश्वर इहलोकचा त्याग करून गेला होता; त्याचे कलेवर आश्रिकुंडांत भस्मसात होतांना डोळ्यांसमोर दिसत होते. तिचा जीवनाधार, तिचा सौभाग्येश्वर लोहस्तंभाशी जखडून बांधला जात होता; त्याची जिवंतपणी चिता रचण्याची तयारी शिपायांकडून जारीने चालली होती. जी गत त्या दोषांची झाली, तीच गत आपल्या लहानग्या अर्भकाचीही होणार ही कल्पना मातेच्या हृदयाला अत्यंत दुःसह खरी; पण ती कल्पनाही वास्तवतेचे भोषण स्वरूप धारण करण्यासाठी आनुर होऊन त्या विचारीच्या शतधाविदीर्ण हृदयांत थैमान घालीत होती. शिवाय तिचा स्वतःचाही प्रश्न होताच. अधःपात किंवा मरण यांपैकी कोणते तरी एक अरिष्ट पत्करण्याशिवाय तिला गत्यंतर नव्हते; व अधःपातापेक्षां मरण बरे असे म्हणणाऱ्या तेजस्वी महाराष्ट्र पतिव्रतांपैकी ती एक होती. ह्या अरिष्टांतून वचावण्याला कोणालाच कोणताच मार्ग मोकळा नाही अशी खात्री होताच प्राप्त परिस्थितीला तोंड देण्याइतकी स्वतःच्या मनाची तयारी तिने एका क्षणांत केली.

पण फादर पोर्टो व अँटोनिओ यांना मात्र त्या वीररमणीच्या घेर्याची कल्पना नव्हती. तो अंबिकेची केंविलवाणी स्थिति पाहून तिला म्हणाला, “सुंदर स्त्रिये ! तुझा सासरा व तुझा पति ह्या दोघां माथेफिरू पापिष्टांची काय दशा झाली हे पाहून तरी तू शुद्धीवर ये व माझ्या प्रश्नाचे सरळ उत्तर दे.”

“तुमच्या प्रश्नाचे उत्तर तुम्हांला त्यांच्याकडून मिळाले आहे.” अंबिका उत्तरली.

“तेंच का तुझे उत्तर ?” फादर पोर्टोने दोन पावले पुढे जाऊन आश्चर्यपूर्वक विचारले.

“होय, तेंच माझे उत्तर.” अंबिका डोळ्यांना पदर लावून उत्तरली.

“तेंच तिचे उत्तर.” भैरव लोहस्तंभापाशी उभा होता तो उत्तरला.

“भैरव !” अँटोनिओने हांक मारली.

“काय म्हणतास ?” भैरवाने विचारले.

“तू आणि मी हाडवैरी आहो हें तर खरेंच.—”

“तें सूर्य-चंद्रांइतकें अबाधित सत्य आहे. त्या हाडवैराचाच हा परिणाम आहे हेंही मी ओळखतो; पण अंताजी ! याद राख, सारेच दिवस कांहीं सारखे नसतात. अघोर पातकांची परवड रचून त्या परवडीवर उभारलेल्या मानवभैवाच्या डोल्हाऱ्यांतून तू आज मिरवलास, तरी तो डोल्हारा आज ना उद्यां कोसळेल व त्याखालीं तुझा चक्काचूर होऊन जाईल. सन्मार्गानें संपादन केलेलें वैभव देखील जेथें टिकतांना पंचाईत, तिथें दुर्मार्गाच्या खातेऱ्यांत अष्टौप्रहर लोळणाऱ्या तुझ्यासारख्याच्या वैभवाची गोष्ट कशाला ! उभ्या गांवाचे शिव्याशाप पदरीं घेऊन उन्मत्तपणानें वागणाऱ्या सैताना ! तुला पुढचा पाडवादेखील दिसणार नाही.” भैरव फादर पोर्टोकडे वळून म्हणाला, “आणि साहेबज्या ! तू देखील याद राखून ठेव कीं, तुझे दिवसही भरत आले आहेत. आज तू जसा आम्हां निरपराधी हिंदूंचा छळ करण्यांत आनंद मानीत आहेस, तसाच उद्यां तुझा व तुझ्या जातभाईंचा छळ करून हें उसनें वाण आमचे जातभाईं फेडल्याशिवाय रहाणार नाहीत. श्रीमंत अप्पासाहेब पेशवे, मानाजीवावा आंग्रे यांना ही वातमी लुसती कळू दे, कीं एकतरी गोरा फिरंगडा व त्याच्या नादानें वागणारा एकतरी देशद्रोही काळा वाटगा ह्या प्रांतीं औषधापुरता शिल्लक रहातोसा पहा !” तोंच शिपायी त्याला लोहस्तंभाशीं घट्ट बांधूं लागले, तेव्हां शरिराला वेदना होऊं लागल्यामुळें पुढें त्याच्याच्यानें वोलवेना.

भैरवाला लोहस्तंभाशीं जखडून बांधण्यांत आल्यावर अँटोनिओनें शिपायांना त्या लोहस्तंभासभोंवार लांकडें रचण्याचा हुकूम देऊन हंसत हंसत भैरवाला म्हटलें, “भैरव ! मूर्ख माणसा ! वडवड, आणखीही खुशाल वडवड. तुमच्या-सारख्या चोहोंकडून दुबळ्या बनलेल्या नामदीनीं जिभेचा पट्टा चौफेर फिरविण्या-पेक्षां दुसरी कोणती मर्दुमकी गाजवावी ! पण ज्यांच्या हातीं सत्ता व सामर्थ्य आहे, ते लोक असल्या शब्दाला प्रतिशब्द देऊन आपली वाणी शिणवीत नसतात. ते मनांत आणलेली गोष्ट तंतोतंत कृतींत उतरवून आपल्या सत्तेचा व सामर्थ्याचा प्रभाव तुझ्यासारख्या वाचाळाना देखतांडोळां पटवून देत असतात. कां, आतां कां थांवलास ! त्या लांकडांना अग्नि मिळून जिवंतपणीं तुझी चिता पेटती होईतोपर्यंत अजूनही तुला हवे तेवढे अपशब्द उच्चारतां येतील.” लगेच तो अंबिकेला अनुलक्षून फादर पोर्टोला म्हणाला, “साहेब ! त्या वाईचाही न्याय

एकदां लौकर करून टाका ना ? आपणाला आणखी ह्या इतक्या माणसांचा न्याय करावयाचा आहे.”

“ होय.” असें म्हणून फादर पोर्टोनें अंबिकेकडे वळून विचारलें, “ अभागी स्त्रिये ! तुला हाय हाय ! कां कीं, तुझा प्रत्यक्ष असा कांहीं अपराध नसतांनाही तूं प्रभूच्या रोषाला पात्र झालेल्या पापी पतीची संगति सोडण्याला तयार नाहीस म्हणून तुलाही त्या अग्निकुंडांत लोटून जाळून ठार मारण्याची शिक्षा न्यायासनाकडून देण्यांत येत आहे. आणि तुझ्या पश्चात् तुझ्या मुलाला सांभाळण्याला कोणी तयार नाही यामुळें त्यालाही तीच शिक्षा दिली जात आहे.”

तोंच अँटोनिओ फादर पोर्टोच्या कार्नां लागून म्हणाला, “ साहेव ! आपण आवेशाच्या भरांत चुकतां आहां. सोफियाबाईंनीं आपणापार्शीं ह्या स्त्रीची मागणी केली आहे, माझ्यापार्शींही त्या तिला मागत होत्या. तिला आपण दुसरी कांहीं तरी कठोर शिक्षा द्या, कीं जेणेंकरून ती वठणीला येऊन सोफियाबाईंचें दास्य पत्करावयाला तयार होईल.”

फादर पोर्टो खरोखरच आवेशाच्या भरांत सोफियाची मागणी विसरला होता; पण वस्तुतः त्या गोष्टीचें त्याच्या दृष्टीनें फारच महत्त्व होतें. स्वरूपसुंदर मेरीवर तो लुब्ध झाला होता व मेरीची प्राप्ति होईतो तरी त्याला सोफियाची मनधरणीकरणें प्राप्त होतें. अँटोनिओनेंही वेळींच फादर पोर्टोला ही आठवण करून दिली; याचें कारण त्यानें थोड्या वेळापूर्वी—फादर पोर्टोच्याही पूर्वी मेरीला पाहिलें होतें, तो तिच्यावर लुब्ध झाला होता व आपण सोफियाचें लांगूलचालन केल्यानें ती आपणावर प्रसन्न होऊन मेरीला आपल्या स्वाधीन करील अशी त्याला अपेक्षा होती ! दरम्यान तो दुल्लभजी व रामानंद यांना पकडून आणण्याच्या खटपटींत आणि नंतर भगवानजीशीं झगडण्यांत गुंतला असतांना फादर पोर्टो मेरीविषयीच सोफियाशीं लाडीगोडीची वाटाघाट करीत होता, हें अँटोनिओला माहीत नव्हतें व एवढा मोठा धर्माधिकारी न्यायासनावर वसून देखील असल्या हलकटपणाच्या कारस्थानांत रंगून जाईल अशी त्याला कल्पनाही नव्हती !

अँटोनिओची सूचना आपणाला अगदीं वेळेवर मिळाली असें फादर पोर्टोला वाटलें. त्या एका सूचनेबरोबर त्याला त्या घटकेपर्यंतच्या साऱ्या गोष्टी—आपण तारुण्यांत पदार्पण केल्यावर प्रथमच सोफियाला आपल्या अनीतिमय प्रेमपाशांत कसें गुरफटून टाकलें, तिच्या वजनाचा आपल्या मानवैभवाच्या वाढीकडे कसा

उपयोग करून घेतला, सोफियाशी असलेला आपला अनीतिकारक संबंध आपणाला मंडपेश्वरचें धर्माधिकारित्व प्राप्त करून घेण्याच्या कामीं कसा उपयोगी पडला, आपण ठाण्याच्या किल्ल्याचें बांधकाम पुरें करून घेतांना कांहीं नरबालि दिले, त्यांतच बावाजी माणकराचा त्याच्या एकुलत्या एका लावण्यवती उपवर कन्येच्या अभिलाषानें कसा वळी घेतला, इतके दिवस आपण जिच्या प्राप्तीसाठीं भगीरथ प्रयत्न करीत होतो, ती मेरी सोफियाच्या प्रयत्नांनीं आपणाला प्राप्त होण्याचा योग कसा आला आहे, वगैरे एकाहून एक रम्य-अर्थात् फादर पोर्टोच्या दृष्टीनें रम्य-स्मृतिचित्रें त्याच्या दृष्टीसमोर तरळू लागलों. मेरीच्या प्राप्तीसाठीं सोफियानें घातलेली भयंकर अट कशी पुरी करावी हाही विचार तेव्हां त्याच्या मनांत आला व ती अट पुरी करण्याचें त्यानें आपल्या मनाशीं ठरविल्लेही. त्याची पूर्वतयारी म्हणूनच त्याला सोफियाची मनधरणी करावयाची होती. त्यासाठींच सोफियानें केलेली अंबिकेची मागणी पुरवणें त्याला अवश्य वाटत होतें.

ॲन्टोनिओनें सूचना करतांच 'ठीक आहे' असें म्हणून फादर पोर्टोनें अंबिकेकडे वळून आपल्या अपवित्र विचाराची संपादणी केली. "अभागी स्त्रिये ! तुला हाय हाय ! कां कीं, प्रभूनें तुला प्रकाश दाखविला असतांही, त्या प्रकाशमय मार्गानें पवित्र जीवन कंठण्याची वासना तुझ्या अंतःकरणांत उद्गम पावत नाहीं; तरीही प्रभूच्या प्रेरणेवरून मी तुझ्यावर दया करूं इच्छितों. तुला दिलेली प्राणदंडाची शिक्षा मी माघारी घेतों व तुला फक्त आमच्या प्रभूच्या पवित्र धर्माची दीक्षा देऊन पावन करून घेतों."

"नका ! मला पावन करून घेऊं नका; मजवर दयाही दाखवूं नका. त्या विटंबनेपेक्षां मला मरण पत्करलें. माझ्यावर तुम्ही एवढीच दया करा; मला या क्षणाला अतिकुंडांत लोटून जीवन्मुक्त करा. माझ्या सौभाग्याचा—" अंबिकेनें रडत रडत भवानजीकडे पाहून आपल्या दुःखाश्रूंचा पाऊस त्याच्या मस्तकावर पाडून फादर पोर्टो व ॲन्टोनिओ यांना हात जोडतां जोडतां दीनवाणीनें उद्गार काढले, "तसेंच ह्या माझ्या एकुलत्या एका राजसाचा निर्दयपणें शेवट झालेला पहाण्याचें माझ्या नशिबीं आणूं नका !"

"काय ? अजूनही तूं धर्मांतर करून जोगीण व्हावयाला तयार नाहींस ? तर मग तुला, हाय हाय ! तुझ्या अभागी पतीला, हाय हाय ! तुझ्या अभागी पुत्राला,

हाय हाय-!" फादर पोटो संतापून अँटोनिओकडे वळून म्हणाला, "अँटोनिओ ! ह्या कमनाशिबी स्त्रीच्या अंगांत सैतानानें चांगलाच संचार केलेला दिसतो. तो सैतान सामोपचारांनीं गाडला जावयाचा नाहीं. यास्तव तिला आपल्या पद्धती-प्रमाणें त्या माचेवर बांधून योग्य ती उपाययोजना करा. तिच्या त्या अर्भकाला त्या रसरसलेल्या अग्निकुंडांत टाका व लोहस्तंभासभोंवार अग्नि पेटवून तिच्या पतीला ठार मारा. एवढा अनर्थ आपल्या डोळ्यांनीं पाहून तरी ती खास शुद्धीवर येईल; मग तिला सोफियाच्या मठांत पाठवा."

फादर पोटोचा हुकूम होण्याचा अवकाश; त्याची अंमलबजावणी होण्याला कितीसा वेळ लागणार ! अँटोनिओला तरी तेंच पाहिजे होतें. त्यानें तावडतोब फादर पोटोचा हुकूम आणण्याला प्रारंभ केला. तेथें तारेच्या कुंपणांत डाम्बून पडलेल्या लोकांना एथवरचा सारा अनन्वित प्रकार पाहून इतकें पराकाष्ठेचें दुःख झालें कीं, तीत्र उष्णतेनें बर्फ वितळून त्याचें अग्निवत् दाहकारी अशा वाफेंत रूपांतर व्हावें त्याप्रमाणें त्या लोकांच्या दुःखाचें अतिरेकानें तीत्र संतापांत रूपांतर झालें. ते लोक जरी असहाय होते, त्यांच्या हातीं जरी शस्त्रें नव्हतीं व त्यांना एकेलाला जागच्या जागीं डांबून ठेवण्यासाठीं जरी प्रत्येकाच्या मार्गे दोन दोन सशस्त्र शिपाई खडे होते, तरीदेखील ते लोक अनावर संतापानें वेभान होऊन दांतओठ खाऊं लागले व मुठी आंवळू लागले. तिकडे लोहस्तंभासभोंवार जाळ करण्यांत कांहीं शिपाई गुंतले होते व कांहीं इकडे अंबिकेची विटंबना करण्यांत गुंतून पडले होते. तेवढ्यांत अँटोनिओ आपण होऊन लहानग्या भवानजीला उचलून अग्निकुंडात फेंकण्यासाठीं चालला. तेव्हां भैरव व अंबिका यांनीं जो टाहो फोडला, त्यानें दशदिशा हादरून गेल्या. अंबिका एखाद्या गाईसारखी हंबरडा फोडीत अँटोनिओच्या हातांतून आपल्या अर्भकाला सोडवून घेण्यासाठीं धांवली. तिला शिपायांनीं अडविलें; चांगले सात आठ शिपाई तिला अडवीत होते. तरी ती तितक्या वेरडांनाही न आंवरतां व आपल्या पायांतील लोहशंखलांच्या बंधनाचीही कांहीं तमा न बाळगतां सिहिणीसारखी चवताळून पुढें गेली. अँटोनिओ अग्निकुंडापार्शीं जाऊन पांचला व आतां भवानजीला आंत फेंकणार, तोंच अंबिकेनें त्याच्या हातांतील भवानजीवर झडप घातली. भवानजीनेंही 'आई ! आई !' असा टाहो फोडीत आपले चिमुकले दोन्ही हात आईकडे जाण्यासाठीं पुढें केले. पण तेवढ्यांत त्या काळांनीं त्या शिपायांनीं

अंबिकेचा पदर धरून तिला मार्गे ओढलें, त्यासरशी ती धरणीवर कोसळली. अँटोनिओने तिला लाथेनें दूर लोटून आपल्या हातांतील तें गोजिरवाणें फूल तें जाईचें सुकुमार फूल अग्निकुंडांत फेंकलें !*

“ वेडे स्त्रिये ! अजून तरी तूं शुद्धीवर येशील का ? ” फादर पोर्टोनें अंबिकेला विचारलें

पण अंबिकेला तो प्रश्न ऐकू गेला नाहीं. तिचें हृदय आपल्या एकुलत्या एका मुलाचा तो भयंकर शेवट पाहून अगदीं भंगून गेलें. ती ओक्साबोकशी रडत कडत हृदय पिळवटून अँटोनिओला शापोत होती, “ राक्षसा, चांडाळा ! मांगा ! ह्या जगांत परमेश्वर असेल, तो मेला नसेल, तर तो तुझ्या ह्या अघोर कर्माबद्दल तुला पाहून घेईल. ’ ’ ती देवीच्या देवाल्याकडे तोंड करून देवीला दोन्ही हात जोडून उद्गारली, “ जसा माझ्या कुळाचा, माझ्या सौभाग्याचा, माझ्या एकुलत्या एका राजसाचा व माझ्या अब्रूचा ह्या नरपशूनें विध्वंस मांडला आहे, तसा देवी माते ! तूं याच्या सर्वस्वाचा विध्वंस केलास, तरच तूं देवी खरी. ती लगेच तारेच्या कुंपणांत डामून पडलेल्या लोकांकडे वळून ओरडली, “ अहो तुम्ही माझे गांवकरी ! अहो तुम्ही शौवशेजारी ! तुम्ही जिवंत असूनही मेल्यासारखे नामर्द वनून स्वस्थ काय वसलां ! तुमच्या कल्याणासाठींच माझ्या पुरुषांनीं एवढी खटपट केली. तुमच्यापार्थींच त्यांची अशी दुर्दशा झाली व ती तुमच्या डोळ्यांदेखत ! तरीही तुम्ही स्वस्थ ! तुमच्या भाऊवंदांची, तुमच्या लेंकी-सुना-वायकांची अशी विटंबना झाली, तुमच्या पोटच्या पोराना हे लांडगे तुमच्यादेखत फाडून खाऊं लागले, तर तुम्ही काय असेच मेलेल्या मढयांप्रमाणें स्वस्थ वसाल !—” एवढें बोलून तिला मूर्च्छा आली. त्यामुळे तिला विवस्त्र करून माचेवर वांधून तिचे हाल हाल करण्याचें त्या शिपायांचें— त्या यमदूतांचें काम सोपें झालें.

*पोर्तुगीजांच्या अशा प्रकारच्या अमानुषतेलाही पूर्वपरंपरा आहे. इ० सन १६१२ मध्ये अजडीव्हो हा गोव्याचा व्हाईसरॉय होता. त्यानें हिंदुस्थानांत असाच अमानुष दुष्टपणा केला होता. त्यानें सिलोनांत जय मिळविल्यावर आयांकडून त्यांचीं मुलें जात्यांत घालून दळवावीं; शिपायांकडून मुलांना भाल्याच्या टोंकांवर नाचवावें; समुद्रांत लोटून मगरींकडून खाववावें; व त्यांत आनंद मानावा !!!

अंविकेला मूच्छा आली हें भैरवाला कळलें नाहीं. तो आपली मरणघटका कांठोकांठ भरून आतां बुडणार-शिपायी त्याच्या सभोंवार रचिलेल्या लांकडांना अग्नि देण्याची तयारी करूं लागले, आतां तीं लांकडे पेट घेऊन त्यांत तो जळून मरणार, अशा अखेरच्या घटकेला आपल्या ह्या जन्मांचे अखेरचे वोल वोलला, “ अंविके ! तुझा आक्रोश व्यर्थ आहे. आपण एवढा स्वार्थ-त्याग केला, एवढ्या यातायाती भोगल्या, आणि मरणही पत्करलें, हें सारें आपण देवाकारणें केलें व तें देवाचरणीं रुजू झाले असें मानून समाधानपूर्वक मरावें; यापेक्षां यांत कांहीं अर्थ नाहीं. हे लोक आपल्या देशाला-धर्माला-वित्ताला-अन्नूला महाग होऊन फिरंग्यांच्या लाथा खात कृमिकीटकांप्रमाणें चिरडले जाण्याच्याच लायकीचे आहेत.” तो त्या लोकांकडे वळून उद्गारला, “ शेषाकडे ते शेषाकडे ! शेषाशीं त्यांची बरोवरी कशी होणार ! यांच्या अंगां कांहीं माणुसकी असेल, यांना अपमान-उपहास-विटंबना-परदास्य याची कांहीं चीड असेल अशा खोट्या समजुतीनें आम्ही यांच्या उद्धारासाठीं जिवावर उदार होऊन झटूं लागलों, त्याचें आम्हांला यथायोग्य प्रायश्चित्त मिळालें. परमेश्वर ! परमेश्वर !! ”

शिपायांनीं लोहस्तंभासभोंवारच्या लांकडांना अग्नि देण्याला सुरुवात केली. इकडे अंविकेलाही कांहीं शिपायांनीं माचेवर वांधून तिला विवस्त्र-अरेरे ! हे शब्द उच्चारणेंही जिवावर येतें !-अशी तिची विटंबना सुरू केली. ती पाहून भैरवानें डोळे मिटून घेतले. तो प्रहर दिवसाचा समय होता; पण तो भयंकर देखावा वघवेना म्हणून सूर्यानेंही आपल्या सहस्र नयनांवर निळ्याकाळ्या अभ्रांचें आवरण ओढलें. वास्तविक सकाळपासूनच मधून मधून सूर्यप्रकाश दिसावा व पुन्हा अभ्रांखालीं सूर्य झांकला जावा असा सृष्टीचा क्रम सुरू होता; पण आतां तर घनदाट अभ्रांखालीं सूर्याचा मागमूसही दिसेनासा झाला. देवालयसभोंवार घनदाट व सुंदर वृक्षराजी होती, त्या वृक्षांवर वसून रोज कोकिळा कर्णमधुर कूजन करीत; पण आज सकाळीं एथे एकही कोकिळा गात असलेली कोणाला ऐकूं आली नाहीं. इतर कांहीं पांखरांची किल्विल् सकाळपासून थोडीफार सुरू होती तीही आतां थांबली. वारा वाहीनासा झाला, वृक्षांचीं पानें जरादेखील हलेंनाशीं झालीं, जिकडे तिकडे अगदीं शांत-अगदीं भयाण !!-अगदीं निस्तब्ध !!!

इतक्यांत अंबिकेला छळणाऱ्या शिपायांची हालचाल एकाएकी मंदावली. त्यांतला एक शिपाई अँटोनिओपार्शी येऊन म्हणाला, “सरदारसाहेब ! ती बाई जिवंत नाहीसे दिसते.”

“कशावरून !” अँटोनिओने विचारलें.

“ती कांहींच हालचाल करीत नाही !” शिपाई उत्तरला.

“सुटली विचारी !” तारेच्या कुंपणांत डांबून पडलेल्या कैद्यांपैकी एकजण हळूच आपल्या जवळच्या दुसऱ्या माणसाच्या कानाशी लागून उद्गारला. अंबिका खरोखरच ऐहिक यातनांतून कायमची मुक्त झाली होती. तिच्या वर्मी मार लागून तिचा अंत झाला होता.

“काय ! ती स्त्री मेली !” फादर पोर्टोने विस्मयपूर्वक विचारलें.

त्याच वेळीं आकाशातील अभ्राच्छादन अंमळ विरल झालें.

लोहस्तंभासभोंवार भैरवाची जिवंतपणीं रचलेली चिता नीट पेट घेईना.

अँटोनिओच्या तोंडून फादर पोर्टोच्या प्रश्नाला उत्तर मिळण्यापूर्वीच रामानंद व दुल्लभजी यांच्या शोधार्थ गेलेल्या शिपायांपैकी जॉन एखाद्या पळपुट्यासारखा धांवत येऊन अँटोनिओला म्हणाला, “सरदारसाहेब ! घात झाला.”

“काय झालें !” अँटोनिओने घोंटाळ्यांत पडून विचारलें.

“काय झालें !” फादर पोर्टोनेही तोच प्रश्न केला.

“मराठ्यांचें प्रचंड सैन्य आपल्यावर चालून येत आहे. तुक्ताच त्यांनीं गांवांत प्रवेश करून जागोजागीं नाकेबंदी चालविली आहे. गांवकरी त्यांना भराभर सामील होत आहेत. तें सैन्य इतक्यांतच इकडे चालून येईल.” जॉन भीतीने थरथर कांपत उत्तरला.

आकाशातील अभ्रें दूर होऊन सूर्य आपल्या पूर्ण तेजानें प्रकाशू लागला. मंदमंद वारा वाहू लागला. वृक्षांचीं पानें सळसळू लागलीं. पक्ष्यांची थोडथोडी किल्विल् ऐकू येऊं लागलीं. बंदीवान लोकांच्या चर्या प्रफुल्लित दिसू लागल्या व बाहु स्फुरण पावू लागले. त्यांतला एकजण उठून उभा राहून इतरांकडे चौकस दृष्टीने पाहू लागला. त्यावरोवर इतर सर्वजणही उठून उभे राहिले व एकमेकांच्या तोंडा कडे पाहू लागले.

“ सरदारसाहेब ! पहातां काय ! शत्रूंशीं तोंड दिलें पाहिजे. आपल्या सर्व सैन्याला एकत्र करा.” फादर पोर्टो म्हणाला.

इतक्यांत देवाल्याच्या वाहेरच्या वाजूला थोड्या अंतरावर ‘हर ! हर !! महादेव’ !!! अशी गर्जना झाली. भैरवाची चिता नुक्ती पेट घेऊं लागली होती; तरी त्याची पर्वा न करतां तशाच परिस्थितींत तो हर्षभरानें ओरडला, “ हर ! हर !! महादेव !!! ”

तारेच्या कुंपणांत डाम्बून पडलेल्या शंभर हिंदु जवानांनीं आपल्यावर पहारा करणाऱ्या शिपायांच्या हातून सांपडलें तें हत्यार बुचाडून घेऊन पटापट कुंपणा-वाहेर उड्या टाकून तशीच मेघगर्जना केली, ‘हर ! हर !! महादेव !!!’

प्रकरण नववें

निर्मळचा बोभाटा

हुकडे अर्नाळ्यावर मोहिमेचा पुढील वेत ठरल्याप्रमाणे त्याची अंमलबजावणीही जारीने सुरू झाली होती. वाजीराव पेशवे मोहिमेची सर्व जबाबदारी चिमाजी-अप्पांवर टाकून नादीरखानाच्या पारिपत्यासाठी निघून गेले होते व इतर मंडळीही आपापल्या कामाला लागली होती. दुसऱ्या दिवसापर्यंत ठाण्यावर फक्त गंगाजी व बुवाजी नाईक, अंवाजी रघुनाथ व खंडूजी माणकर एवढी मंडळी होती; ती भगवानजी, भंरव व दुर्लभजी यांची वाट पहात होती. त्या मंडळीला भगवानजी वगैरे मंडळीवर तिकडे काय क्रहर गुदरला आहे याची कल्पनाच नव्हती.

वरील मंडळीशिवाय पोर्तुगीज कैदी व रॉबर्टसन ही मंडळीही अर्नाळ्यावरच किल्लेदाराच्या ताब्यांत होती. त्यांपैकी फ्रॅन्सिस व रॉबर्टसन यांना चिमाजी-अप्पांनी स्वतंत्रपणे दुसऱ्या दिवशी सकाळी आपल्या खासगी बैठकखान्यांत एकेकट्याला वाजूला घेऊन व अभय देऊन इंग्रज व पोर्तुगीज यांचे बरेच गुप्त वेत व त्यांच्या कारभाराची खरी अंतःस्थिति समजावून घेतली. पैकी फ्रॅन्सिस-कडून म्हणण्यासारखी महत्त्वाची माहिती चिमाजीअप्पांना मिळाली नाही, फक्त वसईच्या अधिकाऱ्यांपैकी कोणाचा स्वभाव कसा आहे व कोणाचे कोणाशी कोणत्या प्रकारचे नाते आहे, वसई-साष्टीच्या टापूंत मा जे जमीनदार, तसेच वाटून खिस्ती होऊन मान्यतेला चढलेले लोक कोण कोण आहेत, वसईच्या किल्ल्यांत कैदी कोणकोणते आहेत, पोर्तुगीजांचे आरमार किती व कोणत्या स्थितीत आहे, अशी माहिती चिमाजीअप्पांनी आपल्या मते फ्रॅन्सिसच्या पोटांत रिघून सहज गप्पा मारतां मारतां काढून घेतली.

रॉबर्टसनकडून मात्र मुंबईकर इंग्रजांच्या अंतस्थ वेतांविषयी पुष्कळच महत्त्वाची माहिती त्या खाशा मंडळीला मिळाली. तो इंग्रज व पोर्तुगीज ह्या दोघांवरही चिडला असल्याने त्या रागाच्या भरांत त्याने स्वतःला माहित होत्या तेवढ्या सर्व गोष्टी ओकून टाकल्या. तो पोर्तुगीजांवर सोफियाच्या पार्यां चिडला होता हे वाचकांना पूर्वीच विदित झाले आहे; व तो इंग्रजांवर चिडण्याचे कारण मुंबईच्या

निर्मळचा बोभाटा

22440

१३३

जा. पा.

नव्या गव्हर्नरानें रॉबर्टसनच्या स्त्रैणपणाविषयी कागाळ्या ऐकून त्याच्या दोष दिला होता आणि तोफखान्यांतील नोकरांत त्याला कमी प्रतीच्या अधिकाराकडे नेमून त्याचा अपमान केला होता. रॉबर्टसनचें सोफियाच्या बाबतींतील वर्तन अन्यायाचें मानलें तरी एरव्हीं तो पट्टीचा गोलंदाज होता, तसाच शूर व मानीही होता आणि त्याला वढती मिळण्याची ती वेळ होती; पण नव्या गव्हर्नरानें रॉबर्टसनच्या सर्व महत्त्वाकांक्षांवर पाणी ओतल्यामुळें रॉबर्टसनला तो मानभंग सहन झाला नाहीं. कोणत्याही इंग्रजाप्रमाणें रॉबर्टसन स्वदेशाभिमानी होता व स्वदेशासाठीं कोणतेंही वरें वाईट कृत्य करण्याची त्याची नेहमीं तयारी असे आणि सोफियाशीं त्याचें लग्न झालें असतें तर त्यामुळें त्याच्या स्वदेशाभिमानांत कांहीं वैगुण्य उत्पन्न झालें असतें असें नाहीं. त्यानें सोफियावरुंवर आपला सोन्याचा संसार धाटून स्वदेशसेवा पूर्ववत् केली असती. त्याला इंग्रज दरवारांत वढती मिळवावयाची होती तीही सोफियाला प्रसन्न करून भुरळ पाडण्यासाठींच. सोफिया त्याच्या प्रेमपाशांत गुरफटली होती, ती तो एक हुषार व देखणा गोलंदाज होता म्हणूनच केवळ नव्हे, तर तो लौकरच इंग्रजी दरवारांत मोठ्या मान-धन-वैभवाला चढेल व त्याच्या संसारांत आपणाला आपल्या गतवैभवाच्या तोडीचें वैभव पुन्हा उपभोगितां येईल अशी तिला चळकट आशा होती. रॉबर्टसननेंही आपण लौकरच एका मोठ्या इंग्रजी जहाजावरचा कॅप्टन होणार हें शुभवर्तमान सोफियाशीं झालेल्या पहिल्या भेटांतच सोफियाला निवेदन केलें होतें. ती रॉबर्टसनच्या नादीं लागून त्याच्या भावी उत्कर्षाच्या आशेवर आपल्या दैवाचा जुगार खेळावयाला तयार झाली ती तरी तिची तेव्हां स्वतःच्या समाजांत वरीच नाचकी झाल्यामुळें सेनापति बुथेलोच्या ऐवजी दुसरा कोणी सुंदर व कर्तवगार पोर्तुगीज अधिकारी तिच्याशीं लग्न करावयाला तयार होईना म्हणून !

तरीही सोफियानें रॉबर्टसनविषयीं मध्यंतरीं निराश झाल्यावर नवीन सेनापति सिल्व्हेरा याच्याशीं लग्न करण्यासाठीं खडा टाकून पाहिला होताच; व तेथेही तिच्या दुदैवानें तिला दगा दिल्यामुळें ती बुडत्याला काडीचा आधार या न्यायानें रॉबर्टसनची मार्गप्रतीक्षा करीत होती. रॉबर्टसनचें मात्र सोफियावर प्रेम होतें तें वैषयिक प्रेम असेल, निःस्वार्थी प्रेमाचा बावनाचा कस त्या प्रेमाला लागण्याजोगा नसेल, तरीही त्यानें शुद्ध भावनेनें सोफियाशीं लग्न करण्याचा विचार ठरविला होता; त्यांत लफंगोगिरी नव्हती. मात्र तो सोफियाच्या महत्त्वाकांक्षा पूर्णपणें जाणत होता,

व त्या पूर्ण करण्यासाठी त्याची धडपड एकसारखी सुरू होती. सोफियाच्या महत्वाकांक्षा तिच्या मनोवृत्तीचा कल पहातां हिणकस ठरण्यासारख्या असल्या तरी त्यांनी रॉबर्टसनच्या मान-धन-वैभव-लालसेला फार उज्ज्वल स्वरूप दिले होते. सोफियाला प्रसन्न करतांना त्याने आपल्या उज्ज्वल भविष्यकाळाचे मनोहर शब्दचित्र तिच्यासमोर रंगविले होते व त्या चित्राला वास्तवतेचे विशेष मनोहर स्वरूप देण्याचा उद्योगही त्याने प्रथमपासूनच आरंभिला होता. पण ईश्वराची इच्छा निराळीच असल्याने साराच विपरीत प्रकार घडून आला व रॉबर्टसनच्या मनोरथांचा मनोरा ढांसळला. रॉबर्टसनच्या मनांत त्याच्या प्रेमसंबंधांत विष कालविणाऱ्या दोषांविषयी सूडाची भावना उद्भूत झाली व त्या भावनेने पेड्रो डि मेलोचा बळी घेतला. त्याच वेळीं सोफियाला भेटण्याचा त्याचा विचार होता; पण मुंबईहून त्या तुकडीला ताबडतोब माघारे वोलावण्यांत आल्यामुळे त्याला आपल्या प्रियकरिणीला न भेटतांच माघारे जाणे भाग पडले. तेथे गेल्यावर तरी आपण एकदम कॅप्टनच्या हुद्याला चव्हूं, ती वातमी सोफियाला कळविल्यावर ती संतुष्ट होईल, मग आपण तिला मुंबईला आणवून थाटाने तिच्याशी लग्न करूं, असे मनोरथांचे टोलेजंग मनोरे रॉबर्टसनने आपल्या मनोराज्यांत उठवून दिले होते; पण नव्या गव्हर्नराने ते लेखणीच्या एका फटकाऱ्यासरसे ढांसळून पाडले. त्यामुळे त्याला सोफियाची भेट घेण्याला किंवा तिला पत्र पाठविण्यालाही तोंड उरले नव्हते. त्या मानखंडनेच्या खाईत रॉबर्टसनचा स्वदेशाभिमान व कर्तव्यतत्परता पार जळून गेली व तो मोहरा कोणत्याही उपायांनी आपण मान-धन-वैभव संपादन करून सोफियाला प्रसन्न करणार अशा इरेला पडला. आपल्या कर्तव्यगारीला आपल्या जातभाईच्या कारभारांत वाव नाही, पोर्तुगीजांकडे जाण्याची तर सोयच नाही, अशा पेचांत रॉबर्टसन सांपडला, तेव्हां त्याला मराठ्यांच्या पदरीं जाऊन नशीब काढण्याचा आडमार्ग आठवला व त्याने संधि साधून त्याच मार्गाचा अवलंब करण्याचा निश्चय केला. त्याने हर प्रयत्नांनी पोर्तुगीज जहाजावरून वसईकडे येण्याचा योग जुळवून आणला होता, त्याच्या मुळाशी इतकी खोल कारणे होती.

फ्रेंसिस व रॉबर्टसन यांच्याकडून मिळालेल्या माहितीच्या अनुरोधाने पुढील धोरण आंखण्यासाठी चिमाजीअप्पांनी दुसऱ्या दिवशी सकाळीं खंडूजी माणकर, गगाजी व बुवाजी नाईक आणि अंताजीपंत ह्या मंडळीला जवळ बोलावून म्हटले, “ फ्रेंसिस व रॉबर्टसन यांनी सांगितलेल्या माहितीचा आपणाला पुष्कळच

उपयोग होण्याजोगा आहे; तेव्हां तो वृत्तान्त आम्ही तुम्हांला आतां निवेदन करणार आहों. तुम्ही ह्या प्रांतींचे माहीतगार, तुम्हींच त्या माहितीचा खरा उपयोग करून घ्यावयाचा आहे.”

गंगाजी नाईक हात जोडून उद्गारला, “ धाकट्या श्रीमंतांनीं प्रथम आम्हां सर्व मंडळीला क्षमा करावी.”

“ क्षमा ! ती कशावद्दल ! ”

“ आपण आतां आम्हांला जी माहिती सांगणार, ती आम्हांला पूर्वीच मिळाली आहे व त्यावरून आम्हीं आपसांत दरएकाची कामगिरीही निश्चित केली आहे.” नाइकांनीं अंताजीपंतांपासून एक कागद मागून घेऊन तो चिमाजी-अप्पांपुढे ठेवून म्हटले. “ काल आपण त्या दोघांना एकान्तांत घेऊन माहिती विचारून घेत होतां, तेव्हां मी व अंताजीवावा असे दोघे आपणाला न कळत आंतील बाजूला वसून सारें ऐकत होतो. अशी गोष्ट मीं करावयाची नव्हे; पण आपणापेक्षां आम्हांला ह्या भागांतील वातावरण जास्त माहीत, आमचा सारा जन्म ह्या भागांतील उलाढालींत गेलेला व अंताजीवावा वरेच दिवस मुंबईला राहिल्यानें* मुंबईकर इंग्रजांच्या कावेराजपणाचा त्यांना पूर्ण परिचय झालेला,

* अंताजी रघुनाथ कावळे हे शुक्र यजुर्वेदी ब्राह्मण वसई वगैरे प्रांतांतील सर-देसाई व देशपांडे इनामदार होते. ते व त्यांचे बंधु रामचंद्रपंत यांनीं स्वधर्मरक्षणाचें महत्कार्य सिद्धीला नेण्यावद्दल इ० सन १७३० च्या पूर्वीपासून पेशव्यांचें मन वळविण्याचा प्रयत्न चालविला होता. अंताजीपंत हे मोठे शूर, धर्मशील व हिंदुधर्माचे कट्टे अभिमानी होते. साष्टी प्रांतांत हिंदूंनीं आपलीं धर्मकृत्यें प्रसिद्धपणें करूं नये असा फिरंग्यांनीं हुकूम काढला होता; तो अंताजीपंतांनीं धाव्यावर वसवून स्वतः उघडपणें धर्मकृत्यें केलीं व इतरांकडूनही करविलीं. त्यावरून फिरंग्यांनीं अंताजीपंताची इनामत जप्त केली व त्यांना पकडून गोव्याच्या धर्मशासनमंडळासमोर नेण्याचा हुकूम केला. तेथून अंताजीपंत पळून मुंबईला जाऊन राहिले व तेथून सर्व वृत्तान्त पेशव्यांना कळविला. मुंबई येथील खटपटीसंबंधानें बाजीराव व चिमाजीअप्पा यांनीं त्यांना अनुक्रमें ता. २७-५-३४ व ता. २३-१-१७३५ रोजीं कळकळीनें लिहिलेलीं पत्रें उपलब्ध आहेत. त्याप्रमाणेंच बाजिरावांनीं ता. ३-४-१७३४ रोजीं मुंबईचा गव्हर्नर जॉर्ज हॉर्न याला पत्र

त्यामुळे ते दोघे जे जे कांहीं सांगणार त्यांतील सत्यासत्याचा निर्णय करण्याला एकट्या आपणापेक्षां आम्हांला जास्त सुलभ जाईल अशा भरंवशाने आम्हांला तसें करणे भाग पडलें.”

“पण आम्हीदेखील तुम्हांला चोरून वाटाघाटी करीत होतो असें मुळीच नाही. त्या दोघांची विशेषतः फ्रॅन्सिसची इच्छा गुप्तपणे एकट्या आमच्याशीच बोलण्याची दिसली, म्हणून आम्हीं तसें केले; पण तुम्हां सर्वांच्या समतीशिवाय आम्हांला कांहींच करावयाचें नव्हतें व नाहीही.” चिमाजीअप्पा नाइकांनी दिलेला कागद हातीं घेऊन त्यावरून नजर फिरवितां फिरवितां म्हणाले.

अंताजीपंत म्हणाले, “फ्रॅन्सिसने एकान्तांत आपणाला सर्व माहिती सांगितली, यांतच काय ती गोम आहे.”

नाईक म्हणाले, “पण झाले तेंही एकंदरीत चांगले झाले. एरव्हीं आम्हांला त्या कावेवाज फिरंग्यांच्या अंतःकरणाची खरी ओळख झाली नसती.”

चिमाजीअप्पा हातांतील कागदावरून अंताजीपंतांकडे दृष्टि वळवून म्हणाले, “हे काय ! ह्या फुल्या कसल्या ! कांहीं नांवांवर फुल्या आहेत व कांहीं नांवे कोरींच आहेत; याचा अर्थ काय !”

अंताजीपंत उत्तरले, “ज्यांच्या नांवांवर फुल्या आहेत, ते आमच्या माहिती-प्रमाणे खरे गुन्हेगार आहेत; ज्यांचीं नांवे कोरीं आहेत, ते आपले हितचिंतक आहेत.”

“पण यांत फ्रॅन्सिसच्या नांवावरही फुली आहे !” चिमाजीअप्पा म्हणाले.

“होय, आहे.” नाईक उत्तरले.

“मग तुमच्या मते तोदेखील गुन्हेगार आहे कीं काय !” चिमाजीअप्पांनीं विचारलें.

“यांत काय संशय !” नाईक उद्गारले.

लिहून अंताजीपंताचीं इनाम गांवे फिरंग्यांनीं अन्यायाने जप्त केलीं तीं चौकशी करून परत देवविण्याविषयीं लिहिलें; पण जॉर्ज हॉर्न याने त्या भानगडीत पडण्याचें नाकारलें. तेव्हां अंताजीपंतांच्या सल्ल्याने पेशवे फिरंग्यांवर स्वारी करण्याच्या खटपटीला लागले. (म. रि. मध्यविभाग-१). यावरून अंताजी रघुनाथ वरींच वर्षे मुंबईला राहून राजकारणाचे डाव खेळत होते हे उघड आहे.

“ आम्हांला तरी त्याच्याशी बोलतांना असें वाटलें नाहीं.” चिमाजीअप्पा उद्गारले.

“ पण आम्हांला वाटलें, वाटलें कसलें ! आमची बालंबाल खात्री झाली कीं, फ्रॅन्सिस हा आपल्या आश्रयाला आलेला सर्प आहे. तो नक्की आपल्या जातीवर जाणार. त्यानें आपणाला जी माहिती दिली, ती कांहीं खरी; पण बरीचशी खोटी आहे. त्यानें जे जे लोक मराठ्यांशीं शत्रुत्व करणारे म्हणून सांगितले, त्यांतले बरेचसे आमचे खरेखुरे हितचिंतक आहेत आणि जे सज्जन म्हणून सांगितले, त्यांतले आमच्या वाटेतील खरेखुरे कांटे आहेत. त्याचा उद्देश आपणाला खोटी माहिती देऊन चकविण्याचा होता. मला तर वाटतें कीं, तो जर मोकळा राहिला तर आपणाला खास दगा देईल.” नाईक उद्गारले.

“ एकूण त्याला तूर्त मोकळा सोडावयाचा नाहीं ना ? ”

“ छे ! छे ! मुळींच नाहीं. घाकटे श्रीमंत ! आपणाला त्या माणसाची अजून यावी तशी कल्पना आलेली नाहीं. तो सध्यां गायवर्णी वनला आहे, त्यावर आपण मुळींच जाऊं नका. त्याला मोकळा तर सोडावयाचा नाहींच; उलट त्याच्या व इतरांच्या हालचालींवर देखरेख ठेवण्यावद्दल किल्लेदाराला सखत हुकूम झाला पाहिजे,” नाईक म्हणाले.

“ ठीक आहे.” चिमाजीअप्पा अंताजीपंतांकडे वळून म्हणाले. “ बरें अंताजी-वाबा ! रॉबर्टसनविषयीं तुमचें काय मत आहे ? तो देखील फ्रॅन्सिससारखाच लफंगा आहे कीं काय ? ”

“ नाहीं. तसें कांहीं मला वाटत नाहीं. त्यानें मुंबईकडील जी परिस्थिति निवेदन केली ती मला पटली.”

“ आणि आम्हांलादेखील बरीचशी पटली. तुम्हीं त्याचें सारें बोलणें ऐकलेंच आहे, तेव्हां पुन्हा सांगण्याची कांहीं आवश्यकता नाहीं. इंग्रजांना मराठशाहीचा उत्कर्ष बघवत नाहीं, याविषयीं आतां मुळींच संदेह उरलेला नाहीं.”

“ हें आमचें मत पूर्वापासूनचें आहे. सिद्दी व आपल्या झगड्यांत त्यांनीं काय केलें ? तेंच ते याही वेळीं करणार; पण थोरल्या श्रीमंतांनीं त्यांना विश्वासांत घेतलें आहे—”

“ विश्वासांत काय घेतलें ? साप मारण्यापुरता पाहुण्याचा हात आपल्या हातीं घेतला एवढेंच ना ? ”

“ होय. पण सापाला मारून सामर्थ्यान् ठरलेला पाहुण्याचा हात शत्रूचा आहे हे कांहीं थोरल्या श्रीमंतांना तेव्हां कळलें नाहीं. दुसरें असें कीं, आपण आंग्र्यांना साप मानतां व इंग्रजांना पाहुणे मानतां, ही आपली विचारसरणीही चुकीची आहे असें मला वाटतें.”

अंताजीपंतांनीं आंग्र्यांचा विषय काढला तो चिमाजीअप्पांना रुचला नाहीं. ते त्या विषयाला फांटा देण्याच्या उद्देशानें म्हणाले, “ वरें; तो विषय आपण सवडीनें पुन्हा केव्हां तरी बोलूं. तूर्त आपण इंग्रजांच्या ढालगजपणाला आळा घालण्यासाठीं काय केले पाहिजे एवढें सांगा.”

“ तें आतां आपणच ठरवा.”

“ आम्हांला वाटतें, इंग्रजांच्या ह्या कृत्यावद्दल त्यांना खाशी तंबी पोंचवावी व शिवाय मुंबईहून येणाऱ्या जहाजांवर आपली सख्त नजर आहेच.”

“ हा आपला विचार कांहीं वावगा नाहीं.”

“ मग हें काम कोण करील ? आम्हांला वाटतें कीं, अंताजीवावा, हें काम तुमच्यासारख्या माहीतगाराशिवाय होणें नाहीं.”

“ आपली आज्ञा होईल तर मी तयार आहे.” अंताजीपंत म्हणाले. इतक्यांत त्यांचे वैठकखान्याबाहेरच्या मोठ्या दिवाणखान्यांत कोणीतरी उभें असल्याचा भास झाला. त्याबरोबर त्यांनीं लगेच उठून दरवाजा उघडला, तों फ्रॅन्सिस तेथें उभा ! अंताजीपंतांनीं त्याला विचारलें, “ तुमचें इकडे काय काम ? ”

“ नाहीं; वसईहून सेनापतीचें उत्तर आलें किंवा कसें यावद्दल विचारपूस करण्यासाठीं मी आलों होतो.” फ्रॅन्सिस किंचित् गोंधळून पण आपण गोंधळलों नाहीं असें दर्शवून उत्तरला.

अंताजीपंत व नाईक यांनीं चिमाजीअप्पांकडे पाहिलें. चिमाजीअप्पा फ्रॅन्सिसला म्हणाले, “ तुम्ही आपल्या जागीं बसा जा. वसईहून उत्तर आलें, कीं तुम्हांला ताबडतोब कळविण्यांत येईल.”

यावर ‘जशी आज्ञा’ असें म्हणून फ्रॅन्सिस निघून गेला.

“ फ्रॅन्सिसनें आपले बेट ऐकले असावेत असें वाटतें.” चिमाजीअप्पा म्हणाले.

“ आतांच मीं त्याचें वर्णन केले, त्याचा पडताळा हातोहात पहा ! ” नाईक उद्गारले. “ मला तर वाटतें कीं, आपण त्याला मोकळा ठेवला आहे हेही धोक्याचें आहे. किल्लेदाराला सांगून त्याचा नीट बंदोबस्त केला पाहिजे.”

चिमाजीअप्पांनाही ती सूचना पटली त्यांनी तावडतोव आपल्या एका हुजऱ्याला आज्ञा केली, “ हँवती ! जा. आतांच्या आतां किल्लेदाराला बोलावून आण.”

हँवती वाहेर जातो तोंच स्वतः किल्लेदार वाजीबा व त्याच्या मागोमाग आठ नऊ लोक हातांत पेटत्या मशाली घेऊन तेथे आले. ते लोक दिवसाढवळ्या मशाली पेटवून आलेले पाहून सर्व मंडळीला मोठा अचंबा वाटला. त्या मंडळींत दोन ब्राह्मणही होते. चिमाजीअप्पांनी किल्लेदाराला विचारलें, “ वाजीबा ! हा काय प्रकार आहे ? ”

वाजीबा उत्तरला, “ सरकार ! हे निर्मळचे रहिवासी सिद्धेश्वरशास्त्री आपल्या पायांपाशीं फिर्याद घेऊन आले आहेत.”

“ यांची काय फिर्याद आहे ? ” चिमाजीअप्पांनीं सिद्धेश्वरशास्त्र्यांना विचारलें, “ बोला, तुमची काय फिर्याद आहे ? ”

साठीच्या उमरीचे सिद्धेश्वरशास्त्री हात जोडून म्हणाले, “ सरकार ! आपल्या राज्यांत न्याय आहे किंवा नाही, कीं आपली पेशवाई म्हणजे झोटिंगपाच्छाहीच आहे, हे विचारण्यासाठीं आम्हीं आपल्या पायांपाशीं आलों आहों. आम्ही निर्मळचे रहिवासी. आपलें वास्तव्य इतकें शेजारीं असतांही फिरंग्यांकडून आमचा दिवसाढवळ्या छळ व्हावा ! त्या पवित्र क्षेत्रांत फिरंग्यांनीं भ्रष्टाचार मांडावा, इतका आपल्या पेशवाई अंमलांत अंधार माजला आहे. त्या अंधारांत मार्ग दिसेना, म्हणून आम्ही दिवसाढवळ्या मशाली पेटवून आपल्या पायांपाशीं आलों आहों. फिरंग्यांनीं वाटविलेल्या लोकांना शुद्ध करून घेण्याच्या कामीं पेशवेसरकारांचा पूर्ण पाठिंबा आहे, म्हणून आम्हीं धैर्यानें शुद्धीची चळवळ हातीं घेतली व आजूबाजूच्या गांवांतील लोकांचें शुद्धिकार्य निर्मळक्षेत्रीं आरंभिलें. रामानंदस्वामीही आमच्या सुदैवानें तें कार्य धडाडीनें पार पाडणारे आम्हांला भेटले. स्वामींच्या हस्तें आज तेथें आजूबाजूच्या सुमारे हजार लोकांना शुद्ध करून घ्यावयाची आमची सारी तयारी झाली; पण त्या तयारीला धोंडशास्त्री व भग्याशास्त्री यांच्यासारखे आमच्यांतलेच थोर पुरुष विघ्न करावयाला उभे राहिले आहेत व त्यांना साह्य फिरंग्यांचें आहे ! आज सकाळपासून गांवांत गोऱ्या सोजिरांनीं भग्याशास्त्र्यांच्या आज्ञेवरून वहिमी लोकांची गांजणूक चालविली आहे, आल्काकोव्हा या नांवाचा एक फिरंगी बरोबर आणखी सैन्य घेऊन आचार्यांच्या समाधीचा नाश करण्यासाठीं व शुद्धिकार्याला सामील असणाऱ्या सर्वांची

कत्तल करण्यासाठी वसईहून चालून येत असल्याची दाट वदंता उठली आहे; व आम्हां सर्व मंडळींचा तर आग्रह की, 'आज शुद्धिकार्य कसेही करून पार पाडावयाचें. आतां ह्या संकटांतून आपण आम्हांला तारणार, कीं आम्ही सर्व चालून ख्रिस्ती झालेले आणि निर्मळच्या समाधीचें ख्रिस्ती प्रार्थनामंदिर झालेलें पहाणार ?”

नाईक मध्येच म्हणाले, “घाकटे श्रीमंत ! धोंडशास्त्री व भयाशास्त्री हे ‘कुन्हाडीचे दांडे गोताला काळ’ कसे आहेत याचें हें प्रत्यंतर पहा !”

“त्या दोघांचें म्हणणें तरी काय !” चिमाजीअप्पांनीं सिद्धेश्वरशास्त्र्यांना विचारलें.

“त्यांचें म्हणणें कीं, एक तर आम्हांला शुद्धिकार्य करण्याचा धर्माधिकारच नाही. आम्ही हीन प्रतीचे ब्राह्मण आहों व दुसरें, एकदां चालून ख्रिस्ती झालेल्या लोकांना पुन्हा हिंदुधर्मांत घेतांच येत नाही. पण ह्या त्यांच्या धर्माभिमानाच्या मुळाशीं निराळीच गोम आहे. भयाशास्त्री तर बोलून चालून फिरंग्यांचे हस्तकच आहेत. त्यांच्याविषयीं वाद नाही. धोंडशास्त्री तसे असतीलच असें मी म्हणूं शकत नाहीं. एवढा नाणावलेला जटापाठीन्-घनपाठी विद्वान् धर्मशील ब्राह्मण तो; तो फिरंग्यांना सामील होऊन आपल्या धर्मावर घाला घालावयाला तयार झाला असेल असें कसें म्हणावें !—”

“त्यांच्या मनांत तेढ तरी कोणती आहे !” चिमाजीअप्पांनीं विचारलें.

“दहावारा वर्षांपूर्वी त्याचा मालाडला एका यज्ञाच्या वेळीं कांहीं शुक्र-यजुर्वेदी ब्राह्मणांकडून अपमान झाला होता. धोंडशास्त्री जे त्या वेळीं चिडले, तेव्हांपासून ह्या प्रांतांतील यजुर्वेदी ब्राह्मणांना ‘पळशे’ अशा निदाव्यंजक नांवानें संबोधण्याचा प्रघात पाडण्यांत व त्यांच्या उच्च ब्राह्मणत्वाला हर उपायांनीं वश लावण्यासाठीं शास्त्राधार शोधण्यांत त्यांच्या आयुष्याचा व्यय हेत आहे.”* सिद्धेश्वरशास्त्री म्हणाले.

* ‘कोंकणांतील ब्राह्मण लोक मराठी साम्राज्यवृद्धीच्या पहिल्या साठ वर्षांत अगदींच पुढें आले नाहींत’. (कै० जस्टिस रानडेकृत ‘मराठी सत्तेचा उत्कर्ष’). ‘कोंकणस्थ ब्राह्मण हे प्रथमतः अगदीं मूढ असत व कोंकणांतून फारसे घाटावर येत नसत; आणि देशस्थ लोकही त्यांस अगदीं हलके समजत असत. या-

“हैं मात्र खरें.” अंतर्जात उद्गारले.

“पण त्या वादाचा शुद्धीच्या चळवळीशी काय संबंध ?”

सिद्धेश्वरशास्त्री म्हणाले, “वस्तुतः कांहीं संबंध नाही. पण धोंडशास्त्री असा त्या परस्परभिन्न वादाचा वादरायण संबंध जोडू पहातात. मुळांत राग कांहीं शुद्ध-यजुर्वेदी ब्राह्मणांनी त्यांना पंक्तीला घेण्याचें नाकारून त्यांचा अपमान केला हा; त्या रागाचें उट्टें त्यांच्यावर काढावयाचें व माझ्यासारखे कांहीं ब्राह्मण त्यांच्या वरोवरीनें शुद्धीच्या चळवळींत पुढाकार घेतात म्हणून ‘इन्द्राय तक्षकाय स्वाहा’ या न्यायानें आमच्यासकट शुद्धीची चळवळही भरडून काढावयाची. ते उघड उघड वोलूनही दाखवितात कीं, पेशवे व सुभेदार हे आमच्या स्नेहांतील असल्यानें आमच्याविरुद्ध कोणी कितीही शंख केला तरी त्यामुळें आमचें काय वांकडें होणार आहे ! वस्तुतः धोंडशास्त्री माझे स्नेही आहेत; पण मी ह्या आपसांतील भेदभावांना मूठमाती देऊन एकीनें वागण्यासाठीं खटपट करूं लागल्यापासून त्यांनीं माझ्यावरही वहिष्कार घातला आहे. वरें; इतर वराचसा ब्राह्मणवर्ग त्यांचा शब्द वेदवाक्य समजून वागतो. तिथें आमचा काय इलाज चालणार ?”

मुळेंच शिवाजीपर्यंत कारभारांत जे मुत्सदी लोक होते ते परभू किंवा देशस्थ असत. (लोकहितवादी.) ‘The Peshwas were long excluded from eating at tables with any other Brahmins of high caste’ (Ward’s ‘India and the Hindoos’). या व दुसऱ्या दस्तैवजी पुराव्यांवरून देशावरील देशस्थांचा व कोंकणस्थ ऊर्फ चित्पावन यांचा प्रारंभो तरी वेवनाव होता हें उघड आहे. ह्या वेवनावाला मूळ कारण कोंकणस्थ मराठशाहींत देशस्थांना आपल्या अनेकविध कर्तवगारींनीं मार्गें साहून पुढें सरले हेंच असावें. जातिभेदात्मक उच्चनीचतेच्या भावनांनीं त्या तेढीचा परिपोष झाला एवढेंच. देशस्थ विरुद्ध कोंकणस्थ ह्या वादाचें राजकीय स्वरूप पेशवे-प्रतिनिधींच्या चुरशींत प्रातिविंबित झालेलें ‘पेशवाई’वरील पूर्वीच्या कादंबऱ्यांतून प्रसंगोपात्त विशद करण्यांत आलें आहेच व कोंकणस्थांशीं चुरस मांडणारे देशस्थ हे यजुर्वेदी देशस्थ होत हेंही तेव्हां स्पष्ट करण्यांत आले आहे. वसई साष्टी प्रांतांत त्या काळीं कोंकणस्थांना हीन लेखण्याचा प्रयत्न झाला, तो तेव्हांच्या देश-काल-परिस्थित्यनुसार तेथल्या शुद्ध-यजुर्वेदी ब्राह्मणांकडूनच झाला

“ एकूण पोरकट जात्यभिमानाच्या व धर्माभिमानाच्या नांवावर चाललेला हा गोंधळ प्रत्यक्ष आम्ही तेथे आल्याशिवाय मिटणार नाही असे दिसते.”
चिमाजीअप्पा त्रासिक स्वरांत म्हणाले.

“ अगदीं खरे. श्रीमंतांच्या थोर लौकिकाची ही उघड उघड वदनामी आहे; तिला वेळींच आळा घालण्यासाठीं देखील श्रीमतांनीं ह्या भानगडोंत स्वतः जातीनें मन घालणें अत्यंत अवश्य आहे.” अंताजीपंत म्हणाले.

“ पण ही वाव सरकारांनीं दिरंगाईवर टाकण्यासारखी नाही. तूर्त आजचा निर्मळ येथील प्रळय थांबविण्यासाठीं तरी सरकारांनीं आतांच्या आतां तिकडे आलें पाहिजे.” सिद्धेश्वरशास्त्री हात जोडून म्हणाले.

लगेच चिमाजीअप्पा आपणाबरोबर दोनशें सशस्त्र सैनिकांची तुकडी घेऊन गंगाजी नाइकासह निर्मळहून आलेल्या मंडळीबरोबर तिकडे जावयाला निघाले. अंताजीपंतांनीं बरोबर असावे असें नाइकांचें मत होतें; पण अंताजीपंतांवर चिमाजीअप्पांनीं इंग्रजांकडील कामगिरी सांगितली होती. तिकडे जावयाला ते आज

व पुढेही साधारणतः पेशवाईच्या अखेरीपर्यंत ही चुरस कमीअधिक प्रकारांनीं सुरू असल्याची तेव्हांचीं ग्रामण्यप्रकरणे साक्ष देत आहेत. ह्या क्रियेची प्रतिक्रिया म्हणूनच कीं काय, तेव्हांच्या कांहीं दुराग्रही ब्राह्मणांकडून वसई-साष्टी भागांतील शुक्र-यजुर्वेदी ब्राह्मणांना ‘पळशे’ हें उपमर्दकारक नांव देण्यांत आलें व त्यांचा दर्जा हीन ठरविण्याचा प्रयत्न सुरू झाला. आजलाही त्या चुरशीच्या छटा वर्तमान ब्राह्मणसमाजगंगेवर उमटलेल्या कांहींशा आढळतात; पण नवमतवादी तरुण ब्राह्मण पिढी ह्या भेदभावाला मूठमाती देण्याचा स्तुत्य प्रयत्न सध्यां करीत आहे व त्या प्रयत्नांना यशही येत आहे. मात्र ‘पळशे’ या उपेक्षापूर्ण संबोधनानें संबोधिली जाणारी ब्राह्मणजात इतर कांहीं जीर्णमतवादी ब्राह्मण म्हणतात त्याप्रमाणें हीन नसून निदान इतर दक्षिणी ब्राह्मणांइतकी संस्कृतीनें व जन्मतः उच्च आहे याला इतिहास स्पष्ट साक्ष आहे. एथें आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट नमूद करून ठेवणें इष्ट आहे, ती ही कीं, स्वतः पेशव्यांनीं आपलें धोरण बहुशः ह्या ब्राह्मण-जातिभेद प्रकरणीं समतोल व उदारतेचें ठेवण्याचा प्रयत्न केला. त्या प्रयत्नांना कांहीं दुराग्रही व मूढमति ब्राह्मणांच्या उपद्रव्यापांनीं यावे तितकें यश आलें नाही ही चूक पेशव्यांची अर्थात् नाही.

दुपारींच निघणार होते. गंगाजी नाईक बरोबर सैन्य घेऊन पुढे निघाले व चिमाजी-अप्पा त्यांच्या मागोमाग निघणार, तोंच रॉवर्टसन त्यांच्यापाशीं इतका वेळ उभा राहून सारा वृत्तान्त ऐकत होता तो पुढे होऊन म्हणाला, “सरकार मला जर निर्मळच्या कामगिरीवर पाठवितील, तर मी आल्काकोव्हाचा पराजय करून सर्व पोतुगीजांना तेथून पिटून काढीन व सरकारांच्या प्रजाजनांचे धर्मकार्य निर्विघ्नपणे पार पडेल असें करीन. असल्या क्षुल्लक कामगिरीवर स्वतः खाशांनीं जाण्याचे कारण नाहीं.”

चिमाजीअप्पा यावर कांहींतरी उत्तर देणार, तोंच दुल्लभजी मोरे धापा टाकीत तेथे येऊन धडकला. त्याचे सर्व कपडे धुळीनें भरलेले होते व त्यावर कांहीं ठिकाणीं रक्ताचे डागही पडले होते. असा त्याचा अवतार पाहून सर्वांना प्रथम वाटलें कीं, तो निर्मळहूनच आला.

प्रकरण दहावे

बार्बाराचें मोहजाल

पुण दुल्लभजी खरोखर निर्मळ्ळून आला नव्हता. त्यानें तेथें येतांच चिमाजी-अप्पांना दोन्ही हात जोडून विनति केली, “सरकार ! मंडपेश्वरीं आपलें व फिरंग्यांचें खडाजंगीचें युद्ध जुंपलें आहे. तिकडे आपल्यापैकीं कोणा सरदाराकडून ताबडतोवीनें सैन्याचा उपराळा झाला नाहीं, तर आपल्या लोकांची मुळींच घडगत नाहीं. मंडपेश्वरीं गोऱ्या सोजिरांचा भरणा आमच्या कल्पनेपेक्षां पुष्कळच मोठा आहे. शिवाय तेथले सारे पाद्री व त्यांचे विद्यार्थी देखील युद्धांत सामील होण्याचा फार संभव आहे.”

“पण हें मंडपेश्वरचें युद्ध जुंपविलें केव्हां व कोणीं ? ” चिमाजीअप्पांनीं आश्चर्य-पूर्वक विचारलें. “इतकी तुमची तयारी अपुरी होती, तर तुम्हांला पूर्ण तयारी केल्याशिवाय मंडपेश्वरावर चालून जावयाला सांगितलें होतें कोणीं ? ”

चिमाजीअप्पांना अंमळ राग आला असें पाहून दुल्लभजी उद्गारला, “सरकार परिस्थितीनें आम्हांला तसें करणें भाग पाडलें. आपणाला चुळण्याकडील प्रळयाची बातमी अजून कळली नसेल, म्हणून आपण असें म्हणतां.”

“आम्हांला येथून भगवानजी गेल्यापासून तिकडील कांहींच खबर कळली नाहीं.” बुवाजी म्हणाला.

“तरीच ! मला तसें वाटलेच.” दुल्लभजी उद्गारला. त्यानें तो वृत्तान्त निवेदन केला, “आम्ही येथून गेल्यावर रामानंदांना गांठून चुळणें येथील शुद्धिकार्यांची सर्व सिद्धता केली. गांवही बहुतेक आम्हांला वश झाला; पण तेवळ्यांत अँटो-निओकडे कोणीं चहाडी केली नकळे, त्यानें आमच्या कार्यांत विघ्न आणण्याचा चंग बांधला. पाडव्याच्या पूर्वदिवशींच आमच्या कार्याला उघड उघड विरोध करणारा जाहीरनामा गांवांत फडकूं लागला. त्यामुळें लोक विचकले. त्यांना धीर देण्यासाठीं सरकारांच्या अनुमतीचें अभयपत्र मिळवून गांवांत जाहीर करावें म्हणून मी ताबडतोब इकडे यावयाला निघालों; पण वाटेंत मला शत्रूच्या शिपायांनीं गांठून कैद केलें. चांगला दीड दिवस मी कैदेंत होतों. पाडव्याच्या दिवशीं मला अँटोनिओकडे चुळण्याला रवाना करण्यांत आलें; पण माझे

नशीब थोर म्हणून मार्गांतच विठ्ठल शिवदेव सरकारांच्या निमंत्रणावरून धारावी-कडील आपली कामगिरी आवहून इकडे येत होते ते भेटले. त्यांच्यावरोबर दहा घोडेस्वार होते व मला पकडून नेणारे लोकां अवघे चार होते, त्यामुळें उभयतांची खडाजंगी होऊन माझी मुक्तता झाली. मी विठ्ठलपंतांना सारा वृत्तान्त निवेदन केला. त्यानंतर इकडे वातमी पोचवून कुमक न्यावयाला मुळीच अवसर नव्हता, म्हणून विठ्ठलपंतांनी धारावीकडील आपलें सैन्य तांतडीनें चुळण्याला बोलावण्याचें ठरविलें व तिकडे एक स्वार रवाना झाला. तिकडून सैन्य येण्या-पूर्वीच आम्हीं चुळणें गांवीं जाऊन तेथील आमच्या मंडळीला धोर देण्याचें ठरविलें. पण गांवाच्या वेशीपाशीं जातो तों सारा गांव पूर्वीच अँटोनिओच्या सैन्यानें व्यापून टाकला आहे व गांवांत ज्यांनीं ज्यांनीं पाडव्याच्या दिवशीं गुळ्या उभारल्या आणि शुद्धिकार्यांत भाग घेतला, त्या सर्वांचें शासन करण्या-साठीं धर्मशासन-मंडळाची बैठक उदयीक तेथें वसणार आहे असें आम्हांला कळून आलें. अशा स्थितींत सज्यानें गांवीं जाण्याची सोय नाही असें पाहून आम्ही धारावीहून सैन्यवळ येईतो जवळच्या एका पडक्या घरांत दडून वसलों. दुसऱ्या दिवशीं सकाळींच मी हरयुक्तीनें गांवांत गेलों. विठ्ठलपंतांचें सैन्य अजून आलें नव्हतें. तें येण्यावर आमची सारी भिस्त अवलंबून होती. गांवांत जाऊन पहातो तों त्यापूर्वीच धरपकडीला जोमांत सुहवात झाली होती.”

“पण धरपकड कशासाठीं ?” चिमाजीअप्पांनीं प्रश्न केला.

“पोर्तुगीज सरकारचा हुकूम मोडून गुळ्या उभारल्यासाठीं व शुद्धिकार्यांत सामील झाल्याबद्दल.” दुल्लभजी उत्तरला.

“एकूण भगवानजी व भैरव यांनीं शुद्धिकार्य शत्रूच्या विरोधाला न जुमानतां पार पाडलेंच तर !”

“होय. त्यांनीं तें मोठ्या युक्तीनें पार पाडलें. रामानंदस्वामींनीं त्यांना युक्ति सांगितली. मलादेखील गांवीं जाईतो खबर नव्हती. मी इकडे आपणाकडे येण्यासाठीं म्हणून निघालों तो वेळींच परत गेलों नाही असें पहातांच त्या मंडळीनें सरकारांच्या नांवचें अभयपत्र गांवांत आपण होऊनच जाहीर केलें व त्यामुळें सर्व लोकांना धोर येऊन त्यांनीं शुद्धिकार्यांत उघडपणें भाग घेऊन पाडव्याचा सणही राजरोसपणें साजरा केला. त्या दिवशीं त्या गांवावर सुखकर पेशवाई अंमल सुरू झाला असेंच सर्वांनीं भासविलें. मात्र अभयपत्र त्या

मंडळीने आपल्या परवानगीशिवाय आपल्या नांवाने जाहीर केले ही चूक केली; पण त्या मंडळीचा पवित्र हेतु लक्षांत घेऊन आपण ह्यावद्दल सर्वांना क्षमा केली पाहिजे.”

“ ही चूकच नव्हे, मग क्षमा कसली करावयाची ! ”

“ माझ्या वाटेत विघ्न आले असेल अशी त्यांना कल्पनाही नव्हती. मी इकडे येऊन आपणाला भेटून योग्य कुमक घेऊन वेळीच हजर होईन असा त्या मंडळीला भरंवसा होता. त्या भरंवशावर त्यांनी पुढील कामे साजरी केली.”

“ त्यांनी उचित तेंच केले. आमची त्याला पूर्ण मान्यता आहे. वरें पुढें ! ”

पुढे कसकसा अनर्थ घडला, तो निवेदन करून दुल्लभजी उद्गारला, “ विठ्ठल-पंतांचे सैन्य गांवीं येऊन दाखल होतांच आम्ही कांहीं गांवकऱ्यांना बरोबर घेऊन देवीच्या देवालयाकडे चाल केली व शत्रूवर छापा घालून त्या लोकांची पूर्ण दाणादाण उडवून दिली; पण आम्ही तेथे जाऊन पोंचण्यापूर्वीच त्या राक्षसांनी भगवानजी, भैरवाची बायको व लहानगें अर्भक ह्या तिघांचेही वळी घेतले होते.”

“ अरेरे ! इतके ते लोक उरफाट्या काळजाचे होते एकूण ! ”

“ तर ! भैरवदेखील तेव्हांच वळी पडावयाचा. त्याला लोहस्तंभाशी बांधून जाळण्याला प्रारंभ झाला होता. तोंच आम्ही तेथे जाऊन थडकलो, त्यामुळे तो बचावला. त्याला आम्ही चितेवरूनच ओढून काढला असे म्हणावयाला हरकत नाही. आमची व शत्रूच्या लोकांची चांगली सायंकाळपर्यंत लढाई चालली होती. अँटोनिओ आमच्याशी निकराने लढत होता.—”

“ कुलांगार ! गुलामाने धर्मापरी धर्म बुडविला, देशापरी देश बुडविला, कुळापरी कुळ बुडविले, स्वतःचे तोंड काळे करून बेचाळीस पूर्वज नरकांत लोटले ते लोटले व कायस्थ जातीच्या थोर नांवाला काळोखी फांसली ! ” बुवाजी मध्येच जळफळून उद्गारला.

“ आणि फादर पोर्टोचे काय झाले ! ” चिमाजीअप्पांनी विचारले.

दुल्लभजी उत्तरला, “ आमची व अँटोनिओच्या लोकांची लढाई जुंपतांच फादर पोर्टो केव्हां पळाला याची आम्हांला दाददेखील लागली नाही. आणि अखेर अँटोनिओदेखील त्याचा पूर्ण पराजय झाल्यावर गुपचूपपणे पळाला.

आम्हीं सारा गांव धुंडाळला, पण शोध लागला नाहीं. तोंच सायंकाळीं आम्हांला जातमी लागली कीं, दोघेही मंडपेश्वराकडे पळाले. लगेच आम्हीं मंडपेश्वराकडे मोर्चा वळविला. मध्यरात्रीच्या सुमाराला आम्ही मंडपेश्वरीं जाऊन पोचलों. आमचा विचार रातोरात तेथल्या धर्मपीठावर छापा घालून फादर पोर्टो व अँटोनिओ ह्या दोघांनाही कैद करण्याचा होता; पण आम्ही तेथें जाऊन पोचण्यापूर्वीच तेथले पांचशें गोरे सोजीर शस्त्रां सज्ज करून धर्मपीठाच्या रक्षणार्थ सज्ज होते. त्यांचें इतकें सैन्य त्या ठिकाणीं असेल अशी आमची कल्पना नव्हती. आम्हीं जर छापा घातला असता तर आमचा हां हां म्हणतां फडशा उडाला असता; पण आमचें भाग्य थोर, म्हणून अकल्पितपणें तो प्रसंग तात्पुरता टळला. सोफिया या नांवाची एक स्त्री फादर पोर्टोचें प्रियपात्र आहे.—”

“सोफिया ! पूर्वीच्या सेनापतीची छाकटी वायको सोफिया, तीच ना !” बुवाजीनें मध्येच विचारलें. रॉवर्टसन कान टंक्काहून ऐकूं लागला.

“होय, तीच.” दुल्लभजी उत्तरला. “तिच्यापार्शी मेरी ह्या नांवाची एक सुंदर दासी आहे. तिनें रातोरात गुप्तपणें आमच्याकडे येऊन भैरवाला भेटून तिकडील सर्व खरा प्रकार सांगितला. त्यावरून आम्हांला कळलें कीं, अँटोनिओ कांहीं तिथें आलेला नाहीं; मात्र त्याच दिवशीं सोफिया चुळण्याला फादर पोर्टोलाच भेटावयाला गेली होती ती माघारी येत असतां फादर पोर्टो पळून येतांना तिला भेटला व स्त्रीवेष घेऊन सोफियावरोवरच तिच्या पालखींतून सायंकाळपूर्वीच मंडपेश्वरीं येऊन पोचला. आम्ही मंडपेश्वरावर चालून गेलों ही खबर त्यांना अगोदरच भिळाली होती व म्हणूनच ते आमच्याशीं टक्कर देण्याच्या जय्यत तयारींत होते. त्यांचें मनुष्यबळ फार मोठें आहे; पांचशें सैनिक त्या धर्मपीठाच्या रक्षणार्थ खडे असून शिवाय तेथले इतर पाद्री आणि विद्यार्थी मिळून सुमारे हजार लोक जरूर तर आमच्याशीं सामना देण्याच्या जय्यत तयारींत आहेत असें आम्हांला त्या दासीकडून कळलें; त्यामुळें आम्ही ताबडतोव मंडपेश्वरावर हल्ला करण्याचा वेत रहित करून जवळच एक सुरक्षित व गुप्त जागा पाहून तिथें तळ दिला आहे व नी जास्त कुमक मागण्यासाठीं इकडे धांवत आलों आहें. आतां आपण उपराळा केला, तर आम्हांला मंडपेश्वरचें ठाणें हस्तगत करतां येण्याजोगें आहे. तें ठाणें हस्तगत केल्यानें आपला फारच मोठा कार्यभाग होण्या-

जोगा आहे. त्या ठाण्यांत फिरंग्यांचा फार मोठा जमाव आहे व शिवाय तें त्यांचें त्या प्रांतांतील अत्यंत महत्त्वाचें धर्मपीठ आहे. तेथें संपत्तिही अमूप आहे व धर्माच्या नांवावर गरीब हिंदु रयतेला पिळून काढणारे फादर पोर्टोसारखे कैक सत्ताधारी पाद्री तेथें वस्ती करून वसलेले आहेत. त्या सर्वांचा संहार केल्या-खेरीज त्या प्रांतांत खरें स्वास्थ्य प्रस्थापित व्हावयाचें नाहीं.”

“तुमच्या यादींतदेखील मंडपेश्वरावर फुली पडलेली आहेच !” चिमाजी-अप्पा बुवाजीकडे वळून म्हणाले.

“होय.” बुवाजी उत्तरला.

“तर मग हें काम तावडतोव हातीं घेतलें पाहिजे. आम्हांला तर निर्मळ एथें आतां गेलेच पाहिजे. तेव्हां ही कामगिरी—”

“मी पत्करतो.” चिमाजीअप्पांच्या तोंडचें वाक्य पुरें करून बुवाजी म्हणाला, “मला त्या भागाची चांगली माहितीही आहे व वेळीं वखतीं अधिक उणें मनुष्यवळ मला तिकडे मिळवितां येईल.”

रॉवर्टसन इतका वेळ स्तब्धपणें सर्व गोष्टी ऐकत होता. सोफियाचें तेथें वास्तव्य आहे हें कळल्यापासून तर त्याला तो विजय जास्त जिव्हाळ्याचा वाट्टें लागला होता व फादर पोर्टोचा सोफियाशीं इतका निकट संबंध आलेला ऐकून त्याला संशयाच्या पिशाच्चानें पछाडण्याला सुरुवात केली होती. फादर पोर्टोच्या लीला रॉवर्टसनला पूर्वी ऐकून माहित होत्या, त्यामुळें त्याच्या संशयाला जास्त बळकटी आली व आपल्या संसारसुखांत बिघाड घालण्याला सिद्ध झालेल्या त्या दोंगी, दुराचारी धर्मगुरूला केव्हां एकदां लोळवीन असें त्याला होऊन गेलें. तो लगेच चिमाजीअप्पांना म्हणाला, “मेहेरवान सरकारांनीं मला मंडपेश्वरीं जाऊन पराक्रम दाखविण्याची सांधि दिल्यास चांगलें होईल. माझ्या निष्णात गोलंदाजी-चा अनुभव सरकारच्या लोकांना पूर्वी ठाण्याच्या वेळ्यांत आलाच आहे. माझ्या स्वामिनिष्ठेविषयीही सरकारांना शंका येण्याजोगी परिस्थिति मुळींच नाहीं.”

“हा कोण ? रॉवर्टसन तर नव्हे ?” दुल्लभजीनें विचारलें.

“होय.” बुवाजी उत्तरला.

“आतां आलें सारें माझ्या ध्यानीं. रॉवर्टसन आपल्या आश्रयाला आला आहे का ?” दुल्लभजीनें चिमाजीअप्पांकडे वळून विचारलें.

“ होय. मुंबईकर इंग्रजांशीं त्याचें पटत नाहीं व वसईकर फिरंग्यांशीं तर त्याचा पूर्वीपासूनच उभा दावा जुंपला आहे. त्याला आमच्या पदरीं नोकरी करून नशीब काढावयाचें आहे. तुला मंडपेश्वराकडे त्याचा उपयोग होईल का ? ”

“ हो ! अवश्य उपयोग होईल आणि त्यालाही मनाजोगें नशीब काढण्याला मंडपेश्वरीं चांगली संधि आहे. त्याच्या सुखाचा ठेवा तिथें आहे, व त्याच्या सुखाच्या मार्गीतील कांटाही त्याला तेथें ठेंचून नाहींसा करतां येण्याजोगा आहे. त्याला आपण जरूर माझ्यावरोबर घावें.” दुल्लभजी रॉवर्टसनकडे पहात म्हणाला.

रॉवर्टसननेंही आश्चर्यपूर्ण दृष्टीनें त्याच्याकडे पाहिलें व म्हटलें, “ तूं म्हणालास तें अक्षरशः खरें आहे.”

ही त्या दोघांची सांकेतिक भाषा चिमाजीअप्पा व बुवाजी यांना कळली नाहीं. चिमाजीअप्पांनीं दुल्लभजीला विचारलें, “ याचा अर्थ आम्हांला कळला नाहीं.”

“ तो आपणांला योग्य वेळीं कळेल.” रॉवर्टसन म्हणाला. “ मी अप्रामाणिक नाहीं एवढी आपली दुल्लभजींच्या वाळण्यावरून खात्री झाली म्हणजे तूर्त पुरे आहे असें मला वाटतें.”

दुल्लभजी रॉवर्टसनकडे पाहून किंचित् स्मित करून चिमाजीअप्पा व बुवाजी यांच्याकडे वळून म्हणाला, “ कुणाच्या कांहीं खासगी जिव्हाळ्याच्या गोष्टी असतात; तितक्या खोलांत न जातांही आपलें चालण्याजोगें आहे.”

‘ता’ म्हणतांच ‘ताकभात’ ओळखण्याइतकें चातुर्य चिमाजीअप्पांच्या व बुवाजीच्याही अंगीं खास होतें. त्यांनींही ती गोष्ट जास्त धसाला लावली नाहीं. चिमाजीअप्पांच्या अनुमतीनें बुवाजी व रॉवर्टसन ह्या दोघांनीं दुल्लभजीवरोबर मंडपेश्वराकडे जावें असें ठरलें. नुक्त्याच इंग्रजांकडून पोर्तुगीजांसाठीं आलेल्या तोफा जहाजाच्या लुटींत मराठ्यांच्या हातीं लागलेल्या होत्याच; व इतर युद्ध साहित्यही भरपूर हातीं लागलें होतें. तें जहाजच मंडपेश्वराकडे पाठवावयाचें ठरून रॉवर्टसनला त्या जहाजाचा मुख्य कप्तान नेमण्यांत आलें. त्याच्या मदतीला आणखी कांहीं विश्वासू हिंदु गोलंदाज देण्यांत आले. कांहीं सैन्य त्या जहाजावर चढविण्यांत आलें व कांहीं घोडेस्वार आणि पायदळ बुवाजीच्या नेतृत्वाखालीं खुष्कीनें निघालें. दुल्लभजी दोन दिवसांच्या दगदगीनें फार श्रमला असल्यामुळें त्यानें जहाजावरूनच जावयाचें ठरविलें. आज चार दिवसांत त्याला

आंघोळदेखील नव्हती, धड जेवणखाणही नव्हते; पण तेवढ्यासाठी देखील तो घटकाभर थांवावयाला तयार होईना; इतकी त्याला मंडपेश्वराकडील कार्याची उत्कंठा लागली होती.

पोर्तुगीजांच्या त्या पाडाव केलेल्या जहाजावरील पोर्तुगीजांचे निशाण उतरून त्या जागी मराठ्यांचा भगवा झेंडा फडकविण्याचा मंगल संस्कार अगदी थोड्या वेळांत चिमाजीअप्पांच्या हातून साजरा करण्यांत आला. ते जहाज मार्गाला लागतांच लगेच बुवाजीचीही सैन्यासह रवानगी करून देऊन लगेच चिमाजी-अप्पा निर्मळकडे जावयाला निघाले. तो मराठ्यांचा अव्वलींचा मोहरा नव्या निश्चयाने धर्मसंग्रामांत प्रविष्ट होतांना मध्यान्हीच्या मार्गी सूर्य तेजाने प्रकाशत आकाशांत उभा राहून त्याला शुभाशीर्वाद देत होता.

त्याच दिवशी चिमाजीअप्पा निर्मळच्या अर्ध्या वाटेवर जाऊन पोचले असतील किंवा नसतील, अशा वेळी एक सुंदर व सुशृंगारित नौका अर्नाळा बंदरांत येऊन उभी राहिली. त्या नौकेवर मराठ्यांचा भगवा झेंडा फडकत असल्याने प्रथम किल्ल्यावरील लोकांना दुरून पहातांना वाटले की, मराठ्यांपैकी कोणा तरी खाशांची स्वारी आली; पण तीच नौका बंदरांत येऊन किनाऱ्याला लागतांच ती फिरंग्यांची आहे असे बंदरावरील लोकांना आढळून आले. त्या नौकेतून एक सुंदर, तरुण व श्रीमंती थाटाची पोर्तुगीज स्त्री खाली उतरली. बंदरावरील लोकांनी तिला तावडतोव ओळखले. ती बाबारा होती.

बंदरावरील लोकांत कुजबुज सुरू झालेली ऐकून त्यांतील एकाला पोर्तुगीज भाषा येते असे पाहून बाबारा त्यालाच म्हणाली, “परवां पेशव्यांपाशीं कबूल केल्याप्रमाणे मी त्यांच्या आश्रयाला आले आहे.”

“पण थोरले श्रीमंत पुण्याकडे निघून गेले व धाकटे श्रीमंतही आतांच निर्मळकडे गेले आहेत.” तो मनुष्य उत्तरला.

“असे का? मग किल्ल्यावर किल्लेदार तरी आहेत ना?” बाबाराने विचारले.

“होय, ते आहेत.” तो मनुष्य उत्तरला.

“तर मग मला त्यांच्याकडेच घेऊन चल.” असे म्हणून बाबाराने नौकेतून आपणांवरोबर एका सुंदर पिंजऱ्यांत घालून आणलेली चार सुंदर कबुतरें व

कांहीं तन्हतन्हें नक्षीदार सुंदर सामान व दोन पेट्या आपल्या नोकरांकरवीं बाहेर काढविल्या व त्या मनुष्याला म्हटलें, “खासे स्वारीला नजराणा देण्यासाठीं ह्या वस्तु मीं आणल्या आहेत; त्या किल्लेदारांकडे माझ्याबरोबरच पांचत्या कर.”

थोड्याच वेळांत बाबारा आपल्या बरोबरच्या सामानासह किल्लेदार बाजीबा याच्या वाड्यांत जाऊन पोचली. बाजीबाला बाबारा व पोर्शिया यांच्या सुटके-विषयींचा प्रकार माहीत असल्यानें त्यानें बाबाराला विचारलें, “आमच्या माणसाची सुटका झाली का ?”

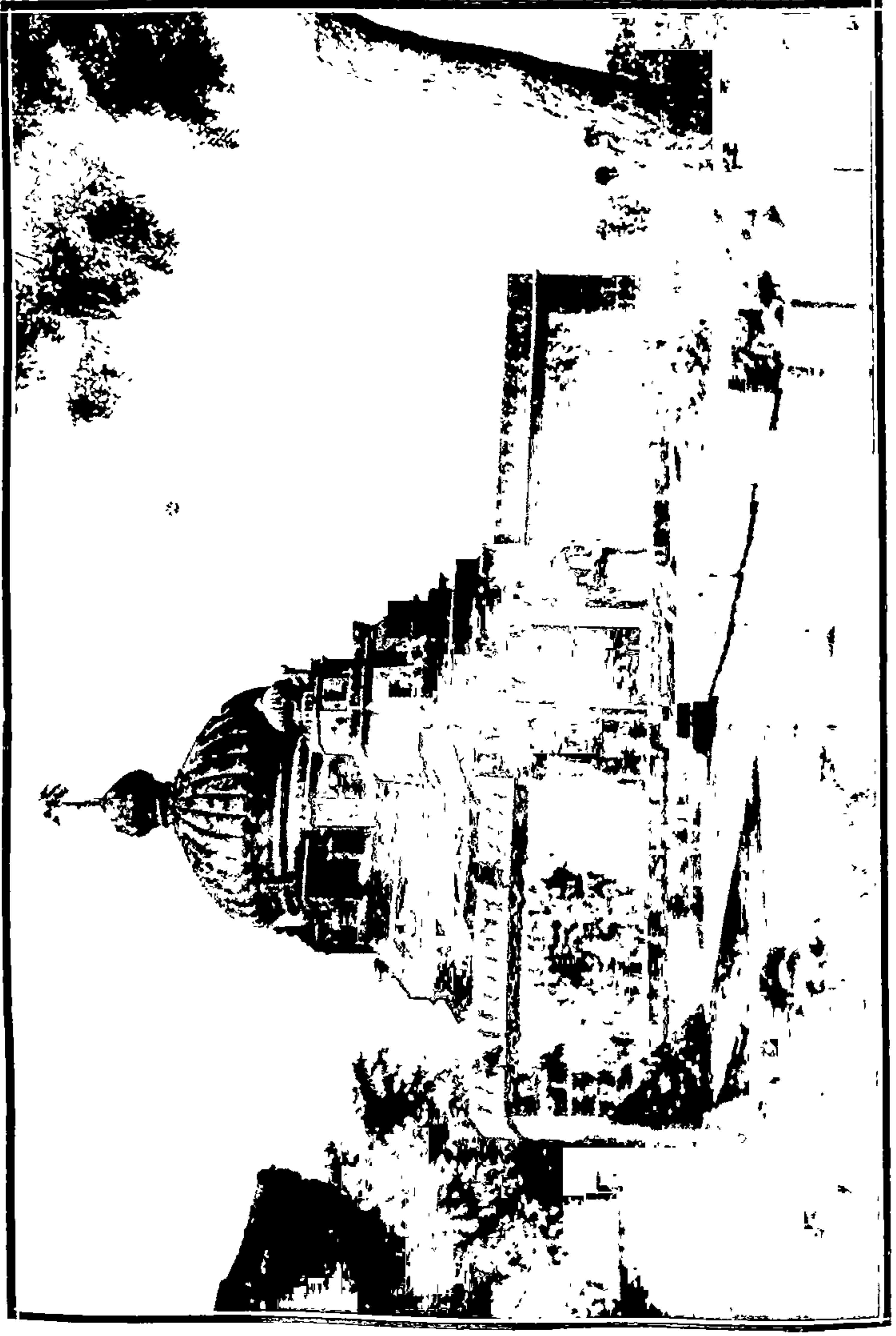
बाबारा बाजीबावर आपल्या चंचलनेत्रकटाक्षांचें अचूक शरसंधान करीत म्हणाली, “तुमच्या माणसाची सुटका होण्यासाठीं मीं खटपट केली तीच मला भोवली. मीं मराठ्यांना फितूर आहे असा सेनापतीनें माझ्या तरफदारीचा अर्थ करून मला हद्दपारीची शिक्षा ठोठावली; म्हणूनच मला तावडतोव वसई सोडून तुमच्या आश्रयाला यावें लागलें. सेनापतीनें फ्रॅन्सिसवरदेखील फितुरीचा आरोप ठेवून त्यालाही प्राणदंडाची शिक्षा ठोठावली आहे. अर्थात् आतां आम्ही उभयतांही तुमचे दास आहों. आम्हां दोघांचेही रक्षण करण्याचें काम आतां तुमचें आहे.”

“पण नारायणरावाच्या सुटकेची काय वाट ?” बाजीबानें पुन्हा विचारलें.

“त्याच्या सुटकेचें मीं खासें कारस्थान रचिलें आहे; व आज पहांटेच्या सुमाराला बहुधा त्याची सुटका झालीही असेल. तो बहुधा सायंकाळपर्यंत तुम्हांला येऊन भेटेल. ज्या गोष्टीसाठीं मला हद्दपारीची शिक्षा भोगावी लागली, ती गोष्ट मीं अर्धवट हातची सोडीन अशी शंकादेखील तुमच्या मनांत यायला नको. नुसती तुमच्या नारायणरावाची सुटका होण्यानें माझे समाधान व्हायचें नाहीं; ज्यांनीं मला हद्दपार केलें ते लोक ह्या प्रांतांतून हद्दपार झालेले पाहिल्याशिवाय माझे डोळे शांत व्हायचे नाहींत. माझ्या नौकेवर मराठ्यांचा भगवा झेंडा फडकवून मी तुमच्या आश्रयाला आलें आहे, आतां त्या झेंड्याचा विजय सर्वत्र जेणेंकरून होईल अशासाठीं तन मन धनाच्या मोवदल्यांत झटणें हें आमचें-माझे व फ्रॅन्सिस यांचें-कर्तव्य आहे.”

बाजीबाला बाबाराच्या हावभावांनीं व ज्वलज्जहाल भाषणानें भुरळ पाडली. त्यांतच आणखी बाबारानें खाशांना नजराणा देण्यासाठीं आणलेल्या सुंदर वस्तु

बाजीबालाच अर्पण केल्या. त्यामुळे तर त्या दोघांची दोस्ती जमली. त्याने तिची किल्ल्यावर रहाण्याची उत्तम प्रकारची व्यवस्था लावून दिली. फ्रॅन्सिसची नजरकैदही त्या वेळेपासून अगदी ढिली होऊन त्याला बार्बाराच्या संगतीत रहाण्याची मुभा मिळाली. त्या अवघ्या अर्ध्या दिवसाच्या बैठकीत बार्बराने बाजीबावर इतकी छाप पाडली की, रात्रा फ्रॅन्सिस, बार्बारा व बाजीबा चांदण्यांत एकत्र वसून गोष्टी बोलत असतां बार्बराने बरोबर आणलेल्या उंची मद्याचा पेला भरून आपल्या हाताने बाजीबाच्या ओठांना लावला व बाजीबा सरावलेला मद्यपी नसतांही ते मद्य बार्बारासारख्या सुंदर तरुणीचा मान राखण्यासाठी प्याला ! बार्बारा मोहजाल पसरण्यासाठी आली आहे असा त्याला जरादेखील संशय आला नाही !

श्रीशंकराचार्योंची समाधि

—निर्मळ

प्रकरण अकरावें

निर्मळक्षेत्रीं

त्या दिवशीं निर्मळक्षेत्रां जनसंमर्दानें नुसतें फुलून गेलें होतें. पोर्तुगीजांच्या जुलुमाला वळी पडून वाटलेले हजारों हिंदुजन तेथें जमा झाले होते. त्या क्षेत्रीं वर्षांतून कार्तिक वद्य एकादशीला फार मोठी यात्रा जमते; त्या दिवशीं देखील जें वैभव त्या क्षेत्राला लाभत नसेल, तें वैभव आज लाभलें होतें यात्रेच्या दिवशीं तेथें फक्त भाविक यात्रेकरुंचीच गर्दी असावयाची; पण आज तेथें आचार्यांच्या समाधीसभोंवार जमलेली गर्दी आपल्या धर्ममातेपासून कैक वर्षें ताटातूट झालेल्या लेंकरांची होती. शिवाय आजूबाजूच्या पंचक्रोशींतील विद्वत्तें जीं सहसा कधींच यात्रेला यावयाचीं नाहींत, तीं आज तेथें जमा झालीं होती व तीं कशासाठीं ! तर मायलेंकरांची ताटातूट करण्यासाठीं ज्यांच्या घरीं विद्वत्ता पाणी भरीत आहे, ज्यांनीं हिंदुधर्माचा सर्वांगीण अभ्यास करून धर्मज्ञान करतलामलकवत् केलें आहे, ज्यांचा शब्द वेदवाक्य समजून सारी हिंदु रयत वागे, काशी-रामेश्वरापासूनचे महा-पंडितदेखील कोणत्याही महत्त्वाच्या धर्मनिर्णयाच्या कार्मीं ज्यांच्या मताची अत्यंत

निर्मळ हें स्थान ठाणें जिल्ह्यांत वसईपासून सहा मैलांवर आहे. या तीर्थासंबंधानें महाभारतांत अशी कथा आहे. प्राचीन काळीं ह्या स्थळीं विमलासुर नांवाचा राक्षस रहात असे. त्याला परशुरामानें ठार मारिलें. त्याच्या रक्ताचें एक तळें बनलें; त्याला विमल हें नांव मिळालें. परशुरामानें जवळच आणखी एक तळें खणलें; त्याचें निर्मळ असें नांव ठेवलें. ह्या तीर्थाच्या कांठीं टेंकडीवर निर्मळगांवानजीकच शंगेरीसठाचे शंकराचार्य श्रीविद्याशंकरभारती यांची समाधि आहे. ह्या तीर्थाच्या कांठीं शंकराचें स्वयंभू देवस्थान होतें. पोर्तुगीज लोकांनीं तीं तीर्थें भ्रष्ट करून देवळांतील मूर्ति फोडल्या असें सांगतात. चिमाजीअप्पांनीं वसई कावीज केल्यानंतर पेशव्यांचे वसई प्रांताचे सरसुभेदार शंकराजी केशव फडके ह्यांनीं पुन्हा तीर्थें शुद्ध करून त्यांच्या कांठीं घांट बांधले व वरींच देवळेंही बांधलीं. त्यांपैकींच शंकराचार्यांच्या समाधीवरील देऊळ हें एक आहे. दरसाल कार्तिक वद्य एकादशीच्या दिवशीं एथें मोठी यात्रा भरते. समाधीपासून थोड्या अंतरावर खिस्ती लोकांचें जुनें प्रार्थनामंदिरही आहे.

आस्था बाळगीत, असे सनातन धर्ममार्तंड वेदशास्त्रसंपन्न धोंडशास्त्री-ज्यांची पात्रता प्रतिशंकराचार्य होण्याची होती व विद्वज्जनसभांतून ज्यांना नेहमीं अग्रपूजेचा मान मिळे, असे धोंडशास्त्री हिंदुधर्म मातेपासून तिच्या सहस्रावधि बालकांची ताटातूट करण्यासाठी तेथे अनेक विद्वज्जनांच्या प्रभावळींत अग्रस्थानीं चमकत होते. त्यांना जवरदस्त साह्य वंशपरंपरेच्या हक्काने वेदशास्त्रसंपन्न, धर्माधिकारी व विद्वान् बनलेल्या त्यांच्या नूतन जामातांचे-भग्याशास्त्र्यांचे-होते. भग्याशास्त्र्यांचे अध्ययन जरी रामरक्षा-महिम्न-पुरुषसूक्त-रुद्र व तांत्रिक देवपूजाविधि यापेक्षां जास्त झालेले नव्हते, तरीही त्यांनीं आपल्या आयुष्यांत जो एक पराक्रम गाजविला होता, त्यामुळे त्यांना तत्कालीन विद्वद्वृत्तांत फार मान मिळत होता व निर्मळक्षेत्रीं तर कोणत्याही विद्वज्जनसभेत किंवा कोणत्याही धर्मकार्यांत त्यांना क्षेत्राधिकारी म्हणून अग्रपूजेचा मान मिळत होता. भग्याशास्त्र्यांनीं गाजविलेला पराक्रम एवढाच कीं, ते निर्मळचे इनामदार मार्तंडशास्त्री यांच्या पत्नीच्या मांडीवर दत्तक बसले होते. मार्तंडशास्त्र्यांच्या घरी देवपूजा करून पोट भरणारा हा पुजारी मार्तंडशास्त्र्यांचा दत्तकपुत्र झाला, तो देखील एका अवलेच्या जिवावर ! मार्तंडशास्त्री हेही त्यांच्या अमदानांत धोंडशास्त्र्यांप्रमाणेच विद्वान् म्हणून सर्वत्र गाजलेले होते. मरणसमयीं त्यांचे वय पंचायशीं वर्षांचे होतें. त्यांची तिसरी बायको त्यांच्या वयाच्या वहात्तराव्या वर्षी मृत्युमुखीं पडल्यावर त्यांना अग्निहोत्राच्या सांगतेसाठीं चौथे लग्न करणे प्राप्त झालें. आजूबाजूच्या ब्रह्मवृंदाने त्यांना त्या वेळीं तीव्र विरोध केला; पण त्या विरोधाला त्यांनीं पैसा व विद्वत्ता या दुहेरी बळावर वाजूला साहून एका आठ वर्षांच्या कुमारिकेला वरून वैधव्यपंथ मोकळा करून दिला. आणि आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, त्यांनीं हा विवाह शास्त्राधारानुसार केला ! मार्तंडशास्त्र्यांची ती वधू भग्याच्या नात्यांतील असल्याने तिच्या लग्नानंतर पांच सहा वर्षांनीं ती वयांत आल्यावर भग्याला तिच्या वशिल्याने मार्तंडशास्त्र्यांच्या घरी पुजारी या नात्याने आश्रय मिळाला. भग्याच्या अंगी अर्जवशक्ति जवरदस्त असल्याने तो रूपाने वावळट व बुद्धीने मंद आणि मनाने हलका असतांही मार्तंडशास्त्री व त्यांचे नवे कुटुंब यांची मर्जी संपादन करण्याला त्याला फारसा अवधि लागला नाहीं. थोड्याच दिवसांत भग्याचे प्रस्थ मार्तंडशास्त्र्यांच्या घरांत चांगलेच माजून राहिले व मार्तंडशास्त्र्यांच्या पश्चात् त्यांच्या कुटुंबाने सत्तावीस वर्षे वया-

च्या भग्यालाच दत्तक घेऊन मार्तंडशास्त्र्यांचा वंशवृक्ष वाढीला लावला. तेव्हां-
पासून भग्याचे भग्याशास्त्री बनले. नंतर एका जहागीरदाराच्या मुलीशी त्यांचे
लग्नही झाले. ती बायको मेली म्हणून पुन्हा दुसरें व दुसरी बायकोही मृत्युमुखी
पडली म्हणून त्यांनी तिसरें लग्न रुईशीं करून धोंडशास्त्र्यांच्या सर्वांत धाकट्या
आठ वर्षांच्या सुंदर मुलीशी चौथें लग्न केले होते. ह्या लग्नाच्या वेळीं भग्या-
शास्त्र्यांचें वय अवघे एकूणपन्नास वर्षांचें होतें. आज त्यांच्या लग्नाला सात
वर्षे लोटलीं होतीं.

भग्याशास्त्र्यांच्या व धोंडशास्त्र्यांच्या संवधाविषयीं एक विशेष गोष्ट येथें
सांगायची ती ही कीं, भग्या वयानें बावीस वर्षांचा असतांना धोंडशास्त्र्यांची
सर्वांत मोठी मुलगी जी तेव्हां वयानें आठ वर्षांची होती व जी रूपानें टाकाऊ
असून साधारणपणें वेडगळांतच जमा होती ती त्यांनीं भग्याला द्यावी असा
मार्तंडशास्त्र्यांनीं त्यांना आग्रह केला होता. पण भग्या वयानें मोठा व भिकारी
असून शिवाय एक सामान्य पुजारी म्हणून आपली मुलगी धोंडशास्त्र्यांनीं त्याला
देण्याचें नाकारून तिचें लग्न 'करतलभिक्षा तरुतलवास' अशा एका गरजू विद्वान्
ब्राह्मणाच्या मुलाला दिली होती; पण पुढें तोच भग्या मार्तंडशास्त्र्यांचा दत्तक-
पुत्र होऊन एकदम भग्याशास्त्री व मोठ्या जिद्दीचा धनी होतांच त्याच धोंड-
शास्त्र्यांनीं भग्याशास्त्र्यांच्या वयाच्या एकूणपन्नासाव्या वर्षीं त्यांना आपली
शेवटची सुंदर मुलगी आग्रहानें दिली होती ! भग्या बावीस वर्षांचा अविवाहित
असतांची त्याची स्थिति व शेवटच्या लग्नाच्या वेळची त्याची स्थिति यांत
वयाचा फरक नैसर्गिकच होता, त्यांची ज्ञानलवदुर्विदग्धता पूर्ववत् कायमच होती
व शिवाय त्यांच्या नैतिक वर्तनाच्या बाबतींत दुर्लौकिकाची वरीच भर पडली
होती. असें असतांही धोंडशास्त्र्यांनीं त्यांना त्यांच्या वयाच्या एकूणपन्नासाव्या
वर्षीं आपला जावई केले, तें अर्थात् त्यांच्या अफाट जिद्दीकडे व वंशपरंपरे-
च्या थोरवीकडे पाहून ! ह्या नव्या संबंधामुळे धोंडशास्त्र्यांना भग्याशास्त्र्यांच्या
घरांत फार महत्त्व प्राप्त झालें होतें व भग्याशास्त्र्यांचे वंशपरंपरेचे धर्माधिकार
आणि धोंडशास्त्र्यांची अगाध विद्वत्ता यांचा वेमालूम संगम होऊन त्या सासरे-
जांवयांचें धर्मराज्य त्या टापूंत सुरू झालें होतें.

असे ते धर्मभूति सासरे-जावई आज निर्मळ क्षेत्रीं आचार्यांच्या समाधीसमोर
सनातन हिंदु धर्माचे कट्टे अभिमानी व अधिकारी म्हणून तेथें शुद्धिकार्य करून

हिंदुधर्माचे वैभव वाढवू पहाणाऱ्या प्रगमनशील स्वामी रामानंदांना व त्यांच्या अनुयायांना विरोध करण्यासाठी सज्ज झाले होते. गंगाजी नाईक निर्मळकडे वरोवरच्या ब्राह्मणांसह जाऊन पोचले. ते निर्मळकडे जाण्यासाठी अनर्वाळ्याहून निघाले ते वरोवरच्या ग्रामस्थ मंडळीला आपल्या आगमनाची वार्ता गुप्त राखण्याला सांगून पुढे पाठवून ते चिमाजीअप्पांची वाट पहात निर्मळ गांवी ज्या टेंकडीवर क्षेत्र आहे त्या टेंकडीच्या पायथ्याशी थांबले होते. थोड्याच वेळांत चिमाजीअप्पा सडे घोडा फेंकीत तेथे येऊन पोचतांच उभयतां मिळून पुढील वेत ठरवीत मुद्दाम वेषांतर करून व आपल्या सैनिकांनाही सामान्य शेतकरी वनावयाला लावून गुपचुपपणे टेंकडी चढून क्षेत्राच्या ठिकाणी गेले. क्षेत्रस्थ मंडळीचा शुद्धि-कार्यविषयक धर्माधर्मनिर्णयासंबंधीचा वाद ऐन रंगांत आला होता. रामानंदांच्या पक्षाचे आधिपत्य स्वतः रामानंदांनी पत्करिले होते व प्रतिपक्षाच्या वतीने भय्याशास्त्री आणि थोंडशास्त्री हे दोघेही बोलत होते. भय्याशास्त्र्यांनी बंदो-वस्तासाठी आणविलेले कांहीं गोरे सोजीर रामानंदापार्शी व इतरत्रही उभे होते आणि ते रामानंदांना पकडण्याविषयी भय्याशास्त्र्यांच्या अनुज्ञेची वाट पहात उभे होते. शुद्धिसमारंभांत पावन होऊन पुन्हा हिंदुधर्माचा स्वीकार करण्यासाठी उत्सुक झालेले लोक त्या विद्वजनसभेसभोवार, कांहीं आचार्यांच्या समाधीशेजारी, कांहीं खाली विमल तळ्याच्या कांठी व कांहीं निर्मळ तळ्याच्या कांठी बसले होते. त्या सर्व मंडळीच्या चर्येवर निराशेची छाया पसरलेली दिसत होती. ब्रह्मवृन्दांतील धर्मनिर्णयविषयक वादाला एवढा रंग चढला होता की, त्या भरांत चिमाजीअप्पा व नाईक तेथे केव्हां आले याचीही कोणाला दाद लागली नाही. चिमाजीअप्पांनी आपल्या सैनिकांना मुद्दाम आजूबाजूला दवा धरून बसविल्यामुळे त्यांचीही कोणाला दाद लागली नाही. मराठे सैनिक आपली शस्त्रे लपवून एकेका गोऱ्या सोजिरामागे दोन दोन असे सावधगिरीने उभे राहिले, तेव्हां अनेकांनी त्यांना पाहिले असेल; पण पहाणारांना वाटले की, इतके लोक शुद्ध होण्यासाठी एथे आले आहेत त्यांतलेच हे असतील. ब्रह्मवृन्दांच्या वादाला पकें तोंड लागले आहे असे पाहून चिमाजीअप्पांनी नाइकांना एका बाजूला बोलावून घेऊन दोघेही तशा सामान्य वेषांत त्या गर्दीतून एकेक पाऊल पुढे टाकीत विद्वजनसभेच्या अगदी शेजारी जाऊन उभे राहिले. त्यांच्याकडे तक्रार घेऊन गेलेले सिद्धेश्वरशास्त्री व त्यांचे इतर साथीदार अगोदरच तेथे पोचले होते; पण

त्यांच्याकडेदेखील कोणाचें विशेष लक्ष वेधलें नाहीं व त्यांनींही कांहीं बोभाटा केला नाहीं.

आजच्या वादाचा प्रारंभ तसाच शेवटही दंडेलोंतच व्हावयाचा हें जवळ जवळ ठरल्यासारखेंच होतें. सर्वांचा दांत कोणत्या ना कोणत्या कारणामुळें कां होईना, पण मुख्यतः रामानंदावर होता. पोर्तुगीजांना रामानंद नको होते ते आपल्या धर्मप्रसाराला विरोध करतात म्हणून, धोंडशास्त्र्यांना ते नको होते ते त्यांच्या धडाडीच्या धर्मकार्यामुळें आपलें महत्त्व कमी होऊं लागलें व त्यांच्या पुढारी-पणाखालीं आपल्या प्रतिस्पर्धी ब्राह्मणांना पुढारपणाला अवसर मिळूं लागला म्हणून, भय्याशास्त्र्यांना ते नको होते ते धोंडशास्त्र्यांना नकोत म्हणून व शिवाय त्यांना नानोहरम करण्यानें भय्याशास्त्र्यांची पोर्तुगीजांच्या पदरीं प्रतिष्ठा वाढणार होती म्हणून, आणि इतर वन्याच ब्राह्मणांना ते नको होते आपल्या अंगीं भय्याशास्त्री व धोंडशास्त्री यांच्याविरुद्ध व्र काढण्याची ताकद नाहीं म्हणून ! सुवासिक व सुंदर कमलाच्या मुळाशीं दुर्गेधियुक्त कर्दमाची राड असावी, त्याप्रमाणें तेथे शुद्धि-कार्याला विरोध करण्यासाठीं कंवरा वांधून धांवून आलेल्या सर्व शास्त्रीपंडितांच्या सनातन धर्माभिमानाला जो वहर आलेला दिसत होता, त्याच्या मुळाशीं वैयक्तिक स्वार्थाच्या दुर्गेधिमय कर्दमाची राड झाली होती ! आणि सर्वांत आश्चर्याची व तितकीच मौजेची गोष्ट ही कीं, रामानंद कुठचे कोण याविषयीं तेथे कोणालाच कांहीं माहिती नव्हती. तरी पण एकटे रामानंद कैद झाल्यानें हा वाद सहज मिटण्याजोगा होता. कारण शरिरांतून आत्मा निघून गेल्यावर कलेवराला कसलें महत्त्व ! शुद्धिकार्याला अनुकूल असणाऱ्या ब्राह्मणांचे व शुद्धिकार्यानें पावन होण्यासाठीं तेथे जमलेल्या सहस्रावधि जीवांचे डोळे एकट्या रामानंदाकडे लागून राहिले होते.

पण रामानंदांना इतक्या अनुयायांतून कसें उचलावें हाच अवघड प्रश्न होता. एक तर रामानंदांच्या केंसाला नुसता धक्का लागतांच तेथे भयंकर रक्तपात झाला असता व त्यांत प्रत्यक्ष धोंडशास्त्री, भय्याशास्त्री व त्यांचे अनुयायी यांचीही वाताहात उडाली असती; पण भय्याशास्त्र्यांनीं साह्यार्थ मुद्दाम वसईहून आणविलेल्या गोऱ्या सोजिरांनीं एकतर्फी रक्तपात करून रामानंदांना कैद किंवा ठार करून भय्याशास्त्र्यांच्या पक्षाचें रक्षण केलें असतें असें मानलें, तरी त्या ब्राह्मणांना कांहीं त्याच दिवशीं देशत्याग करून जावयाचें नव्हतें किंवा वाटून

ख्रिस्तीही व्हावयाचें नव्हतें; त्यांचा मग हिंदुसमाजांत कसा पत्ता आला असता ? त्या ब्राह्मणांनीं रामानंद किंवा त्यांचे प्रगमनशील अनुयायी यांचा छळ किंवा वध व तो फिरंग्यांसारख्या अस्पृश्यांहूनही अस्पृश्य गणल्या गेलेल्या गोमांस-भक्षकांच्या हातून करविणें म्हणजे पर्यायानें स्वतःच्या भूदेवत्वाच्या पुरातन रूढिसिद्ध हक्कांना चूड लावण्यासारखें, स्वतःच्या हातानें स्वतःच्या पायांवर दगड पाडून घेण्यासारखें होतें. भय्याशास्त्री एक संपन्न होते; धोंडशास्त्री वरेच सुखी होते; पण सामान्यतः भिक्षुक ब्राह्मण म्हटला कीं, पुरोहितपणाच्या वृत्तीवर त्याचा निर्वाह ! अशा भिक्षुकांचाच धोंडशास्त्री व भय्याशास्त्री यांच्या अनुयायांत मोठा भरणा होता, त्यामुळे आपल्या ब्राह्मणत्वाचा वोज राखण्यासाठीं म्हणून तरी रामानंद व त्यांचे अनुयायी यांना फिरंग्यांच्या हातून शासन करविणें इष्ट नव्हतें. म्हणूनच शक्य तों सामोपचारांनीं सारा कारभार चालला होता. ही धार्मिक वाव तितकी विकोपाला गेलीच तर पेशवे आपले जातभाई असल्यानें आपला पक्ष उचलून धरतील अशीही त्या विरोधी ब्राह्मणांना आशा होती.—नव्हे, निरुपाय तर रामानंद वगैरे लोकांना पकडून आपण पेशव्यांसमोर नेऊं व धर्मवाह्य आचरण केल्यावद्दल त्यांना योग्य शासन करवूं, असाही भय्याशास्त्री व धोंडशास्त्री यांना आत्मविश्वास वाटत होता. त्यांनीं पोर्तुगीजांची मदत घेतली होती ती रामानंदांनीं आरंभिलेले शुद्धिकार्य हाणून पाडून आपल्या मते सनातन हिंदुधर्माची उज्ज्वलता अभंग राखण्यापुरती; एरव्हीं त्यांना पेशवाईअंमल वसई-साष्टी प्रांतांत निर्वेधपणें प्रस्थापित झाला तर तो पाहिजेच होता. असें असूनही भय्याशास्त्री व धोंडशास्त्री यांनीं अँटोनिओच्या ओळखीनें वसईकर फिरंग्यांशीं संधान वांधलें होतें, तें केवळ उगवत्या सूर्याला नमस्कार करावयाची जी जगाची रीत, त्या रीतीला अनुसरून वांधलें होतें. त्यांचें दुवळें मन त्यांना साक्ष देत होतें कीं, फिरंग्यांचे पाय आपल्या प्रांतीं फार खोल रुजले आहेत; त्यांचा निःपात पेशव्यांकडून होणें कदापि शक्य नाही. फिरंग्यांनीं तर सर्व हिंदूंना वाटवून ख्रिस्ती करण्याचा विडाच उचलला आहे. अशा स्थितींत फिरंग्यांशींच गोडी राखून आपले दिवस निभतील तेवढे निभतील !

वराच वेळ उभयपक्षां कंठशोष होऊनही रामानंद आपला शुद्धीकरणाचा विचार सोडावयाला तयार नाहींत असें पाहून धोंडशास्त्री एकदम वर्दळीवर येऊन म्हणाले, “ एकूण स्वामि ! तुम्ही हें अधार्मिक कृत्य करण्याचा हेका सोडावयाला तयार नाहीं ना ? ”

रामानंद निश्चलतेनें उद्गारले, “शास्त्रीबुवा ! मी पुन्हा तुम्हांला सांगतो कों हें कृत्य अधार्मिक नाहीं.”

“काय ? हें कृत्य अधार्मिक नाहीं ? मी एवढा शास्त्री आणि मला तुम्ही ह्या धर्माच्या गोष्टी सांगतां ? बरस ! बोला. शास्त्राधारानें वाटलेल्या लोकांना पळी पळी तीर्थोदक किंवा पंचगव्य पाजून पुन्हा हिंदु धर्मांत घेण्याचा तुम्हीं जो धुमाकूळ मांडला आहे, त्याला शास्त्राधार कुठें आहे तो दाखवा.”

“पण शास्त्रीबुवा ! ख्रिस्ती माणसाच्या स्पर्शानें अपवित्र झालेलें जलप्राशन हिंदूनें चुकून केलें म्हणजे तो वाटला अशाविषयी तरी शास्त्राधार कुठें आहे ?”

“जलप्राशन कसलें घेऊन वसलां ? फिरंग्यांनीं आपलें अन्न व गोमांसाचे तुकडेदेखील हिंदूंच्या तळ्यांत व विहिरींत टाकून हिंदूंना वाटविलें आहे. अशांना तुम्ही कसे पावन करणार ?”

“कवूल ! गोमांसाचे व अन्नाचे तुकडे तळ्या-विहिरींत टाकून त्यांनीं हिंदूंना वाटविलें; पण हे लोक खुषीनें वाटले असें थोडेंच आहे ! इतकेंच काय, पण मी याच्याही पुढें एक पाऊल जाऊन वादासाठीं कवूल करतो कों, यांतले कांहीं लोक वेळीं कसल्या तरी मोहाला बळी पडून अथवा अज्ञानतः खुषीनेंही वाटले असतील; पण त्यांनादेखील जसा खुषीनें हिंदुधर्माचा त्याग करून ख्रिस्ती धर्माचा स्वीकार करतां आला, तसाच पुन्हा ख्रिस्ती धर्माचा त्याग करून हिंदु धर्माचा स्वीकार कां करतां येऊं नये ! धर्म हा भावनेचा व श्रद्धेचा प्रश्न आहे; त्या भावनेला व श्रद्धेला खाण्यापिण्याच्या विशिष्ट देवप्रतीकांच्या उपासनेच्या किंवा वेश-भूषणांच्या रूढिप्रणीत बाह्योपाधी कर्धीच बंधन घालूं शकत नाहींत. आपला हिंदु धर्म हा सान्या जगाचा धर्म असें आपण म्हणतो. आपले शंकराचार्य स्वतःला जगद्गुरु म्हणवितात, मग हे आपले बांधव जगाबाहेरचे थोडेच आहेत ! आणि हिंदु धर्म हा जर खरोखरच विश्वधर्म आहे, तर देशकालपरिस्थितीच्या वणव्यांत सांपडलेल्या हिंदुधर्माच्या संतानांना हिंदुधर्मांत स्थान नाहीं असें म्हणणें माणुसकीला शोभतें तरी का ? शास्त्रीबुवा ! परीस व लोखंड यांतील फरक हाच कों, त्या दोहोंचा संयोग झाल्यानें परिसाचें लोखंड न बनतां लोखंडाचें सोनें होतें.—”

“मला तसल्या वायफळ गप्पा नकोत, शास्त्राधार बोला ! कोणत्या धर्मग्रंथांत तुम्हीं आरंभिलेल्या शुद्धिकार्याला आधार आहे तें सांगा.”

“ पुन्हा तेंच ! शास्त्राधार व ग्रंथाधार ! शास्त्रीबुवा ! शास्त्रग्रंथ कोणी निर्माण केले ? ”

“ शास्त्रग्रंथ कोणी निर्माण केले म्हणजे ? महान् धर्मवेत्त्या ऋषि-मुनींनी— श्रीमदाद्यशंकराचार्यांसारख्या धर्मावतारांनी निर्माण केले. ”

“ नाही.— ”

भय्याशास्त्री मध्येच उसळून म्हणाले, “ तर काय तुमच्यासारख्या धर्मलंड गोसावड्यांनी निर्माण केले ? ”

चिमार्जीअप्पांकडे अर्नाळ्यावर तक्रार घेऊन गेलेल्या लोकांचा पुढारी वृद्ध ब्राह्मण रामानंदांच्या मार्गे उभा होता. त्याला भय्याशास्त्र्यांची लुडबूड ऐकून राग आला. तो तेव्हांच भय्याशास्त्र्यांना तरी कांहीं खरमरीत उत्तर देणार होता; पण तेव्हांत त्याला त्याच्या जवळच्या दुसऱ्या एका ब्राह्मणाने आंवरलें.

रामानंद शांतपणे म्हणाले, “ शास्त्रग्रंथ शंकराचार्यांसारख्या धर्मावतारांनी निर्माण केले खरे; पण त्यांनी तरी ते देशकालपरिस्थितीचा विचार करूनच निर्माण केले नाहीत का ! श्रीमदाद्यशंकराचार्यांनी निवृत्तिपर बौद्ध धर्माचा उच्छेद करून प्रवृत्तिपर हिंदुधर्माचा पुनरुद्धार केला, तो तरी देशकालपरिस्थिति पाहूनच ना ! फार दूर कशाला ! प्राचीन काळीं अनुलोम विवाहांना जें धर्माचें पाठबळ होतें, तें कलियुगांत पाराशरस्मृतीनें हिरावून घेतलें तें तरी देश-काल-परिस्थितीकडे पाहूनच ना ! शास्त्रीबुवा ! धर्म हा समाजधारणेसाठीं असतो; देश-काल-परिस्थित्यनुरूप सत्य, समता, सर्वाभूतीं प्रेम ह्या विश्वधर्माच्या चिरंतन तत्त्वांना वाध न आणतां जुन्या रूढि मोडाव्या लागतात, नव्या रूढि निर्माण कराव्या लागतात व त्यांना समाजांत मान्यता मिळण्यासाठीं धर्माज्ञा असें गंभीर नांव द्यावें लागतें. अशी धर्माज्ञा आज तुम्हीं काढून, चुकून भ्रष्ट झालेल्या लोकांना आपल्या धर्ममाउलीच्या मांडीवर बसविण्याचा आम्ही आचरितों हा सोपा मार्ग धर्मदंड म्हणून तुम्हीं सांगितला, कीं ही पिढी व पुढची पिढीही तुमचाच कित्ता गिरवील. शास्त्रीबुवा ! काळाचा ओघ कसा वहात आहे यावर नजर देऊन आपणासारख्या थोरांनीं इतर समाजवांधवांचें मार्गदर्शक बनलें पाहिजे. असें पहा, सत्य-समता, सर्वाभूतीं प्रेम हा परमेश्वराचा धर्म सृष्टी-तील व्यक्तिमात्राच्या अंतःकरणांत स्वतः परमेश्वरानें लिहिलेला असतो. त्या महत्तम धर्माची अवहेलना करण्याला शिकवणारा तो काय धर्म ! हेंच पहा,

तुम्ही आम्ही ब्राह्मणत्वाचें-जन्मजात ब्राह्मणत्वाचें-एवढें स्तोम साजवून वसतो; पण राम-कृष्णादि ज्या महात्म्यांना आपण परमेश्वर मानून भजतो, ज्या भगवान् श्रीकृष्णांना जगद्गुरु मानून त्यांनीं निरूपिलेल्या गोतेला पांचवा वेद गणून चतुर्वेदांच्या वरोवरीने मान्यता देतो, ते राम-कृष्ण जन्मजात ब्राह्मण थोडेच होते ? नामदेव-तुकारामादि हिंदू संतांना वण हजरत वावा मलंगादि यवन संतांना आपण देवस्वरूप मानून त्यांच्या स्मृतिचिन्हांसमोर भक्तिभावानें मान नमावितो, ते साधुसंत ब्राह्मण थोडेच होते ?—”

पुन्हा भय्याशास्त्र्यांना उकळी फुटली. कारण हजरत वावा मलंगांना परमेश्वर मानून भजणाऱ्या भाविकांपैकीं ते एक होते. ते आवेशानें म्हणाले, “ हं ! स्वामी ! वावा मलंगांचें नांव काढाल तर खबरदार ! ते माझे गुरु आहेत; ते मला वंद्य आहेत.”

“ म्हणूनच मी विचारतो, वावा मलंगांच्या कबरेसमोर झालेला भंडारा जाणून-

ण ‘ठाणें जिल्ह्यांत कल्याणच्या दक्षिणेला दहा मैलांवर मलगड नांवाचा एक डोंगरी किल्ला आहे. डोंगराचा वराच भाग चढून गेल्यावर किल्ल्याखालीं एके ठिकाणीं दाट झाडींत बरीच सपाट जागा लागते. तेथें हजरत वावा मलग या नांवाच्या मुसलमान अवलियाची कबर आहे. येथें दरसाल माघ शुद्ध पौर्णिमेला फारच मोठा उरूस भरतो. ह्या कबरीचा मुजावर ब्राह्मण आहे व येथील उरुसास मुसलमानांप्रमाणें हिंदूही जातात. सुमारे ७०० वर्षांपूर्वी मलगड येथें नळ नांवाचा एक हिंदू राजा राज्य करीत असतां अरवस्तानांतून हाजी अब्दुर्हमान या नांवाचा एक मुसलमान अवलिया येऊन तो मलगडच्या एका भागावर राहू लागला. राजाने त्याच्या साधुत्वाची परीक्षा पाहिली व तो राजाच्या कंसोटीला उतरतांच त्याला हजरत वावा मलग हें नांव राजानें दिलें. तेव्हांपासून तेंच नांव रुढ झाले. गडावर त्या अवलियाच्या कबरीच्या शेजारीं त्याच्या पत्नीचीही कबर आहे. हा किल्ला भराठ्यांच्या ताब्यांत असतांना इंग्रजांनीं जिंकला; पण दोन वर्षांच्या अवधींत इंग्रजांना तो ओकावा लागला. हा त्या अवलियाचा प्रभाव असें पेशव्यांना वाटून त्यांनीं काशीनाथपंत केतकर ह्या ब्राह्मणाच्या हातीं कबरीवर घालण्यासाठीं एक बहुमूल्य वस्त्र पाठविलें. तेव्हांपासून कबरीची व्यवस्था त्या केतकर घराण्याकडे चालू आहे. उरुसाच्या वेळीं येणाऱ्या साधुपुरुषांना व इतर यात्रेकरूंना खिचडीचा शिधा देण्याचें काम तेच करितात’.

घुजून सेवन करणारे तुमच्यासारखे लोक जर भ्रष्ट होत नाहीत, तर फिरंग्यांच्या कावेबाजपणाला फसून अपवित्र जलप्राशन करणारे हिंदु लोक तरी कसे भ्रष्ट होतात ? जसा रोग तसे त्याला औषध; जसा देव तशी त्याची पूजा. जशास तसे ह्या न्यायाशिवाय ह्या जगांत कोणाचा कधीच पत्ता यावयाचा नाही. असे पहा, फिरंग्यांनी हिंदूंना वाटविण्याच्या व छळण्याच्या ज्या अभिनव युक्त्या-शोधून काढल्या, त्यांना त्यांच्या पवित्र धर्मग्रंथांत थोडाच आधार आहे ! ”

“ तुम्हीं ख्रिस्ती लोकांचा धर्मग्रंथ वाचला आहे एकूण ! ” धोंडशास्त्र्यांनी विचारले.

“ होय. मी ख्रिस्ती लोकांचे वायवळ व यवनांचे पवित्र कुराणदेखील नीट समजावून घेतले आहे. ” रामानंद म्हणाले.

“ अब्रह्मण्यम् ! अब्रह्मण्यम् ! ! ” धोंडशास्त्री कळवळ्याने आपल्या कानांवर हात ठेवीत उद्गारले.

“ शान्तं पापं ! शान्तं पापं ! ” भय्याशास्त्री आपल्या सासन्यांचे अनुकरण करीत म्हणाले.

“ भ्रष्टाकार ! भ्रष्टाकार ! ! ” धोंडशास्त्री व भय्याशास्त्री यांच्या सभोवार कोंडी करून वसलेले ब्राह्मण एकदम कोलाहल करू लागले.

धोंडशास्त्री पुन्हा म्हणाले, “ स्वामि ! तुम्हीं यावनी भाषा वदून आपली जिब्या विटाळली व यावनी धर्मग्रंथ पठण करून हृदय विटाळले. अशा अंतर्वाह्य भ्रष्ट झालेल्या माणसाची वाणी श्रवण करणे, त्याचे मुखावलोकन करणे हेदेखील पाप आहे. ” असे म्हणून त्यांनी आपल्या कानांत वोटें घातली व डोळे मिटून घेतले.

भय्याशास्त्र्यांना आतां जास्तच अवसान आले. तेदेखील आपल्या सासन्यांप्रमाणेच कानांवर हात ठेवून डोळे मिटून घेऊन उद्गारले, “ हर ! हर ! अंतर्वाह्य म्लेंच्छमय झालेल्या ह्या जोगड्याने आचार्यांच्या पवित्र समाधीसमोर येऊन भ्रष्टाकार कीं हो केला ! वस्स ! ह्या भ्रष्टाकाराला आळा घातलाच पाहिजे. मी एथला सर्वधर्माधिकारी, आचार्यांचा प्रतिनिधि मी समस्त ब्रह्मवृन्दांना अशी आज्ञा करतो कीं, ह्या वाटग्या स्वामीला कोणीही आपल्या गांवीं आश्रय देऊ नये. धर्मबाबतीत याचा शब्द कोणीही मानू नये. हा ब्राह्मण नव्हे व याचे अनुयायी कोणी असतील तेही ब्राह्मण नव्हेत. त्या सर्वांवर आज बहिष्कार जाहीर करण्यांत

येत आहे. यांनीं आजवर आरंभिलेलें शुद्धिकार्य हिंदुधर्माला संमत नसल्यानें जे लोक अशा शुद्धीकरणद्वारा हिंदुधर्मांत येतील ते आपल्या बेचाळीस पूर्वजांसह रौरव नरकांत पडतील.” ह्या पातकापासून त्यांना स्वतःचा वचाव करावयाचा असेल तर महिम्नाचें पारायण करून निर्मळ तळ्यांत स्नान करून त्यांनीं पावन व्हावें. ‘महेशानां परो देवो, महिम्नो ना परास्तुतिः । अघोरां ना परो मंत्रो । नास्ति तत्त्वं गुरोः परं ॥ दीक्षा दानं तपः तीर्थं ज्ञानं यागादिकाः क्रियाः । महिम्नस्तव पाठस्य कलान्हाह्नन्ति षोडशीम् ॥’ असा महिम्नपठणाचा अगाध महिमा आहे.”

इतक्या गंभीर स्वरूपाचा धर्मविवाद तेथें चालला होता. वेद-ब्राह्मण-उपनिषदें जिव्हाग्रावर नाचविणाऱ्या धोंडशास्त्र्यांनाही रामानंदाच्या युक्तिवादानें चकित करून सोडलें होतें. सहा शास्त्रें अठरा पुराणें ज्यांना पारंगत आहेत असे वरेच ब्रह्मवृन्द तेथें तोंडांत बोटें घालून बसले होते, तरी तेथें भय्याशास्त्र्यांनीं आपला धर्माधिकार अशा विचित्र तऱ्हेनें गाजविण्याला प्रारंभ करतांच व महिम्नाचा आधार देतांच सर्वांना हंसू कोसळल्याशिवाय राहिलें नाहीं.

रामानंदाच्या बाजूला उभा असलेला एक तरुण ब्राह्मण खोंचिकपणानें भय्याशास्त्र्यांना म्हणाला, “भय्याशास्त्री ! धोंडशास्त्र्यांच्या विद्वत्तेला देखील लाजेनें खालीं पहावयाला लावणारा महिम्नाचा आधार घेऊन तुम्हीं सर्वांना जो हा प्रायश्चित्तविधि सांगितला, तो जपून तरी कोणीं काय साध्य करावयाचें ? शुद्धीकरणद्वारा हिंदुधर्मांत येणारे लोक आपल्या बेचाळीस पूर्वजांसह रौरव नरकांत पडतील असें तुम्ही म्हणतां, यांत तुम्ही तुमच्या तोंडानें सनातन हिंदुधर्माची व आपल्या बेचाळीस पूर्वजांची केवढी जवरदस्त निंदा करीत आहां, याची तरी तुम्हांला जाणीव आहे काय ? ”

भय्याशास्त्री जास्त घुश्शांत येऊन त्या तरुण ब्राह्मणाच्या कुत्सित युक्तिवाद-कडे वळेंच दुर्लक्ष्य करून म्हणाले, “वस्स ! मी धर्माधिकारी आहे. ती आज ह्या सर्व पाखंडी ब्राह्मणांवर वहिष्कार जाहीर करीत आहे हें ध्यानीं घेऊन यापुढें समस्त ब्रह्मवृन्दांनीं व हिंदु जनांनीं वर्तावें. मी जगद्गुरु श्रीभच्छंकराचार्यांचा प्रतिनिधि या नात्यानें हा निर्णय देत आहे.—”

रामानंद शांतपणानें मनांतल्या मनांत भय्याशास्त्र्यांच्या अज्ञानाची कींव करून हंसत हंसत उघडपणें म्हणाले, “भय्याशास्त्री ! तुम्ही अशी जगद्गुरुची बदनामी कशाला करतां ? त्यांची योग्यता कुठें व तुमची आमची योग्यता कुठें?—”

“हं, रामानंद ! हा योग्यतेचा प्रश्न काढून तुम्ही माझा उपमर्द कराल तर याद राखा ! तुम्हांला माहीत नसेल तर सांगतो, हे धर्माधिकार वंशपरंपरेनें माझ्या घराण्याकडे चालत आलेले आहेत; धार्मिक वावर्तीत आमच्या वंशातील अधिकारी पुरुषांच्या मुखांतून नवलेला निर्णय सर्व ब्रह्मवृंद शिरसावंद्य मानित आले आहेत. मी माझ्या अधिकारक्षेत्रांत तुमच्यासारख्या उपन्यांचे भलभलते चाळे मुळीच चालूं देणार नाहीं; स्पष्ट सांगतो.”

धोंडशास्त्री मध्येच म्हणाले, “भय्याशास्त्री हे सर्व धर्माधिकारी आहेत. त्यांची धर्माज्ञा प्रत्यक्ष जगद्गुरु शंकराचार्यांच्या आज्ञेप्रमाणे सर्वांनीं शिरोधार्य मानलीच पाहिजे.”

रामानंद किंचित् संतापून म्हणाले, “धोंडशास्त्री ! तुमच्यासारखे विद्वच्छिरोमणिदेखील भय्याशास्त्र्यांसारख्या मूढमति अपंडितांच्या वाचाळतेला दुराग्रहानें आचार्यांच्या आज्ञेइतकी किंमत देऊं लागले तर त्याचा परिणाम काय होईल याची तुम्हांला जाणीव आहे का ?”

“काय परिणाम होईल ?” धोंडशास्त्र्यांनीं आवेशानें दांतओठ खात विचारलें.

“काय परिणाम होईल !” रामानंदांनीं तितक्याच कणखरपणानें उत्तर दिलें, “अशानें तुमच्यासारख्या विद्वानांची योग्यता तर कमी होईलच; पण आचार्यपीठांचीही योग्यता कमी होईल व हिन्दुधर्माच्या खऱ्या कैवाऱ्यांना आचार्यपीठाचें अस्तित्व विसरून स्वयंनिर्णयाच्या तत्त्वावर हिंदुधर्माच्या धारणेची तजवीज करावी लागेल. आचार्यांचीं पीठें आजवर कोणी अभंग राखलों ? आचार्यांचें श्रेष्ठत्व आजवर कोणी जिवंत राखिलें ? भय्याशास्त्र्यांसारख्यांच्या विद्वान् पूर्वजांचे धर्माधिकार आजवर मान्यतापूर्वक कोणी रक्षण केले ? आम्हीं खऱ्या कळकळीच्या हिंदूंनीं. मूर्तिकेची मूर्ति बनवून तिची पूजाअर्चा करून तिला देवपणा प्राप्त करून देणाऱ्या भाविकांनाच जर ती मूर्ति जाचू लागली, व देवपणाच्या कसोटीला उतरेनाशी झाली, तर त्या मूर्तीला मातीमोल मानून सोडून टाकण्याचें सामर्थ्य त्या मूर्तीच्या उपासकांच्या अंगी असतें; त्याप्रमाणेंच हिंदुधर्मधारणेसाठीं निर्माण झालेल्या आचार्यपीठांचा व धर्माधिकाऱ्यांचा जर धर्मविध्वंसाकडे व हिंदुधर्माच्या खऱ्या अनुयायांना गांजण्याकडे दुरुपयोग होऊं लागला, तर माझ्यासारख्या खऱ्या हिन्दुधर्माभिमान्यांना हिन्दुधर्मावर घाला घालणाऱ्या परशूचें पारिपत्य करण्यापूर्वी ह्या हिंदुधर्मकंटक धर्माभिमान्यांवर व

त्यांना नसत्या मान्यतेला चढविणाऱ्या आचार्यपीठांवरच 'मूले कुठारः' या न्यायानें हल्ला चढवावा लागेल."

"काय ? आचार्यांच्या पीठांची देखील निंदा ? आणि ती माझ्यासारख्या धर्माधिकाऱ्यासमोर ? वस्स !—"

भग्याशास्त्र्यांना तोंडचें वाक्य पुरें करूं न देतां रामानंदांच्या मार्गे उभा असलेला वृद्ध ब्राह्मण अनावर क्रोधाविष्ट होऊन एखाद्या खवळलेल्या वाघासारखा पुढें होऊन उद्गारला, "कसला रे तूं धर्माधिकारी ! देवपूजा करून घंटा बडविण्यांत तुझा सारा जन्म गेला, रामरक्षा-महिम्न-पुरुषसूक्तदेखील तुला धड म्हणतां येत नाहीं, धर्मशास्त्र कशाशीं खातात हेंदेखील तुला माहीत नाहीं, असला अडणीवरचा शंख तूं आयत्या विळांत नागोवासा मार्तंडशास्त्र्यांच्या भोळ्या विधवेला भुरळ पाडून तिच्या मांडीवर वसून वैभवशिखराला पोचलास, म्हणजे मोठेंच शतकृत्य केलेंस कीं नाहीं ? आणि तेवढ्यावर तूं धर्माधिकार गाजवूं पहातोस, तुला लाज नाहीं वाटत ? तुला धर्माधिकारी मानण्याचें दूरच राहो, मी तर म्हणतो कीं, तूं ब्राह्मणदेखील नसून चांडाळ आहेस. तुझ्या वावदूकपणाच्या वडवडीला धर्माज्ञा मानून हातचें पवित्र शुद्धिकार्य सोडून देण्याला येथें जमलेले सारे लोक मेलेल्या मातेचें दूध प्यालेले आहेत अशी तुझी कल्पना आहे काय ? वस्स ! आम्ही शुद्धिकार्य करणार; आम्हांला कोण कसा अडथळा करतो तें पाहूं दे. याद राखून ठेवा, जे कोणी आम्हांला विरोध करावयाला पुढें येतील, त्यांना आचार्यांच्या समाधीपुढें मोक्ष मिळेल."

त्या वृद्ध ब्राह्मणाचे सडेतोड बोल ऐकून सर्वांनाच मोठा अचंबा वाटला. भग्याशास्त्री म्हणजे केवढी जबरदस्त असामी ! तेथल्या ब्रह्मवृदांत त्यांचा अग्रपूजेचा मान ! त्यांची अशी संभावना झाल्यावर इतरांची तेथें काय प्रतिष्ठा ! त्यांतूनही भग्याशास्त्र्यांच्या बाजूच्या इतर ब्राह्मणांनीं उसनें अवसान आणून कोलाहल करण्याला कमी केलें नसतें. पण रामानंदांच्या बाजूची मंडळी बरीच जोमांत असलेली त्यांना आढळली, व तेथें शुद्ध होण्यासाठीं एकत्र झालेले हजारों अपवादभ्रष्ट हिंदुजनही रामानंदांच्या बाजूनेच कोणत्याही प्रसंगाला तोंड देण्याला तयार असल्याचें त्यांना स्पष्ट दिसून आलें, तेव्हा त्यांनीं हळुहळू मार्गे पाय घेण्याला प्रारंभ केला. कांहीं ब्राह्मण पट्टीचे भित्ते होते, ते मुकाट्यानें मागच्या पायीं मार्गे पसार होऊं लागले; कांहीं अंमळ कमी भित्ते होते, ते धोंड-

शास्त्र्यांच्या कानाशी लागून 'शास्त्रीबुवा ! अशा वेळीं अतिप्रसंग करण्यांत अर्थ नाही. येथें धर्मलंडांचाच जमाव मोठा आहे, त्यांच्यासमोर आपणांसारख्यांची अशी अप्रतिष्ठा झालेली पहाणें आम्हांला इष्ट वाटत नाही. तुम्ही भय्याशास्त्र्यांना तूर्त गप्प रहावयाला सांगा. आपण रामाजी महादेव सुभेदारांच्या वशिल्यानं पेशव्यांकडे फिर्याद घेऊन जाऊं; मग ते ह्या रामानंदांचें व त्यांच्या हस्तकांचें खासें पारिपत्य करतील' अशी पोक्त सल्ला देऊं लागले.

तोच इकडे भय्याशास्त्र्यांनीं चिडून सभोंवारच्या पोर्तुगीज शिपायांना आज्ञा केली, " तो स्वामी, त्याचा कैवारी तो थेरडा व त्यांचे इतर हस्तक ह्या सर्वांना एकदम कैद करून वसईला घेऊन चला."

चिमाजीअप्पा वगैरे मंडळी तेथें जरी गुप्त रूपानें उभी होती, तरी ज्यांच्या शब्दाला मान देऊन ती मंडळी तेथें आली होती, त्यांनीं त्या मंडळीच्या आगमनाची गुप्त वार्ता कित्तिएकांच्या कानांत सांगितली होती व ती कणोंपकर्णीं षट्कर्णीं होतां होतां रामानंदांच्या वाजूचे सारे ब्राह्मण आणि पावन ढोण्यासाठीं तेथें आलेले सर्व लोक यांना कळली होती. त्यामुळें त्या सर्व लोकांच्या अंगीं नवचैतन्य उत्पन्न होऊन ते उत्साहभरानें भय्याशास्त्र्यांच्या पक्षाची खोड मोडण्याला आतुर झाले होते. रामानंद व इतर मंडळी यांना कैद करण्याचा हुकूम भय्याशास्त्र्यांच्या तोंडून सुटलेला ऐकतांच ते लोक एकदम उठून उभे राहिले. प्रत्येक गोऱ्या सोजिरामागें एकेक मराठा शिपायी उभा होताच; ते सर्वजण चिमाजीअप्पा व गंगाजी नाईक यांच्या तोंडाकडे पाहून हुकुमाची अपेक्षा करूं लागले. त्याच क्षणाला गोरे सोजीर भय्याशास्त्र्यांच्या हुकुमाप्रमाणें रामानंद व त्यांचे अनुयायी यांना कैद करण्यासाठीं पुढें पाऊल टाकूं लागतांच चिमाजीअप्पा व गंगाजी नाईक यांनीं आपल्या सैनिकांना नुसती डोक्यांनीं गूण केली मात्र, त्यावरोवर मराठे शिपायांनीं एकेका गोऱ्या सोजिराच्या मानगुटीला धरून दरडावून बजावले, " खबरदार ! पुढें पाऊल टाकशील तर इथल्या इथें तुझी गर्दन छाटली जाईल !"

तो आकस्मिक प्रकार पाहून तर भय्याशास्त्री, धोंडशास्त्री वगैरे मंडळीचें धावें दणाणून गेलें. धोंडशास्त्री एकदम नरम येऊन सामोपचाराची भाषा बोलूं लागले, " रामानंद ! मी एक तोड सुचवितों, ती तुम्हीं सौजन्यानं मान्य केल्यास हा

अतिप्रसंग टळू शकेल. आपण अर्नाळ्यावर चिमाजीअप्पा पेशव्यांना जाऊन भेटू व त्यांच्या मध्यस्थीने ह्या वादाचा निकाल करू.”

लगेच चिमाजीअप्पा पुढे होऊन म्हणाले, “ मग त्यासाठी अर्नाळ्याला जाण्याचे कारण नाही; हे चिमाजीअप्पा एथे हजर आहेत. आम्हीं सर्व वाद-विवाद ऐकला आहे व सर्व गोष्टी प्रत्यक्ष पाहिल्या आहेत; त्यांवरून असा निकाल देतो की, स्वामींनी चालविलेले धर्मकार्य आम्हांला पूर्णपणे संमत आहे व त्यांना ज्यांनी ज्यांनी विरोध आरंभिला आहे, त्यांना त्यांना शासन होणे अवश्य आहे.” लगेच चिमाजीअप्पांनी गंगाजी नाइकांकडे वळून आज्ञा केली, “ नाईक ! भय्याशास्त्र्याला व धोंडशास्त्र्यांना आतांच्या आतां कैद करा.” ते तसेच सर्व मराठा शिपायांना अनुलक्षून उद्गारले, “ दरोबस्त गोऱ्या शिपायांना पकडा.”

चिमाजीअप्पांची आज्ञा होण्याचा अवकाश, लगेच त्या आज्ञेची अंमल-बजावणी मुरू झाली. भय्याशास्त्री व धोंडशास्त्री यांच्या सभोंवार मराठे शिपायांचा गराडा पडलेला पहातांच त्यांच्या बाजूचे इतर ब्राह्मण धांवत चिमाजीअप्पांपाशीं येऊन त्यांच्या पायांवर लोटांगणे घालून क्षमा मागू लागले; पण चिमाजीअप्पांचे लक्ष्य त्या वेळीं गोऱ्या सोजिरांकडे वेधलेले होते. ते लोक मराठ्यांशीं लढण्याला उद्युक्त झालेले पहातांच चिमाजीअप्पांनी आपल्या सैनिकांना दुसरी आज्ञा सोडली, “ जे सोजीर खुषीने स्वाधीन व्हावयाला तयार नसतील त्यांचीं मुंडकीं छाटून टाका.”

चिमाजीअप्पांच्या आज्ञेसरशीं दहावारा सोजिरांचीं मुंडकीं धडावेगळीं होतांच वाकीचे सोजीर तेथून पळ काढू लागलेले पाहून चिमाजीअप्पांनी पुन्हा आपल्या सैनिकांना आज्ञा केली, “ जे सोजीर पळत असतील त्यांना वेलाशक ठार करा.”

मराठे सैनिकांचा जमाव गोऱ्या सोजिरांच्या मानाने वराच असल्याने व इतर लोकांचेही मराठे सैनिकांना पूर्ण पाठवळ असल्याने गोऱ्या सोजिरांना लडतांही येईना व पळतांही येईना. पळावे तरी मरावे व लडावे तरीही मरावे, अशा प्राणांतिक पंचांत सांपडल्यामुळे त्यांना मराठे सैनिकांच्या स्वाधीन होण्याशिवाय गत्यंतरच उरले नाही. सुमारे पाव घटकेंत स्थिरस्थावर होऊन सर्व गोरे सोजीर अल्लाच्या गाई वतून चिमाजीअप्पांना शरण आले. त्या दरम्यान भय्याशास्त्र्यां-

च्या बाजूची मंडळी पळ काढण्याच्या खटपटीत होती. पण गंगाजी नाईक त्यांना थोडेच पळ देतात ! त्यांनी भय्याशास्त्री व धोंडशास्त्री यांसह सर्वांना आपल्या शिपायांकरवी कोंडून चिमाजीअप्पांसमोर उभे केले. चिमाजीअप्पांनी आपल्या सैनिकांना वंदीवान सोजिरांवर खडा पहारा ठेवावयाला सांगून प्रथम रामानंदांना वाजूला घेतले व त्यांच्या पायांवर मस्तक ठेवून विनम्र भावनेने त्यांना म्हटले, “स्वामि ! आपले दर्शन झाले, आम्ही धन्य झालो. आपणाला भेटण्याची आमची फार दिवसांची इच्छा होती; ती पूर्ण होण्याचा योग हा असा होता. आपण आरंभिलेले कार्य अत्यंत स्तुत्य आहे व त्याला आमचा पूर्ण पाठिंबा आहे. आपल्या कार्यात ज्यांनी ज्यांनी विघ्ने आणली, त्यांचे त्यांचे यथायोग्य शासन होईलच. तूर्त आपला मार्ग निष्कंटक झाला आहे, आतां आपण निर्वेधपणे आजचे शुद्धिकार्य करावे.” लगेच त्यांनी आपल्या एका सैनिकाकडून तेथल्या जनसंमदीत दंडी पिटविली, “श्रीमंत पेशवे सरकारांची रामानंदस्वामींनी आरंभिलेल्या पवित्र शुद्धिकार्याला पूर्ण संमति असून जे लोक शुद्ध होऊन हिंदुधर्माचा यथाविधि स्वीकार करतील, त्यांच्या व त्यांच्या परिवाराच्या योगक्षेमाची हमी श्रीमंत पेशवेसरकार आनंदाने आपल्या शिरावर घेत आहेत. त्याप्रमाणेच जे कोणी ह्या शुद्धिकार्याला विरोध करतील त्यांना—ते मग ब्राह्मण असोत किंवा कोणीही असोत—सरकारांतून कठोर शासन करण्यांत येईल.”

रामानंद सद्गदित कंठाने चिमाजीअप्पांना आशीर्वाद देऊन हळूच म्हणाले, “श्रीमंत ! घेतल्या सोंगाची वतावणी यथायोग्य करण्यासाठी मला आपला नमस्कार स्वीकारून आपणाला आशीर्वाद द्यावा लागत आहे; पण त्याला इलाज नाही. वास्तविक माझी योग्यता आपणाला आशीर्वाद देण्याची नसून आपला आज्ञाधारक सेवक या नात्याने आपली सेवा करण्याच्या योग्यतेचा माणूस मी आहे.” तोंच सिद्धेश्वरशास्त्री जवळ आलेले पाहून रामानंदांनी आपले भाषण आंवरते घेऊन समारोप केला. “तूर्त आपणाला मी आशीर्वाद दिला तो आपणाहून जास्त वयाचा आपला हितचिंतक ब्राह्मण या वडीलधान्याच्या नात्याने दिला असे आपण समजावे.”

“स्वामि ! आम्हांला आपल्या संदिग्ध वोलण्याचा अर्थ कळला नाही !” चिमाजीअप्पा हात जोडून उद्गारले. ते खरोखरच रामानंद ही व्यक्ति खरी कोण याविषयी बुचकळ्यांत पडले होते.

प्रकरण वारावें

हें कारस्थान कोणाचें ?

हुतक्यांत रामानंदांच्या वाजूचे आणखी ब्राह्मण सिद्धेश्वरशास्त्र्यांच्या मागोमाग रामानंदांसभोंवार जमा झाले; त्यांच्या मागोमाग आपल्या मायधर्मांत पुन्हा प्रविष्ट होण्यासाठीं भुकेलेली सहस्रावधि जनता चिमाजीअप्पा व रामानंद यांच्या नांवाचा जयजयकार करीत त्यांच्यासभोंवार जमूं लागली; तेव्हां त्या सर्वांना सिद्धेश्वरशास्त्र्यांकरवीं विमल तळ्यावर जाऊन स्नान करून निर्मळ तळ्यासभोंवार एकत्र जमण्याला सांगून स्नानाचा संकल्प सांगण्यासाठीं सिद्धेश्वरशास्त्र्यांना तिकडे पाठविलें व स्वतः शुद्धीकरणाच्या पुढील तयारीसाठीं निर्मळ तळ्यावर स्नानाला जातां जातां चिमाजीअप्पांना म्हटलें, “श्रीमंत ! आतां मी माझ्या विहित कार्याला लागतो. हें कार्य आटोपल्यावर मनमोकळेपणानें वोलवायाला आपणाला भरपूर अवसर आहे. तूर्त आपणाला एवढीच विनंति करावयाची कीं, आपण अपराधी जनांना शासन करतांना देशकालपरिस्थितीचा विचार विशेष आस्थेवाईकपणानें करावा. आपल्याला राजकारणाच्या दृष्टीनें जे गुन्हेगारसे आढळतील त्यांना आपण कितीही जबर शासन केलें तरी तें क्षम्यच ठरेल; पण धर्मकारणीं विरोध करणाऱ्या लोकांची कींव करावी. आपण धर्मवीर आहां एवढी त्यांची येथवरच्या प्रकारावरून खात्री झालाच आहे. त्यांचें अवसान किती अल्प आहे हेंही आपल्या निदर्शनाला आलेंच आहे. त्यावरून अशा कोत्या बुद्धीच्या अंधपरंपरेच्या दुवळ्या दासांना क्षमा हें शासन पुरेंसें होईल असें मला वाटतें.”

एवढें वोलून रामानंद स्नानाला निघून गेले. त्यांच्या उपदेशावरून काय बोध घ्यावयाचा तो घेऊन चिमाजीअप्पा आचार्यांच्या समाधीचें दर्शन घेण्यासाठीं तिकडे वळले. जातांना त्यांनीं नाइकांना आज्ञा केली, “नाईक ! तुमच्या ताब्यांतील गुन्हेगारांना घेऊन समाधीकडे या. त्या परमपवित्र जागींच त्यांचा न्याय होणें उचित आहे.”

नाइकांनीं भय्याशास्त्री व धोंडशास्त्री यांना आचार्यांच्या समार्धांत चिमाजीअप्पांसमोर आणलें, तेव्हां दोघांचाही नूर पालटून अगदीं मलूल झाला होता. चिमाजीअप्पांचा कर्डा अंमल पाहून त्या दोघांनाही वाटूं लागलें होतें कीं, आतां

आपली धडगत नाही. तरीही धोंडशास्त्री मनांतल्या मनांत ह्या दिव्यांतून पार पडण्याला कोणती युक्ति योजावी याविषयी विचार करीतच होते. चिमाजी-अप्पांनी ते दोघे समाधिमंदिरांत प्रविष्ट होतांच त्यांना उत्थापन दिलें व नमस्कार केला. त्यावरून धोंडशास्त्र्यांना आशा वाटूं लागली कीं, आपणाविषयी श्रीमंतांच्या मनांत अजूनही आदर वसत आहे, तो आपणाला फलदायी होईल.

“शास्त्रीबुवा !” चिमाजीअप्पा धोंडशास्त्र्यांना म्हणाले, “आम्ही इतके दिवस तुमच्या विद्वत्तेचा लौकिक ऐकत होतो व तुमच्या सौजन्यावरही आमचा दांडगा भरंवसा होता; पण आज प्रत्यक्ष प्रत्यय आला तो असा कीं, ‘दुरून डोंगर साजरे’ !”

धोंडशास्त्री म्हणाले, “श्रीमंतांच्या बोलण्यांतील गूढ आशय माझ्या ध्यानीं आला; पण श्रीमंत ऐकून ध्यावयाला तयार असतील तर मलाही माझी वाजू श्रीमंतांसमोर मांडावयाची आहे.”

“तुम्हांला काय बोलावयाचें तें बोला; खुशाल मोकळ्या मनानें बोला. अजूनही तुमच्या वयाविषयी व विद्वत्तेविषयी आमच्या मनांत आदर वसत आहे आणि म्हणूनच आमच्या दृष्टीनें जरी तुम्ही अपराधी आहां, तरी तुमचें म्हणणें शांतपणें ऐकून घेण्यासाठींच आम्हीं तुम्हांला सुदाम वाजूला बोलावून घेतलें आहे. असें पहा, आपण ब्राह्मण पडलों.—”

“वस्स ! वस्स ! तीच मुद्द्याची पहिली गोष्ट मीदेखील बोलणार होतो. आपण नू मी दोघेही ब्राह्मण पडलों. परमेश्वरकृपेनें पेशवाईपद आपल्या थोर भट वंशाकडे आलें, तेव्हां माझ्या अंगावर खरोखर सूठभर मांस वाढलें. ब्राह्मण पेशवे झाले, आतां ब्राह्मण जातीची सर्वांगीण उन्नति व्हावयाला कसलीही आडकाठी नाही असें पाहून मला तेव्हां जो आनंद झाला तो गगनांत मावेना; पण श्रीमंत ! फोत्या बुद्धीचे इतर ब्राह्मण आपणाकडे काय किंवा आमच्याकडे काय, किती अनुदार दृष्टीनें पहातात याचा आपण आजवर कधीं विचार केला आहे काय ? माझे म्हणणें कीं, देवदयेनें ब्राह्मणांच्या हातीं मराठशाहीचीं सारीं सूत्रें आलीं, तीं ब्राह्मणशाही सर्व ब्राह्मणांनीं एकजुटीनें व निःपक्षपातानें गाजवून अखिल भारतवर्षांत ब्राह्मणपादशाही स्थापून काशीपासून रामेश्वरापर्यंत गोब्राह्मण-रक्षण करून प्रजाजनांना सुखी करावें. पण इतर ब्राह्मणांच्या तें गांवीं नाही. आपले राजकारणांतील वाद विचारांत घेऊन ह्या ब्राह्मणांनीं आमच्यावर सूड-

घेण्याची बुद्धि धरावी, आमचा पाणउतारा करावा, आम्हांला अपंक्त ठेवण्यापर्यंत मजल आणावी, हें श्रीमंत ! आपणाला तरी रुचतें का ? ”

“ हीच तुमची तक्रार ना ? ”

“ आणखीही तक्रार आहे. पण आपण मुद्द्याला धरून बोलू. प्रथम मला माझ्या प्रश्नाचें उत्तर पाहिजे आहे. आपल्या जातीतील माझ्यासारख्या विद्वान् ब्राह्मणाचा असा अपमान झालेला आपणाला मानवतो का ? अशानें ब्राह्मणां-ब्राह्मणांतच नसती तेढ उत्पन्न होऊन त्यामुळें पेशव्यांनीं आरंभिलेल्या हिंदवी-साम्राज्याच्या जगड्व्याळ महत्कार्याला अपाय पोचत नाही का ? ”

“ तुमची इच्छा मला कळली. ही खरोखरच सदिच्छा आहे; पण खरें सांगावयाचें तर आम्ही तुमच्यापुरतेंच बोलतो तुमची वर्तणूकच तुम्हां आम्हां सर्वांच्या ह्या सदिच्छेला मारक होत आहे. सान्या हिन्दु रयतेला सुखी करण्या-साठी ब्राह्मणशाही स्थापन करण्याची महत्त्वाकांक्षा धरावयाची; आणि सान्या रयतेला समता न्यायानें वागविणें तर दूरच राहो; पण खुद्द ब्राह्मणांतील पोटजातीं-तही नसते भेद माजवून एकमेकांनीं एकमेकांना कोंपरखळ्या मारावयाच्या, याला तुम्ही समंजसपणा म्हणाल का ? ”

“ इतका समंजसपणा सर्व ब्राह्मणांच्या अंगी असता तर ह्या थराला गोष्टी आल्याच नसत्या.”

“ वरें; असल्या क्षुल्लक वादाच्या भरीं पडून तुम्ही शुद्धिकार्याला अडथळे उत्पन्न करूं लागला, तर याचे परिणाम काय होतील ? ”

“ काय होतील ? ”

“ आपण सर्व हिंदुसमाजाची सहानुभूति गमावून बसूं व देशाबरोबर आमच्याही वांट्याला विटंबना येईल. ब्राह्मणवर्ग हा हिंदुसमाजाचा प्रमुख शास्ता, तो समाजच इतर हिंदुसमाजाविषयीं इतका बेफिकीर राहूं लागून ‘आम्हांला काय त्याचें’ असें म्हणूं लागला, कीं ब्राह्मणेतर हिंदुसमाजही ‘ब्राह्मणशाही तरो किंवा मरो; आम्हांला काय त्याचें’ अशा बेफिकीर वृत्तीनें वागू लागेल. ‘ब्राह्मणसमाज हा बुद्धिवलानें व ज्ञानवलानें हिंदुसमाजांत सर्वश्रेष्ठ असल्यानें हिंदुसमाजाचे काय किंवा शत्रुसमाजांचे काय, सदैव ब्राह्मणसमाजाच्या हालचालींकडे डोळे लागलेले असतात. ब्राह्मणसमाज हा हिंदुसमाजरूपी विराट् पुरुषाचा आत्मा समजला जातो. देहाशिवाय आत्म्याला वसतिस्थान नाही व आत्म्याशिवाय देहाला चैतन्य

नाहीं. देह व आत्मा यांचा असा ब्रेवनाव झालेला शत्रूंना दिसला रे दिसला की ते त्या चैतन्यहीन कलेवराचे लचक्रे तोडण्याला तत्पर असतात. हेंच पहा, तुम्हीं सर्व ब्राह्मणांनीं मिळून वऱ्याच दिवसांपासून ह्या प्रांतीं चालत आलेली शुद्धीची चळवळ* जर एकमतानें व आत्मीय भावनेनें जोमांत चालविली असती, तर आजला ख्रिस्ती समाजाची एवढी प्रचंड वाढ व हिंदुसमाजाची प्रचंड हानि झालेली दिसते, ती झाली असती का !”

“ मग ही हानि काय आम्हीं केली ? ”

“ नाहींतर दुसऱ्या कोणीं केली ! शास्त्रीबुवा ! तुमच्यासारखे सुज्ञ लोकाग्रणीच जर स्वजनांचें पारिपत्य करण्यासाठीं शत्रूच्या ओंजळीनें पाणी पिऊं लागले, शत्रूला

* मराठ्यांनीं वसईच्या राजकारणांत लक्ष्य घालण्यापूर्वीं सुमारे पावणेदोनशें ते दोनशें वर्षांपासून त्या भागांतील तत्कालीन ब्राह्मणांनीं वाटलेल्या लोकांना परत स्वधर्मांत घेण्याचे अनेक प्रयत्न केले. ‘अशा लोकांना आपल्या पिढीजाद धर्मांत येण्यावद्दल ते उपदेश करीत. इतकेंच नव्हे तर गोकुळाष्टमी वगैरेंसारख्या मोठ्या मेऱ्यांच्या दिवशीं वाटलेल्या लोकांना समुद्र अगर गंगास्नान (तीर्थस्नान) घालून शुद्ध करून घेत. अशा पवित्र दिवशीं गंगास्नान केल्यानें सर्व पातकांचें जसे क्षालन होतें, तसें ख्रिस्ती धर्म स्वीकारून व्हावयाचें नाहीं, असा शास्त्राधार ते लोकांना दाखवीत. त्यामुळे पात्र्यांचें पित्त खवळून जाई. ब्राह्मणांची ही युक्ति पाहून त्यांचा हा उद्योग बंद पाडण्यासाठीं ठाणें—वसई—मुंबई अशा ठिकाणच्या खाड्यांच्या व समुद्राच्या कांठीं ख्रिस्त्यांनीं खांवावर सर्वत्र क्रूस रोंवून ठेविले होते. तेव्हां क्रूस रोंविलेला नसेल अशा ठिकाणीं जाऊन ब्राह्मण आपला मेळा भरवीत. शेवटीं ख्रिस्त्यांच्या जाचाला त्रासून ब्राह्मणांनीं वसईनजीक रानांत एक तलाव पाहिला आणि तेथें कांहीं दिवस शुद्धीकरण गुप्तपणें चालविलें. हें ठिकाण उघडकीला आल्यावर पोर्तुगीज शिपायांनीं ब्राह्मणांवर हल्ला करून त्यांना तेथून हुसकून दिलें. त्यावेळीं एक वैरागी एकदां ख्रिस्ती होऊन पुन्हा हिंदु झालेला निर्भयपणें फौजेसमोर एकटाच उभा राहिला. तेव्हां तर त्या ख्रिस्त्यांचें पित्त जास्तच खवळून त्यांनीं त्या जागेचा विध्वंस केला आणि गाईं मारून त्यांचें मांस व रक्त तलावांत व वाजूला शिंपडून ती जागा वाटवून टाकली. (ऑगस्ट ३० सन १५६४)’.—ब्रिटिश रियासत, पूर्वार्ध.

गौरवानें बोलावून आणून आपल्या घरांत घालूं लागले, तर इतरांना तरी हंसण्यांत काय अर्थ आहे ? आणि एवढा स्वजनद्रोह साधून मिळवावयाचें काय तर ईर्ष्या ! तुम्ही असें पहा, कांहीं मूढमति ब्राह्मणांनीं तुम्हांला किंचित् हीन लेखतांच तुमच्या अंगाचा जर एवढा भडका झाला, तर इतक्या हिंदुजनांना हिंदुधर्ममंदिराचें महाद्वार तुम्ही वंद करूं लागल्यावर त्या हिंदुजनांचा किती भडका व्हावा ! दुसरें असें कां, आपल्या फिरंगी शत्रूंनीं बलात्कारानें स्वतःच्या धर्मानुयायांचे संख्याबल वाढविलें, ही हिंदुसमाजाला लागलेली गळती आपण जर तितक्याच झपाट्यानें थांबविली नाहीं तर हिंदुधर्म तरी जाग्यावर राहिल का ? हिंदुधर्मावरील हें महान् अरिष्ट सर्व हिंदूंनीं एकजुटीनें निवारलें पाहिजे व तें निवारण्याची जबाबदारी सर्वांत जास्त ब्राह्मणसमाजावर आहे. ती जबाबदारी थोर मनानें व दूरदर्शीपणानें पार पाडण्याचें सोडून तुम्ही ब्राह्मणां ब्राह्मणांतच नसती चुरस माजवूं लागलां म्हणजे प्रत्यक्षतः हिंदवीचा उच्छेद तुम्हींच आरंभिला असें होत नाहीं का ? ”

“ एकूण श्रीमंतांना आमच्या मानापमानाची कांहींच पर्वा वाटत नाहीं म्हणावयाची ! पेशवेसरकार आमचेच ब्राह्मण आहेत, त्यांच्यापार्शी आमच्या गान्हाण्यांची योग्य दाद लागेल व आज इतकी वर्षे अंधारांत खितपत पडलेल्या आमच्या ब्राह्मण जातीला राज्यकर्तेपणाचें नववैभव प्राप्त झाल्यामुळे आमची जात राजकीय-सामाजिक-धार्मिक अशा सर्व बाजूंनीं परम श्रेष्ठत्व पावूं लागेल अशी जी आम्हांला वळकट आशा होती ती फुकटच ! ”

“ पुन्हा तेंच ! शास्त्रीबुवा ! आम्हांला तुमच्या ह्या जातिदुरभिमानाबद्दल तुमची कीव येते. तुम्हांला तुमच्या एकट्याचा किंवा फारतर आपल्या जातीचा तेवढा स्वार्थ दिसतो; पण इतकी संकुचित दृष्टि ठेवून कोणाही राज्यकर्त्याचा कर्घाही पला यावयाचा नाहीं. ज्या सदोष राज्यपद्धतीबद्दल तुम्ही-आम्ही मुसलमानांना व फिरंग्यांना नांवें ठेवतो आणि त्यांना विरोध करतो, त्याच सदोष राज्यपद्धतीचा आम्हीं अवलंब करावा असें तुम्ही तरी कसें म्हणतां ? खरें सांगावयाचें तर अशा फाजील ज्ञातिनिष्ठ माणसांना गुन्हेगार समजून आम्हीं शासन केलें पाहिजे. तसें तुमच्या बाबतींत करण्याचा जरी आमचा इरादा नाहीं, तरी तुम्हांला एवढें मात्र निखून सांगणें आहे कीं, तुम्हीं पेशव्यांपासून असल्या हिणकस स्वार्थाची अपेक्षा कर्घाच करूं नका. स्पष्टच

सांगवयाचें तर पेशवे छत्रपतींच्या राज्यांत जबाबदारीच्या अधिकारपदावर आरूढ झाले, तेव्हांच ते पंथभेदातीत ठरले. त्यांनीं पक्षपातात्मक स्वजाति-निष्ठा तेव्हांच सोडली व कर्तव्यनिष्ठेची कांस धरली. पेशवे तेव्हांपासून केवळ ब्राह्मण जातीचे किंवा चित्पावनांचे उरले नाहींत, ते साऱ्या रयतेचे झाले. त्यांना ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्र सारे सारखेच. पेशवे आपल्या जातीचे म्हणून चित्पावन जर चढेलपणानें वागूं लागतील, तर त्यांनादेखील शासन करण्याला पेशवे कचरणार नाहींत. यावरून तुम्हीं काय उमजावयाचें तें उमजावें व त्याप्रमाणें वागावें असें आमचें तुम्हांला सांगणें आहे.”

“ एकूण पेशवाईचा आत्यंतिक अभिमान आजवर धरण्यांत आम्हीं मोठी चूकच केली म्हणावयाची ! ”

“ असले अभिमानी पेशव्यांना नको आहेत. कारण त्यांचा अभिमान पेशव्यांची वदनामी व देशाची हानि करण्याला कारण होत आहे.”

“ ठीक आहे ! ” धोंडशास्त्री दोन दीर्घ उसासे सोडून उद्गारले. त्यांना मनांतून चिमाजीअप्पांचें निस्पृहतेचें बोलणें मुळींच रुचले नाहीं; पण ‘सत्तेपुढें शहाणपण नाहीं’ असें मानून स्वतःच्या मनाचा विरंगुळा करण्याशिवाय त्यांना गत्यंतरच उरलें नव्हतें.

“ तेव्हां याप्रमाणें पुढें वागवयाचें. कबूल ! ” चिमाजीअप्पांनीं विचारलें.

“ कबूल ! ” असें म्हणून धोंडशास्त्री बाहेर जाऊं लागले. त्यांच्या मागे भय्याशास्त्रीही जाऊं लागले. तेव्हां चिमाजीअप्पांनीं नाइकांना खूण करून भय्याशास्त्र्यांना अटक करण्याला सांगितलें.

“ श्रीमंत ! हें काय ? हे नाईक मला बाहेर जाऊं कां देत नाहींत ? ” भय्याशास्त्र्यांनीं नाइकांवर चिडून विचारलें.

“ तुमची चौकशी अजून व्हावयाची आहे.” चिमाजीअप्पा उद्गारले.

“ आणखी कसली चौकशी व्हावयाची आहे ? शास्त्रीबुवा व मी कांहीं दोन नाहीं. ज्या गोष्टी त्यांनीं कबूल केल्या त्या मलाही कबूल आहेत.” भय्याशास्त्री म्हणाले.

धोंडशास्त्री माघारे येऊन चिमाजीअप्पांना हात जोडून म्हणाले, “ श्रीमंत ! ते माझे जामात आहेत; ते कोणी परके नाहींत. ते माझ्या शब्दाबाहेर जावयाचे नाहींत.”

“ म्हणून काय झाले ? ते तुमचे जामात असले तरी ते तुमच्या पापपुण्याचे धनी थोडेच आहेत ! त्यांच्या अपराधांवद्दल त्यांचीच चौकशी झाली पाहिजे व शासनही त्यांनाच झालें पाहिजे.” लगेच चिमाजीअप्पा भय्याशास्त्र्यांकडे वळून म्हणाले, “ भय्याशास्त्री ! तुम्ही फिरंग्यांना फितूर होऊन आमच्याशी, आपल्या मायदेशाशी, आपल्या समाजाशी व आपल्या धर्माशी द्रोह केल्याचा आरोप तुमच्यावर ठेवण्यांत आला आहे; व त्या अपराधावद्दल तुम्हांला कैद करण्यांत येत आहे. श्रीमंत पेशवे व शाहूमहाराज तुम्हांला काय शासन करावयाचें तें करतील.”

“ भय्याशास्त्र्यांवर हा निव्वळ आळ घेण्यांत येत आहे. आमच्या दुष्टाव्यावर टपून वसलेल्या लोकांनीं श्रीमंतांच्या मनांत कांहींतरी काळोत्रेणें भरवून दिलें आहे. भय्याशास्त्र्यांचें वैभव ज्यांच्या डोळ्यांत सलतें, अशा विघ्नसंतोषी लोकांनीं श्रीमंतांच्या कानांत विष ओतले आहे मी यज्ञोपवीताच्या ब्रह्मगांठीची शपथ घेऊन सांगतों कीं, भय्याशास्त्र्यांनीं अशा प्रकारचा द्रोह मुळींच केलेला नाही.” धोंडशास्त्री जानवें हातांत घेऊन उद्गारले.

धोंडशास्त्र्यांनीं आपली वाजू उचलून इतक्या धडाडीनें धरलेली पाहून भय्याशास्त्र्यांना अंमळ जोर आला. ते देखील धोंडशास्त्र्यांचेंच अनुकरण करून जानवें हातांत घेऊन म्हणाले, “ श्रीमंत ! मीही यज्ञोपवीताच्या ब्रह्मगांठीची शपथ घेऊन सांगतों कीं, धोंडशास्त्री म्हणतात तेंच अक्षरशः खरें आहे. ह्या ब्रह्मगांठी शपथ, मीं किंवा धोंडशास्त्री ह्या दोघांनींही राजाचा-पेशव्यांचा-देशाचा, समाजाचा, धर्माचा कोणाचाही द्रोह केलेला नाही.”

“ तर मग तुम्ही वसईच्या किल्ल्यावर फिरंग्यांच्या पायांशीं लोट्यांगणें घालीत कशाला गेलां होतां ? ” चिमाजीअप्पांनीं विचारलें.

याच वेळीं एक घोडेस्वार दौडत दौडत आचार्यांच्या समाधीपाशीं येऊन पोचला. त्याच्यासह गंगाजी नाईक आंत येतात तोंच धोंडशास्त्री चिमाजीअप्पांच्या प्रश्नावर गर्जून म्हणाले, “ असत्य ! सर्वथा असत्य ! श्रीमंत ! आपणाला अशी अपवार्ता कळविणारा मनुष्य असत्यभाषी चांडाळ आहे. भय्याशास्त्री वसईला त्या म्लेंच्छभूमिंत कधींही गेलेले नाहीत.”

“ आणि शास्त्रीबुवादेखील कधीं गेलेले नाहीत.” भय्याशास्त्र्यांनीं धोंडशास्त्र्यांना दुजोरा दिला. “ मी माझ्या ब्रह्मगांठीची गोमातेची, आचार्यांच्या

समाधीची शपथ घेऊन सांगतो की, आम्ही दोघेही अशा फितुरीत कधीच सामील झालेली नाहीं.”

सासरे जांवयांची ही संपादणी ऐकून नुक्ताच आंत आलेला तरुण एकदम पुढे होऊन चिमाजीअप्पांना म्हणाला, “ श्रीमंत ! हे दोघेही ब्राह्मण नसून चांडाळ आहेत—चांडाळांहूनही नीच हे आहेत. ब्रह्मगांठीची, गोमातेची व आचार्यांच्या समाधीची शपथ घेऊन प्रत्यक्ष आचार्यांच्या समाधीत असत्य बोलणाऱ्या ह्या दोघांही वेरडांना देहान्त शासन होणेच योग्य आहे. मी धडधडीत डोळ्यांनी ह्या दोघांना त्या-वाटग्या कायस्थानावर—त्या अंताजी देशपांड्या-वरोवर वसईच्या किल्ल्यावर पाहिले आणि हे एथे सफा खोटे बोलतात ! हा म्हातारडा थेरडा धोंडशास्त्री एवढा विद्वान् म्हणवितो; ह्या नर्मदेतील धोंड्याला ब्राह्मण कोण म्हणेल ? आणि हा त्याचा जावई !—दोघांच्याही फितुरीला मी चक्षुर्वैसत्यं साक्ष आहे. हे चरभेदे आयत्या वेळी वसईला जाऊन स्वार्थासाठी कुठ्यांप्रमाणे सेनापतीच्या पायांपाशी लोळले नसते, तर आपले राजकारण खास इतके बिघडले नसते. श्रीमंत ! हे ब्राह्मण नव्हेत; नीच-चांडाळ नराधम हे ! यांना आपण देहान्त शासन देणेच उचित आहे.”

तो तरुण नारोशंकर होता; एवढे सांगितले म्हणजे पूर्ववृत्तान्तावरून त्याच्या बोलण्यातील सत्यता चिमाजीअप्पांच्या मनाला त्याच क्षणी किती उत्कटतेने पटली असेल हे निराळे सांगायला नको. धोंडशास्त्री व भय्याशास्त्री ह्या दोघांनीही नारोशंकरांना वसईच्या किल्ल्यावर प्रत्यक्ष पाहिले असल्याने त्यांनाही आंता वर मान करून बोलावयाला तोंड उरले नाही. चिमाजीअप्पांनाही त्यांची जास्त चौकशी करण्याची आवश्यकता भासली नाही. ते धोंडशास्त्र्यांना रागाच्या भरांत एवढेच म्हणाले, “ शास्त्रीबुवा ! एवढ्या अगाध विद्वत्तेच्या पवित्र गंगाप्रवाहांत तीन त्रिकाळ अभ्यंगस्नान करणारा ब्राह्मण सुसंस्कृतीच्या नांवाने इतका कोरडा ठणठणीत राहू शकतो व सामान्य माणुसकीलाही पारखा ठरतो, असे आमच्या उभ्या आयुष्यांत हे पहिलेच उदाहरण आम्ही पहात आहो. तुमच्यावर एकवार दया करण्याचा आमचा इरादा होता; पण आतां आमच्या मनाने घेतले आहे की, तुमच्यावर दया दाखाविणे हा अक्षम्य अन्याय आहे. पेशवाई अंमल म्हणजे तुमच्यासारख्या कर्मनष्ट ब्राह्मणांचा भूतखाना नव्हे, हे समाजाला पटवून देऊन पेशवाईची इभ्रत

राखण्यासाठीं तुमच्यासारख्यांना कठोर शासन होणेंच अवश्य आहे.” लगेच ते नाइकाकडे वळून म्हणाले, “ नाईक ! ह्या दोघांनाही कैद करून अर्नाळ्यावर नेऊन नीट बंदोबस्तानें ठेवा.

नाईक आपल्या शिपायांकरवीं धोंडशास्त्री व भय्याशास्त्री यांना कैद करवीत असतां आपल्या बचावाचा अखेरचा उपाय म्हणून ते दोघेही चिमाजीअप्पांच्या पायांवर लोटांगणें घालून अत्यंत काकुळतीला येऊन क्षमेची याचना करूं लागले. धोंडशास्त्री म्हणाले, “ श्रीमंत ! निदान आम्ही ब्राह्मण-अशा सर्वश्रेष्ठ ब्राह्मणांना आपण सामान्य अपराधी समजून शासन केले तर साऱ्या ब्रह्मवृंदाला केवढी दहशत बसेल ! एवढ्या समाजांत ब्राह्मणांची केवढी नाचकी होईल ! ब्राह्मणांचा अभिमान आपण ब्राह्मणांनीं धरला नाहीं, तर आमचा त्राता कोण आहे ! निदान ह्या ब्राह्मणांच्या यज्ञोपवीताची तरी अशी अप्रतिष्ठा न व्हावी ! ”

“ यज्ञोपवीताची अप्रतिष्ठा तुम्हीं केली ! आतां खोटी शपथ तुम्हींच घेतली ना ? यज्ञोपवीताचा गळफांस लावून अलम् हिंदु दुनियेच्या जिवावर उठणाऱ्या तुमच्यासारख्यांना क्षमा आमच्या हातून कालत्रयींही होणें शक्य नाहीं.” चिमाजीअप्पा संतापून नाइकांकडे वळून म्हणाले, “ नाईक ! पहातां काय ? पकडा ह्यांना. हे ब्राह्मण म्हणून तुम्ही कव्हराल तर आपल्या कर्तव्याला मुकाल. पकडा त्यांना ! ”

एखाद्या मांजराला कोंडून मारावयाचें म्हटल्यास प्रथम तें मांजर भीतभीत बाहेर पळण्याचा प्रयत्न करतें, व बाहेर पळण्याला मार्ग नाहीं अशी खात्री होतांच स्वतःच्या जिवावर उदार होऊन कोंडणाऱ्या माणसावरच तुटून पडतें, तशी धोंडशास्त्र्यांची अवस्था आतां झाली. त्यांनीं जिवावर उदार होऊन ‘शेषं कोपेन पूरयेत्’ हा अखेरचा उपाय योजून चिमाजीअप्पांना म्हटलें, “ श्रीमंत ! आजवर ज्यांनीं ज्यांनीं ब्राह्मणांचा छळ केला व ज्यांच्या ज्यांच्यावर ब्राह्मणांचा कोप झाला, ते कसे रसातळाला गेले याचीं पुराणांतरीं नमूद असलेलीं उदाहरणें आपणांला आठवतात का ? ”

“ ज्यांच्या शाप-कोपाची पर्वा बाळगावयाची असते, ते ब्राह्मण निराळे असतात.” नारायणराव मध्येच म्हणाला, “ शास्त्रीबुवा ! सिंह हत्तीचें गंडस्थळ फोडून आंतील मुक्ताफळें भक्षण करण्याला समर्थ झाला म्हणून एखादा लंबकर्ण सिंहाचें कातडें पांघरून हत्तीवर चालून जाईन म्हणेल, तर तें शक्य होईल का ? ”

चिमाजीअप्पांनी धोंडशास्त्र्यांच्या अखेरच्या ओरडीकडे मुळी लक्ष्यच दिलें नाहीं. नाईकही इतका वेळ ब्राह्मणांना कसे पकडावे याविषयी अळम् टळम् करीत होते; पण धन्यांनी पुन्हा निक्षून आज्ञा करतांच नाइकांना तिची अंमल बजावणी करणें भागच पडलें. लगेच तेथल्या तेथें त्यांनी आपल्या सैनिकांकरवी धोंडशास्त्री व भय्याशास्त्री ह्या दोघांनाही कैद करवून धन्यांच्या आज्ञेप्रमाणें बंदोबस्तानें अर्नाळ्याकडे रवाना केलें.

भय्याशास्त्री व धोंडशास्त्री यांचा बंदोबस्त केल्यावर चिमाजीअप्पांना नारो शंकरांच्या कुशलवृत्ताची चौकशी करण्याला फावलें. त्यांनी नारो शंकरांना विचारलें, “ नारायणराव ! तुमची वसईच्या किल्ल्यावरून सुटका कशी झाली ? बुबाजी काल सुटून आला, त्यानें सांगितलेल्या माहितीवरून आम्ही तर तुमच्या-विषयी फारच फिकिरीत पडलों होतो.”

नारो शंकर म्हणाले, “ सरकार ! ती वेळ तशीच आणीवाणीची होती ; पण तेथील किल्लेदाराचा मुलगा डोमिंगो फारच सज्जन तरुण आहे; त्याच्या मेहेरवानीनें माझी व माझ्यावरोवरच्या इतर मंडळींची अचानक सुटका झाली. माझ्या रामाची कृपा म्हणून त्याला ही सुबुद्धि सुचली.”

चिमाजीअप्पा नाइकांकडे वळून समाधानपूर्वक उद्गारले, “ नाईक ! एकूण आपली शकलच अखेर उपयोगी पडलीशी वाटते. आपण त्या दोन पोर्तुगीज तरुणांना सन्मानपूर्वक वसईला पाठविलें व फ्रॅन्सिसला ओलीस धरलें, असें सेनापतीचें नाक दावलें तेव्हां तोंड उघडलें. त्या दोन्ही मुली बऱ्याच सज्जन दिसतात एकूण.”

नाईक म्हणाले, “ त्या सज्जन असतील असें जरी मला म्हणवत नाहीं, तरी त्या धूर्त स्वार्थसाधु आहेत असें मात्र मी म्हणूं शकेन. त्यांतल्या मोठ्या मुलीचा फ्रॅन्सिस हा प्रियकर आहे व त्या दोघी चुलत बहिणी असून धाकटी तर सेनापतीची कन्या आहे. तिचें डोमिंगोवर फार प्रेम आहे. तिला थोरल्या बहिणीची भीड पडली असेल व तिनें आपल्या प्रियकराला सांगून नारायणरावांची मुक्तता करविली असेल. ह्या मुक्ततेला खुद्द सेनापतीची मान्यता असेल असें मला नाहीं वाटत !” त्यांनी नारो शंकरांकडे वळून विचारलें, “ नारायणराव ! खरें ना ? ”

“ होय. सेनापतीची माझ्या सुटकेला मान्यता नसावी असें मलादेखील वाटतें. तसें असतें तर डोमिंगोनें गुप्तपणें माझी मुक्तता करून मला अत्यंत गुप्त

वाटेने वजीरगडापर्यंतच्या भुयारांतून वाहेर काढून दिलें नसतें. पण तुम्ही आतां म्हणालां त्या सेनापतीच्या मुलींचीं नांवां काय वरें ! बाबारा व पोर्शिया का ! ”

“ होय.” चिमाजीअप्पा म्हणाले.

“ तर मग सरकारांचाच तर्क खरा असेल. पोर्शिया व डोमिंगो यांचें एक-मेकांवर फार प्रेम असून त्यांचें लग्न व्हावयाचें आहे, त्याप्रमाणेच बाबारा व फ्रॅन्सिस यांचेंही लग्न ठरलें आहे असें मीदेखील ऐकलें आहे. पोर्शियानें वहिणी-साठीं डोमिंगोला भीड घातली असेल व त्यामुळें डोमिंगोनें मला सोडलें असेल, हें जास्त संभवनीय दिसतें.”

“ आणि बुवाजीची मोकळीकदेखील डोमिंगोनेंच केली कीं काय ! ” चिमाजीअप्पांनीं विचारलें.

“ नाही. तें मात्र शक्य दिसत नाहीं. तसें असतें तर आमची चौकशी करतांना बुवाजी पूर्वीच पळून गेला आहे असें आढळून येतांच बुवाजीच्या खोलीवर पहारा करणाऱ्या नोकराला त्यानें हलगर्जीपणावद्दल कैदेची शिक्षा सांगितली नसती.”

“ तो पहारेकरी कोण होता ! ” नाइकांनीं विचारलें.

नारो शंकर उत्तरले, “ तें कळण्याला कांहीं मार्ग नाहीं; पण एवढें मात्र मला कळलें कीं, धर्मशासन-मंडळाच्या हुकुमावरून जे लोक ठिकठिकाणीं पोर्तुगीज तुहंगांत हालअपेटा भोगीत कुजत पडले आहेत, त्यांपैकीं बहुतेकांना अलीकडे नोकरांच्या त्रुटवड्यामुळें शिपाईग्याद्यांचीं कामें सांगण्यांत येऊं लागलीं आहेत व मूळच्या शिपायांना कवाडती शिक्षण देऊन सैन्यांत सामील करून घेण्यांत येत आहे अशा कैद्यांपैकींच तो पहारेकरी असावा.”

“ फिरग्यांचें हें वर्म ध्यानीं ठेवण्याजोगें आहे.” नाइकांनीं नारायणरावांकडे वळून विचारलें, “ बरें; तुम्ही ज्या गुप्त वाटेनें आलां, ती वाट तुमच्या पूर्ण माहितीची आहे ? ”

“ हो ! मीं ती मुद्दाम नीट ध्यानीं ठेवली आहे. सहसा कोणाच्याही ध्यानीं येणार नाहीं अशी ती भुयारांतील पक्की बांधीव वाट आहे व ती एवढी रुंद व उंच आहे कीं, एक घोडेस्वार घोड्यासह त्या वाटेनें दौडत थेट किल्ल्यांत जाऊं शकेल. ह्या बांधीव भुयाराचें किल्ल्यांतील तोंड किल्ल्याच्या पूर्वेकडील तटाला असलेल्या बुरुजांत असून दुसरें तोंड हिरा-डोंगरीवरील तटाच्या आंतील विहिरींत

आहे.* विहीर इतकी खोल आहे की, कल्पनाच करवत नाही. शिवाय कोणालाही ह्या गुप्त वाटेचा मागमूस लागू नये म्हणून विहिरीसभोंवार चिरेबंदी भित बांधून त्या भितीवर उगाच तीन-चार हातरहाट उभे केलेले आहेत. विहिरीतून वर यावयाला पक्की वाट बांधून काढलेली आहे. ती वरीच रुंद आहे; पण ती बाहेरून मुळीच दिसावयाची नाही.”

“आणि किल्लेदाराच्या मुलानें तुम्हांला ही गुप्त वाट दाखवून दिली हें मोठेंच आश्चर्य !” नाईक म्हणाले.

चिमाजीअप्पा म्हणाले, “नारायणराव ! तुमच्या सुटकेची आम्ही सारे डोक्यांत तेल घालून वाटच पहात होतो; तेव्हां तुम्ही आलेले पाहून आम्हांला परम संतोष झाला; पण किल्लेदाराच्या मुलानें तुम्हांला सेनापतीच्या इच्छेविरुद्ध सोडून देण्याची इतकी तत्परता दाखविली, यावरून तो फारच शहाणा दिसतो.”

नारो शंकर किंचित् स्मित करून म्हणाले, “सरकार, डोमिंगोचा आपणाला परिचय नाही म्हणून असें वाटतें. तो खरोखरच फार सुज्ञ, सुस्वभावी, दूरदर्शी व फार सात्त्विक वृत्तीचा आहे. मी तर म्हणतो की, ती भांगेंत तुळस रुजलेली आहे.”

“आपणाला पथ्यकर गोष्टी जे जे कळून किंवा न कळून करतील, त्यांना त्यांना आपण सुज्ञच म्हटलें पाहिजे. आतांच पाहिलेंत ना ? धोंडशास्त्री व भय्याशास्त्री हे आपल्या दृष्टीनें द्रोही ठरले तरी फिरंग्यांपाशीं ते सुज्ञ, सुस्वभावी व दूरदर्शी म्हणूनच गाजलेले असणार !” नाईक म्हणाले.

* वसईच्या उत्तरेला निर्मळच्या वाटेवर वसईपासून दीड-दोन मैलांच्या अंतरावर एक लहानशी टेंकडी आहे. एथेंच पोर्तुगीज अंमलाच्या अखेरीनंतर पेशव्यांचा खजिना होता. पूर्वी ह्या टेंकडीवर किल्यासारखा मजबूत तट होता. म्हणून त्याला गड असें नांव पडलें आहे. ह्या टेंकडीच्या उत्तरेवर रुंद व फार खोल अशी विहीर आहे. यांतून वसईच्या किल्ल्यांत जाण्याला घोड्यावरून वसून जाण्याजोगें मोठें भुयार होतें असें तेथील लोक अजूनही सांगतात. वजीरगडावर पूर्वीच्या पडक्या इमारतीचे अवशेष अजून पहावयाला सांपडतात. ह्या टेंकडीवर हिऱ्यासारखे तेजस्वी दगड सांपडतात; म्हणून हिला हिरा-डोंगरी असेंही म्हणतात. वजीरगड हें नांव पेशवाई अंमलांत पडलें असावें. तेंच सध्यां रुढ आहे.

“ नाईक ! ह्या राहू-केतूंची वरोवरी तुम्ही त्या महाभागाशीं करुं नका ” तुमच्या वोलण्याचा रोंख मी ओळखला. तुमच्या मते डोमिंगोनें मूर्खपणा—निदान स्वजनांशीं विश्वासघात केला व तो आपल्या पथ्यावर पडला; तर तसें नाही. त्याच्या ठिकाणीं तुम्ही, मी किंवा प्रत्यक्ष सरकार असते तरी आम्हीं देखील तेंच केलें असतें. आतां, डोमिंगोला त्याच्या प्रियतमेची भीड पडली असेल हें खरें; पण केवळ त्या भिडेमुळें तो असा वागला असें मात्र खास नाही. आपणा मराठ्यांचें सामर्थ्य व भावना अचूक ओळखणारे मुझ अधिकारी फिरंग्यांत सध्यां असतील तर ते किल्लेदार पेरीरा व त्याचा मुलगा डोमिंगो हे दोघे. त्यांतल्या त्यांत डोमिंगोला विशेष तारतम्य ज्ञान आहे व सहृदयताही आहे. सध्यांच्या परिस्थितींत मराठ्यांशीं तह करण्यांतच शहाणपणा आहे अशी डोमिंगोची खात्री होऊन चुकल्यामुळें पहिल्या दिवसापासून तो तशी खटपट करीत आहे. तो मूर्खही नाही किंवा आपला पक्षपातीही नाही; तो स्वजनांचा खराखुरा कैवारी व खराखुरा हितकर्ता आहे. मराठ्यांशीं तह न केल्यास फिरंग्यांचा सर्व नाश ठेवलेला आहे हें ओळखूनच तो तहाची खटपट करीत आहे व त्यानें माझी मुक्तता केली तीही केवळ तेवढ्यासाठींच.—सेनापतीच्या शिरजोरपणामुळें विथळून जाऊन मराठ्यांनीं चिडून रक्तपाताला प्रवृत्त होऊं नये म्हणून त्यानें माझ्यावरोवर सरकारांना नम्रतापूर्वक निरोप पाठविला आहे कीं, ‘आपण अजूनही सेनापतीची समजूत घालून त्याला तहाला अनुकूल करण्याचा प्रयत्न चालविला आहे व त्या प्रयत्नांत यश येईल अशी अजूनही आशा आहे. यासाठीं मराठ्यांनीं इतक्यांतच रक्तपाताला उद्युक्त होऊं नये ! हा डोमिंगोचा सद्भावनात्मक निरोप सरकारांच्या कानांवर घालण्यासाठींच मी प्रथम अर्जाच्या-वर न जातां इकडे आलों.’”

“ आम्ही इकडे आहों ही बातमी तुम्हाला वरी कळली ! ” चिमाजीअप्यांनीं विचारलें.

“ येथल्या भानगडीविषयीं वाटाघाटी किल्ल्यावर परवांपासूनच सुरू आहेत. प्रहरा प्रहराला इकडून तिकडे बातमीदार जाऊन वातम्या देत आहेत. असाच एक बातमीदार मला वजीरगडावरच भेटला. त्याला वाटलें कीं, मी किल्ल्या-वरचा हरकारू आहे; व मी निर्मळकडेच चाललो आहे. त्यानें मला हटकलें, ‘किल्ल्यावरून निर्मळकडे आल्काकोव्हा सैन्य घेऊन जावयाचा होता तो निघाल

का !' मी 'हो ! निघाला' असें खोटेंच उत्तर देऊन त्याच्याकडून खरी बातमी काढून घेतली. 'निर्मळला चिमाजीअप्पा पेशवे स्वतः चालून येत आहेत; इतर मराठे मंडळीनें किल्ल्याला वेढा देण्याचें काम जोमानें चालविलें आहे; अशा वेळीं चिमाजीअप्पांना निर्मळ येथें कोंडून कैद किंवा ठार करतां आलें तर मराठ्यांचा पुढील सर्व उद्योग अल्पायासांनीं लुला पडण्याचा संभव आहे' असें तो बातमीदार म्हणाला."

“एकूण आमच्या हालचालींची वित्तवातमी इतक्या जलद आमच्या शत्रूंना मिळते म्हणावयाची !” चिमाजीअप्पा म्हणाले, “ठीक आहे, आपणही जास्त सावधगिरीनें वागलें पाहिजे.”

“अर्थात् ! पहिली गोष्ट, आपण आजच्या आज आल्काकोव्हाशीं सामना देण्याची तयारी केली पाहिजे. त्याची व आपली लढत आज एवढ्या टापूंत खाशी जुंपणार यांत संशय नाही.” नारो शंकर म्हणाले.

“आमची तयारी आहे.” चिमाजीअप्पा गंगाजी नाईक व नारो शंकर ह्या उभयतांना म्हणाले, “तुम्ही आतांच्या आतां शत्रूच्या टेहळणीवर जा; व अर्नाळ्यावर एक जासूद पाठवून किल्लेदाराला आपलें तेथील सारें सैन्य सज ठेवावयाला सांगा.”

नाईक म्हणाले, “हें किल्ल्यावरचें जवाबदारीचें काम मला वाटतें, आमच्या-पैकींच कोणीतरी केलें पाहिजे.”

नारो शंकर म्हणाले, “तें काम मी करतो; नाइकांना ह्या भागांतील सर्व आडवाटा चोरवाटा व मारगिरीच्या जागा पूर्ण माहीत असल्यानें ते टेहळणीचें काम करतील.”

“कवूल !” चिमाजीअप्पा म्हणाले.

“पण सरकार ! आपण पकडलेल्या पोर्तुगीज सैनिकांची काय व्यवस्था करावयाची ? मला वाटतें, त्यांना आपण निःशस्त्र केलेंच आहे; त्यांची सर्सास कत्तल करून टाकावी, कीं कायमची भगभग मिटली.”

“छे छे !” चिमाजीअप्पा मानेनें नापसंती दर्शवून म्हणाले, “निःशस्त्र लोकांची निष्कारण कत्तल करणें ही माणुसकी नव्हे त्यांना तुम्हीं नारायणरावा-वरोवर थोडें सैन्य देऊन नीट वंदोवस्तानें कैद करून अर्नाळ्यावर पाठवून या-त्यांचीं शस्त्रें मात्र इथेंच असूं या. त्यांचा आम्ही योग्य उपयोग करून घेऊं.”

याप्रमाणें चिमाजीअप्पा, गंगाजी नाईक व नारो शंकर यांचें आणखी कांहीं वेळ पुढील योजनेविषयीं संभाषण झाल्यावर लगेच ते दोघे आपापल्या कामगिरीवर निघाले. फिरंगी शिपायांना नारो शंकर निःशस्त्र कैद करून नेऊं लागले, तेव्हां त्या शिपायांनीं आपण मराठ्यांच्या सैन्यांत नोकरी पत्करण्याला तयार असल्याचें सांगितलें; पण चिमाजीअप्पा तसल्या हुलकावणीला थोडेच वधतात ! त्यांनीं उलट यदाकदाचित् इतक्यांतच आल्काकोव्हा किंवा आणखी कोणी फिरंगी-सेनानी आपणाशीं सामना देण्यासाठीं पुढें आला तर कैदी फिरंगी शिपायांना दहशत असावी म्हणून नारायणरावांना मुद्दाम त्या शिपायांदेखत इषारा दिला, “ नारायणराव ! मार्गानें जातांना ह्या कैद्यांपैकीं कोणी जर सुटून जाण्याची चुळवूळ करूं लागला तर एकदम त्याची गर्दन उडवा. सर्वजण नीट शिस्तीनें अर्नाळ्यावर तुमच्यावरोवर आले तर ठीक आहे, नाहीपेक्षां सर्वांची कत्तल करण्यालाही आमची तुम्हांला सदर परवानगी आहे. आणि किल्ल्यावर गेल्यावरदेखील किल्लेदाराला सख्त ताकीद देऊन ठेवा कीं, हे कैदी सोईनें वागेनासे झाले तर त्यांना अन्नपाणीदेखील देऊं नका. खुशाल तहानभुकेनें तडफडून मरूं देत.”

नारो शंकर व गंगाजी नाईक आपापल्या कामगिरीवर निघून जाईतों तिसऱ्या प्रहराचा सुमार आला होता. आतां न्याय व्हावयाची अशी भग्याशास्त्री व धोंडशास्त्री यांची कैवारी ब्राह्मणमंडळी काय ती बाकी होती. ती मंडळी चिमाजीअप्पांना शरण येऊन क्षमा मागण्याची वाट पहात होती. भग्याशास्त्री व धोंडशास्त्री यांच्या कपाळीं देखील कैद आलेली पाहून त्या ब्राह्मण मंडळीची अगदीं पांचांवर धारण वसली होती. त्यांनीं अखेर रामानंदांना शरण जाऊन आपणांविषयीं चिमाजीअप्पांपाशीं आपला मोलाचा शब्द खर्च करण्याला विनंति केली. रामानंदांनीं दयाळु अंतःकरणानें ती विनंति मान्य करून चिमाजीअप्पांपाशीं येऊन तशी भीड घातली, व चिमाजीअप्पांनींही विशेष आढेवेढे न घेतां त्यांच्या शब्दाला मान्यता दिली. मात्र आपल्या दरान्याची चुणुक त्या ब्राह्मण मंडळीला दाखविण्यासाठीं त्या प्रत्येक ब्राह्मणानें आपल्या अपराधावद्दल प्रायश्चित्त म्हणून निर्मळ तळ्यांत स्नान करून शुचिर्भूतपणें आचार्यांच्या समाधीवर रुद्राभिषेक करावा अशी आज्ञा केली. सर्व ब्राह्मणांनीं तें आनंदानें मान्य केलें.

याप्रमाणें समाधि-मंदिरांत रुद्राभिषेक सुरू झाला. तोंच वरेच दिवस ताटा-तूट झालेल्या मायलेंकरांची भेट व्हावी, त्याप्रमाणें आपल्या हिंदुधर्ममाउलीला पुन्हा भेटून प्रसन्नचित्त झालेल्या हजारों पुनीत जनांचा घोळका आचार्यांच्या समाधीचें दर्शन घेण्यासाठीं रामानंदांच्या नेतृत्वाखालीं समाधि-मंदिरासमोर आला. रामानंदांनीं चिमाजीअप्पांना विचारलें, “सरकार ! ह्या सर्व लोकांना विधिपूर्वक शुद्ध करून हिंदुधर्मांत घेण्यांत आलें आहे. आतां यांना आचार्यांच्या समाधीचें दर्शन घेण्याला कांहींच प्रत्यवाय नसावा, असें मला वाटतें.”

“हें विचारावयालाच नको; आपल्या धर्मगुरूंच्या समाधीचें दर्शन घेण्याला त्यांना प्रत्यवाय कसला !” चिमाजीअप्पा म्हणाले. लगेच त्यांनीं समाधि-मंदिरांत रुद्राभिषेक करण्यांत गहून गेलेल्या ब्राह्मणांना विचारलें, तेव्हां त्यांनींही आनंदानें संमति दिली. सर्व शुद्धिकृतांनीं मंदिरांत जाऊन समाधीचें दर्शन घेतलें. सिद्धेश्वरशास्त्र्यांनीं सर्वांना तीर्थ वांटलें. थोड्या वेळापूर्वी जी ब्राह्मण-मंडळी शुद्धीकरणाला कसून विरोध करित होती, तीच मंडळी शुद्धिकृतांच्या शुद्धीला मान्यता देण्याइतकी विचारी बनलेली पाहून सर्वांनाच सानंदाश्चर्य वाटलें. हा सारा चिमाजीअप्पांच्या कर्तव्यतत्परतेचा प्रभाव होय हें सर्वजण जाणत होते. त्यावेळीं सर्वांनीं कृतज्ञताबुद्धीनें चिमाजीअप्पांना धन्यवादपूर्वक प्रणिपात केला.

त्या सर्व मंडळीला समाधीसमोरच्या पटांगणांत जमवून चिमाजीअप्पा त्यांना म्हणाले, “ईशकृपेनें तुम्ही सर्व पावन होऊन आपल्या हिंदुधर्मांत पुन्हा प्रविष्ट झालां, यावेळीं आम्हांला परम संतोष होत आहे; पण ह्या संतोषाच्या वेळीं तुम्हांला तुमच्यावरील जबाबदारीची जाणीव करून देणें आम्हांला प्राप्त आहे. सध्यां फिरंग्यांनीं आपल्या परमप्रिय हिंदुधर्मावर ओढवून आणलेल्या संकटाची तुम्हां सर्वांना पूर्ण जाणीव आहेच. अर्थात् ह्या धर्मसंग्रामांत तुम्हीं सर्वांनीं हिंदुधर्मसंरक्षणासाठीं जीवाची पर्वा न वाळगितां उडी घातली पाहिजे. प्रसंग पडला तर धर्मासाठीं मरावयाला तुम्हीं कंबरा कसून तयार झालें पाहिजे.”

लगेच त्या जनसंमदींून एकदम गगनभेदी गर्जना उसळली, “आम्ही सरकारांच्या आज्ञेप्रमाणें रणक्रंकरण हातीं बांधून आमच्या जीवनसर्वस्वाच्या कुरवळ्या करून धर्मरक्षणासाठीं फिरंग्यांशीं झगडावयाला तयार आहों.”

“माघार हा शब्द तुमच्या गांवीं असतां कामा उपयोगी नाहीं. जी गत आमची ती गत तुमची !” चिमाजीअप्पा पुन्हा मोठ्यानें सर्वांना उद्देशून उद्गारले.

त्या उद्गारांना पुन्हा जनसंमदीतून मेघगर्जनेसारखी गर्जना होऊन उत्तर मिळाले, “ माघार हा शब्दच आमच्या गांवी नाही. ह्या धर्मसंग्रामाच्या अंती पराजित असा एकही जीव सरकारांना पहावयाला सांपडणार नाही. त्याप्रमाणेच आमच्यांतला शेवटचा एक माणूस उभा असे पावेतो सरकारांच्या केंसालाही धक्का लागू देणार नाही.”

“ एवढा निश्चय सर्वांचा असल्यावर आपण ह्या धर्मसंग्रामांत सर्वत्र विजयी होऊं याविषयी आम्हांला मुळीच शंका नाही.” चिमाजीअप्पा जवळच फिरंगी शिपायांच्या शस्त्रांची रास होती तिकडे अंगुलिनिर्देश करून म्हणाले, “ ज्यांना लढण्याचा चांगला सराव असेल त्यांनी त्या राशीतील एकेक शस्त्र घेऊन शत्रूशी तोंड द्यावयाला प्रथम तयार व्हावे. बाकीच्यांनी आपल्या घरी जाऊन शस्त्रे घेऊन ताबडतोव गांवांत जमा व्हावे. उशीर नको; शत्रु आपणावर चालून येत आहे.”

चिमाजीअप्पांच्या आज्ञेप्रमाणे सुमारे शंभर निवडक मराठे वीर पुढे आले व तीं शस्त्रे घेऊन सज्ज होऊन चिमाजीअप्पांच्या पुढील आज्ञेची वाट पहात त्यांच्यासभोवार उभे राहिले. ज्यांना तीं शस्त्रे मिळालीं नाहींत ते समरांगणांत उतरण्याची तयारी करून येण्यासाठी आपापल्या घरांकडे निघाले. त्या जनसमूहांत अनेक स्त्रिया व मुलेंही होती. त्यांनीं देखील शत्रूशी लढण्याची आपली पूर्ण तयारी दाखवितांच सर्वांना पराकाष्ठेचें कौतुक वाटलें.

आणखी थोडा वेळ गेला नाही, तोंच गंगाजी नाइकांकडून एक हरकारू आला. त्यानें फिरंगी सेनानी आल्काकोव्हा हा मोठ्या सैन्यासह निर्मळवर चालून येत असून तो चुळण्याच्या पुढे आला आहे अशी बातमी आणली. त्याबरोबर चिमाजीअप्पांनीं रणशिंघ फुंकून आपल्या सर्व नव्या-जुन्या सैनिकांना एकत्र जमवून शत्रूशी सामना देण्याची जग्यत तयारी केली. ती तयारी सुरू असतांच एक शिपायी एक घायाळ कबुतर व एक चिष्टी घेऊन चिमाजीअप्पांपाशी आला व म्हणाला, “ सरकार ! मी पलीकडे वृक्षाखालीं विश्रांति घेत बसलों होतो, तों आकाशांत खबुतर भरान्या मारीत चाललें आहे व एक वहिरी ससाणा त्याच्यामागे लागला आहे असा देखावा मला पहावयाला मिळाला. मी सहज मौजेनें एक तीर सोडला. वहिरीससाण्यानें त्या कबुतराला धरावयाला व माझा तीर त्याच्या वरिं झोंबावयाला एक गांठ पडून वहिरीससाणा त्या कबुतरासह मरून खालीं पडला. मी तीर आणण्यासाठीं पुढे गेलों, तों त्या कबुत-

राच्या पायाला ही चिठी बांधलेली मला सांपडली. ती उघडून पाहिली, ती फिरंगी भाषेत लिहिली आहे असें मला आढळून आले. आपण तिचा योग्य तो तपास करावा.”

चिमाजीअप्पांनीं तेथल्या लोकांत पोर्तुगीज भाषा व लिपी ज्याला अवगत आहे असा एक मनुष्य हुडकून काढला व त्याच्याकडून ती चिठी वाचून घेतली. त्या चिठीतील मजकूर असा होता—“बाजीराव पेशवे निघून गेले... चिमाजी पेशवा निर्मळकडे गेला आहे...मंडपेश्वरावर मराठ्यांचा घाला पडला... वसईसभेवर वेढा जारीनें सुरू आहे...रॉबर्टसन फितूर झाला...माझी कामगिरी यशस्वी होत आहे.”

चिठीतील हा मजकूर वाचून चिमाजीअप्पा बुचकळ्यांत पडले कीं, ही चिठी कोणी लिहिली असावी ? हे कारस्थान कोणाचें असावें ?

प्रकरण तेरावें 'भांगेत तुळस'

सेनापति सिल्हेराचें तांतडीचें बोलावणें आल्यामुळें डोमिंगो उजाडतें न उजाडतें अशा वेळीं सेनापतीच्या वाड्याच्या प्रवेशद्वारापाशीं येऊन पांचला, तोंच वाड्याच्या मागच्या बाजूनें एक दासी लगवणीनें तेंथें आली व त्याला म्हणाली, "सरदारसाहेब ! तुम्हांला पोर्शियावाईसाहेबांनीं तांतडीनें भेटून जावयाला सांगितलें आहे, त्या तुमची वाट पहात आहेत."

"पोर्शियाला म्हणावें, मी सेनापतिसाहेबांना भेटून मग तुझ्याकडे येतो. सेनापतिसाहेबांचें मला निकडीचें बोलावणें आहे." डोमिंगो उत्तरला.

"पण सेनापतिसाहेबांची व तुमची भेट होण्यापूर्वीच पोर्शियावाईसाहेबांना तुमची भेट घ्यावयाची आहे." दासी म्हणाली, "आणि सेनापतिसाहेबही अजून झोपून उठले नाहींत."

"कां वरें ? नेहमीं तर ते मोठ्या पहांटेलाच उठतात !"

"होय; पण रात्री जवळ जवळ सारी रात्र त्यांचीं खलवतें चाललीं होतीं."

"खलवतें ? आणि तीं कोणाशीं ?"

"सरदार अँटोनिओ काल रात्री सेनापतिसाहेबांच्या भेटीला आले; त्यांच्याशीं सेनापतिसाहेबांचीं खलवतें चाललीं होतीं."

अँटोनिओचें नांव ऐकतांच डोमिंगो क्षणभर बुचकळ्यांत पडला, कीं अँटोनिओ इकडे कसा आला ? डोमिंगोला असा प्रश्न पडण्याचें कारण अँटोनिओ आपल्या परिवारासह मंडपेश्वराहून वसईकडे येतांना मराठ्यांच्या हातीं कैद होऊन अर्नाळ्यावर डांबला गेल्याचें त्याला माहित होतें. निर्मळच्या संग्रामाचा शेवट होऊन आज एक आठवडा लोटला होता. आल्काकोव्हा मोठ्या आवेशानें व ईर्ष्येनें निर्मळवर चालून गेला, तो एकसारखा चार दिवस मराठ्यांशीं लढला; पण अखेरच्या हल्ल्यांत तो ठार मारला जाऊन त्या संग्रामाचा शेवट मराठ्यांना हितकर असाच झाला होता. वरें; वसईच्या किल्ल्यासभोंवार वारा तेरा दिवसांपूर्वीच मानाजी आंग्रे, शंकराजी नारायण फडके वगैरे मंडळीनें पक्का वेढा देण्याचा उद्योग आरंभिला होता. तें वेढ्याचें कार्यही इतक्या दिवसांत वरेंच

दुर्भेद्य असें झाले होते. न्यापूर्वीच मराठ्यांनी अन्न, भाजीपाला वगैरे किल्ल्यांतील लोकांना मिळूं नये म्हणून जी खटपट चालविली होती, तीही आतां चांगलीच नेटाला लागून किल्ल्यांतील लोकांना उपासमार वरीच जाणवूं लागली होती. मंडपेश्वरचा संग्रामही मिटण्याऐवजीं दिवसेंदिवस जास्तच भडकत चालला होता व त्याप्रमाणेंच इतर ठिकाणींही मराठ्यांनी चांगलाच धुमाकूळ मांडला होता. मंडपेश्वराकडेही बुवाजी नाईक, विठ्ठल शिवदेव, भैरव, दुर्लभजी व रॉवर्टसन यांनी आपल्या मर्दुमकीची शिकस्त चालविली होती.

माणसाचा पडता काळ आला कीं, त्यानें हातीं सोनें धरलें तरी त्याची माती होते असें म्हणतात; त्याप्रमाणें पोर्तुगीजांचा सर्व वाजूनीं पडता काळ आल्यानें मराठ्यांच्या निकराच्या चढावाविरुद्ध त्यांचा कांहींच उपाय चालेनासा झाला होता. प्रांतांतल्या प्रांतांत तर त्यांची मराठ्यांनीं खाशी गळेचेंपी केली होतीच; पण वाहेरही हरएक वावतीत त्यांना मराठ्यांची मर्दुमकी जाणवूं लागली होती. सेनापति सिल्हेराचें मुंबईहून आलेलें जहाज लुटून मराठ्यांनीं पोर्तुगीजांना कसा खासा हात दाखविला हें वाचकांना पूर्वीं विदित झालें आहेच. तसाच दुसरा प्रयत्न सेनापतीनें अत्यंत सावधपणें केला तो तर पहिल्याहूनही जास्त विस्मयजनक रीतीनें त्याच्या गळ्यांत आला. सर्व समुद्रांत मराठ्यांचा अनिच्छ संस्कार सुरू आहे असें पाहून सेनापति कोणालाही दाद न देतां अत्यंत गुप्त रीतीनें एका जहाजांत वसून दहा वारा दिवसांपूर्वींच मुंबईकडे गेला, तो त्याच्या मागोमाग अंताजीपंत कावळेही मुंबई वेटावर त्याला नकळत तयार ! या वेळींही सेनापतीनें सोन्याचांदीचे अनेक अलंकार इंग्रजांकडे तारण ठेवून त्या तारणावर लढाईच्या उपयोगाचें सामान आणण्यासाठीं आपल्याबरोबर घेतले होते. तो सौदा पटून सामानाचें जहाज भरून मुंबईहून रवाना झालें, व त्याच्या मागोमाग अंताजी रघुनाथही चालूं लागला. धारावीच्या अंदाजें सेनापतीचें जहाज येईतों अंताजीपंतानें कांहींच हालचाल केली नाहीं. पण त्या अंदाजें अचानक मराठ्यांच्या दोन आरमारी जहाजांनीं त्या जहाजाला कोंडलें व पाडाव केलें. सेनापतीला एका लहानग्या डोडोतून पळ काढून जीव वचावतां वचावतां पुरे वाट झाली. त्याच दिवशीं निर्मळचा संग्राम आटोपून मराठ्यांना विजयश्रीनें वरिलें होतें; त्यामुळें चिमाजीअप्पांच्या संमतीनें अंताजीपंत इंग्रजांचा हा धरभेदेपणा बंद करण्यासाठीं नारो शंकराला बरोबर घेऊन पुन्हा मुंबईला रवाना झाले. इंग्रज

आधींच मराठ्यांना भिऊन वागत होते, तशांत निर्मळच्या लढ्यांतही मराठेच विजयी झाले व सेनापतीचे जहाजही त्यांनी लुटून सेनापतीला पळतां भुई थोडी केली, हें पाहून अंतःपर पोर्तुगीजांना साह्य करण्यांत अर्थ नाही हें ओळखून मुंबईकर इंग्रजांनीं यापुढें पोर्तुगीजांना साह्य करणार नाहीं असें अंताजीपंतापाशीं चिमाजी-अप्पांना अभिवचन दिलें व उभयपक्षां दिलजमाईची भाषा करण्यासाठीं आपला वकील कॅप्टन इंचबर्ड हा लौकरच चिमाजीअप्पांना येऊन भेटेल असेंही जाहीर केलें.

याप्रमाणे इंग्रजांकडून पोर्तुगीजांना साह्य होण्याचा मार्ग अजिबात बंद झाला; अंताजीपंत आणि नारो शंकर यांच्याऐवजीं दुसरे कोणी त्या कामगिरीवर गेले असते तरीही तेंच झालें असतें. पण नारो शंकर त्या कामगिरीवर गेला होता, ह्या एकाच निमित्तानें सेनापति सिल्व्हेरा व आणखी वरेचसे पोर्तुगीज अंमलदार यांनीं त्या अपयशाचें खापर डोमिंगोच्या मार्यां मारण्याला कमी केलें नाहीं. डोमिंगोनें नारो शंकराला निर्दोषी ठरवून जिवंत सोडलें म्हणून इंग्रजांकडून मदत मिळण्याचा मार्ग बंद झाला व सेनापतीचे जहाज नारो शंकरानेच पाळत राखून लुटाविलें; त्याप्रमाणेंच नारो शंकर निर्मळच्या लढ्यांत विजयी होऊन मंडपेश्वराकडे स्वकीयांचें साह्य करण्यासाठीं गेला होता, त्यानेच मंडपेश्वरचा संग्राम इतका नांवारूपाला आणून तिकडेही पोर्तुगीजांचा कोंडमारा केला; ह्या दोन्ही बाबींचा वादरायणसंबंध डोमिंगोकडे जोडून इतर पोर्तुगीज सरदार व सेनानी त्या अपवादाच्या वाहत्या गंगेंत आपले अपयशानें काळे झालेले हात धुऊन मोकळे होऊं पहात होते. अशा खलबुद्धीच्या व वालिश विचारांच्या लोकांत डोमिंगो पूर्वीच्या स्वानुभवानें अँटोनिओची गणना करीत होता. अँटोनिओ मराठ्यांच्या कैदेत पडल्यानें डोमिंगोला आनंद झाला होता असें जरी नाहीं, तरी त्याच्या कर्मप्रमाणें फळ त्याला मिळालें असा मात्र डोमिंगोचा ठाम ग्रह होता. अँटोनिओ कोणत्या प्रकारचा माणूस होता हें वाचकांना पूर्वीच माहीत झालें आहे. चिमाजीअप्पा पेशवे काय किंवा मराठ्यांकडील दुसरा कोणीही खासा सज्जन काय कितीही कनवाळु झाला तरी मनुष्यजातीला लाँछनभूत असणाऱ्या अशा माणसाला दया दाखविण्याइतकी दयेची अन्याय्य खेरात करण्यासाठीं वारेमाफ दया त्यांच्या अंतःकरणांत असणार नाहीं अशी डोमिंगोची प्रामाणिक समजूत होती. अँटोनिओची अर्नाळ्याच्या किल्ल्यावर बंधमुक्तता होणें संभवनीयच नव्हतें. वरें; त्याची मुक्तता झाली हेंही तितकेंच खरें होतें.

मग असें कसें झालें ? दावेदारीच्या बाबतींत सर्पावरही ताण करणारा तो खलपुरुष अर्नाळ्यावरून कैदेंतून मोकळा कसा सुटला ? तें आपणांला ओघा-ओघानें पुढें कळेलच. तूर्त त्या बाबतींत एवढेच सांगणें पुरेसें आहे कीं, अँटो-निओच्या सुटकेची वार्ता डोमिंगोच्या कानां आली, ती त्याला कांहीं सुवार्ताशी वाटली नाहीं. अँटोनिओ डोमिंगोच्या वाइटावर होता निदान नारो शंकराच्या मुक्ततेपासून तरी तो डोमिंगोचा विरोधक बनला होता, म्हणून डोमिंगोला त्याची अर्नाळ्यावरून मुक्तता झालेली ऐकून विषाद वाटणें स्वाभाविक होतें. पण खरा प्रकार मात्र तसा नव्हता. डोमिंगो हा केवळ सामान्य प्रतीचा मनुष्य नव्हता. तो धर्मानें ख्रिस्ती पोर्तुगीज होता ही गोष्ट वाचकांस विसरतां येणें शक्य नाहीं, म्हणूनच एथें एवढें निखून सांगणें अवश्य आहे कीं, डोमिंगो हा खराखुरा ख्रिस्ती-महात्मा येशु ख्रिस्ताचा खराखुरा श्रद्धालु अनुयायी असून त्याला आपल्या धर्माचा उत्कट अभिमान वाटत होता. म्हणूनच परधर्मीयांचा छळ, परवित्तापडरण वगैरे त्याच्या जातभाईनीं चालविलेले अमानुष प्रकार त्याला पूर्ण अधार्मिक अतएव राक्षसी वाटत होते. अगदीं थोडक्यांत सांगावयाचें तर भांगेच्या वनांत तुळस निपजावी त्याप्रमाणें तत्कालीन ख्रिस्तधर्मावलंबी पोर्तुगीज जातींत डोमिंगो निपजला होता; दुर्गंधमय खातेऱ्यांत सुवासिक कमलपुष्पाचा जन्म व्हावा त्याप्रमाणें त्याची अवस्था होती. हिरण्यकश्यपूच्या पोटीं परमभक्त प्रल्हादाचा जन्म व्हावा त्याप्रमाणें पेरीराच्या पोटीं डोमिंगोचा जन्म झाला होता; व ईश्वरविषयक भावनांच्या बाबतींत हिरण्यकश्यपू आणि प्रल्हाद यांच्यांत जितका विरोध होता तितकाच पेरीरा आणि डोमिंगो ह्या पितापुत्रांच्या देवधर्मविषयक भावनांत विरोध होता. मात्र हिरण्यकश्यपूनें प्रल्हादाला त्याच्या नारायण निष्ठेबद्दल जितकें छळें तितकें पेरीरानें डोमिंगोला कधीं छळें नाहीं हें जरी खरें, तरी पेरीराला डोमिंगोच्या सद्धर्मभावना अप्रिय होत्या हेंही कांहीं खोटें नाहीं. आतां, तो पोटजाळच पडला म्हणून पेरीरानें त्याला त्याच्या सद्धर्मभावनांवद्दल कठोर शासन मात्र कधीं केलें नाहीं. हाच डोमिंगो जर पेरीराच्या हाताखालील अन्य एखाद्या अधिकाऱ्याचा पुत्र असता, तर शिवाजीच्या जन्मदात्या शहाजीला विजापूरच्या बादशहापासून शिवाजीच्या जाज्वल्य स्वाभिमानाबद्दल जितका त्रास झाला त्याच्या सहस्र पटींनीं त्रास डोमिंगोच्या पित्याला झाला असता.

असें होतें तरी जितकें डोमिंगो व पेरीरा यांच्यांत अंतर होतें, तितकेंच

पेरीरा व सेनापति सिल्हेरा यांच्यांत अंतर होतें. धर्माधर्माच्या बाबतींत स्वतंत्रपणें विचार करण्याइतकी पेरीराची पात्रता नव्हती; पण माणुसकी त्याच्या अंगी नव्हती असें मात्र नाहीं. अष्टौप्रहर अधःपाताच्या गर्तेत डुंवणाऱ्या ख्रिस्ती धर्मगुरूंनीं शेंकडों वर्षांपासून हिंदुस्थानांतील रयतेवर अमानुषपणें चालविलेला जुलूम पेरीराला व्यक्तिशः मान्य नसला तरी राज्यकारभारांत असलेल्या धर्मगुरूंच्या पाशवी प्रावत्यासमोर मान वांकविण्याशिवाय त्याला गत्यंतर नव्हतें. त्याबद्दल पेरीराला फारसा खेद होत असे असेंही नाहीं; शेणांतील किड्यांना शेणांतच डुंवणें गोड वाटतें, त्याप्रमाणें पेरीराची अवस्था होती. पण सेनापति सिल्हेराची गोष्ट निराळी होती. तत्कालीन पोर्तुगीज सरकाराचा जितका पेरीरावर विश्वास होता त्याहीपेक्षां जास्त विश्वास सिल्हेरावर होता व म्हणूनच पेरीरासारखा कर्तबगार, कैक वर्षे वसईला किल्लेदार असतांना पोर्तुगीज सरकारनें मुख्य सेनापति त्यास न नेमतां मुद्दाम सिल्हेराला सेनापति नेमिलें होतें. आणि ही बढती कशाबद्दल मिळाली होती ? त्याच्या अंगच्या शाश्वत चांगुलपणाबद्दल नव्हे, तर पोर्तुगीज अधिकारी व धर्मगुरू यांनीं हिंदुस्थानांतील जित प्रांतांत आपल्या अनर्थावह राजसत्तेचा जो नरकाचा दरवार भरविला होता, त्या दरबारांत सिल्हेरा पहिल्या प्रतीचा मानकरी शोभणारा होता म्हणून !

पण प्रेमाचा व प्रणयाचा कायदा राज्यकारभाराच्या सामान्य कायद्यांहून अगदीं भिन्न असतो. त्यामुळेच डोमिंगोला जरी पोर्तुगीज राज्यांत पुढें येण्याला फारसा वाव नव्हता, तरी तो पोर्शियाच्या प्रेमाला पात्र ठरणेला त्यामुळे मुळींच अडथळा उत्पन्न झाला नाहीं. सिल्हेरालाही डोमिंगोच्या स्वभावांतील व मतांतील भिन्नता पूर्वी माहीत नसल्यानें त्यानेंही त्या युवयुवतींना यौवनसुलभ प्रणयपाटव विणण्याच्या कार्यांत मुळींच अडथळा केला नाहीं. सिल्हेराचीच गोष्ट कशाला ? त्याच्या जागीं दुसरा कोणी तशाच योग्यतेचा माणूस असता, त्याला पोर्शियासारखी उपवर कन्या असती व डोमिंगोसारख्या उमद्या तरुणावर ती प्रेम करूं लागली असती, तर त्यानेंही तिला प्रतिबंध केला नसता. डोमिंगो वृत्तीनें खराखुरा सज्जन, हाडापेरानें मजबूत, स्वभावानें प्रेमळ व दिलदार, रूपानें सुंदर व वयानेंही पोर्शियाला अनुरूप असा वर होता त्याला प्रतिस्पर्धी अनेक असले तरी चहातेही कांहीं कमी नव्हते. इतकेंच काय पण कोणाही पोर्तुगीज अधिकार्याला खुद्द सेनापति सिल्हेरालाही सत्तेच्या व तरवारीच्या जोरावर जितकीं

माणसें वश होतीं, त्यापेक्षांही जास्त माणसें डोमिंगोनें प्रेमानें वश करून घेतलीं होतीं. धूर्त सिल्हेराला हें कळत नव्हतें असें नाहीं. म्हणूनच ह्या सर्व गोष्टींचा विचार करून त्यांनीं पोर्शिया व डोमिंगो यांचा स्नेहसंबंध जुळू दिला व त्यांच्या स्नेहाचें रूपांतर विवाहांत होणार आहे हें जरी त्याला खुद्द डोमिंगो व पोर्शिया यांच्या तोंडून कळलें नव्हतें, तरी तो तें ओळखून होता. आपल्या वडीलपणाचा मान राखण्यासाठीं तो मुद्दामच ह्या बाबतींत कधीं कोणापार्शी चौकशी करीत नसे. त्याला पोर्शिया व डोमिंगो यांचा प्रेमसंबंध मान्य असूनही तो अजून उघडपणें तसें वोलू लागला नव्हता; याचें कारण प्रथम डोमिंगोला चांगल्या मान्यतेला चढावावयाचें व मग त्याला आपली मुलगी द्यावयाची असा त्यांचा मानस होता. वसईच्या वेढ्यांत आपण विजयी होऊं अशी सिल्हेराची खात्री होती. ही मोहीम आटोपतांच आपण नोकरीचा राजीनामा द्यावयाचा असा त्याचा मानस होता. गोवें प्रांतीं त्याची खासगी संपदा अपार होती, व एकुलती एक पोर्शिया त्या सर्व इस्टेटीची धनीण व्हावयाची होती. पेरीरा-देखील वृद्ध झाल्यामुळें वसईच्या मोहिमेनंतर तोही राजीनामा देणार होता. आपल्या पश्चात् आपल्या पुत्राला वसईची किल्लेदारी मिळावी अशी पेरीराची इच्छा होती, व सिल्हेरानें डोमिंगोला आपला भावी जांवई म्हणून मान्य केलें आहे असें पाहून पेरीरानें सिल्हेराच्या वशिल्यानें आपली नोकरी आपल्या पश्चात् डोमिंगोला मिळावी अशाविषयी प्रयत्नही चालविला होता. पण सिल्हेरानें पेरीराला आणखी थोडे दिवस धीर धरावयाला सांगितलें होतें. शक्य तों डोमिंगोला आपल्या पश्चात् एकदम आपली सेनापतीची जागा मिळावी अशी सिल्हेराची इच्छा असून त्या दिशेनें त्याची खटपट सुरूच होती. सिल्हेरानें आपल्या मते हे वेत अगदीं गुप्त राखले होते, तरी तो आपल्या एकुलत्या एका प्रियतम कन्येपासून कांहींच गुप्त राखू शकत नसे. पोर्शियाला हें माहीत होतें. इतर लोकांनाही अंदाजानें ह्या सर्व गोष्टी ओळखतां येत होत्या. त्यामुळें डोमिंगोवर प्रेम करणाऱ्या अनेकांना जरी आनंद वाटत होता, तरी 'गांव तेथें म्हारवडा' या न्यायानें डोमिंगोचा द्वेष करणारे व त्याच्या भाग्योदयाविषयी विषाद मानणारे कांहीं दुरात्मेही त्याच्यासभोंवार होते, हें पूर्वीच सांगण्यांत आलें आहे. त्या दुरात्म्यांशिवाय आणखी एक परमसामर्थ्यवान् व परमपापी अशी व्यक्ति कामुकतेच्या दुर्दमनीय पापी वासनेला बळी पडून

आपणावरोवरच डोमिंगोलाही अधःपाताच्या गतेंत ओढण्यान्ना प्रयत्न करीत होती. ती व्यक्ति डोमिंगोच्या इतर प्रतिस्पर्ध्यांन अगदीं तिराळ्या वृत्तीची होती, त्या व्यक्तीला डोमिंगोचा उत्कर्ष सहन होत नव्हता अशांतली गोष्ट नसून उलट ती डोमिंगोच्या उत्कर्षाला डोळ्यांत तेल घालून जपणारी होती. पण त्या व्यक्तीला पोर्शियाविषयीं सवतीमत्सर वाटत असल्यानें डोमिंगो पोर्शियावर प्रेम करी ह्या एकाच कारणामुळे ती डोमिंगोच्या सर्वनाशाला कारण होणारी होती. बाकी, तिचा खरा दांत पोर्शियावर होता. कारण पोर्शियाच्या प्रेमपाशांत डोमिंगो जखडला गेल्यामुळे तो त्या व्यक्तीकडे पापी वासनेनें हुंकूनही वघण्याला तयार नव्हता. त्या व्यक्तीचा परिचय पुढें होईलच.

याप्रमाणें डोमिंगोला प्रारंभो सर्व बाजूनीं परिस्थिति अनुकूल होती; सेनापती-सारख्या सर्वश्रेष्ठ माणसाचा पाठिंबा असल्यानें त्याला विरोधकांच्या विरोधांची पर्वा करण्याचें कांहीं कारण नव्हतें. पण अलीकडे दहावारा दिवसांत त्याचे ग्रह उलटले होते. नारो शंकराला त्यानें निर्दोषी ठरवून सोडून दिलें, त्या क्षणापासून त्याच्या नशिवानें उलट खाण्याला प्रारंभ केला होता; व अवघ्या बारा तेरा दिवसांत त्याच्यासभोवारेचें वातावरण त्याला इतकें प्रतिकूल झालें होतें कीं, त्यांतून आपणाला वर डोकें काढतां येईल किंवा नाहीं याविषयीं देखील त्याला शंका वाटूं लागली होती. सेनापति सिल्व्हेराला डोमिंगोविषयीं आतां तिरस्कार वाटूं लागला होता. सिल्व्हेरा मुंबईच्या सफरीवरून अपयश पदरीं घेऊन परत आला त्याच दिवशीं त्याच्या मनांत डोमिंगोनें नारो शंकराची सुटका केल्याबद्दल डोमिंगो-विषयीं तेढ उत्पन्न झाली होती; व पुढें निर्मळ एथें पोर्तुगीजांचा पराभव होऊन आल्काकोव्हाची वाट लागली, मंडपेश्वराचा लढा जोरांत सुरू असून त्यांत पोर्तुगीजांना यश येण्याची आशा दिसेना, अन्यत्रही ठायीं ठायीं मराठे विजयी होत होतेच, हा सर्व डोमिंगोनें नारो शंकराला जिवंत सोडल्याचा परिणाम होय असें तर्कटी वेड सिल्व्हेराच्या मनानें पक्कें घेतलें होतें. केवळ डोमिंगोबद्दलच सिल्व्हेराला असा संशय आला होता असें नाहीं, पेरीरा हा त्याचा जन्मदाता असल्यानें पेरीराच्या संमतीनें डोमिंगोनें हा अपराध केला असावा असें सिल्व्हेरानें डोमिंगोला ह्याच. आतां पेरीरालाही हरएक बाबतींत तरवारीच्या धारेवर असल्यानें तो आपल्या आईला सामोरे येण्याच्या त्या गोष्टीशीं कांहींच संबंध कांहीं गोष्टी करी,

त्यांतलीच नारी शंकराची मुक्तता ही एक गोष्ट होती. पेरीराला तो प्रकार कळला तेव्हां त्याने डोमिंगोचा त्याविषयी तीव्र निषेधही केला होता. इतकेच काय; पण 'सेनापतीने ह्या अपराधाबद्दल तुला कठोर शासन करण्याचे योजिले तर मला त्यांत आनंदच होईल. केवळ माझा पोटजाळ म्हणून मी पुत्रप्रेमाच्या मोहाला चळी पडून तुला शासन करू शकत नाही. पण आजपासून तूं मला मेलास व मी तुला मेलों' असेही पेरीराने डोमिंगोला निखून सांगून टाकले होते. सिल्हेरा इतका कडक शिस्तीचा भोक्ता, इतका साम्राज्याभिमानी, स्वधर्माभिमानी व इतका हिंदूंचा द्वेषा होता की, त्या भरांत त्याने त्याच दिवशी डोमिंगोला हद्दपार तरी करावयाचे किंवा कैदेत तरी लोटावयाचे आणि डोमिंगो अपराधी म्हणूनच त्याच्या वाढ्याला इतकी सौम्य शिक्षा यावयाची. डोमिंगोच्या ठायी दुसरा कोणी अपराधी असता तर त्याला देहान्त शासन करण्यालाही सिल्हेरा मार्गे पाहणारा नव्हता; पण केवळ पोर्शियाकडे पाहून सिल्हेरा डोमिंगोच्या वावतांत शक्य तोंवर नुसतं गिळून स्वस्थ वसत होता; व शिवाय आपण तोंडाने ज्या डोमिंगोला आपल्या पश्चात् सेनापतीची जागा मिळण्यासाठी जारीची खटपट चालविली आहे, त्याच डोमिंगोला आपण अपराधी ठरविल्याने गोव्याचा गव्हर्नर आपणाला काय म्हणेल, हा स्वतःच्या इभ्रतीचा अवघड प्रश्नही सिल्हेरासमोर होता. पैकीं अपत्यवात्सल्य सिल्हेराने त्या प्रसंगी गुंडाळून ठेविले असते. तो शिस्तीची इतका भोक्ता, स्वधर्माचा इतका अभिमानी व स्वतःच्या इभ्रतीला इतका जपणारा होता की, प्रत्यक्ष पोटचे अपत्य आपल्या इभ्रतीच्या आड येते असे आढळतांच त्यालाही कापून काढण्याला त्याने कमी केले नसते. पण तीच इभ्रत डोमिंगोला शासन करण्याच्या कामी त्याच्या आड येत होती. बरे; इभ्रतीसाठी डोमिंगोला महत्पदाला चढविणेही आतां त्याला अशक्य होऊन वसले होते.

अशा स्थितीत डोमिंगोला खरा आधार वाटत असेल तर तो एक त्याच्या जन्मदात्या आईचा व दुसरा परमेश्वराचा. डोमिंगोची आई जन्मतः हिंदु होती व ती बाटून ख्रिस्ती झाली असून ख्रिस्तीधर्मानुसार वर्तत असली तरी हिंदुधर्माची थोरवी तिला कळत होती. कॉन्स्टन्स

कॉन्स्टन्स बहुश्रुत

करणांत धर्माची

भूतीं प्रेम हीं तीन महत्तत्त्वे कॅन्स्टन्सला कळूं लागल्यापासून तिच्या अत्चार-विचार-उच्चारांत अखंड प्रतिबिम्बित होत. तीं तत्त्वे कोणत्या धर्मांत प्रामुख्याने प्रतिपादन केलेलीं आहेत हे नक्की सांगण्याइतकी जाडी विद्वत्ता तिच्या ठायीं नव्हती व त्यामुळे विद्वत्ताजन्य, अहंतामय दुरभिमानाचा विटाळही तिच्या मनाला झाला नव्हता. कॅन्स्टन्स वाटून ख्रिस्ती झाली तीही सुजाणपणे ख्रिस्ती धर्माचें रहस्य मनाला पटल्यामुळे झाली असाही प्रकार नव्हता. हिंदुधर्मातील कर्मठ भिक्षुकांच्या अंधपरंपरात्मक धर्मावडंबराला विटून व पोर्तुगीज मिशनऱ्यांच्या लफंगेगिरीला आणि क्रौर्याला बळी पडून इतर सहस्रावधि लोक वाटले, त्यांतच तीही वाटली, इतकेच. वरें; त्यानंतर तिचें पेरीराशीं लग्न झालें तेंही केवळ जनरुढीप्रमाणेच झालें होतें. पेरीराचें तिच्यावर मन वसलें, तिलाही पेरीराची धर्मपत्नी होणें आवडलें, दोघांचें लग्न झालें; पुढें संसारही सुखानें झाला. त्या संसारांत कॅन्स्टन्सला सत्य-समता, सर्वाभूतीं प्रेम ह्या आपल्या धर्मापासून कधींच ढळावें लागलें नाहीं. ख्रिस्ती धर्माच्या नांवावर अधर्माचा घुडगूस घालणारे ख्रिस्ती मिशनरी, कॅन्स्टन्सपासून तिचा लौकिक हिंदुधर्म लुवाडून घेऊं शकले; पण सत्य-समता-सर्वाभूतीं प्रेम ह्या परमपवित्र विश्वधर्माच्या सूत्रत्रयीवरील श्रद्धेचे कुवेरी वैभव जें परमेश्वरानें तिला दिलें होतें, तें तिच्यापासून कोण कसे हिरावून घेणार ! तें वैभव तिला हिंदुधर्माच्या पुरोहितांनीं दिलें नव्हतें, शंकराचार्यांनीं दिलें नव्हतें, ख्रिस्त्यांच्या धर्म-गुरूंनींही दिलें नव्हतें; ती तिला देवानें दिलेली विश्वधर्माची शिकवण होती व ती त्या शिकवणीवरहुकूम तंतोतंत वागत होती. कॅन्स्टन्स आपल्या हातून तर कधींच आपल्या परमश्रेष्ठ धर्माविरुद्ध आचरण होऊं देत नसे; पण आपला पति अथवा आपल्या हाताखालील माणसें तशा अत्याचारांना बळी पडत आहेत असें कधीं आढळतांच ती त्यांचाही शक्य तों प्रतिकार करी. पेरीराला तर तिनें कैक वेळां अधर्माचरणापासून परावृत्त केले होतें. त्यामुळे पेरीराला जरी राजश्रवारीं सिल्हेराप्रमाणें पहिल्या प्रतीचा मान मिळण्याला अडथळा झाला, तरी खुद्द त्याला जनतेचे शिव्याशापही फारसे ध्यावे लागत नसत.

कॅन्स्टन्सला लग्नानंतर सुमारे सात आठ वर्षांनीं एरुच अपत्य झालें, तोच डोभिगो होय. डोभिगोला लहानपणापासून खरी शिकवण अशी आईचीच असल्यानें तो आपल्या आईला शोभेसा पुत्र निपजला यांत काहीं आश्चर्य नाहीं.

डोमिंगो सात वर्षांचा झाला तेव्हांपासून पेरीरा व कॉन्स्टन्स ह्या दंपत्याने त्याच्या शिक्षणाची योग्य ती काळजी घेतली. त्या काळच्या रीति-रिवाजांप्रमाणे डोमिंगोला लिहितां वाचतां चांगले येऊं लागल्यावर त्याचा वायवलाचाही अभ्यास यथासांग झाला. पोर्तुगीजांचा ख्रिस्ती रोमन कॅथॉलिक पंथ असल्याने त्याला 'जुना करार' (Old Testament) प्रामुख्याने पढविण्यांत आला. इतर सर्व धर्मापेक्षां-विशेषतः हिंदुधर्म, मुसलमानी धर्म व ख्रिस्तीधर्मांतील इतर पंथ यापेक्षां रोमन कॅथॉलिक धर्म कसा श्रेष्ठ व सर्वांगपरिपूर्ण आहे हे आपल्या विद्यार्थ्यांच्या मनावर ठसविण्यासाठी तेव्हांचे पोर्तुगीज ख्रिस्ती धर्मगुरु स्वधर्मेतर धर्मांची भरपूर टवाळी विद्यार्थ्यांपाशीं करीत. हेतु हा की, विद्यार्थ्यांनी रोमन कॅथॉलिक धर्माशिवाय इतर सर्व धर्मांचा तिरस्कार व द्वेष करण्याला आरंभापासूनच शिकावे; पण डोमिंगोच्या मनावर मात्र त्या शिकवणीचा निराळाच परिणाम झाला. सर्व धर्मांविषयीं सहिष्णुता बाळगण्याचें बाळकडू त्याला त्याच्या सुशील मातेनें प्रथमपासूनच पाजलें होतें, त्यामुळे आपल्या गुरूंकडून होणारी परधर्मांची टवाळी त्याला रुचली तर नाहीच; पण आपल्या धर्मगुरूंची ही धर्मप्रसाराची प्रणालि पाहून त्याला तिच्या-विषयीं तिरस्कार मात्र वाटूं लागला. परधर्मांची टवाळी करण्यासाठी धर्मगुरूंनीं योजिलेल्या उदाहरणांतून चांगले तेवढे कसे निवडून घ्यावे हे त्याला चांगल्या प्रकारें कळूं लागलें. त्याला धंदेवाईक पातकी धर्मोपदेशकांनीं चालविलेल्या धर्मप्रसाराचा वाट आला. इतकेंच काय, पण कोणत्याही धर्माच्या योग्य शिकवणीच्या अभावीं कोणत्याही विशिष्ट धर्माभिमानाच्या दृष्टीनें निर्लेप असलेल्या कॉन्स्टन्सलाही डोमिंगोच्या सत्सहवासांत ख्रिस्ती धर्माचें मर्म कळून ती काया-वाचा-मनानें खरोखरीची ख्रिस्ती झाली. त्या मायलेकरांना ही खरोखरीची धर्मदृष्टि प्राप्त होतांच त्यांना त्यांचे जातभाई ख्रिस्ती धर्माच्या नांवावर परमेश्वराच्या हिंदीलेकरांना गांजीत असलेले पाहून अत्यंत विषाद वाटूं लागला; पण त्या दीन दुबळ्यांच्या गांजणुकीचा प्रतिकार करणें त्यांच्या आवाक्याबाहेरचें होतें.

डोमिंगोवर जितकें कॉन्स्टन्सचें उत्कट प्रेम होतें, तितकेंच डोमिंगोचेंही कॉन्स्टन्सवर प्रेम होतें. डोमिंगोला कोणतीही महत्त्वाची गोष्ट करावयाची झाली तर तो आपल्या आईला विचारल्याशिवाय करीत नसे. नारो शंकराला बंधमुक्त करतांनाही त्यानें कॉन्स्टन्सची आगाऊ अनुमति घेतली होतीच. विश्वासानें तहाची वाटाघाट करण्याला आलेल्या प्रतिपक्षीयाला विश्वासघातानें ठार मारणें

अगर अन्य शासन करणें हा अधर्म आहे, असें डोमिंगो व कॉन्स्टन्स यांचें एकमत झाल्यामुळेंच नारो शंकराची सुटका झाली होती. आतां ती त्या दोघां मायलेंकरांशिवाय तिसऱ्या कोणालाच प्रत्यक्ष पेरीरालाही रुचली नाहीं हें निराळें.

आजदेखील डोमिंगोला सेनापति सिल्व्हेराकडून निकडीचें बोलावणें आलें तेव्हांच डोमिंगोनें अंदाजानें ताडलें होतें कीं, सेनापतीनें आपणाला आपल्या पूर्वोक्त कृत्याबद्दल शहानिशा करण्यासाठींच बोलावलें असलें पाहिजे. पेरीरा तर सेनापतीच्या निमंत्रणावरून मोठ्या पहांटेलालाच सेनापतीच्या प्रासादांत येऊन दाखल झाला होता. त्यापूर्वी त्याच रात्री पेरीरा, कॉन्स्टन्स व डोमिंगो यांचा कॉन्स्टन्सच्या शयनमंदिरांत बैठक होऊन एकंदर परिस्थितीचा खल झाला होता. आज जवळजवळ दोन महिने कॉन्स्टन्स क्षयानें रुग्णशय्येवर पडून होती, त्यामुळें तिच्या मनाला त्रास होईल अशी कोणतीच गोष्ट तिच्या कानावर जाणार नाहीं अशी पेरीरा व डोमिंगो हे दोघेही खबरदारी घेत असत. असें असतांही पेरीरानें त्या रात्री कॉन्स्टन्सच्या समक्ष तो विषय काढला, त्यावरूनच डोमिंगोची खात्री झाली होती कीं, त्या वावर्तीत पुष्कळच गवगवा होऊन परिस्थितीनें वरेंच भयंकर स्वरूप धारण केलें असलें पाहिजे. पेरीरा तेव्हां डोमिंगोला ‘कुळबुडवा-घरबुडवा-देशबुडवा-धर्मबुडवा’ अशीं अनेक दुरुत्तरे बोलला. डोमिंगोनें तीं शांतपणें सहन केलीं; पण कॉन्स्टन्सनें आपल्या एकुलत्या एका मुलाबद्दल असे अमद्र शब्द न बोलण्यासाठीं पतीला विनविलें. पेरीराच्या सर्व अकांडतांडवांतील मथितार्थ एवढाच होता कीं, डोमिंगोनें अजूनही सेनापतीपार्शीं जाऊन झाल्या गेल्या गोष्टींबद्दल क्षमा मागावी व स्वतः पेरीरानें मध्यस्थी करून सेनापतीची समजूत करावी, आणि उदयाचलाचर विराजमान झालेल्या डोमिंगोच्या भाग्यरवीला लागलेलें अपवादाचें ग्रहण टळावें. कोमल वृत्तीच्या कॉन्स्टन्सला पेरीराचा हा विचार पटला व तिनें डोमिंगोला त्याप्रमाणें वागण्याचा उपदेशही केला. डोमिंगोनेंही कांहीं अंशीं पित्याचें समाधान करण्यासाठीं व कांहीं अंशीं पोर्शियाच्या प्रेमासाठीं तसें करण्याचें कबूल केलें होतें; पण तेव्हांपासून ह्या वेळेपर्यंतच्या कांहीं प्रहरांत त्याचें मन त्याला बोंचीत होतें कीं, ‘सेनापतीपार्शीं विनापराध क्षमा मागितल्यानें आत्मवंचनेच्या पापाचें धनीपण आपल्या मार्यां येणार नाहीं काय ? ’

असे अनुतापाचे विचार डोक्यांत घोळत असतांच डोमिंगो सेनापतीच्या निकडीच्या बोलावण्यावरून सेनापतीच्या भेटीसाठीं इतक्या लौकर इकडे आला

होता. सेनापति अजून झोपों गेला आहे असें पोर्शियाच्या दासीकडून त्याला कळलें. सेनापतीचा जो नोकर उजाडतें न उजाडतें तोंच डोमिंगोला बोलावण्यास गेला होता तोही तेवढ्यांत तेथें येऊन उद्धारला, “ सेनापतिसाहेब अजून उठले नाहीत. रात्रीं ते किल्लेदारसाहेब व इतर मंडळी यांच्याशीं पहांटेपर्यंत बोलत बसले होते; नुक्ते थोड्या वेळापूर्वीं झोपों गेले आहेत.”

“ तर मग त्यांनीं मला बोलावून आणण्याचा हुकूम तुला केव्हां दिला ? ” डोमिंगोनें विचारलें.

“ पहांटेला बैठकीतून उठण्यापूर्वीं ? ” नोकर उत्तरला.

“ आणि किल्लेदारसाहेब कुठें आहेत ? ” डोमिंगोनें विचारलें.

“ ते नुक्तेच आपल्या वंगल्याकडे निघून गेले; पण ते इतक्यांतच परत येणार आहेत.” नोकरानें उत्तर दिलें.

“ ठीक आहे. सेनापतिसाहेब उठेपावेतो मी येऊन त्यांना भेटतो.” असें म्हणून डोमिंगो पोर्शियाच्या दासी मागोमाग पोर्शियाच्या महालाकडे वळला.

दासी पुढें निघून गेली व डोमिंगो तिच्या मागोमाग हळुहळू चालला. नेहमींचा प्रकार असा कीं, पोर्शियाच्या भेटिला जातांना डोमिंगोचे पाय दुःपट वेगानें उचलावयाचे; व तरीही एकेक पळ त्याला एकेका घटकेसारखें कंटाळवाणें वाटावयाचें. सेनापतीचा आसाद किल्लेदाराच्या वाड्यापासून फार दूर नव्हता; सुमारें एका हांकेच्या अंतरावर होता; पण पाव अंतर तोडतांच एका वाड्यापासून दुसरा दिसूं लागे. डोमिंगो आपल्या वाड्यांतून पोर्शियाला भेटण्यासाठीं म्हणून बाहेर पडला तर त्याची दृष्टि एकसारखी सेनापतीचा वाडा व त्या वाड्यांतील पोर्शियाच्या बैठकीचा दुसऱ्या मजल्यावरील दर्शनी महाल यांकडे असावयाची व ते तो न्याहाळीत चालावयाचा. पण आज त्याला तेवढेंही भान उरलें नव्हतें. आज पोर्शियाकडे जातांना त्याचे पाय बळेंच माघार घेत होते. त्याला कारणही तोच विषय होता. डोमिंगो त्याच दिवशीं पोर्शियापार्शीं गेला व आपण नारो शंकराला बंधमुक्त केल्याची वार्ता तिला सांगून सध्यांच्या परिस्थितींत मराठ्यांशीं तह करणें कसें सर्वथैव उचित आहे आणि त्या दृष्टीनें आपलें हें कृत्य किती फलदायी होईल हें तिला पटवून देऊं लागला. त्यावरून त्या दोघांचा चांगलाच खटका उडाला होता. तो त्यांच्या रागाचा भर एखाद दुसऱ्या दिवसांतच ओसरला असेल—

नव्हे, ओसरला होताच. आतां प्रथम कोणीं कोणाला भेटावयाला जावयाचें एवढाच प्रश्न उरला होता. निदान डोमिंगोच्या मनांत तरी पोर्शियाविषयीं कांहीं विकल्प उरला नव्हता; पण दरम्यान सेनापति मुंबईहून माघारा आला, नारो शंकराच्या मुक्ततेचा वाजवीपेक्षां जास्त बोभाटा झाला, सेनापतीचें मन डोमिंगो-विषयीं कलुषित झालें, अशी परिस्थिति सर्वच वाजूनीं ‘आ’ वांसून उभी राहिल्यामुळें डोमिंगो व पोर्शिया यांची भेट आजवर झाली नव्हती. आजदेखील डोमिंगो आपण होऊन पोर्शियाला भेटावयाला जाणार नव्हताच; पण पोर्शियानेंच मुद्दाम दासीला पाठवून बोलावलें, ही तिनें माघार घेतली; व हा आपला विजय झाला असेंच डोमिंगोला वाटलें.

पण आजची पोर्शियाची भेट आपल्याला मनस्तापापासून जरादेखील मुक्त न करतां उलट मनस्ताप वाढविण्याला कारण होईल हें विचान्या डोमिंगोला तरी काय माहीत !

प्रकरण चौदावें

प्रणयी युग्म

डोमिंगो पोर्शियाच्या दिवाणखान्यांत गेला तेव्हां पोर्शिया दरवाजांतच उभी राहून एका नोकराशी बोलत होती. तिची दासी हातांत एक कबुतरांचा पिंजरा घेऊन जवळच उभी होती. पोर्शियाच्या हातांत एक बंद लिफाफा होता. डोमिंगो तेथे जाऊन पांचावयाला व पोर्शियानें तो लिफाफा त्या नोकराच्या स्वाधीन करावयाला एक गांठ पडली.

“ तो पिंजरा त्याच्यापाशीं दे.” असें दासीला सांगून दासीनें तसें करतांच पोर्शिया त्या नोकराला म्हणाली, “ मुरारी ! हा पिंजरा व हें पत्र ह्या दोन्ही जिनसा नीट बंदोबस्तानें अर्नाळ्यावर न्यायच्या.”

“ होय बाईसाहेब ! ” मुरारी मुजरा करून उद्गारला.

“ आणि पुढें काय करायचें ? ”

“ तिथे पांखरेविक्याच्या मिषानें बाबाराबाईसाहेबांच्या महालासभोंवार सायंकाळच्या प्रहरां फेऱ्या घालीत राहावयाचें.—”

“ बरोबर. तेवढ्यांत बाबाराबाईसाहेब बाहेर येतील, त्यांच्याशीं सौदा पटवून पिंजरा त्यांच्या स्वाधीन करायचा; पण दरम्यान दुसरे लोक कबुतरें विकत मागूं लागले तर ? ”

“ तो सौदा पटविणें किंवा न पटविणें सर्वस्वीं माझ्या मर्जावर अवलंबून राहिल. त्यांनीं देऊं केली सर्वांची एक मोहोर तर मी सांगेन एकेका कबुतराला एकेक मोहोर अशी चार मोहोरा किंमत. मग कोण कशाला सौदा पटवील ? ”

“ शाबास ! तूं तसा फार चतुर आहेस. आणि तें पत्रदेखील बाबाराबाईसाहेबांशिवाय दुसऱ्या कोणाच्याही हातीं घायचें नाहीं, समजलें ना ? ”

“ वाः ! हें काय मला सांगावयाला हवें बाईसाहेब ! ”

“ पण तुला कोणी ओळखणार तर नाहीं ना ? ”

“ छे ! मला कोण ओळखणार ? येऊनजाऊन मला स्वामी ओळखणार. ते गुंतलेले आहेत मंडपेश्वराकडे आणि समजा, त्यांनीं मला ओळखलें, तरी मी

अजून त्यांचा शिष्यच आहे की ! माझ्या मनांत त्यांच्याविषयी किततीही काळवेरें असलें तरी जनांत आमचें गुरुशिष्याचें नातें कायमच आहे.”

“ठीक तर. जा आतां आणि काम फत्ते केलेंस हें सांगायला लौकर माधारा ये वरें का !”

यावर “जशी आज्ञा वाईसाहेब !” असें म्हणून मुरारी तें पत्र आपल्या बंडीच्या खिशांत कोंबून व पिंजरा हातीं घेऊन निघून गेला.

त्या दिवशीं आपसांत खटका उडाल्यानंतर आज बारा तेरा दिवसांनीं पुन्हा डोमिंगो व पोर्शिया यांच्या भेटीचा योग आला असल्यानें आतां प्रथम कोणी कोणाशीं बोलावें हा प्रश्न होता; व तो प्रश्न कसा सोडवावा याचा विचार करतां करतां इतका वेळ डोमिंगो तेथेंच पोर्शियापाशीं उभा होता. तेवढ्या मुदतींत पोर्शिया व मुरारी यांचा संवाद त्याला ऐकावयाला मिळाला, तेव्हां त्याचा पहिला विचार सुटून हा नवा विचार त्याच्या डोक्यांत घोळूं लागला कीं, ‘हा मुरारी कोण ! बाबारा अर्नाळ्यावर कशाला गेली ? आणि ही कबुतरांची भानगड काय आहे ?’

ह्या नव्या शंकेनें डोमिंगोला इतकें विस्मित करून सोडलें होतें कीं, हा ‘काय प्रकार आहे’ असा प्रश्न पोर्शियाला विचारण्यासाठीं त्यानें अगदीं ओंठावर आणला होता. पण तेवढ्यांत पोर्शिया आपण होऊनच त्याला म्हणाली, “डोमिंगो ! त्या दिवशीं मी तुम्हांला रागाच्या भरांत कांहीं उणाडुणा शब्द बोललें असेन तर मला क्षमा करा. माझे अंतःकरण तुम्ही जाणतां. माझे शब्द एखादे वेळीं कानाला कठोर लागले, तरी माझा हेतु लक्षांत घेऊन तुम्हीं ते मनावर घ्यायचे नव्हत.”

पर्जन्यमेघांनीं आकाशांत मारे वेहंगामी अवडंबर माजवावें. आतां पर्जन्य पडतो कीं अंमळशानें पडतो अशा चित्तेनें लोकांची तारांबळ उडावी, तोंच सोंसाट्याच्या वायुलहरींनीं त्या मेघांची चोर्हीकडे पांगापांग करून आकाश अगदीं निरभ्र करून सोडावें, त्याप्रमाणें पोर्शियाच्या स्नेहमय गोड शब्दांच्या एका लाटेबरोबर डोमिंगोच्या मनांतील विकल्पाचे सारे ढग एकदम पांगले गेले. मोकळ्या मनानें त्यानें पोर्शियाचा लुसलुशीत गोंडस हात आपल्या हातीं धरून त्याचें चुंबन घेतलें व पोर्शियाला म्हटलें, “पोर्शिया ! तुझे थोर अंतःकरण मी ओळखतो.”

“ तर मग इतके दिवस हसवा कां वरें धरला होता ? ” पोर्शियानें डोमिंगोचा हात आपल्या हातीं घेऊन त्याला दिवाणखान्याच्या मध्यभागीं मांडलेल्या कोचांपैकीं एका कोचापाशीं नेलें व त्याच्या समवेत त्या कोचावर बसून त्याचा हात आपल्या हातीं घेऊन प्रेमळ स्वरांत विचारलें.

डोमिंगो पोर्शियाच्या प्रश्नाचें उत्तर देतांना अंमळ गोंधळला. पोर्शिया त्या गोंधळण्याचा आपल्या कल्पनेप्रमाणें मनोमय अर्थ करून म्हणाली, “ मीं ओळखलें तुम्ही कां गोंधळलां तें.”

“ कां गोंधळलों ? सांग पाहूं.” डोमिंगोनें प्रश्न केला.

पोर्शिया उत्तरली, “ सभोंवारच्या प्रतिकूल परिस्थितीनें तुमच्या मनांत हा गोंधळ उडवून दिला आहे. तरी वरें आहे कीं, तुम्हांला वर्तमान परिस्थितीच्या भयाण स्वरूपाची अजून ग्रथास्थित ओळख पटलेली नाही. ती पटली तर तुम्ही जास्तच चिंतेत पडाल.”

“ म्हणजे ? ” डोमिंगोनें विषण्णतापूर्वक विचारलें, “ आणखी कोणती आपत्ति माझ्या मस्तकावर कोसळण्याची बाकी राहिली आहे ? सध्यांचा काळच असा विपरीत आला आहे कीं, ईश्वरी कोपांतून कोणतीही आपत्ति जन्म पावून ती भूतलावर उतरली, कीं ती प्रथम नेमकी डोमिंगोचीच चौकशी करीत येते ! ”

“ आणि पोर्शिया तुमच्या जन्माची भागीदारीण व्हायची, म्हणून ती आपत्ति तुमच्याकडे येतांयेतां प्रथम पोर्शियाचीही चौकशी करायला विसरत नाही ! ” पोर्शिया डोमिंगोच्या स्कंधावर मस्तक ठेवून विमनस्कतेनें उद्गारली, “ डोमिंगो ! प्रिय डोमिंगो ! आपत्तीच्या वणव्याची आजवर गेल्या बारा तेरा दिवसांत तुम्हांला नुसती झळच लागत असेल; कारण तुम्ही दूर आहां; पण मी त्या वणव्याच्या मध्यभागीं सांपडलेली असल्यानें माझी काय दशा होत असेल याची तुम्हांला कल्पनाही नसेल.”

“ सेनापतींच्या गैरसमजाविषयीं तूं हें बोलत आहेस का ? ”

“ होय. यांत काय तें समजा.”

“ अरेरे ! ” डोमिंगो हळहळत उद्गारला, “ एकूण इतका माझा सहवास तुला जाचूं लागला म्हणावयाचा ! ” बोलतां बोलतां डोळ्यांत आंसवे उभों राहिलीं, तीं पुशीत डोमिंगो घोगऱ्या आवाजांत म्हणाला, “ पोर्शिया ! लाडके ! मला सांग, मीं काय केलें म्हणजे ह्या जाचणुकींतून तुझी मुक्तता होईल ? सभोंवारच्या एकंदर

परिस्थितीवरून मला तरी आतां नकी वाटू लागलें आहे कीं, पोर्शिया व डोमिंगो हीं एकमेकांचीं कोणी नव्हेतशीं ठरावीं, अशीच परमेश्वराची इच्छा आहे.—”

“ नका ! असें अभद्र बोलूं नका ! ” पोर्शिया डोमिंगोच्या तोंडावर हात ठेवून उद्गारली, “ बायकोसारखी वायको असूनही मी डगमगत नाहीं आणि तुम्ही इतके डगमगतां ? माझी तर कल्पना होती कीं, तुम्हीं माझ्याहीपेक्षां जास्त खंबीर मनाचे आहां; पण आतां पहातें तर तुमचें मन जास्तच हळवें ! इतक्या हळुवार मनानें जगांत दिवस कसे निघणार ! नुसता तर्क चालवून जर तुम्हीं इतके हातपाय गाळले, तर बाबांच्या रागाचा भडिमार माझ्यावर प्रत्यक्षतः एकसारखा सुरू असतां मीं किती हातपाय गाळावे ? ”

“ तूं माझ्यावर प्रेम करतेस, म्हणूनच तुझ्या बाबांचा तुझ्यावर राग ना ? ”

“ होय !—”

“ म्हणूनच मी म्हणतो कीं, आपण आतां एकमेकांना विसरलें पाहिजे.”

“ पण मी काय म्हणतें तें तुम्ही ऐकून तरी घ्याल कीं नाहीं ? आधीं मला सांगा, तुम्हीं तुमच्यावर आलेल्या आरोपांचें निराकरण करण्याची काय खटपट केली ? ”

“ मी काय खटपट करणार ? ”

“ हेंच तें ! तुमचें माझ्यावर मनापासूनचें प्रेम नाहीं, हेंच खरें. पुरुष तेवढे चंचल वृत्तीचे असतात असें मी आजवर ऐकत आले, त्याचा प्रत्यक्ष अनुभव तुम्ही मला देत आहां.”

“ ईश्वरसाक्ष—”

“ मला ईश्वराची साक्ष नको. तुमच्या शब्दावर माझा विश्वास आहे.”

“ मग असें कां म्हणालीस ? पोर्शिया ! मला जर माझे हृदय फाडून दाखवितां आलें असतें, तर माझ्या हृदयसिंहासनावर तुझी मूर्ति मीं माझ्या हातानें अधिष्ठित केलेली असून त्या मूर्तीची मी तीन त्रिकाळ आत्मीयतेनें आराधना करीत आहे, असें नयनमनोहर दृश्य तुला पहावयाला सांपडलें असतें.” डोमिंगो आपल्या हृदयावर उजवा हात ठेवून उद्गारला.

“ एकूण माझ्यापेक्षां कोणत्याही अन्य युवतीच्या मोहजालांत तुम्ही भडकलेले नाहीं, हें खरें ना ? ” पोर्शियानें लाडिकपणानें विचारलें.

“ हा प्रश्न तूं मला विचारणें म्हणजे माझा अपमान करण्यासारखें आहे.”

“ नाही, माझे मन पापी म्हणून मला संशय आला. तसा संशय येण्याला कारणे होती व आहेतही.” पोर्शिया बोलतां बोलतां एकाएकी उठली व दर-त्राजांतून आपल्या दासीला हांक मारुं लागली, “ इडा ! इडा ! ”

हांकेसरशी एक सुमारे पंचविशीच्या उमरीची, साधारण रूपाची व कृष्ण वर्णाची दासी पोर्शियासमोर येऊन उभी राहिली. तिनें विचारलें, “ काय बाई-साहेब ! ”

“ वड्या मेमसाहेब काय करीत आहेत ! ” पोर्शियानें विचारलें.

“ त्या कपडे करून कुठें वाहेर जाण्याच्या तयारीत आहेत बाईसाहेब ! ” दासी उत्तरली.

“ कपडे करून इतक्या लौकर त्या कुठें चालल्या ! ” पोर्शिया स्वतःशींच म्हणाली. लगेच दुसऱ्याच क्षणाला तिच्या तोंडून स्वगत उद्गार निघाले, “ खरेच, आज रविवार ! आज प्रार्थनेचा दिवस ! ” ती डोमिंगोकडे वळून म्हणाली, “ डोमिंगो ! तुम्हांला आजच्या रविवारची आठवण नाही वाटते ! ”

“ मला आठवण नव्हती. मी प्रार्थनेच्या दिवसांचें इतकें कांटेतोल मोजमाप कधींच ठेवीत नसतो. तुला हें कदाचित् माहीत नसेल ! ”

“ छे ! मला हें माहीत नाही. माझी तर आजवर अशी समजूत होती व अजूनही आहे कीं, तुम्ही फारच धर्मभोळे आहां. परमेश्वरावर तुमची जितकी अढळ व उत्कट श्रद्धा आहे तितकी फारच थोड्यांची असेल.”

“ गोष्ट खरी आहे. म्हणूनच मी दर रविवारीं प्रार्थनामंदिरांत जाण्याला नाखूष असतो.”

“ याचा अर्थ काय ! ”

“ याचा अर्थ हाच कीं, प्रार्थनामंदिरांतील प्रार्थनेवर व ती प्रार्थना चालविणाऱ्या धर्मगुरूंवर माझी मुळींच श्रद्धा नाही. नित्य नाना परींच्या पातकांच्या कर्द-मांत लोळणारे पतित कोणी धर्मगुरु म्हणून तर कोणी भक्त म्हणून प्रार्थनेची कवाईत करतांना पाहिले, कीं प्रभूच्या पवित्र धर्माची ती विटंबना पाहून माझे काळीज चर्रें होतें व मी कोठून घटकाभर तरी त्या नरकवासांत येऊन पडलों-सें मला वाटूं लागतें. अशा पापी जनांचा सहवास टाळावा म्हणून मी घरच्या घरीच प्रभूची प्रार्थना करीत असतो.”

प्रणयी युग्म

धर्माची वाव पोर्शियाला अगम्य होती. दर रविवारीं प्रार्थनेसाठी मंदिरांत जाणाऱ्या इतर कवाडती माणसांपैकीच ती एक होती. शिवाय आतां जें बोलावयाचें होतें तें अगदीं निराळ्या विषयावर. ती दासीकडे वळून म्हणाली, “ वरें; इडा ! बडया मेमसाहेब बाहेर गेल्या, कीं मला सांगायला ये वरें का ? ”

“ आज्ञा बाईसाहेब ! ” दासी उद्गारली.

“ त्या आतां आमचें संभाषण चोरून ऐकत नव्हत्या ना ? ” पोर्शियानें पुन्हा विचारलें.

“ नव्हत्या बाईसाहेब ! ” असें बोलून त्या दासीनें तेथून निघून गेल्यासारखें दाखविलें. तेवढ्यांत पोर्शियानें दिवाणखान्याचा दरवाजा लावून घेतला; त्याबरोबर दासी पुढें गेलेली पुन्हा माघारीं आली व दरवाजाला कान देऊन ऐकू लागली. पोर्शियाला त्याची दादही नव्हती.

पोर्शिया डोमिंगोला म्हणाली, “ डोमिंगो ! मला संशय अशासाठीं आला कीं, तुम्हांला बडया मेमसाहेबांची दृष्ट लागेल कीं काय असें मला अलीकडे फार भय वाटू लागलें आहे.”

“ कां वरें ? ” डोमिंगोनें विचारलें, “ अलीकडे त्या माझ्याशीं फार मनमोकळेपणानें वागतात म्हणून ? ”

“ होय ! ”

“ हा तुझ्या संशयी वृत्तीचा परिणाम आहे. माझी तर अशी ठाम समजूत झाली आहे कीं, तुझ्या सावत्र आई अत्यंत प्रेमळ, सदाचारी व मनमोकळ्या आहेत. माझा त्यांच्याशीं दाट परिचय असा गेल्यां देन तीन महिन्यांचा आहे. एवढ्या सहवासांत माझे त्यांच्याविषयीं फारच चांगलें मत झालें आहे.”

“ म्हणूनच तर मला फार भय वाटतें ! मीं माझ्या सावत्र आईविषयीं असे अनुदारपणाचे उद्गार काढणें योग्य नाहीं हें खरें; पण गेल्या दहा वारा दिवसांत तुमच्याविरुद्ध जें काहूर उठाविण्यांत आलें आहे, त्यांत त्यांचें वरेंच अंग असावें असें म्हणण्याला माझ्यापाशीं पुरावा आहे.

“ काय पुरावा आहे ? ”

“ बावांनीं मला तुमच्यावरील प्रेमापासून परावृत्त करण्याकरितां जीं कारणें

पेशवाईतील धर्मसंग्राम

१ त्यांतलें एक कारण म्हणून 'मार्गारेटचे मतही डोमिंगोविषयी चांगलें असें होतें.'"

“ शक्य नाहीं. वाकी तसें तरी कसें म्हणावें ? प्रत्येकाचें मन माझ्याविषयीं कलुषित झालें आहे, मग मार्गारेटवाईना तसें वाटत असल्यास मीं त्यांना दोष कां द्यावा ! मीं दोष माझ्या कर्मांला देतो.”

“ तसा त्याचा अर्थ नाहीं, डोमिंगो ! तुम्ही इतके भोळे कसे ?—” पोर्शिया जीभ चावून म्हणाली, “ पण जाऊं द्या. माझ्याच आईविषयीं मीं असें बोलणें बरें नाहीं. परमेश्वरानें तुमचें मन आजवर जितकें निर्मल राखलें आहे तितकेंच तें नेहमीं राखावें. ज्यांचों कर्म तीं भोगतील.”

पोर्शिया जें बोलली त्यापेक्षां कितीतरी पटींनीं गूढार्थ ती जें कांहीं बोलली नाहीं त्यांत सांठलेला होता. पोर्शियाच्या मताप्रमाणें त्याचा आशय उघड उघड असा होता कीं, मार्गारेट ही डोमिंगोकडे पापवासनेनें पहात असून आपणाकडे डोमिंगोचे चित्त वेधावें अशासाठीं पोर्शियाशीं त्याचें वितुष्ट आणण्याविषयीं मार्गारेटची खटपट सुरू होती. पोर्शियाचा हा संशय साधार होता. मार्गारेट ही सेनापति सिल्बेहेराची दुसरेपणाची वायको असून ती वृत्तीनें बरीच चंचल व दुर्वर्तनी होती. ती मूळची आल्मेडा नांवाच्या एक पोर्तुगीज शिलेदाराची स्त्री. तो शिलेदार ठाण्याच्या किल्ल्यावर मराठ्यांनीं हल्ला केला त्या सुमाराला सेनापतीच्या सहवासांत आला. किंवा याहीपेक्षां खरें सांगावयाचें तर योगायोगानुसार सेनापतीला आल्मेडाची तरुण व सुंदर पत्नी मार्गारेट एकदां भेटली, व त्या पहिल्या भेटीतच सेनापतीचें तिच्यावर मन वसून तो तिला प्राप्त करून घेण्याच्या उद्योगाला लागला. तेवढ्यासाठीं सेनापतीनें आल्मेडाला खास आपल्या हाताखालीं नोकरांला घेऊन मार्गारेटचा आपणाशीं नित्यसंबंध येईल असें केलें. सेनापति तेव्हां विधुर होता व मार्गारेट केवळ एकौणीस वर्षांची कोंवळी लुसलुशीत तरुणी होती. सेनापतीचें जीवन विधुरावस्थेमुळें नीरस झालें होतें, तर मार्गारेटची दृष्टि सेनापतीच्या सतत सहवासांत त्याच्या मान-धन-संपत्तीनें दिपून गेल्यामुळें आल्मेडाच्या संसारांत सुखाचा शोध तिला लागेनासा झाला होता. त्यामुळें सेनापतीनें मार्गारेटला वेळोवेळीं बहुमोल वस्त्रालंकार देऊन व अशाच अनेक अन्य मार्गांनीं प्रसन्न करण्यासाठीं तिच्यासभोंवार मोहजाल पसरलें. तेव्हां मार्गारेट आपल्या वन्याचशा भाद्रडेपणानें व कांहींशा छांदित्तेनें त्या जाण्यांत हळुहळू

अडकू लागली. आल्मेडाच्या नजरेला हा प्रकार येण्याला फारसा कालावधि लागला नाही; पण 'धरावें तर चावतें व सोडावें तर पळतें' अशी त्याची अवस्था झाली होती. सेनापतीच्या पापी दृष्टीपासून मार्गारेटला दूर न्यावी तर नोकरीचें बंधन; बदली करावयाला सेनापति राजी नाही व प्राप्त स्थितींत रहावें तर मार्गारेट सेनापतीच्या नादानें बहकत चाललेली ! त्यामुळे आल्मेडाला अत्यंत दुःख होऊन तो जिवाला वेंतागला. त्याच सुमाराला ठाण्याची लढाई सुरू झाली व त्या लढाईनंतर आल्मेडा कोणालाही आढळला नाही. तो लढाईत ठार मारला गेला अशी दाट बातमी उठली. आल्मेडाची अशी अवस्था झाल्यामुळे मार्गारेटचा लौकिकांतील आधार तुटला; पण एका दृष्टीनें त्यांतही मार्गारेटला समाधानच वाटलें. तिचा छळ थांबला. सेनापतीला तर आपला मार्ग पूर्णपणें निष्कंटक झाला असें वाटलें. पुढें थोड्याच दिवसांत सेनापतीनें मार्गारेटला मागणी घातली व मार्गारेटनेंही ती फारसे आढेवेढे न घेतां स्वीकारली.

पण चंचल वृत्तीच्या मार्गारेटला ह्या विषमविवाहांत लौकरच खरें सौख्य लाभेनासें झालें. मार्गारेट तरुण व सुंदर आणि चंचल होती. चांचल्य हा स्त्रीजातीचा नैसर्गिक गुण आहे असें म्हटलें तरी मार्गारेट विशेष चंचल-थिद्धरपणाचा आरोप जगानें तिच्यावर करावा इतकी चंचल-होती; व सेनापति मान-धन-संपन्न असला तरी मार्गारेटला आजोबा, निदान पिता शोभण्याइतका वृद्ध होता. एवढें सांगितल्यानें मार्गारेटची वृत्ति कां चळू लागली याचा उलगडा होण्याजोगा आहे. मात्र मार्गारेट जरी डोमिंगोची भेट झाल्यापासून त्याच्याशीं अत्यंत रसाळ वृत्तीनें वागून त्याला वश करूं पहात होती तरी डोमिंगोच्या मनांत प्रथम तसा संशय कधींही आला नाही. थोड्या दिवसांनीं डोमिंगो व पोर्शिया यांचा परस्पर प्रेमसंबंध मार्गारेटच्या निदर्शनाला आला तेव्हां मार्गारेटला अर्थातच पोर्शियाविषयीं मत्सर वाटूं लागला व तिनें त्या दोघांच्या प्रेमसंबंधावर विव्वा घालण्याचा घातकी उद्योग आरंभिला. तेवढ्यासाठीं मार्गारेटनें हळुहळू पोर्शियाची नालस्ती सुरू करून ती डोमिंगोच्या कार्नी जाईल असें केलें; पोर्शियाचें मनही कलुषित करण्याचा प्रयत्न करून पाहिला; पण कांहीं केल्या तें जमेना. ह्या सर्व गोष्टी मार्गारेट स्वतः अगदीं नामानिराळी राहून करीत असल्यानें आजवर तिच्या ढालगजपणाविषयीं डोमिंगोला जरादेखील संशय आला नव्हता, 'चोराचीं पावले चोरानें ओळखावीं' या न्यायानें पोर्शिया मात्र अलीकडे आपल्या

सावत्र आईचे आगलावे चाळे थोडथोडे उमजूं लागली होती. विशेषतः गेल्या बारा तेरा दिवसांत मार्गारेट डोमिंगोविषयी सेनापतीच्या कार्नी विष ओतू लागल्याचा पोर्शियाला प्रत्यक्ष अनुभव येऊं लागला होता.

मात्र मार्गारेट डोमिंगोवर एकाएकीं अशी नागिणीसारखी कां उलटावी हें पोर्शियालाही एक गूढच होतें. त्या गूढाचा उलगडा डोमिंगोच्या साह्यानें करता येईल अशी तिची अपेक्षा होती; म्हणून तिनें मुद्दाम या वेळीं तो विषय काढला होता; पण डोमिंगोच्या उद्गारांवरून त्याच्या मनाच्या निर्मलतेविषयी पोर्शियाची खात्री झाली व तिनें तो विषय तेवढ्यांतच आटोपता घेण्याची तयारी दर्शविली.

पण डोमिंगोच्या तोंडून तेवढ्यांत ओघासरसे त्या विषयाला चालना देणारे उद्गार निघाले, “ एकूण मार्गारेटबाईंच्या पापवासनेला मीं पायांखालीं तुडविलें, म्हणून त्या माझ्यावर एकदम इतक्या उलटल्या काय ! ठीक आहे. त्यांचें कर्म त्यांच्यापार्शीं.”

“ म्हणजे ! वज्या मेमसाहेवांनीं तसा डाव टाकला होता एकूण ! ” पोर्शिया पुन्हा जिज्ञासापूर्वक विचारूं लागली.

“ टाकला होता. खोटें कशाला बोलूं ! त्यांनीं पंधरा दिवसांपूर्वी तसा डाव टाकला होता; पण मीं तिच्या शब्दाला मान देऊन पापाच्या गर्तेत चालत जाण्याचें स्पष्टपणें नाकारलें; त्यामुळें ती चिडली असेल.”

“ तो डाव कोणता ! ”

“ पोर्शिया ! असल्या किलसवाण्या गोष्टींची वाच्यता करणें माझ्या शीलाला शोभणार नाही, व ती ऐकणें तुझ्याही शीलाला शोभणार नाही.”

“ पण तुम्ही आजवर हें माझ्यापार्शीं कां बोललां नाही ! ”

“ सांगितलें ना ! असल्या गोष्टी वाचनें उच्चारणें म्हणजे वाचेची विटंबना करण्यासारखें आहे. हीच गोष्ट कशाला ! अशा आणखी कितीएक कर्णकटु गोष्टी माझ्या कार्नी आल्या आहेत व त्यांचा तुझ्या चारित्र्याशीं संबंध आहे.”

“ माझ्या चारित्र्याशीं त्यांचा संबंध आहे ! ”

“ होय; तुझ्या चारित्र्याशीं त्यांचा संबंध आहे; पण त्या मीं कुठें मनावर घेतल्या ! किंवा त्यांविषयीं तुझ्यापार्शीं तरी चौकशी कुठें केली ! कांहीं कांहीं गोष्टी अशा घडतात किंवा ऐकू येतात कीं, त्यांचा आपण कसाही विचार किंवा उच्चार केला तरी त्यांना महत्त्व मिळून अकल्पित अनर्थींची परवड लागते.

हा मत्सराग्नि चेतविणारीं माणसें स्वतः वाजूला राहून आग कशी भडकते याची मजा पहात असतात व त्या आगीत तुझ्या-माझ्यासारख्या सरळ वृत्तीच्या निष्पाप जीवांची मात्र व्यर्थ होळी होते. तेव्हां इतकें हवेंच कशाला ! आपला एकमेकांचा एकमेकांवर अढळ विश्वास आहे, तसेंच आपलें परस्परांवरील प्रेमही अढळ असावें, एकमेकांविषयीं एकमेकांच्या मनांत विकल्पाला जरादेखील थारा मिळूं नये, म्हणजे ज्ञालें.”

“ तें खरें; पण अशा आपल्या प्रच्छन्न सत्रूंकडे कानाडोळा करून कसें चालेल ! त्यांना योग्य शासन ज्ञालेच पाहिजे.”

“ छे ! छे ! त्यांना शासन करणारीं आपण कोण ! तो अधिकार परमेश्वराचा आणि परमेश्वरही महापाण्यांनादेखील शासनाग्नीनें जाळण्याचें सोडून दयेच्या अमृतवर्षावानें त्यांना पावन करून घेतो. अशीं किती तरी उदाहरणें आपल्या पवित्रशास्त्रांत तुला सांपडतील. अपकारांची फेड आपण उपकारानें करावी; व पापिष्टांचा उद्धार करण्यासाठीं प्रभूची प्रार्थना करावी.”

“ पण सर्पाला दूध पाजलें तरी त्याचें सर्पाच्या पोटीं विषच व्हायचें ! आणि त्या विषाच्या दाहाला तुमच्यासारखे साधुवृत्तीचे उपकारकर्ते हकनाहक वळी पडायचे ! ” पोर्शिया फूत्कार करण्यासाठीं स्फुरून फणा उभारलेल्या नागिणी-सारखी उंच मान करून निश्चल दृष्टीनें डोमिंगोकडे पहात म्हणाली.

डोमिंगो यावर एकवार नुसता हंसला व समोर टांगलेल्या येशूख्रिस्ताच्या भव्य व गंभीर तसविरीकडे पाहूं लागला. पोर्शियाला वाटलें कीं, डोमिंगोनें आपली उपेक्षा केली, म्हणून ती कांहींशी मानखंडित होऊन म्हणाली, “डोमिंगो ! माझे बोल तुम्हांला पटत नाहींतसें दिसतें ! माझा तुम्हांला राग येतो वाटतें ! ”

“ राग येत नाहीं; कींवा मात्र येते.” डोमिंगो पुन्हा समोरिल येशूख्रिस्ताच्या तसविरीकडे श्रद्धापूर्ण दृष्टीनें पहात म्हणाला, “ तूं प्रभूचें लेंकरूं म्हणवितेस, ख्रिस्ती धर्माचा अभिमान वाळगितेस; पण वागणुकींत मात्र प्रभूच्या शिकवणीशीं पूर्ण विसंगतपणें वागूं पहातेस याबद्दल मला वाईट वाटतें.—वरें; तो विषयच राहूं दे. सेनापति आतां उठतील; मला त्यांच्याकडे लौकर गेलें पाहिजे. मी आतां येतो.” असें म्हणून डोमिंगो तशाच विस्मयपूर्ण मनःस्थितींत वाहेर जाण्यासाठीं उठला.

“ थांवा. इतकी घाई कां ? वावा उठले कीं नोकर तुम्हांला हांक मारायला येईलच.” पोर्शिया डोमिंगोचा हात आपल्या हातीं धरून म्हणाली.

“ पण इथें वसून तरी त्याच विषयाचा काथ्याकूट करावयाचा ना ? खरें म्हणशील तर मला असल्या गोष्टींचा मनापासून तिट्कारा आहे. परमेश्वरानें अमोल विचारशक्ति आपणां माणसांना दिली आहे, तिचा असल्या क्षुद्र व कलहात्मक गोष्टींचा विचार करण्यांत अपव्यय कां म्हणून करावा ? माझी कल्पना होती कीं, इतक्या दिवसांनंतर तूं भेटलीस ती माझ्या मनावरचें धितेचें ओझे जेणेंकरून दूर होईल असे चार उत्साहवर्धक शब्द मला ऐकवशील; सध्यांच्या विकट परिस्थितींत मीं कसें वागावें याबद्दल कांहीं धोराचा बोध करशील; पण इथें ऐकतो तर—”

पोर्शिया डोमिंगोला तोंडचें वाक्य पूर्ण करूं न देतां म्हणाली, “ मीं तरी तेवढ्यासाठींच तुम्हांला हांक मारली.—”

“ खरें, तूं आतां त्या कोणा मुरारीपारीं कवुतरांचा पिंजरा व पत्र वावारांला देण्यासाठीं दिलेंस, तो काय प्रकार आहे ? ”

“ सांगतें. ती सारी खटपट तुमच्यावरील आरोपाचें यथायोग्य परिमार्जन करण्यासाठीं चालली आहे.”

“ पण वावारा परत अर्नाळ्यावर कशासाठीं गेली ? आणि तिला तिकडे कवुतरें काय करावयाचीं ? ”

पोर्शियानें वावारा अर्नाळ्यावर केव्हां व कां गेली तो सारा वृत्तान्त डोमिंगोला थोडक्यांत सांगितला. मराठ्यांच्या गोटांतील भेद आणण्यासाठीं वावारानें अर्नाळ्यावर जाऊन तळ देण्यांत कशी हिकमत लढविली व ती आजवर तेथून पहिल्यानेच वरोवर नेलेल्या कवुतरांच्या साहाय्यानें मराठ्यांचे गुप्त वेत पोर्शियाला कशी कळवीत आली, हा वृत्तान्त ऐकून डोमिंगोनें शरमिंदेपणानें खालीं मान घातली. त्याला त्या वेळीं मनांतून काय वाटलें तें तो जाणे; पण पोर्शियाला मात्र त्याची विस्मयचकित अवस्था पाहून वाटलें कीं, आपला प्रियकर आपलें राजकारणचातुर्य पाहून अगदीं थक होऊन गेला आहे. त्यामुळे ती जास्त उत्साह-अरित होऊन उद्गारली, “ डोमिंगो ! आतां तुम्ही साहजिकपणेंच विचाराल कीं, यांत आपला तरणोपाय कोठें आहे. खरें ना ? ”

डोमिंगो यावर कांहींच बोलला नाही. पोर्शिया आपण होऊनच पुढें म्हणाली, “ तें तुमच्या ध्यानीं एरव्हीं यायचें नाहीं; हें पत्र पहा म्हणजे तुम्हांला कांहीं अटकळ होईल.” असें म्हणून पोर्शियानें आपल्या समोरील मेजाच्या खणांतून एक पत्र काढून डोमिंगोच्या हातीं दिलें.

डोमिंगो तें पत्र घेऊन वाचूं लागला. त्यांत पुढील आशयाचा मजकूर मूळ पोर्तुगीज भाषेंत लिहिलेला होता.

प्रिय भगिनी !

नारो शंकराची मोकळीक करण्यांत डोमिंगोची मोठी चूक झाली; पण अकल्पितपणें ती माझ्या पथ्यावर पडली. आपण पूर्वी नारो शंकराची मोकळीक करण्याचें चिमाजीअप्पाला वचन देऊन आपली दोघांची सुक्तता कळवून घेतली होती व मी पुन्हा येथें आलों तेव्हां स्वतःचा जम वसविण्यासाठीं नारो शंकराच्या सुक्ततेची तजवीज केल्याची थापही ठोकून दिली होती. फुलाबोलाला गांठ पडून तसें घडून आल्यानें मला येथें सर्व मराठ्यांचा पूर्ण विश्वास संपादन करतां आला आहे. मराठ्यांचे मुख्य आधारस्तंभ चिमाजीअप्पा पेशवे व स्वामी रामानंद हे आहेत. विशेषतः रामानंदांची हिंदुधर्मजागृतीची चळवळ हरघडीं शेंकडों हिंदूंना स्वधर्माभिमानाला चेतवून मराठ्यांच्या भगव्या झेंड्याखालीं ओढून आणीत आहे ह्या दोघांचा नाश केल्याशिवाय जय नाही. आपल्या लोकांनीं तांतडी केल्यास या वेळीं हा किल्ला हातीं लागण्याजोगा आहे. किल्लेदार पूर्णपणें माझ्या मुठींत आला आहे. फ्रॅन्सिसनें चिमाजीअप्पांची मर्जा संपादन केली असून थोड्याशा लोकांचें पाठवळ तिकडून मिळाल्यास तो चिमाजीअप्पांना जिवंत पकडून तिकडे आणूं शकेल. सध्यां तो मराठ्यांच्या वाजूनें मंडपेश्वरच्या रणांगणावर लढावयाला गेला आहे. किल्लेदार पेरीरा आणि डोमिंगो हे दोघेही पितापुत्र मराठ्यांशीं तह करण्याला उत्सुक आहेत अशी नारो शंकराच्या सांगण्यावरून इकडे दाट बातमी उठली असल्यानें डोमिंगो किंवा पेरीरा विशेषतः डोमिंगो मराठ्यांशीं तह करण्याच्या मिषानें तावडतोब एकदोन दिवसांत कांहीं गुप्त युद्धसामुग्रीसह इकडे आल्यास किल्ला जिंकतां येऊन रामानंद व चिमाजीअप्पा हे दोघेही हातीं सांपडण्याचा फार संभव आहे. चिमाजीअप्पा तर थोडेसे आजारी

असल्यानें सध्यां इथेच आहेत; पण रामानंदही आजच मंडपेश्वराहून इकडे आले आहेत. मंडपेश्वराकडे बहुतेक मराठ्यांचो फत्ते झाली आहे.

काय पाहिजे तें झालें तरी चिमाजीअप्पा व रामानंद यांना उचलल्या-शिवाय मराठ्यांची वंडाळी थांवावयाची नाही व आम्हांला यश यावयाचें नाहीं. तरी सेनापतींना सांगून तावडतोव पत्रीं लिहिल्याप्रमाणें व्यवस्था व्हावी. कवुतरें संपलीं तींच पुन्हा पाठवावीं. —वार्वारा.

डोमिंगोनें पत्र वाचून होतांच तें पूर्ववत् घडी करून पोर्शियाच्या हातीं दिलें. त्याचें पत्रवाचन सुरू असतांना त्याच्या चर्येवर क्षणोक्षणीं जास्त जास्त गंभीरतेची छाया पडूं लागली होती. पोर्शियाचें तिकडे लक्ष्य होतें. तिला वाटलें, आपण दोघो बहिणी इतके गुंतागुंतीचे राजकारणी डाव सहज इतक्या बेमालूमपणें खेळू शकतो, हें पाहून डोमिंगोला अचंब्रा वाटला असावा. ती तें पत्र घेऊन पुन्हा पूर्वस्थळीं ठेवून डोमिंगोला म्हणाली, “डोमिंगो ! इतके दिवस मी काय करीत होते याची तुम्हांला ह्या पत्रावरून वरीचशी कल्पना आली असेल. याहीपेक्षां स्पष्ट सांगायचें तर आम्हां दोघां बहिणींच्या मार्फत मराठ्यांकडील महत्त्वाच्या वित्तब्रातम्या बाबांना कळतात, म्हणून तर त्यांचा एथवर तरी पला आला आहे.”

डोमिंगो पोर्शियाचें प्रवचन ऐकलेंसें दाखवून, पण खरोखर मनांतून त्याची विशेष दरकार न वाळगितां पोर्शियाला म्हणाला, “आणि आज अर्नाळ्यावर गेलेला तो मुरारी तुला कुठें भेटला ?”

पोर्शिया अभिमानपूर्वक उत्तरली, “तो बाबांना मुंबईहून इकडे येतांना भेटला. कां वरें ?”

“नाहीं; ह्या मोहिमेवर चालून आलेल्या मराठमोळ्यांत असल्या निसक-हरामांचें पीक मुळींच पिकत नाही अशी या घटकेपर्यंत माझी समजूत होती, म्हणून दिचारलें.” डोमिंगो कोचाच्या पाठीला डाव्या हाताचें कोंपर टेंकून त्या हाताच्या तळहाताला डावा गाल टेंकीत उद्गारला, “पण जो हरामखोर आपल्या धन्यांना दगा द्यावयाला तयार झाला, तो तुम्हांला देखील दगा देणार नाही ना ?”

“बाबांना माणसांची पारख आहे. त्यांनींच मुद्दाम ह्या जबाबदारीच्या कामावर त्या माणसाची नेमणूक केली आहे.”

“एकूण तूं ह्या साऱ्या उलाढाली सेनापतींच्या अनुमतीनेच करीत आहेस तर ?”

“अर्थात् !” पोर्शिया आल्हादपूर्वक स्मितहास्य करीत म्हणाली, “ म्हणून तर मला तुमच्या भाग्योदयावद्दल एवढी हमी देतां येते आहे ! वावांच्या मनांत तुमच्याविषयीं अतिशय विकल्प आला आहे हें खरें. वड्या मेमसाहेबही तुमच्या नाझावर टपलेल्या—पण तो विषय काढावयाचा नाही. तेव्हां सांगतें, डोमिंगो ! मी प्रौढी मिरविते असें नाही, पण मराठ्यांकडील भेद आणण्याची ही कल्पना माझी, ती कशी कृतीत उतरवावी याविषयींची योजनादेखील मीच तयार केली. इतके ह्या नोहिमेचे पंचप्राण अंतस्थरीत्या माझ्या मुठीत सांठविलेले आहेत. वावादेखील कोणतीही गोष्ट करावयाची झाली तरी माझ्या संमतीशिवाय करीत नाहीत; पण खरेंच सांगूं ! इतके दिवस मला माझे जोवित शिशिरऋतूतील भुंड्या वनश्रीप्रमाणें नीरस वाटत होतें. वावांनीं माझी प्रशंसा केली, आणखी कितिकांनीं माझ्या मुत्सद्देगिरीवद्दल तोंडांत वोटें घातलीं असतील; पण तरीदेखील ज्यांनीं प्रशंसा करावयाची त्यांनीं केली नाही असें मन खात होतें. ”

पोर्शियानें बोलतां बोलतां लडिवाळपणानें डोमिंगोच्या मानेसभोंवार आपल्या उजव्या हाताचा विळखा घातला. डोमिंगोनें त्याचा प्रतिकार जरी केला नाही, तरी त्याला पोर्शियाच्या त्या प्रणयचेष्टांमुळे नेहमीप्रमाणें संतोषही वाटला नाही. तो गंभीर स्वरांत उद्गारला, “ तुझ्या चातुर्याची प्रशंसा करण्याइतकें राक्षसी धैर्य माझ्या अंगां नाही. देवाला व धर्माला तुझी ही विश्वासघातकी वागणूक मान्य होण्यासारखी नाही; माणुसकीला शोभण्यासारखी नाही. ह्या अधःपातांतच आमचें मरण—आमचा सर्वनाश आहे व आमच्या प्रतिस्पर्ध्यांचा विजयही यांतच सांठविलेला आहे. ”

“ डोमिंगो ! ही सर्व यातायात मी केवळ तुमच्यासाठीं केली. वावांपाशीं शक्य तेवढी मध्यस्थी करून मी तुमच्याविषयींची त्यांच्या मनांतील आढी काढून टाकली व तुमचें स्वतःचें, तुमच्या देशाचें आणि तुमच्या धर्माचें मंगल करण्याची सोन्याची संधि तुम्हांला प्राप्त करून दिली. आणि तरीही तुम्ही असें म्हणतां ! काय म्हणतात त्यांतली अवस्था, ‘शेळी जाते जिवानिशीं व खाणारा म्हणतो वातड’ ! ”

“ पण माझ्यासाठीं तूं शीलभ्रष्ट व्हावें, धर्मनिषिद्ध आचरणाची सुरी आपल्या

धर्माच्या मानेवर फिरवावी, उपकारकर्त्यांच्या उपकारांची फेड अपकारांनी करावी अशी माझी मुळावू इच्छा नव्हती.”

“ हे आरोप केवळ अतिशयोक्तीचे—नव्हे, निव्वळ खोटे आहेत.—”

“ कावीळ झालेल्याला सारं जग पिंजळेंच दिसावयाचें. पोर्शिया ! मला संग, तूं हा विश्वासघात करीत नाहीस ! विचार कर, तुम्ही दोघी मराठ्यांच्या तावडीत सांपडलां होतां तेव्हा तुमची विटवना होणें अशक्य नव्हतें. तूच सांगितलेंस कीं, त्या वेळीं मराठ्यांच्या नाटकशाळा होऊन वसण्याचा प्रसंग तुम्हां दोघींवरही ओढवला होता. तसें झालें असतें, तर तुम्हीं आम्हीं मराठ्यांचें काय वांकडें केलें असतें ? पण तो चिमाजीअप्पा सज्जन पडला, म्हणून त्यानें तुम्हां दोघींच्या केंसालाही धक्का न लावतां उलट तुमच्या पाठीराख्या भावाप्रमाणें तुमचा यथोचित सौरव करून तुम्हांला तुमच्या घरीं पाठविलें. एवढा वंदनीय उपकारकर्ता तो, त्याच्या उपकारांची फेड पोर्शिया ! तुम्हीं दोन्ही वहिणींनीं अशी अपकारानें कसं पहावी ? आपला धर्मदेखील आपल्याला सांगतो कीं, जे आपणाला अपकार करतात त्यांच्यावरही आपण उपकार करावा; परमेश्वर जसा समदृष्टि आहे तसें तुम्हीं असावें; पण तूं तर उपकारकर्त्यांवर विश्वासघातानें अपकाराची आग पाखडीत आहेस ! यापेक्षां शीलभ्रष्ट होण्याची आणखी काय बाकी राहिली ? पोर्शिया ! खरोखर, तूं इतक्या थराला जाऊन आपला अधःपात करून घेण्याला तयार होशील असें मला वाटलें नव्हतें.”

“ डोभिगो ! मी ह्या तुमच्या बोलण्याचा एवढाच अर्थ घेतें कीं, तुमचें माझ्यावर प्रेम नाही; तुम्हांला माझा कंटाळा आला आहे; त्या चेटकीने कांहीं चेटुक करून तुम्हांला भाडून टाकलें आहे.—”

“ वस्स ! पुरे कर, एवढेंच ना तूं मला सांगणार होतीस ? ”

“ तुम्हीं माझा शब्द धिकारला तर तुमच्यावर संकटांचे पर्वत कोसळतील व त्या भाराखालीं तुम्ही चिरडून जाल.”

“ माझी काळजी घेणारा परमेश्वर सर्वसमर्थ आहे.”

“ एकूण तुम्हांला ही तुमची लहर माझ्या प्रेमापेक्षांही प्रिय वाटते ना ? ”

इतक्यांत दरवाजावर कोणाचीशी थाप ऐकूं आली. पोर्शिया दचकून उठली व दरवाजाकडे गेली. ती दरवाजा उघडून पहाते, तों सेनापतीचा शिपायी दरवाजाघाहेर उभा ! जवळच इडाही उभी होती. वस्तुतः इडा तिथें प्रारंभापासून

चोरून उभीच होती; पण पोर्शियानें 'तूं केव्हां आलीस' असें तिला विचारलें, तेव्हां 'ही आतांच सेनापतिसाहेव उठल्याची खबर देण्यासाठीं आलें' असें उत्तरली.

“काय रे ?” पोर्शियानें त्या नोकराला विचारलें.

“सेनापतिसाहेव उठले ही खबर देण्यासाठीं आलों.” नोकर म्हणाला.

डोमिंगोनें तें ऐकलें व तो सेनापतीकडे जाण्याला निघतां निघतां पोर्शियाला म्हणाला, “पोर्शिया ! मी जातो.”

“जरा थांवा.” पोर्शिया म्हणाली.

“आतां वेळ नाही.” डोमिंगो उत्तरला.

“मग असें पहा, वात्रांकडून परत आल्यावर इकडे याल का !”

“तें कांहीं नक्की सांगत नाही. शक्य झालें तर येईन.”

“असें नको, याच; आणि हें पहा, जरा इकडे या.” असें म्हणून डोमिंगोला हाताशीं धरून ती पुन्हा आंत गेली व हळुहळू त्याला म्हणाली, “डोमिंगो ! माझी एवढी विनंति ऐका, आतां बाबा कदाचित् तुमच्यावर रागावले तरी तुम्ही सुज्ञपणानें त्यांचा राग निवेल असें करा. ते तुमच्यावर जी कामगिरी सोंप-वितील ती मुकाटपणें पत्करा. मीं इतक्या प्रयत्नांनीं जमवून आणलेली संधि वांग्या दवडूं नका. तुमच्या स्वतःसाठीं नाही तर निदान माझ्यासाठीं तरी एवढें करा.”

“बरें आहे.” डोमिंगो बाहेर जावयाला निघतां निघतां उद्गारला, “परमेश्वर मला जशी बुद्धि देईल तसें मी करीन.”

“असें करूं नका. हा योगदेखील परमेश्वरानेंच जमवून आणला आहे अशी श्रद्धा ठेवून वागा. ओंठार्शी लागणारा अमृताचा पेला अविचारानें झुगारून देऊं नका.”

यावर “पण तो अमृताचा पेला नसून विषाचा असला तर ? पण पाहूं काय होतें तें.” असें म्हणून डोमिंगो घाईघाईनें तेथून निघून गेला. तो दृष्टिआड होईतो पोर्शिया त्याच्याकडे चातकाप्रमाणें टक लावून पहात होती.

प्रकरण पंधरावें अकल्पित अनर्थ

त्या दिवशीं सेनापति सिल्हेरा सूर्योदयाच्या सुमाराला वैठकखान्यांत येतो, तो थोड्या दिवसांपूर्वी सेनापतीकडून संभाजी आंगण्यांकडे विनंतिपत्र घेऊन गेलेला माणूस तेथे येऊन पोचला. अन्टोनिओ पूर्वीच तेथे येऊन बोलत बसला होता व किल्लेदार पेरीराही नुक्ताच तेथे येऊन पोचला होता. पेरीराने तेथे येतांच प्रथम डोमिंगोविषयी चौकशी केली व तो पोर्शियाच्या महालांत बोलत बसला आहे असे कळतांच त्याला बोलावणे पाठविले होते. सेनापतीनेही आंत येतांच पेरीरापाशी डोमिंगोची चौकशी केली व ती नेहमीं हून कठोर शब्दांनी केली. पेरीराला वाटले की, डोमिंगोने आपल्या निकडोच्या आमंत्रणाची अवज्ञा केली असा सेनापतीचा ग्रह झाला असावा; म्हणून त्याने शक्य तो डोमिंगोची वाजू सांवरण्याचा प्रयत्न केला. पण सेनापतीने ते मनावर न घेता उलट पेरीराला टोमणा दिला, “ किल्लेदार ! तुम्हांला तुमच्या मुलाविषयी कळकळ वाटणे साहजिक आहे व मलाही त्याच्याविषयी आजवर तितकीच कळकळ वाटत होती; पण या वटकेपर्यंतच्या अनुभवावरून मला वाटू लागले आहे की, माझी ती कळकळ अस्थानी होती. आणि म्हणूनच मी तुम्हांला आगाऊ सांगून ठेवतो की, आतां डोमिंगो इथे आल्यास व त्याच्या अन्यायाच्या वर्तनावद्दल त्याला योग्य ती शिक्षा करणे मला प्राप्त झाल्यास तुम्हीं आडकाठी करतां कामा नये.”

पेरीराला सेनापतीच्या ह्या जळजळीत बोलांचा कांहींच अर्थ कळना. तो बुचकळ्यांत पडला की, इतक्या थोड्या वेळांत सेनापतीच्या वृत्तींत इतका बदल होण्याला कारण तरी काय झाले ! पेरीराला अशी चिंता वाटण्याचे कारण रात्रभर त्याचे सेनापतीशी जे खलबत झाले होते, त्यांत डोमिंगोला आपले वर्तन सुधारण्याची आणखी एकवार अखेरची संधि देण्याचे ठरले होते व म्हणूनच सेनापतीच्या नांवाने पेरीराने पहांटेला घाईघाईने डोमिंगोला बोलावणे पाठविले होते. डोमिंगो कदाचित् त्या आमंत्रणाची अमान्यता करील, ह्या भीतीने स्वतः पेरीरा मुद्दाम सकाळींच आपल्या वाड्याकडे गेला होता. तेथे त्याला डोमिंगो पूर्वीच सेनापतीच्या वाड्याकडे गेल्याचे कळले तेव्हां तो बराच निर्घोर होऊन माघारा आला होता.

माधारा येतांच त्याला डोमिंगो पोर्शियाच्या महालांत बोलत बसला आहे असें कळलें, त्यांतही त्याला अनुचित असें कांहींच वाटलें नाहीं; पण सेनापतीचे आतांचे उद्गार ऐकून मात्र त्याला पुन्हा भय उत्पन्न झाले. सेनापति तेथें येतांच संभाजी आंग्र्याकडून आलेल्या मनुष्यांशीं बोलण्यांत गुंतला असतां पेरिरानें क्षणभर बाहेर जाऊन सेनापतीच्या नोकरापाशीं चौकशी केली; तेव्हां सेनापति आतां मार्गरेटला भेटून आला; त्या भेटेंत त्यांचा डोमिंगो व पोर्शिया यांच्या भेटेंतील संभाषणाविषयीं थोडा खल झाला असें कळून आलें. पण त्यांत डोमिंगोचा सेनापतीला राग येण्याजोगें काय होतें याचा मात्र त्याला पत्ता लागेना. तेवढ्यांत डोमिंगोही तेथें येऊन हजर झाला. पेरिरानें त्याला वाजूला घेऊन हळुहळू कायसें सांगितलें, व डोमिंगोनेंही अर्थशून्य होकार देऊन आपल्या पित्याचें तोंडदेखलें समाधान केलें. त्या पितापुत्रांचें काय संभाषण झालें हें मात्र तिसऱ्या कोणालाही कळलें नाहीं.

दरवाजाबाहेर त्या पितापुत्रांचें संभाषण चाललें असतां आंत सेनापतीनें आंग्र्यांकडून आलेल्या भाणसाकडून आंग्र्यांचा लेखी उत्तराचा मोहोरबंद लिफाफा मागून घेऊन उघडिला. तो तें उत्तर मराठींत लिहिलेलें होतें. 'संभाजी आंग्रे आम्हांला मदत करावयाला खास कबूल असला पाहिजे. कारण त्याला मानाजी आंग्र्यावर सूड घ्यावयाचा आहे.' असें सेनापतीनें स्वतःशीं म्हणून तें पत्र अँटोनिओच्या हातीं देऊन त्यांना सांगितलें, "सरदारसाहेब ! एवढें उत्तर वाचा पाहूं !"

अँटोनिओनें तें उत्तर प्रथम स्वतःच्या मनार्शीं वाचलें. तें वाचतांना अँटोनिओची मुद्रा जास्त जास्त गंभीर होऊं लागलेली पाहून सेनापतीला संशय आला व त्याचीही चर्या गंभीर झाली. अँटोनिओनें पत्र वाचून होतांच एक दीर्घ उसासा सोडला. तो पाहून तर सेनापतीची त्या पत्राविषयीं शेंकडा पाऊणशें हिस्से निराशा झाली. त्यानें अँटोनिओला विचारलें, "आंग्रे काय म्हणतो ?"

अँटोनिओ खिन्न वदन करून उत्तरला, "ते आपणाला साह्य करावयाला तयार नाहींत."

अँटोनिओच्या तोंडून हे शब्द निघावयाला व पेरिरा आणि डोमिंगो आंत यावयाला एक गांठ पडली. डोमिंगो आंत येतांच रीतीप्रमाणें सेनापतीला अभिवादन करून समोर उभा राहिला; पण सेनापतीनें त्याच्याकडे बळेंच

दुर्लक्ष्य करून त्याला वसावयाला देखील न सांगतां अँटोनिओला म्हटलें, “ तें पत्र समग्र वाचा पाहूं ! ”

अँटोनिओनें तें पत्र वाचून दाखविण्याला सुरुवात केली; त्या पत्रांतील मुख्य मजकूर पुढीलप्रमाणें होता.

“...गोरे लोक मोठे धूर्त; ते फार धोरणानें व सावधपणें वागतात; या बावर्तीत इंग्रज काय किंवा फिरंगी काय सारखेच; असा आजवर आमचा जो समज होता, तो तुम्हां तुमच्या पत्रानें खोटा पाडला. आम्हां आंगऱ्यांच्या बावर्तीतील तुमचा अंदाज चुकला. आमची भाऊवंदकी आमच्या-पुरती, देशाच्या-देवाच्या-धर्माच्या रक्षणाची वाव उत्पन्न झाली कीं, आम्ही सारे एक. मानाजी आंग्रे किर्तीही आमच्या विरुद्ध वागत असला तरी तो माझा भाऊ आहे. पेशव्यांनीं आमचें अपरिमित नुकसान केलें, आम्हांला घुळीत बसाविलें हें जरी खरें, तरी पेशवे आमच्या परमपूज्य छत्रपतींचे प्रतिनिधि, आमचे हिंदु बांधव व ह्या धर्मसंग्रामाचे प्रमुख नेते म्हणून आम्हांला बंद आहेत. पेशवे सर्वत्र ब्राह्मणशाही करूं पहातात असे तुम्ही नक्राश्रु गाळतां व त्या ब्राह्मणशाहीविरुद्ध आम्हीं शस्त्रग्रहण करावें म्हणून आम्हांला पाठीशीं घालूं पहातां; पण तुमचे असले लांडे कारभार आमच्यापाशीं मुळींच चालावयाचे नाहींत. आमच्या दौलतीची व इभ्रतीची काळजी घेण्याला आम्ही समर्थ आहों. तुम्ही मध्यें लुडवूड करण्याचें कारण नाहीं. आम्हांला तुमची मदत नको व आम्ही तुम्हांला मदत करणार नाहीं....”

“ वस्स ! वस्स ! अँटोनिओ तें पत्रवाचून पुरें करा. त्यांतला आशय मला समजला.” सेनापति कपाळाला आंठ्या घालून त्रासिक स्वरांत उद्गारला.

अँटोनिओ पुन्हा एकवार पत्रावरून नजर फिरवीत म्हणाला, “ संभाजी आंग्रे पुढें रामानंदांना पकडण्याची तजवीज करण्याचेंही नाकबूल करून उलट त्यांना आपल्या गुरुस्थानीं मानतात ! ” तो भुंवया चढवीत म्हणाला, “ एकूण सुंभ जळलें तरी अजून पीळ कायमच आहे. सेनापतिसाहेब ! ह्या मगर आंगऱ्याचें आपण आज ना उद्यां शासन केलेंच पाहिजे. सेनापतिसाहेबांना उद्देशून इतकी उद्दामपणाची भाषा वापरतात म्हणजे काय गोष्ट आहे ! वस्स ! ही मोहीम

संपल्यावर आपण प्रथम संभाजी आंगण्यांची खोड मोडण्याची कामगिरी हातीं घेतलीच पाहिजे.”

“तें पुढचें पुढें पहातां येईल.” सेनापति पेरीराकडे वळून म्हणाला, “किल्लेदार ! पहा ! धर्मसंग्राम म्हणतांच संभाजी आंगण्यासारखा हिंदु, पेशवे, मानाजी आंग्रे वगैरे आपल्या कट्या प्रतिस्पर्ध्यांशीं देखील किती दिलजमाईनें व एकोप्यानें वागण्याला तत्पर असतो तें पहा ! आणि—” तो डोमिंगोकडे अंगुलीनिर्देश करून म्हणाला, “हे तुमचे चिरंजीव अशा शत्रूंवर अस्थानीं दया दाखवून उघडपणें देशद्रोह व धर्मद्रोह असलीं घोर पातकें जोडून आपल्या खिस्ती समाजाची अन्नू घालवितात !”

पेरीरा चटकन उभा राहून सेनापतीला दोन्ही हात जोडून केंविलवाण्या स्वरांत उद्गारला, “सेनापतिसाहेब ! झाल्या त्या गोष्टी होऊन गेल्या. डोमिंगो बुद्धिपुरःसर तसें वागला असें नाही; त्याच्या हातून ती नजरचूक घडली; त्यावद्दल त्याला आतां पश्चात्ताप होत आहे. तो आपली क्षमा मागून पुढें आपल्या आज्ञेवरहुकूम वागण्याला तयार आहे. आपण थोर मनानें त्याला क्षमा करून त्याच्याकडून सेवा घेतली पाहिजे.”

डोमिंगो सेनापतीसमोर एखाद्या पुतळ्याप्रमाणें निश्चलपणें ताठ उभा होता. पेरीरानें आपल्या शब्दांतून जो भाव दर्शित केला, त्याचा मागमूसही डोमिंगोच्या चर्येवर नव्हता. सेनापतीनें एकवार तीक्ष्ण नजरेनें डोमिंगोकडे पाहिलें, तरीही नमते घेण्याची डोमिंगोची इच्छा त्याला दिसेना. समुद्राच्या पर्वतप्राय लाटा एकसारख्या धडाधड येऊन एखाद्या खडकावर जोराजोरानें आदळत असल्या तरी तो खडक जसा अचल व अभंग असावा, तशी डोमिंगोची अवस्था होती. पेरीराचें बोलणें ऐकून सेनापतीनें अपेक्षा केली होती कीं, डोमिंगो खरोखरच क्षमा मागेल; पण तसें कांहींच लक्षण दिसेना. तेव्हां सेनापति पेरीराला म्हणाला, “किल्लेदार ! तुम्ही सांगतां खरें; पण डोमिंगोचें मस्तक माझ्यासमोर क्षमेसाठीं नमण्याचें बाजूलाच राहिलें, त्याच्या पापणीचा एक केंसही लवावयाला तयार नाही ! याचा अर्थ मी असाच घेऊं काय, कीं डोमिंगो कोणत्याच गोष्टींत नमते घ्यावयाला तयार नाही ?”

पेरीरानें संतापून भेदक दृष्टीनें एकवार डोमिंगोकडे पाहिलें व त्या संतापाच्या भरांत तो कांहीं वेडेवांकडे बोलणार, तोंच डोमिंगो आपला धैर्यमेह लवमात्रही

ढळू न देतां सेनापतीकडे वळून उत्तरला, “ सेनापतीसाहेव ! मी आपणासमोर एकदां सोडून शंभरदां मस्तक नमविण्याला तयार आहे व आपण जो हुकूम कराल त्याची तामिली करण्यालाही माझी ना नाही. सर्वश्रेष्ठ अधिकारी व वडील माणूस ह्या दोन्ही नात्यांनीं माझ्यावर तशी सत्ता गाजविण्याचा आपणाला अधिकार आहे. पण यापूर्वीं माझ्या हातून घडलेल्या विशिष्ट गोष्टींविषयीं मी क्षमा मागावी असा आपला आग्रह असेल तर तें मात्र माझ्या वस्तु शक्य नाही.”

“ याचा अर्थ काय ? ” अँटोनिओ डोमिंगोकडे वळून मध्येंच म्हणाला, “ डोमिंगो ! चुका माणसाच्या हातून झाल्या म्हणजे त्या चुकांबद्दल वरिष्ठांनीं त्याला जाब विचारावयाला नको ? आणि माणसानें त्याबद्दल क्षमा मागावयाला नको ? असें पहा, मुंगी होऊन साखर खावी.”

अँटोनिओच्या आगंतुक मध्यस्थीवर डोमिंगो कांहींच बोलला नाही. त्यानें एकवार उपेक्षाबुद्धीनें त्याच्याकडे पाहिलें मात्र.

“ तसें असेल तर माझीही पूर्वींच्या गोष्टी उकरून काढण्याची इच्छा नाही; पण नवीन कामगिरी तुला सांगण्यापूर्वीं तुला एका गोष्टीची मात्र जाणीव देणें प्राप्त आहे; ती ही कीं, तुझ्या चुकीमुळे आमचा नाश व शत्रूचा फायदा यापुढें तरी होतां कामा नये.” सेनापति म्हणाला.

“ बोलूं नये म्हटलें तरी आपण मुद्दाम बोलूं लावतां. ‘ डोमिंगो किंचित् कठोर शब्दांत उद्गारला, “ सेनापतिसाहेव ! हरघडीला आपण माझ्या चुकीचा उल्लेख करतां, ती माझी चूक कसली ? आज इतके दिवस माझ्याविरुद्ध ज्या एका गोष्टीविषयीं इतका हलकल्लोळ माजून राहिला आहे, ती माझी चूकही नव्हे व नजरचूकही नव्हे, मीं जें जें कांहीं केलें तें तें माझ्या सदसद्विवेकबुद्धीला स्मरून हेतुपुरस्सर केलें आहे. माझ्या हातून नारो शंकराची सुटका झाली व त्यानें पराक्रम गाजवून आमच्या सैन्याची हबेलंडी उडवून दिली असली तर ती माझी चूक कशी ? सेनापतिसाहेव ! आपण मला नारो शंकराचा न्याय करावयाला सांगितला; मीं परमेश्वराला व माझ्या सदसद्विवेकबुद्धीला स्मरून योग्य तो न्याय केला.—”

तो आमचा शत्रु होता; त्याचें डोकें तोडून चिमाजीअप्पा पेशव्यांकडे नजर म्हणून पाठविण्याचा माझा निर्धार होता; हें सारें तुला माहित होतें.” सेनापति मध्येंच उद्गारला.

डोमिंगो उद्गारला, “ नाही. नाही.—”

“ काय ? तो शत्रु नव्हता ? ” सेनापतीने रागाने विचारले.

“ काय ? नारो शंकर हा आपला शत्रु नव्हता ? ” अँटोनिओने विकट हास्य करीत उद्गार काढले. “ यांची ही दिशाभूल झालेली आहे.”

डोमिंगो अँटोनिओकडे तिरस्कारपूर्ण दृष्टीने पहात म्हणाला. “ असें पहा, जन्मांधांनी एखाद्याला वाट दाखविण्याचें अवडंबर माजविण्यांत शहाणपणा नाही. ज्यांनी स्वतःच्या सदसद्विवेकबुद्धीसह स्वतःला माडभर खोलीच्या अधःपाताच्या गर्तेत गाडून घेतले आहे, त्यांनी माझ्यासारख्या मार्गस्थाला उन्नतीचें शिखर कसें गांठावें याचा उपदेश करण्याच्या भरीला पडूं नये.” लगेच तो सेनापतीकडे वळून म्हणाला, “ सेनापतिसाहेव ! नारो शंकर हा आपला शत्रु नव्हता. प्रतिपक्षाकडून तडजोडीचें बोलणें करण्यासाठीं आलेला मनुष्य कधींच शत्रु म्हणून गणला जात नाही हे एक व दुसरें, तो आपला शत्रु होता असें घटकाभर मानलें तरी शत्रूशीं विश्वासघातानें वागणें धर्मसंग्राम नव्हे.”

“ डोमिंगो ! धर्माधर्माच्या गोष्टी तूं मला शिकवूं नकोस. धर्म कोणता व व अधर्म कोणता हें मला चांगलें कळतें. तूं माझ्या आज्ञे इच्छेविरुद्ध वर्तन केलेंस किंवा बाहींस तें सांग.”

“ होय. मी आपल्या इच्छेविरुद्ध वर्तन केलें खरें; पण सेनापतिसाहेव ! आपण मला मारेकऱ्याचें काम करावयाला सांगितलें नव्हतें; न्याय करण्याचें काम सांगितलें होतें.—”

“ खबरदार ! असले वरचढपणाचे शब्द तूं कोणासमोर उच्चारित आहेस याची तुला जाणीव आहे ना ? ”

“ मला पूर्ण जाणीव आहे, कीं मी वरचढपणाचा एकही शब्द उच्चारित नसून सत्य तेंच बोलत आहे. पण आपणाला तें ह्मत नसेल, तर मी माझे शब्द आंवरतें घेतों.”

पेरीरा इतका वेळ अगदीं स्वस्थ होता; तो आतां सेनापतीला म्हणाला, “ सेनापतिसाहेव ! पोरगा हूड आहे; त्याच्या बोलण्याकडे लक्ष न देतां आपण माझ्याकडे पाहून व आपल्या भावी कार्याविर दृष्टि देऊन त्याला काय ती आज्ञा

करावी. त्या आज्ञेची अंमलबजावणी त्याच्याकडून होईल अशी मला पूर्ण आशा आहे.”

“ त्याला तरी तुम्ही जबाबदार आहात का ? ”

“ होय.”

“ पहा बरें ! आतांच माझ्या कार्ना आलेल्या गोष्टींवरून मी आतां जी कामगिरी डोमिंगोवर सोंपविणार आहे ती पार पाडण्याची त्याची तयारी असेलसें मला वाटत नाहीं.” लगेच सेनापतीनें डोमिंगोकडे वळून विचारलें, “ डोमिंगो ! आतां पोर्शियाच्या महालांत तूं जे विचार प्रदर्शित केलेस, ते अजूनही कायम आहेत का ? कीं किल्लेदारांच्या आतांच्या उपदेशानें तुजें डोकें ठिकाणावर आलें आहे ? ”

ज्या बैठकखान्यांत हें संभाषण सुरू होतें, तो फारच भव्य व सुशृंगारित असा सेनापतीच्या खासगी बैठकीचा दिवाणखाना होता. ह्या दिवाणखान्यांत सहसा कधीं बैठक भरत नसे व भरलीच तर ती अत्यंत खासगी व महत्त्वाची असे. ह्या दिवाणखान्याला लागूनच दोन वाजूंना दोन भव्य दालनें होती; त्यांपैकीं एका दालनांत पोर्शियाचें गानमंदिर असून दुसऱ्या दालनांत सेनापतीचें विश्रान्तिस्थान असे. पोर्शियाचा कंठ फार मधुर होता व ती गायनकलेची भोक्ती होती. बहुधा रोज कांहीं घटका ती आपल्या गानमंदिरांत गात वसून स्वतःचें मन रिझवीत असे. कधीं कधीं सेनापतीदेखील विश्रान्तीच्या वेळीं तिच्या गानमंदिरांत जाऊन आपल्या त्रस्त मनाची करमणूक करी. मधल्या भव्य दिवाणखान्यांत सर्व घरगुती मंडळी बहुधा रोज अर्थात् शांततेच्या वेळीं गुजगोष्टी करीत वसत असत. आजची वेळ गुजगोष्टीची नव्हती, तर आजचा विषय पोर्शिया व मार्गरेट ह्या दोघींनाही कोणत्याना कोणत्या दृष्टीनें जिव्हाळ्यांचा असल्यानें त्या दोघीही अनुक्रमें गानमंदिरांत व सेनापतीच्या विश्राम-मंदिरांत दरवाजाआड नव्हे, दरवाजावरील पडद्याआड उभ्या राहून दिवाणखान्यांतील संवाद ऐकत होत्या. पोर्शियाची विश्वाळू दासी इडा पोर्शिया शेजारीच उभी होती. सेनापतीनें थोड्या वेळा-पूर्वीं पोर्शिया व डोमिंगो यांचा जो संवाद झाला त्याचा संभाषणांत उल्लेख करतांच डोमिंगोला एकदम आश्चर्य वाटलें कीं, ‘असें कसें झालें ! इतक्या झटपट ही बातमी सेनापतीच्या कानांवर कशी आली ? पोर्शियानें तर रागाच्या भरांत ही चुगली केली नसेल ?’ ह्या संशयाचा डोमिंगोच्या मनावर

त्याच क्षणाला एवढा जवरदस्त परिणाम घडला कीं, त्यामुळें पोर्शिया आतताई आहे, तिचें आपणावरील प्रेम नाटकी होतें, वगैरे अनेक आरोप त्यानें मनोमन पोर्शियावर केले.

पण त्याच वेळीं कोणीं पोर्शिया व मार्गारेट ह्या दोघी उभ्या होत्या त्या दालनांच्या दरवाजांवरील पडदे दूर साहून पाहिलें असतें, तर त्या पहाणाराला मार्गारेटच्या गौरवर्ण गुलाबी चर्येवर आसुरी साहसाचा रक्तिमा उजळलेला दिसला असता; त्याप्रमाणेंच पोर्शिया 'असें कसें झालें' असें मनाशीं पुटपुटत इडाला तोच प्रश्न विचारीत असून इडा सफाईनें कानांवर हात ठेवीत आहे असा देखावा आढळून आला असता; मात्र तेव्हां कोणी इडाच्या अंतःकरणाचा ठाव घेऊं शकलें असतें तर 'मीं वड्या मेमसाहेवांना डोमिंगो व पोर्शियावाईसाहेब यांच्या संवादाची वित्तंवातमी दिली हा प्रकार पोर्शियावाईसाहेवांना कळल्यास माझी काय अवस्था होईल' ह्या भयानें तिचें अंतःकरण धडधड उडत असलें आढळलें असतें.

“ सेनापतिसाहेब ! कोणते विचार आपण म्हणतां ? ” डोमिंगोनें विचारलें.

सेनापतीनें कड्यां आवाजांत विचारलें, “ पोर्शियानें जो उपाय तुला सुचविला, त्याचें अवलंबन करून स्वतःला व स्वतःवरोवरच इतरांनाही यश मिळवून देण्याला तुझी तयारी आहे का ? ”

यावर डोमिंगोचें काय उत्तर मिळतें याची वाट न पाहतां पेरीरा किंचित् उतावीळपणानें उत्तरला, “ सेनापतिसाहेब ! आपण मते घेत वसूं नका; एकदम आज्ञा करा.”

अँटोनिओ म्हणाला, “ सरदारसाहेब आतां खास शिस्तींत वागतील असें मला वाटतें. आपल्या पक्षाचा अभिमान सरदारसाहेबांना नसेल म्हणजे काय गोष्ट आहे ! ”

वस्तुतः पोर्शिया व डोमिंगो यांचें काय संभाषण झालें याविषयीं अँटोनिओला गंधवार्ताही नव्हती; तरीही त्याने लब्धप्रतिष्ठितपणें शिष्टाई चालविलेली ऐकून डोमिंगोला राग आला पण सेनापतींचा उपमर्द होईल ह्या भयानें त्यानें मूग गिळले.

“ सेनापतिसाहेबांचा हुकूम होण्यापूर्वीं मला नम्रतापूर्वक सूचनेदाखल दोन शब्द बोलावयाचे आहेत.” डोमिंगो म्हणाला, “ आम्हां उभयतांचें संभाषण

सनापातसाहवांच्या कानांवर इतक्या लौकर कसें आले हें जरी मला माहीत नाही; तरी ज्याअर्थी तसा प्रकार घडला आहे, त्याअर्थी मलाही त्या बाबतींत माझ्या मनोदेवतेची आज्ञा मला स्पष्टपणे आपणासमोर मांडणे भाग आहे. सेनापतिसाहेव ! ह्या धर्मसंग्रामांत आमच्या पक्षानें प्रारंभापासूनच अधर्माची कांस धरलेली आहे, त्याअर्थी आम्हांला ह्यांत यश येणे शक्य नाही.—”

“ मला काणाचाही भविष्यवादीपणा नको आहे.” सेनापति मध्येंच म्हणाला.

“ मी भविष्य सांगत नाहीं, वस्तुस्थिति सांगतो आहे. प्रभूचें धर्मशासन अदृश्य रूपानें चालू असतें, म्हणून आपण तिकडे घटकाभर कानाडोळा केला तरी वस्तुस्थितीपासून प्राप्त होणारा अनुभव तर आपण डोळ्याआड कळू शकणार नाही ना ? असें पहा, इतके दिवस ही मोहीम सुरू होऊन झाले, इतक्या दिवसांत आपल्या वाजूला विजयश्रीनें एकदां तरी आपला कृपाकटाक्ष फेंकला का ? शत्रुवलाची आपण आपल्या वलाशीं तुलना केली तर आपणांला असेंच दिसून येईल कीं, शत्रुवल दिवसेंदिवस वाढत आहे तर आपलें वल दिवसेंदिवस कमी कमी होत आहे. रोज रोज नव्या नव्या हिंदुधर्माभिमानी स्वयंसैनिकांची शत्रुपक्षांत शेंकड्यांनीं भरती होत आहे; इतकेच काय, पण कोणत्याना कोणत्या रीतीनें एकवार वाटून खिस्ती झालेले लोक पुन्हा आपल्या धर्मांत जात आहेत, यामुळेही आपल्या सैन्याला एकसारखी ओहोटी लागलेली आहे. जे एतदेशीय सैनिक आपल्या वाजूनें लढत आहेत, तेही केवळ निरुपाय, सत्तेपुढें शहाणपण नाहीं म्हणून लढत आहेत. आतां आपणाला एकही मार्ग मोकळा नाही, एकही ठाणें मोकळें नाही, बाहेरची मदत नाही, अशा स्थितींत सेनापतिसाहेव ! आपण मराठ्यांच्या सूचनेची पडत्या फळाची आज्ञा घेऊन तहाला मान्यता दिली असती, तर फार चांगले झालें असतें. आपण रागाच्या सपाट्यांत तो बेत कोणा विघ्नसंतोषी पिसाटांच्या नादानें फिसकटून टाकला; तें झालें तें होऊन गेलें. पण आतां तरी आपण मराठ्यांशीं तह करावा व रक्तपात थांबवावा असें माझ्या अल्पमतीला वाटतें,—”

डोमिंगोनें विघ्नसंतोषी माणसांचा मोघम निर्देश केला; तरी तो वाण अँटोनिओच्या बर्मी वसला. लगेच अँटोनिओ नाक फेंदाहून म्हणाला, “ सेनापतिसाहेव ! आपल्यादेखत यांनीं ही आमची निंदा चालविली आहे.

माझी आपल्या ठायीं किती अनन्यसामान्य भक्ति आहे हे आपण जाणतांच. मी तर माझ्या धर्मासाठीं प्राणदेखील देण्याला तयार आहे.”

“यालाच ‘चोरांच्या उलट्या वोम्वा’ म्हणतात !” डोमिंगो संतप्त होऊन सेनापतीकडे वळून म्हणाला, “आणि सेनापतिसाहेव ! अशा चोरांच्या नादीं लागूनच आपण हे हत्याकाण्ड आरंभिलें आहे.” तो अँटोनिओकडे वळून म्हणाला, “अँटोनिओ ! तुम्ही मला धर्माभिमानाच्या गप्पा सांगतां; पण तुम्हांला कितपत धर्माभिमान व धर्मज्ञान आहे हे मला माहीत आहे. मानसरातवाच्या व धन-वैभवाच्या अथवा एखाद्या गुल्जार छेलछवेलीच्या नादानें आपल्या धर्मावर लाथ मारून परधर्माला नाममात्र कंवटाळणाऱ्या स्वार्थी किड्यानें मला धर्माची शिकवण द्यावयाला नको आहे. सेनापतिसाहेव ! आपण अशा लांब्या कोल्ह्यांच्या कावेवाज उपदेशाला भुलून आजवर फसलां व निष्कारण स्वजनघात आणि स्वधर्मघात होऊं दिला. मी लहान तोंडीं मोठा घांस घेतों आहे असें आपणाला वाटेल, पण सत्य तें सत्य—मला माझा प्रभु जशी प्रेरणा देतो तसें मी बोलतो आहे;—आपण या घटकेला अशा स्वार्थी फितुरांच्या तंत्रानें न वागण्याचा निर्धार करून आपल्या प्रभूच्या पवित्र धर्माज्ञा ध्यानीं आणा, म्हणजे आपली ताबडतोब खात्री पटेल कीं, आपण आपल्या पूर्वजांपासून आपल्या ख्रिस्ती धर्माच्या नांवावर ह्या भूमिंत जे अमानुष अत्याचार चालविले आहेत, त्यांतच आपल्या अपयशाचें—सर्वनाशाचें बीज आहे.—”

“वस्स ! डोमिंगो ! मला तुझे पांडित्य नको आहे. मला सर्व कांहीं कळतें. मला फक्त तुझ्यापासून एवढाच खुलासा पाहिजे आहे कीं, तूं माझी आज्ञा यापुढें तरी मानण्याला तयार आहेस किंवा नाही ?” सेनापतीनें आपल्या कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुम् सामर्थ्याची घमेंडखोर जाणीव हृदयाशीं बाळगून विचारलें.

“आपली आज्ञा काय आहे ? ती माझ्या सदसद्विवेकबुद्धीला पटण्यासारखी असली तर ती मी अवश्य पाळीन.” डोमिंगो नम्रपणें उत्तरला.

“पण डोमिंगो ! तूं लढवय्या आहेस व त्या नात्यानेंच तुला माझी आज्ञा पाळणें भाग आहे. मी सेनापति आहे व तूं सैनिक आहेस. सैनिकाचें कार्य स्वतःच्या सदसद्विवेकबुद्धीवर भर देऊन स्वतंत्रपणें वागण्याचें नाही; सेनापति आज्ञा करील तिची निमूटपणें अंमलबजावणी करण्याचें आहे. माझी तुला अशी आज्ञा आहे कीं, तूं ताबडतोब अर्नाळ्यावर छापा घालून तो किल्ला हस्तगत केला

पाहिजे, आणि चिमाजीअप्पा पेशवे व रामानंदस्वामि यांना पकडून आमच्यासमोर आणलें पाहिजे.”

“ पण समजा, सेनापतिसाहेव ! ते दोघे अथवा त्यांतील एखादा कोणी झटापटींत ठार झाला तर ? तेवढी आम्हांला आपण मोकळीक ठेवली पाहिजे.”
अँटोनिओ उद्गारला.

“ ते जिवंत हातीं न लागतां समरांगणांत अखेरपावेतो झगडतच राहिले तर अखेर तें प्राप्तच आहे.” सेनापति लगेच डोमिंगोकडे वळून म्हणाला, “ वोल, डोमिंगो ! ही आज्ञा तुला मान्य आहे किंवा नाही ! ”

डोमिंगोला होय किंवा नाही, कांहींच उत्तर देववेना. तो उभ्यानेच आपली दृष्टि अंतर्मुख करून काय वोलवें व काय न बोलवें याचा विचार करीत होता त्या वेळीं बैठकीतील इतर मंडळींच्या चर्यांवर चितेचीं विचार-अभ्रं सांठलेलीं दिसतच होती; पण बैठकखान्यालगतच्या दोन महालांतून उभ्या असलेल्या पोर्शिया व मार्गारेट ह्या दोघींचेही डोळे डोमिंगोच्या उत्तराकडे लागून राहिलेले दिसत होते. मार्गारेट इतकी उत्कंठित कां झाली होती तें तिचे तिला माहीत. पोर्शियाची उत्कंठा आपणाला माहीत आहेच. जी गोष्ट पोर्शिया-ने डोमिंगोला थोड्या वेळापूर्वीं आत्यंतिक हिताची म्हणून सुचविली होती व जी डोमिंगोनें बहुतांशीं झिडकारली होती, तीच गोष्ट सेनापति वोलला होता; व आपल्या नाहींतर सेनापतीच्या शब्दाला तरी डोमिंगो मान देतोसें पहावें असें पोर्शियाला वाटणें अगदीं साहजिक होतें. सेनापतीनें तरी ती योजना बाबाराकडून पोर्शियाला आलेल्या गुप्त पत्रांवरूनच ठरविली होती व तिच्या इष्टानिष्ठतेबद्दल सेनापति, पेरीरा व अँटोनिओ यांच्यांत खल होऊन ती योजना बाबारानें पत्रांत दर्शविल्याप्रमाणेंच मुक्रर झाली होती.

“ कां ? डोमिंगो ! तूं वोलत कां नाहींस ? ” सेनापतीनें विचारलें.

आतां डोमिंगो काय वोलतो तें ऐकण्यासाठीं पोर्शिया आत्यंतिक उत्कंठेनें आपल्या गानमंदिराच्या दरवाजावरील पडदा आणखी किंचित् वाजूया सारून बाहेर डोकावून पाहूं लागली. अँटोनिओ जरी डोमिंगोकडून मानखंडित झाला होता, तरी त्याचेही हितसंबंध चिमाजीअप्पा व रामानंद पोर्तुगीजांच्या हस्तगत होण्यावर बरेचसे अवलंबून असल्यानें व डोमिंगोशिवाय तितक्या वेमालूमपणानें ती कामगिरी दुसऱ्या कोणाकडून पार पडणें शक्य नसल्यानें त्याला देखील

डोमिंगोचा होकारच पाहिजे होता. पेरीराचा तर डोमिंगो पोटजाळच होता; डोमिंगोचें कल्याण किंवा अकल्याण ठरण्याचा हा निर्वाणीचा क्षण आहे हें ओळखून पेरीरा मनांतून परमेश्वराची प्रार्थना करीत होता कीं, “ प्रभो ! डोमिंगोला सेनापतीचें आज्ञापालन करण्याची सुबुद्धि दे ! ” तो सेनापतीच्या दुसऱ्या प्रश्नावरही कांहीं बोलत नाही असें पाहून पेरीरा त्याला म्हणाला, “ डोमिंगो ! स्वतःचें जन्माचें कल्याण किंवा सर्वनाश करून घेण्याची ही संधि परमेश्वरानें तुला प्राप्त करून दिली आहे. तुझ्या स्वतःसाठीं, तुझ्या ह्या पित्यासाठीं, तुझी आई मृत्युशय्येवर पडली आहे तिच्यासाठीं, तुझ्या आवडत्या पोर्शियासाठीं तरी तूं या वेळीं ही जबाबदारी अंगावाहेर टाकतां कामा नये. आम्हां सर्वांचें सुख तुझ्या सुखी होण्यावर अवलंबून आहे. विजयथ्रीनें तुला माळ घातलेली पाहून आम्हां सर्वांच्या अंगावर मूठभर मांस चढणार आहे.”

सेनापति पुन्हा म्हणाला, “ डोमिंगो ! तुझ्या व आम्हां सर्वांच्या सुखसर्वस्वाची मदार ह्या एका विजयावर अवलंबून आहे, इतकेंच काय पण तुझ्या देशाचें व धर्माचें भवितव्यही चिमाजीअप्पा व रामानंद हे शत्रुपक्षांतून अस्ताला जाण्यावर अवलंबून आहे.”

डोमिंगो उद्गारला, “ आपली अशी आज्ञाच असेल तर ती शिरसामान्य करणें मला कर्तव्यप्राप्तच आहे; पण अजूनही मी आपणाला सुचवितों कीं, ही गोष्ट माझ्या मनाविरुद्ध मला करावी लागेल. ज्या गोष्टींत एखाद्याचें मन नाही, ती गोष्ट त्याच्या हातून यशस्वितेनें तडीला जाईलच असें नाही. मी आजवर मोहिमेची जो परिस्थिति पहात आहे, तिच्यावरून आपणाला मराठ्यांवर विजय मिळविण्याची आशा नाही.—”

“ निग्रहानें कार्य करण्याचें मनांत आणल्यावर आपणाला कोणतीही गोष्ट अशक्य नाही. माझा तर असा निर्धार आहे कीं, माझ्या अंगीं रक्ताचा शेवटचा विंदु शिळक असे पावेतो मी माझ्या देशाच्या व धर्माच्या इन्नतीसाठीं व कल्याणासाठीं लढणार; व माझ्या सर्व सेनानींनींही असाच निग्रह केला पाहिजे.” सेनापति उद्गारला.

“ पण सेनापतिसाहेब ! कोणता आपला देश व कोणता आपला धर्म ? ज्या देशानें आपल्या लोकांना प्रथम आश्रय दिला, ज्या देशाच्या अन्नावर आपले सर्वांचे पिंड आजवर पोसले, तो हा हिंदुस्थान देशच आपला देश नव्हे का ?

एकाचं एकवीस आपण ह्या भूमिंतच झालों ना ! वैभवाच्या टोलेजंग हवेच्या आपण ह्या देशांतील रयतेच्या जिवावरच उभारल्या ना ! मग आपण देशाचा अभिमान धरावयाचाच तर तो ह्या देशाचा धरिला पाहिजे. आतां धर्माविषयीं बोला, तर-मला कटु सत्य बोलावं लागत आहे याबद्दल क्षमा करा. धर्म आपल्या लोकांनीं कुठें राखला आहे ? आज इतक्या पिढ्या आपले पोर्तुगीज लोक इथल्या निरुपद्रवी लोकांना हरतऱ्हांनीं गांजीत आले, हाच आपला धर्म काय ? आमच्या लोकांनीं धर्मप्रसाराच्या नांवावर ऐहिक स्वार्थ साधण्यासाठीं आजवर जो अमानुष जुलूम केला, त्याला जगाच्या पाठीवर तुलना नाही. खरा ख्रिस्तानुयायी इतका माणुसकीला पारखा कधींच होणार नाही. अशा अधर्माच्या पायावर उभारलेली आपली सत्ता परमेश्वर अवाधित राखूं म्हणेल तर त्याच्या परमेश्वरत्वाला काळिमा लागेल. आज आपणांवर जे परमसंकट कोसळलें आहे तें आमच्याच अघोर कर्मांचें फळ आहे. आपला ख्रिस्ती धर्म आपणांला असे अत्याचार करण्याला सांगतो काय ? ख्रिस्ती धर्म इतर धर्मानुयायांवर जुलूम करा असें आम्हांला शिकवतो काय ? ”

“ वस्स ! वस्स ! ” सेनापति एकदम एखाद्या हिंस्र पशूसारखा खवळून गर्जत म्हणाला, “ डोमिंगो ! मला तुजें धर्मपांडित्य ऐकावयाला नको आहे. मला तुझ्याकडून एकच उत्तर पाहिजे आहे. तूं माझी आज्ञा पाळून ही कामगिरी पार पाडणार, कीं आपला सर्वनाश करून घेणार ! ”

सेनापतीच्या गर्जनेसरशीं पोर्शिया पडदा वाजूला साहून पुढें आली व एखाद्या कावऱ्याबावऱ्या हरिणीसारखी आपल्या पित्याच्या खुर्चामागे उभी राहिली. डोमिंगोनें सहज तिच्याकडे पाहिले, तेव्हां तिच्या नेत्रांतून अश्रुधारा वहात असलेल्या त्याला आढळल्या. पेरीरा आपले सर्व मनोरथ व सर्व प्रयत्न वायां जाणार म्हणून खिन्न वदनानें खालीं मान घालून वसला. अँटोनिओ कुतूहलपूर्ण नजरेनें डोमिंगो व पोर्शिया यांच्या चेहऱ्यांकडे पाहूं लागला. एकीकडे हा प्रकार होतो आहे तो डोमिंगो एकवार ओझरत्या दृष्टीनें पोर्शियाकडे पाहून सेनापतीकडे वळून उत्तरला, “ सेनापतिसाहेव ! मी खरा ख्रिस्ती आहे. शाश्वत सत्यासाठीं ज्याला आत्मयज्ञ करावा लागला व स्वतःच्या आत्मयज्ञानें ज्यानें सर्व जगाला सत्यव्रतपालनाचा धडा घालून दिला, त्या प्रभू येशूचा मी विनम्र अनुयायी आहे.” सेनापतीच्या त्या बैठकखान्यांत ऋसावर खिळे ठोकून जखडून

ठार केलेल्या भगवान् येशू ख्रिस्ताची भव्य तसवीर टांगलेली होती, त्या तस-
विरीकडे नजर देऊन मनोभावाने दोन्ही हात जोडून डोर्मिगोनें क्षणभर मनोमय
प्रार्थना केली व लगेच तो पुन्हा सेनापतीकडे वळून उद्गारला, “सर्वनाश !
सर्वनाश ! ज्या माझ्या प्रभूच्या पुण्यचरणांनीं पावन झालेल्या ह्या जगद्भूमी-
वरील एका रजःकणाइतकीही माझी योग्यता नाही, त्या प्रभूला देखील जर
शाश्वत सत्यासाठीं इतक्या हाल-अपेष्टांत आत्मयज्ञ करावा लागला, तर माझी
काय कथा ! सेनापतिसाहेव ! मला आपली अधर्माज्ञा मान्य करतां येत नाही;
त्याबद्दल आपण जी शिक्षा कराल ती भोगावयाला मी तयार आहे.”

आतां ‘एक घाव दोन तुकडे होणार’ याविषयीं कोणालाही शंका राहिली नाही.
सेनापतीचा स्वभाव तापट, त्याच्या मुखांतून आतां काय शब्द निघतील याचा
कोणाला कांहीं नेम उरला नाही. पोर्शिया तर भीतीनें थरथर कांपूं लागली.
सेनापति संतापानें थरारत म्हणाला, “मी सेनापति या नात्यानें तुला हुकूम
करतो कीं, तूं अर्नाल्याच्या कामगिरीवर गेलेच पाहिजे. सेनापतीचा हुकूम
अमान्य करणाऱ्या सैनिकाला देहदंडाची शिक्षा होते, हा लष्करी कायदा तुला
माहीत आहेच.”

“होय, तो कायदा मला माहीत आहे व मी जोंपबैत आपल्या लष्करांत
नौकर आहे, तोंवर आपल्या सर्व लष्करी आज्ञा मान्य करण्याला किंवा अमान्यते-
बद्दल शासन भोगण्याला मी बांधलेला आहे; पण आपण मला सांगतां ही
कामगिरी माझ्या लष्करी कर्तव्यावाहेरची आहे. आपण मला सरळ अर्नाल्यावर
हल्ला करावयाला सांगा, मी तयार आहे. पण प्रथमतःहाच्या मिषानें अर्नाल्यावर
जाऊन प्रतिपक्षांतील प्रमुखांना वेसावध राखावयाचें व विश्वासघातानें त्यांना
संकटाच्या गर्तेत लोटावयाचें, हें माझे व्रीदही नाही, कर्तव्यही नाही व तसें
करणें मलाच काय पण आपणालाही उचित नाही. हां, आपण जर तह करावया-
ला कबूल असाल, तर मला सांगा; तह घडवून आणण्यासाठीं मी माझी सारी
पुण्याई खर्च करीन.”

“पण माझ्यासाठीं ” पोर्शिया पुढें होऊन काकळतीच्या स्वरानें डोर्मिगोला
म्हणाली, “डोर्मिगो ! माझ्या प्रेमासाठीं तुम्ही एवढें मोल देणार नाही का ? ”

“काय ! पोर्शिया ! तुझ्या प्रेमासाठीं एवढें मोल ! पाहिजे तर माझे प्राण माग
तेही मी तुझ्या प्रेमासाठीं गमावीन. पण माझ्या माणुसकीचें, माझ्या दान्तकीचें

मोल मागूं नकोस. प्रेमाच्या धुंदीत मी विश्वासघातकी भारेकरी बनलों, तर त्यांत तुला तर भूषण नाहीच, पण त्यांत माझा अधःपात आहे. परमेश्वर मला काय म्हणेल ! ”

“ एकूण तू ह्या आपल्या हृद्यासाठी पोर्शियाच्या प्रेमसंबंधावरही लाथ मारावयाला तयार आहेस ? ” सेनापतीने विचारलें.

डॉमिंगो निर्भयपणें उत्तरला, “ सेनापतिसाहेव ! मी सत्यासाठी—परमेश्वरानें सत्य समता-सर्वांभूतीं प्रेम हा विश्वधर्माचा धडा जो मनुष्यमात्राच्या अंतःकरणांत वज्राक्षरांनीं लिहिलेला असतो, त्या विश्वधर्मासाठी आई-वाप वहीण भाऊ-सगे-सोबरे-स्वतःच्या जीवनसर्वस्वावरही पाणी सोडायला तयार आहे.”

सेनापति पोर्शियाकडे वळून म्हणाला, “ पोर्शिया ! स्वतःच्या वद्दकरणीनें तुझ्या वापाला लांछन आणणारा, उघड उघड तुझ्या वापाच्या शत्रूंचें मंगल चिंतिणारा हा उत्शृंखल तरुण तुझ्या प्रेमाला पात्र आहे असें तुला खास वाटत नसेल.” लगेच तो पेरीराकडे वळून म्हणाला, “ किल्लेदार ! तुम्हाला तुमच्या व तुमच्या देशाच्या धर्माच्या इभ्रतीवर उठणाऱ्या ह्या पुत्राविषयीं जरादेखील अभिमान वाटतां कामा नये. मला निरुपायास्तव आतां ह्या गुन्हेगाराला योग्य शासन होईल अशी तजवीज करणें प्राप्तच आहे ” तो डॉमिंगोकडे वळून म्हणाला, “ डॉमिंगो ! शिक्षा ऐकण्यापूर्वीं तुझे अपराध एकवार ऐक. पहिला अपराध—तूं शत्रुपक्षाचा साह्यकारी आहेस अर्थात् राजद्रोही आहेस. दुसरा अपराध—तूं सेनापतीच्या हुकुमाची अमान्यता केली आहेस. ह्या अपराधांपैकीं प्रत्येक अपराधाला देहदंडाची शिक्षा सांगितलेली आहे.—”

इतक्यांत पोर्शियानें सेनापतीचे पाय धरून अत्यंत केंविलवाण्या स्वरानें त्याची विनवणी केली, “ नका, बाबा ! त्यांना इतक्यांत शासन फर्मावूं नका. कांहीं काळ त्यांना प्राप्तपरिस्थितीचा विचार करूं द्या; मग ते शांत झाल्यावर मार्गावर येतील अशी मला आशा आहे. बाबा ! तुमच्या ह्या एकुलत्या एक गरीब मुलीला भीक घाला.”

सेनापतीच्या तोंडून शिक्षेचा उच्चार होण्याचाच काय तो अवकाश होता; कीं लगेच त्याची अंमलबजावणीही झाली असती. सेनापति शिस्तीच्या कामीं अत्यंत कडा असल्यानें त्याला न्यायाच्या कामीं दुसऱ्याचें मध्यें येणें रुचणें शक्य नव्हतें; पण सेनापति तरी मनुष्यच होता व त्यानें समतान्यायाचा धर्मकांटा

हातीं घेऊन सर्व कारभार चालविला होता असेही नाही. पोर्शियानें डोमिंगोशीं असलेला आपला प्रेमसंबंध सोडावा म्हणून त्यानें गेल्या थोड्या दिवसांत शिकस्तीचे प्रयत्न केले होते; पण ते अयशस्वी ठरले होते. अर्थात् पोरीचा-व तोही एकुलत्या एका लाडक्या पोरीचा-लळा म्हणून त्याला नमते घेणें भागच होतें. शिवाय आणखी असेही असेल!—सत्यासाठीं मरणाचा तयार झालेल्या डोमिंगोच्या मस्तकावर परमेश्वराचें कृपाछत्र रुळत असेल, त्या परमेश्वरानें सेनापतीच्या मनांत विवेक उत्पन्न केला असेल ! पोर्शियानें शिकेचा उच्चार न करण्याची प्रार्थना त्याला केली नसती, तरीही कदाचित् त्या विवेकभावनेनें त्याची जिह्वा खेचून धरली असती. नाही कोणी म्हणावें !

“ पोर्शिया ! हें काय ! ” पोर्शियाच्या शब्दावर बोलण्याची सेनापतीला संधि न देतां डोमिंगो उद्गारला, “ मला वांचविण्याचा वृथा प्रयत्न तूं कशाला करतेस ? मी हे आवेशाच्या भरांत बोलत आहे अशी जर तुझी अथवा कोणाची समजूत असेल तर ती चुकीची आहे. पोर्शिया ! तुझे जर माझ्यावर मनापासून प्रेम असेल तर—पूर्वीच्या सर्व गोष्टी आपण विसरून जाऊं—माझे आजचें मरण उद्यांवर लोटण्याची इच्छादेखील तुझ्या मनाला शिवतां कामा नये. सत्यासाठीं मृत्यूच्यादेखील गळ्याला मिठी मारण्याचें धैर्य माझ्यासारख्या पामराच्या ठायीं सदासर्वदा सारख्याच उत्कटतेनें टिकेल याचा भरंवसा काय ? या क्षणाला प्राप्त झालेला मनाचा खंबीरपणा दुसऱ्या क्षणाला उणावला व मी जीविताच्या अथवा कान्तेच्या मोहानें सत्यधर्माच्या असिधारावताला पारखा झालों, तर पोर्शिया ! त्या पापाची तूं वांटेकरीण होशील, म्हणून म्हणतो, —”

“ वावा ! तुम्ही त्यांचें कांहीं ऐकूं नका, माझ्याकडे पहा. मी तुम्हांला हवी असेन, तर त्यांना शिक्षा देऊन आमच्या संलग्न जीवाचीं दोन शकलें करूं नका. एवढी भीक मला घाला ! ” पोर्शियानें डोमिंगोच्या बोलण्याकडे लक्ष न देतां पुन्हा सेनापतीला विनविलें.

सेनापतीचे डोळे पाण्यानें भरून आले; पण तो आपल्या मनाचा खंबीरपणा अभंग आहे असें सर्वांना दाखविण्यासाठीं डोळ्यांतील आंसवे आंतल्या आंत गिळून डोमिंगोला उद्देशून म्हणाला, “ जा ! डोमिंगो ! मी तुला विचार करण्यासाठीं आणखी तीन दिवसांची सवड देतो; एवढ्या मुदतींत तुझे मन पालटलें व तुला

पश्चात्ताप झाला तर ठीकच; नाहीपेक्षां तुझे कर्म आणि तूं जा-तावडतोत्र माझ्या दृष्टीसमोरून निघून जा.”

डोमिंगो सेनापतीच्या शब्दाबरोबर जागचा हलेना, तेव्हां पोर्शियानें त्याला हात जोडून विनविलें, “डोमिंगो ! तुमचा ज्या प्रभूवर सर्व भरंवसा आहे, त्या प्रभूची—” ती समोरच्या भगवान् येशू ख्रिस्ताच्या तसविरीकडे वोट दाखवून म्हणाली, “ह्या भगवंताची तुम्हांला शपथ आहे; तुम्ही या वेळीं इथून माझ्या-साठीं निघून जा. तुमच्या प्रेमळ मातेवर तुमचें जिवापलीकडे प्रेम आहे, त्या तुमच्या मातेची तुम्हांला शपथ आहे.—तुम्ही अगोदरच इथून निघून जा कसे !”

पोर्शियाच्या विनवणीसाठीं असो किंवा कशासाठींही असो, डोमिंगो समोर-च्या ख्रिस्ताच्या तसविरीला मनःपूर्वक प्रणाम करून तिथून निघून गेला. त्याच वेळीं पलीकडच्या दालजांतून मार्गारेटही बाहेर पडली; पण ती पडद्याआड असल्यामुळें तें कोणालाही दिसलें नाहीं. मग ती कोठें व कशासाठीं निघून गेली हें कोणाला कसें कळणार ?

डोमिंगो तेथून निघून गेल्यावर पुन्हा अर्नाळ्यावरील मोहिमेविषयीं विचार झाला. वस्तुतः कोणत्याही महत्त्वाच्या बाबीचा शांतपणें विचार करण्याइतकी त्या बैठकीतील कोणाचीच मनःस्थिति शांत व समतोल नव्हती; पण अँटोनिओनें आपण होऊन तो प्रश्न पुन्हा काढला व कळकळ दाखवून डोमिंगोच्या ऐवजीं स्वतः तें काम पत्करण्याचें कबूल केलें. सेनापतीलाही ती योजना मानवली, याचा अर्थ त्याचा अँटोनिओच्या चातुर्यावर व कर्तवगारीवर विश्वास होता असा नव्हे; पण सेनापतीचा देखील नाइलाज होता. एकदां त्याच्या मनांत आलें कीं, आपण स्वतः त्या कामगिरीवर जावें; पुन्हा मनांत आलें कीं, पेरीराला पाठवावें; पण मराठ्यांचें वेढ्याचें काम आटोपत आलें असून ते आतां लोंकरच किल्ल्यावर तोफांचा भडिमार करणार अशा वातम्या येऊन थडकल्या होत्या. अशा आणीबाणीच्या प्रसंगीं किल्ल्याचें यथावत् रक्षण करण्यासाठीं पेरीरा हा किल्लेदार व किल्ल्याचा माहितगार म्हणून आणि सिल्व्हेरा हा सेनापति म्हणून, मिळून दोघांनाही किल्ल्याबाहेर जातां येणें शक्य नव्हतें.

पोर्शियाला मात्र डोमिंगोची कामगिरी अँटोनिओनें पत्करली हें आवडलें

नाहीं. ती मनांत म्हणाली, “ सिंह गुहा सोडून गेला, कीं कोल्ह्यांनीं मोठ्या दिमाखानें त्या गुहेत शिरावें, त्यांतलाच हा प्रकार आहे.”

याप्रमाणें ती बैठक संपली व पेरीरा, अँटोनिओ ही मंडळी आपापल्या स्थानीं जावयाला निघाली. त्यांच्यामागोमाग सेनापतीदेखील आपल्या त्रस्त मनाला विश्रांति द्यावी म्हणून मार्गारेटच्या महालाकडे चालला. तोंच मार्गारेटच्या तैनातीतील एक दासी घाबऱ्याघुबऱ्या धांवत आली व सेनापतीला सांगू लागली, “ धनीसाहेब ! वड्या मेमसाहेबांचा कोणा दुष्टानें खून केला.”

मार्गारेटच्या खुनाची बातमी ऐकतांच सेनापति त्याच क्षणीं अगदीं खचून गेला. किल्ल्यावर ती बातमी हां हां म्हणतां पसरली व सर्वांचीं अंतःकरणें हादरून गेलीं. दासीनें ती दुर्वाता आणली तेव्हां पोर्शिया तेथें जवळच होती. तिचें व मार्गारेटचें जरी फारसें सरळ नव्हतें, तरी तिलादेखील ती अनर्थकारक वार्ता ऐकून अत्यंत वाईट वाटलें. सेनापति तांतडीनें मार्गारेटच्या महालाकडे जावयाला निघाला, त्याच्या मागोमाग पोर्शियाही निघाली. ‘दिवसाढवळ्या वाड्यांत शिरून असले अत्याचार करणारा हा कोण राक्षसी माणूस वरें ? त्याला कठोर शासन झालें पाहिजे’. असे विचार पोर्शियाच्या मनांत घोळू लागले व त्या दृष्टीनें ती जातां जातां दासीपार्शी चौकशी करूं लागली.

पण मार्गारेटच्या महालांत पाऊल टाकतांच तेथील भयाण व अकल्पित दृश्य पाहून सेनापति विजेचा धक्का बसल्याप्रमाणें दरवाजांतच थवकला व पोर्शिया तर ‘अरेरे ! डोभिगो ! तुम्हीं हें काय केलें !’ असे विव्दळते उद्गार काढून मूच्छा येऊन धाडकन् खालीं पडली. तिला सांवरण्याचा आजूबाजूच्या दासदासींनीं खूप प्रयत्न केला; पण तो फारसा सफल झाला नाहीं. जिन्यांत पोर्शियाचा तोल जाऊन जिन्याच्या संगमरवरी पाषाणावर तिचें मस्तक जोरानें आदळलें व ती गडगडत खालीं कोसळून बेशुद्ध पडली.

समोरील जो भयाण देखावा पाहून पोर्शियाला प्राणवातक मूच्छा आली, सेनापति स्तिमित झाला व दास दासींनीं विस्मयातिरेकानें तोंडांत बोटें घातलीं, तो देखावा असा कीं, त्या महालांत मार्गारेट जखमी होऊन पायांतळच्या गालीच्यावर तळमळत पडली होती; तिच्या वक्षःस्थलावरील जखमेतून वहाणाऱ्या रक्तानें तिचें सर्वांग भिजून ओलेंबिंब झालें होतें; अंगातळच्या गालीच्यावरही रक्ताची राड झाली होती; तिच्याजवळच डोभिगो आपले रक्तानें भिजलेले दोन्ही

हात एकांत एक गुंतवून किंकर्तव्यमूढ वनून निश्चल उभा होता. त्याच्या पायांपाशी रक्ताने भरलेला एक जंबिया पडला होता.

“ मार्गारेट ! कोणा दुष्टाने तुझी अशी दशा केली वरें ! ” सेनापति एक दोन तीन वेळां डोमिंगोवर आपल्या प्रखर दृष्टीचा अग्निवर्षाव करीत खाली बसून मार्गारेटच्या तोंडापाशी तोंड नेऊन विचारुं लागला.

पण मार्गारेटच्या तोंडून अक्षर निघेना व सेनापतीलाही तिची जास्त चौकशी करण्याला फुरसत मिळाली नाही. दासदासीनीं पोर्शियाला जिण्यांतून वर उचलून आणलें तेव्हां तिची अवस्था अत्यंत विकट आहे अशी सर्वांची खात्री झाली. पोर्शिया बेशुद्ध होती, तरी तिच्या मुखांतून रक्ताची धार वहात होती व मस्तकांतूनही भळांभळां रक्त वहात होतें. मार्गारेटपेशां पोर्शियाचीच अवस्था कठीण आहे असें सर्वांना आडळून आलें व औषधोपचारांसाठीं धांवपळ सुरू झाली. सेनापति मार्गारेटचे मस्तक आपल्या मांडीवर घेऊन ढसढसां रडूं लागला. डोमिंगोही विव्दळत खाली बसून पोर्शियाकडे पहात ‘पोर्शिया ! पोर्शिया ! तुझी ही काय स्थिति झाली’ असें उद्गारत एखाद्या पोरसारखा स्फुंदून स्फुंदून रडूं लागला; पण सेनापतीनें, ‘हरामखोरा, खुनी चांडाळा ! दूर हो’ असें वाक्ताडण करीत जवळचा जंबिया घेऊन डोमिंगोवर उगारला.

डोमिंगोनें मार्गे सरून तो वार चुकविला; पण मार्गारेटच्या खुनाचा अपवाद त्याला चुकवितां आला नाही. त्याचा तो अवतार-तं रक्ताने माखलेले हात व ती घाबरलेली मुद्रा पाहून ज्याला त्याला वाटलें कीं, हाच खुनी ! आणि सेनापतीची हातांतील जंबियावर सहज दृष्टि गेली, तों त्या जंबियाच्या मुठीवरही डोमिंगोचेच नांव कोरलेले होतें !

“ हाच-हाच खुनी हरामखोर ! हा याचा जंबिया ! अगोदर त्या हरामखोराला पकडा.” असें म्हणून सेनापतीनें आपल्या हातांतील ‘जंबिया डोमिंगोवर फेंकला.

“ एकूण आज माझे नशीबच माझ्या हात धुऊन पाठीला लागलें आहे.” डोमिंगो त्याच्या दंडाला चाटून गेलेला जंबिया हातीं घेऊन त्यावरील आपलें मांव पहात उद्गारला, “ सेनापतीसाहेब ! काळ माझ्यावर उलटला आहे; या वेळीं माझे निरपराधित्व शाबीत करण्याचें लेशमात्र सामर्थ्य माझ्या अंगीं उरलेलें नाही; पण आपण मार्गारेटवाईना किंचित् आराम पडल्यावर त्यांच्यापाशींच

चाँकशी कराल, तर हा अत्याचार मीं केला नसून, दुसऱ्या कोणीं दुष्टानें केला आहे असें आपणाला कळून येईल.”

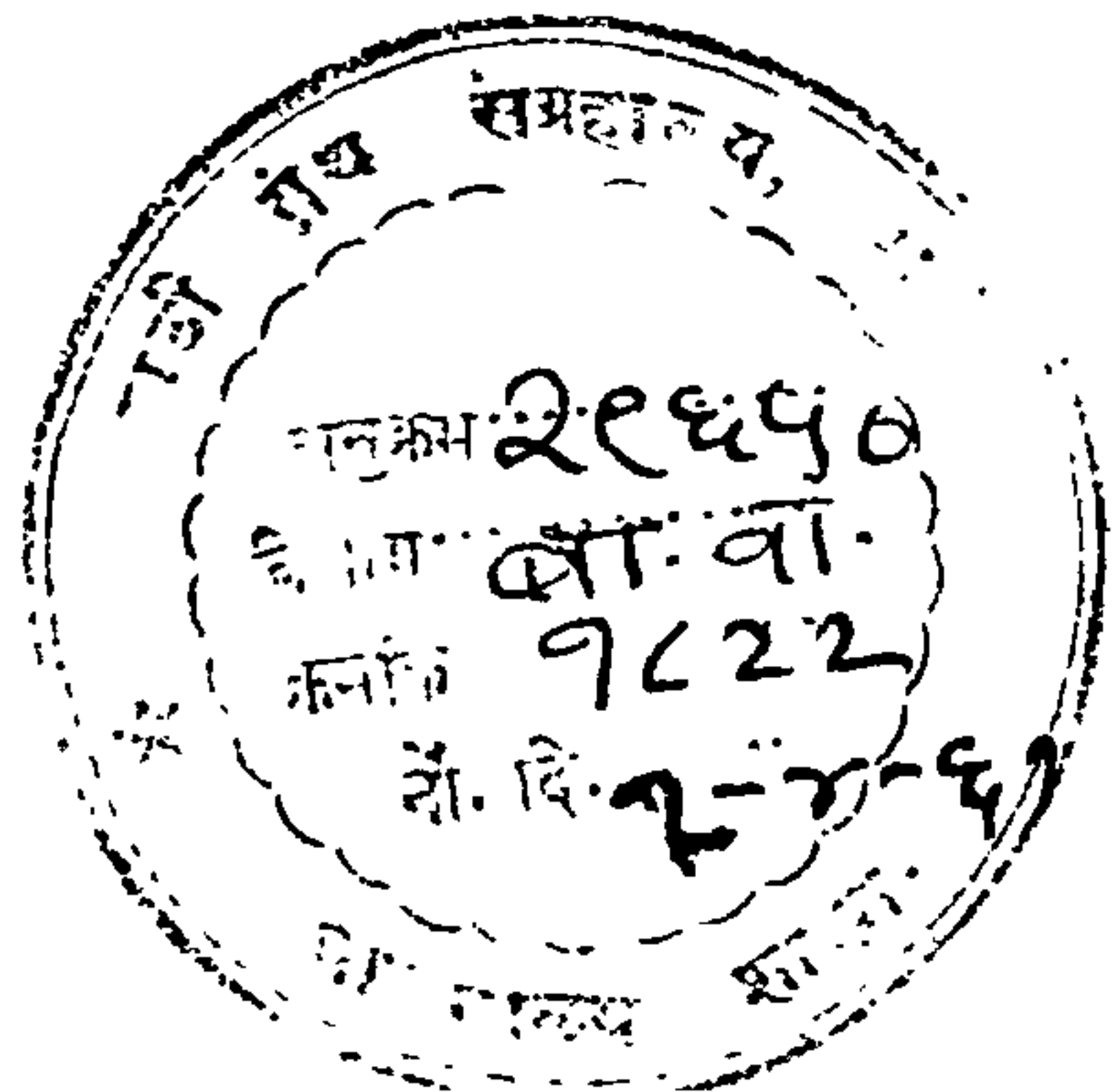
“तर मग तू या वेळीं इथें हजर कसा ! तुझे हात रक्तानें माखलेले आहेत, तुझाच हा जंभिया आहे, कृतकर्माच्या जाणिवेनें उत्पन्न झालेल्या भयामुळें तुजें सर्वांग थरथर कांपत आहे.—तूच खुनी !”

✽

✽

✽

डोमिंगोनें आपली निर्दोषता सिद्ध करण्याचा शक्य तितक्या मोजक्या शब्दांत शक्य तेवढ्या उत्कटतेनें प्रयत्न केला; पण फुकट ! सर्वानुमते तोच गुन्हेगार ठरला व सेनापतीच्या आज्ञेनुसार त्याला तेथल्या तेथें कैद करण्यांत आलें, त्याच्या हातांपायांत लोखंडी वेड्या ठोकून त्याला तुहंगांत पाठविण्यांत आलें पण त्या सर्व दुःखाचें विस्मरण पाडणारें त्याहून जालीम दुःख त्याच वेळीं डोमिंगोच्या वाट्याला आलें.—वैद्यराज येण्यापूर्वीच त्याची जिवलग पोर्शिया इहलोक सोडून गेली. सेनापतीच्याही दुःखाला मर्यादा उरली नाहीं. सर्वत्र कमालीचा हाःहाःकार उडाला !

प्रकरण सोळावें

शत्रुकारस्थानाचा स्फोट

४६ कबुतरें ध्या SS ! कबुतरें SSS ! ”

त्याच दिवशीं दोन घटका दिवसाच्या सुमाराला एक पांखरेंविक्या एकेका पिंजऱ्यांत चार चार कबुतरें असे दोन पिंजरे दोन हातांत वेऊन अर्नाळ्यावर आला व बाबाराच्या वसतिस्थानासभोंवार धिरट्या घालूं लागला. हा पांखरेंविक्या वसईच्या किल्ल्यावर वाचकांना परिचित झालेला मुरारी होता, हें सांगावयाला नकोच.

बाबारा तरी त्याच पांखरेंविक्याची वाट पहात आपल्या वसतिस्थानासमोरच्या उद्यानांत इकडून तिकडे धिरट्या घालीत होती. ती तो आवाज ऐकून उद्यानांत प्रवेशद्वारापाशीं आली. तेथें मुरारीशीं कबुतरांबद्दल सौदा पटविण्याच्या मिषानें ती हळुहळू कांहीं बोलली. मुरारीनेही तिला समयोचित उत्तरें दिलीं व आपल्या जवळचें पत्रही दिलें. पूर्वयोजनेप्रमाणें सौदा पटून बाबारानें त्या दोन पिंजऱ्यांपैकीं एक पिंजरा—जो मुरारीनें जास्त वाखाणला तो पांच मोहरांना विकत घेतला व मुरारीला विचारलें, “ आणि तो दुसरा पिंजरा काय करणार ! ”

“ घेतल्या सोंगाची वतावणी करण्यासाठीं हीं राहिलेलीं कबुतरें विकण्याच्या मिषानें एकवार किल्ल्यावर सगळीकडून फेरी मारतो. तोंवर कांहीं उत्तर असल्यास तयार करून ठेवा कारण मला आजच्या आज माघारें जावयाचें आहे.”

“ शाबास ! तसेंच कर.” बाबारा आनंदानें चर्या फुलवून म्हणाली, “ म्हणजे संशयाला जागा उरणार नाही. आणि हें पहा ” ती एकवार सभोंवार दृष्टि फेंकून आपणाकडे कोणी पहात तर नाही ना याविषयीं खात्री करून घेऊन म्हणाली, “ तुला दोन पिंजरे आणतांना कोणी माहितीच्या माणसानें पाहिलें आहे का ? ”

“ नाही. फारसें कोणी पाहिलें नाही.” मुरारी उत्तरला.

“ तर मग एक पिंजरा मीं घेतला हें कोणालाही होतां होईतो सांगू नकोस. आपल्याविषयीं संशय घेणारे कांहीं लोक एथें किल्ल्यावर आहेत. माझे एक कबुतर बारा तेरा दिवसांपूर्वीं शत्रूच्या हातीं लागलें; तेव्हांपासून कांहीं कांहीं संशय-

प्रस्त माणसांनीं माझ्यावर करडी नजर ठेविली आहे. त्यांत आणखी धोंडशास्त्री व भय्याशास्त्री यांच्या सुटकेची भर पडली आहे.” वार्वारा पत्र उघडून वाचतां वाचतां म्हणाली.

“असें का ? मला सांगून ठेवलेंत हें वरें झालें.” असें म्हणून मुरारी दुसरा पिंजरा हातीं घेऊन व एका पिंजऱ्यावद्दल मिळालेल्या पांच मोहरा कडोसरीला लावून ललकारतच पुढें चालला, “कबुतरें घ्याऽऽ कबुतरें.”

वार्वाराचा संशय अगदीं सार्थ होता. तिच्या पदरीं कबुतरें असलेलीं पाहून कांहीं मंडळीनें, निर्मळ येथें एका सैनिकाच्या वहिरीससाण्यानें जें कबुतर धरलें होतें, त्याचा संबंध वार्वाराशीं जोडण्याचा प्रयत्न केला होता; पण खुद्द अर्नाळ्याचा किल्लेदार वाजीवा हा वार्वाराच्या मोहपाशांत सांपडला होता, व नारो शंकराच्या सुटकेचें श्रेय वार्वारानें मोठ्या चतुराईनें आपल्या एकटीच्या वाट्याला घेतलें होतें; त्यामुळें इतर दीर्घसूत्री लोकांच्या शंकेखोरपणाचा परिणाम वार्वाराला प्रत्यक्ष जाचला नाहीं. उलट वार्वारा सेनापतीशीं भांडून आली असून तिनें केवळ सेनापतीवर सूड घेण्यासाठीं मराठ्यांचा पक्ष उचलिला आहे, असें मानून बहुतेक सर्व खाशी मंडळी तिला—आणि अर्थात् तिचा प्रियकर फ्रॉन्सिस यालाही वऱ्याच इतमानानें वागवूं लागली होती. इतकेंच काय; पण फ्रॉन्सिसच्या अत्याग्रहावरून त्याला मंडपेश्वराच्या लढ्यांत आपल्या वतीनें लढण्यालाही चिभाजीअप्पांनीं नुक्तेंच चार पांच दिवसांपूर्वीं रवाना केलें होतें. असें होतें, तरी किल्ल्यावरील इतर नोकरचाकर मात्र वार्वाराविषयीं रोज जास्त जास्त संशय घेऊं लागले होते. दोन दिवसांपूर्वीं अर्नाळ्याच्या कैदेतून अँटोनिओ रात्रीचा अचानक पळाला, तेव्हां एकदां त्यावावत वादळ उत्पन्न झालें होतें. तुरुंगाच्या किल्ल्या नेहमीं किल्लेदारापाशीं असत; व तुरुंगांतील प्रत्येक कैद्याच्या कोठडीवर किल्लेदाराच्या शिपायांचा खडा पहारा असे. इतक्या कडेकोट वंदोवस्तांतून कैदी पळाला व तुरुंगांतील त्या तीनही कोठड्यांचीं कुलुपें उजाडतां उघडीं आढळलीं, तेव्हां बिचाऱ्या त्या पहारेकऱ्याला मात्र कडेलोटाची शिक्षा झाली व ती अंमलांत-ही आणण्यांत आली; पण अँटोनिओच्या सुटकेचा खरा प्रकार निराळाच होता. तो पोर्तुगीज सरकारचा हस्तक आहे हें वार्वाराला पक्कें माहित होतें. त्याची मुक्तता करणें तिला अवश्य वाटून तिनें एके दिवशीं आपल्या कांहीं सेवकांकडून तुरुंगावरील पहारेकऱ्याशीं बैठक मांडविली व त्या

वैठकींत पहारेकऱ्याला मद्यांतून अंमली पदार्थ पाजविला. किल्लेदार वाजीवा तर बाबारा किल्ल्यावर आल्यापासून मद्यपानाला चांगलाच चटावलेला होता. त्यांतूनही त्या रात्राच्या मजलशीत बाबाराने त्याला मुद्दाम जास्त मद्य पाजलें व तो बेहोष पडला असतां त्याच्या ताव्यांतील तुरुंगाच्या किल्ल्या पाळत ठेवून लांबविल्या. मध्यरात्रीच्या सुमाराला पहारेकरी झिंगून पडले आहेत अशी संधि साधून बाबाराने खास आपल्या देखरेखीखाली अँटोनिओची मुक्तता केली व तो वेषांतर करून तेथून पसार झाला ! त्याबद्दल पहारेकऱ्याला देहान्त शासन होऊन जरी तें प्रकरण मिटल्यासारखें झालें होतें, तरी बाबाराचा ढालगजपणा ज्या अनेक लहानसान नोकरांना माहीत झाला होता (थोरा मोठ्यांच्या पायांखाली काय जळतें हें त्यांच्या सभोवारच्या हलक्या नोकरांनाच जास्त माहीत असतें) व त्यांतल्या ज्या कितीएकांनी पहारेकऱ्याबरोबर मजलस झोडली होती, त्यांनी प्राणभयानें तो संशयदेखील जरी प्रदर्शित केला नाही, तरी ही वया आज ना उद्यां आपल्या नाशाला देखील अशीच कारण हेईल ह्या भयानें जो तो तिचा गुन्हा मुद्देमाल पकडून तिची खोडकी जिरविण्यासाठीं डोळ्यांन तेल घालून वाट पहात होता.

अशी स्थिति असल्यामुळें आज मुरारी पांखरें विकण्याच्या निमित्तानें किल्ल्यांत आला व बाबाराच्या वसतिस्थानासभोवार घिरट्या घालूं लागला, तेव्हांपासून एका शंकाग्रस्त माणसाची त्याच्यावर नजर होती; तो मनुष्य म्हणजे मराठ्यांच्या पदरचा विश्वासू शिलेदार व गंगाजी नाइकाचा एक धाकटा भाऊ नारायणजी हा होय. नाइकांचें सारेंच घराणें फिरंग्यांच्या जाचानें कैक वर्षें पूर्णपणें गांजून गेलेलें असल्यानें व नारायणजीनेंही ती गांजणूक पुष्कळच सहन केली असल्यानें फिरंगी म्हटला, कीं तो अधम-विश्वासघातकी; मग तो स्त्री-पुरुष कोणीही असो, अशी त्याची ठाम समजूत बनली होती. त्यामुळें तो प्रथमपासून बाबाराचा संशय घेत होता. तशांत निर्मळच्या लड्याच्या वेळीं एक अज्ञात संदेश-वाहक कबुतर ज्याच्या बहिरीससाण्यानें पकडून आणलें तो शिपाई नारायणजीच्याच पथकांतील असल्यानें त्या रहस्याचा उलगडा लावण्याची नारायणजीच्या मनाला उत्कंठा लागून राहिली होती. तो शोध त्याला आजवर लागला नव्हता; तरीदेखील त्यानें किल्लेदार, चिमाजीअप्पा वगैरे खाशा मंडळीला बाबारावर फार विश्वास न ठेवण्याला सुचविलें होतें. पण नारायणजी सर्वच फिरंग्यांचा एकजात

द्वेष करणारा ज्वलज्ज्वाल शिपाईगडी आहे हे ओळखून त्याच्या तक्रारीकडे सर्वांनी मुद्दाम कानाडोळा करण्याचे व्रत अंमिकारिले होते.

असो. मुरारी बाबाराच्या निवासस्थानापासून 'कबुतरें घ्याSS कबुतरेंSSS !' असे ललकारत निघाला, तो बाबाराच्या निवासस्थानापासून वराच दूर गेला असे पाहून नारायणजी त्याला संशयावहून पकडण्याचे ठरवून तावडतोव आपले दोन हत्यारबंद शिपायी वरोवर घेऊन त्याच्यामागोमाग गेला व त्याला गांठून दुरूनच दरडावून विचारले, " अरे ए पांखरेंविक्या ! तूं कोणाच्या परवानगीने किल्ल्यांत आलास ? "

मुरारी जागच्याजागी थंबून नारायणजीकडे पहात उद्गारला, " शिपाईदादा ! पोटाथी धंदेवाला मी, इतर इतके धंदेवाईक लोक किल्ल्यांत येतात तसाच मीही आलों.—" वोलतां वोलतां मुरारीची जीभ अडखळली. तो नारायणजीच्या दृष्टीला दृष्टि भिडवून त्याच्याकडे पाहू लागला.

मुरारीच्या उत्तराने नारायणजीचे समाधान झाले नाही; उलट मुरारी अडखळलेला पाहून त्याला जास्तच संशय आला. त्याने जास्त दरडावणीच्या भाषेत मुरारीला पुन्हा विचारले, " पोटाथी धंदेवाला जर तूं आहेस; तर आतां बाबारा-वाईशीं हळुहळू कानगोष्टी कसल्या करीत होतास ? तूं मला वाटते, आमच्या शत्रूंचा हेर आहेस.—" एवढे शब्द नारायणजीच्या तोंडून निघण्याला व मुरारीच्या अस्तनीतील एक लिफाफा अचानक खाली पडावयाला एक गांठ पडली. मुरारीने तो लिफाफा उचलून घेण्याची शक्य तितकी चपळी केली; पण तो नारायणजी व त्याचे शिपायी यांच्या दृष्टीआड राहू शकला नाही. नारायणजीने लगेच आपल्या लोकांना आज्ञा केली, " पकडा त्या बद्दमाषाला ! "

शिपायांनी नारायणजीच्या आज्ञेप्रमाणे मुरारीला तावडतोव पकडले. पण आश्चर्याची गोष्ट ही की, मुरारी जरादेखील डगमगला नाही. त्याने निर्भयपणे नारायणजीला विचारले, " नारायण ! मी तुला ओळखले; पण तूं मात्र मला ओळखले नाहीस."

नारायणजीने विस्मयपूर्वक मुरारीच्या चेहऱ्याकडे न्याहाळून पहात विचारले, " तूं कोण ? "

मुरारीने लगेच आपल्या उजव्या हाताचे मनगट अस्तनी वर साहून

नारायणजीबुद्धे केलें व त्या मनगटावरील एक वण नारायणजीला दाखवून विचारलें, “ लहानपणीं तूं एकदां मुरारजीच्या हाताला चावल्याचें तुला आठवतें का ? ”

“ कोण तूं ? मुरारीदादा ! ” नारायणजीनें लगेच मुरारीला कडकडून मिठी मारून उद्गार काढले, “ मुरारीदादा ! मीं तुला प्रथम ओळखलें नाहीं.”

नारायणजीवरोवरचे शिपाई हा प्रकार पाहून आश्चर्यानें एकमेकांच्या तोंडाकडे पाहूं लागले. हे दोघेही भाऊ भाऊ तर नसतील ना, अशी त्या शिपायांना शंका आली. ती अक्षरशः खरी होती. मुरारी ऊर्फ मुरारजी हा नारायणजीचा वडील भाऊच होता.

“ वरें; आतां इथें फार वेळ मोडण्यांत अर्थ नाहीं. मला प्रथम श्रीमंतांची गांठ घ्यावयाची आहे. श्रीमंत येथें आहेत ना ? ”

“ होय, आहेत; पण तुम्ही आतां कोठून आलां ? ” नारायणजीनें विचारलें.

“ चला, श्रीमंतांकडे जातां जातां सर्व कांहीं सांगतो.” असें म्हणून मुरारी चिमाजीअप्पांकडे जाण्यासाठीं निघाला. त्या जाग्यापासून चिमाजीअप्पांचा वाडा कांहीं फार दूर नव्हता. ते दोघेही वंधु सुमारे पन्नास पावले चालून गेल्यावर त्यांना दुरून चिमाजीअप्पा समोरील बुरुजाच्या गच्चीवर मोकळ्या हवेंत वाजीवा किल्लेदारासमवेत रामानंदांशीं बोलत असलेले आढळले. त्या मंडळीचें कांहीं खासगी संभाषण चाललें असेल, म्हणून नारायणजीनें दरवाजापाशीं जातांच पहारेकऱ्याला चिमाजीअप्पांकडे पाठवून त्यांची परवानगी घेतली व मग दोघेही वर गेले.

मुरारी वर जातांच चिमाजीअप्पा व रामानंद यांना नमस्कार करतो, तोंच रामानंदांनीं त्याच्या चर्येकडे क्षणभर निरखून पाहिलें. त्यांना पहिल्याच क्षणाला मुरारीची ओळख पटूं लागली; पण मुरारीच्या बदललेल्या वेषानें क्षणभर त्यांची फसवणूक केली. त्यांनीं विचारलें, “ कोण ? मुरारी का तूं ? ”

“ होय स्वामि ! ” मुरारीनें नम्रतापूर्वक मान नमवून हात जोडून उत्तर दिलें.

“ वाः ! ” रामानंदांनीं मनापासून हंसत मुरारीला विचारलें, आज बहुरूप्यानें कोणतें सोंग आणलें आहे ? ”

“ आज बहुरूपी सेनापति, सिल्व्हेराचा खास विश्वासू संदेशवाहक बनून वार्वाराच्या साहाय्यानें मराठ्यांविरुद्ध फिरंग्यांनीं रचिलेल्या कारस्थानाच्या सांखळीचा महत्त्वाचा दुवा सांधण्यासाठीं किल्ल्यावर आला आहे.” मुरारी उत्तरला.

मुरारीचे बोल ऐकून बाजीबाचे तोंड खरकन् उतरलें. त्यानें मुकाट्यानें खालीं मान घातली. चिमाजीअप्पांना मुरारीच्या सांकेतिक बोलण्यावरून कांहींच अर्थबोध होईना. त्यांनीं रामानंदांना विचारलें, “स्वामी! हा काय अर्थ?”

“हा पांच पांडवांतील नकुळ.” मुरारीकडे वळून रामानंदांनीं विचारलें, “मुरारी! होय ना रे?”

“होय. स्वामींच्या मुखांतून परमगौरवाचे शब्द निघाले, ते मान्य करून फुकाचे मोठेपण अंगीं चिकटवून ध्यावयाला काय हरकत आहे?” मुरारी चिमाजीअप्पांकडे वळून म्हणाला, “श्रीमंत! आपले उजवे हात गंगाजी हे आमचे वडील बंधु व नारायणजी हा माझा धाकटा बंधु.”

“एकाहून एक पराक्रमी असे आधुनिक पांच पांडव हे नाईक; आज कैक वर्षे त्यांच्या वांग्याला वनवास आला आहे.” नारायणजी व मुरारी यांच्याकडे वळून रामानंद म्हणाले, “पण कांहीं चिंता नाही. तुमचा वनवास फिटून ही अष्टागरची पुण्यभूमि फिरंग्यांच्या दास्यांतून मुक्त होण्याची सुवेळ आतां अगदीं सन्निध आली आहे.”

“मुरारी! तूं इतके दिवस कुठें होतास?” चिमाजीअप्पांनीं विचारलें.

“श्रीमंत! आम्ही पांचही भाऊ वनवासी आहो. सध्यां आमचा अज्ञातवास सुरू आहे. आमच्यावर फिरंग्यांचा केवढा दांत आहे हे आपण आतां जाणतांच. आज सात आठ वर्षे झालीं, मी रात्रंदिवस डोंगरकड्यांवरून व दऱ्याखोऱ्यांतून वारा-पाऊस-ऊन्ह-थंडी न म्हणतां गुप्तपणें वणवण हिंडत आहे. हिंडतां हिंडतां स्वामींच्या पुण्यचरणांचें दर्शन मला घडलें व मी त्यांच्या शिष्यवर्गांत समाविष्ट झालों.—”

“पण गेले दोन तीन आठवडे तूं कुठें होतास?” रामानंदांनीं विचारलें. “सेनापतींच्या हालचालींवर नजर ठेवण्याची कामगिरी तुला मी सांगितली. तेव्हांपासून आजवर तुझा पत्ताच नाही. मनांत म्हटलें, तूं एखाद्या चक्रव्यूहांत सांपडलास कीं काय?”

“चक्रव्यूहांतच सांपडलों होतो; नव्हे, शत्रूनें उभारलेल्या कुटिल कारस्थानाच्या चक्रव्यूहांत शिरून तेथील भेद आणण्यासाठीं माझी सारी खटपट सुरू होती. त्यासाठीं पूर्वं तयारी म्हणून विशिष्ट ठिकाणीं मला मुरारी नाईक माझा शत्रु मेल्याची हूल उठवावी लागली. अनेकजण मला स्वामींचा शिष्य मुरारी

म्हणून ओळखीत होते, त्या ओळखीचा फायदा घेऊन स्वामींशीं भांडून फुटून बाहेर पडलो आहे असा बोभाटा करावा लागला. इतके सारे प्रयत्न करून मी ज्या संधीची वाट पहात होतो, ती संधि मला लौकरच मिळाली. सेनापति सिल्व्हेरा मुंबईहून दुसऱ्या वेळीं परवां इकडे येतांना फजीत पावला, त्याच्या पदरीं मी हरयुक्तीनें आश्रय मिळविला.”

“ पण तुला आश्रय कसा मिळाला ? ” चिमाजीअप्पांनीं मध्येच विचारलें.

“ आश्रय कसा मिळाला तें फार मोठें रामायण होईल. तो आश्रय मिळविण्यासाठीं मला माझी वाणी मात्र फारच शिणवावी लागली, कुशवदांचें अमंगल स्नान तिला अनेकदां घडलें.” मुरारी चिमाजीअप्पा व रामानंद यांच्यापुढें मस्तक नमवून उद्गारला, “ मी मराठमंडळाचा हाडवैरी आहे अशी सेनापतीची खात्री पटवून देण्यासाठीं ह्या जिभेला ह्या दोन परमपूज्य व्यक्तींविरुद्ध काय काय असत्य वदवे लागले तें मला, त्या ऐकणाऱ्या सेनापतीला व परमेश्वराला माहित; पण ज्याचा शेवट गोड, तें सर्वच गोड.—”

“ तेंच मीदेखील म्हणणार होतो. ह्या सगळ्याचा शेवट गोड झाला ना ? ” रामानंदांनीं विचारलें.

“ आपणा सर्वांच्या कृपेनें माझा हेतु सफल झाला असें मला वाटतें. मुरारी चिमाजीअप्पांकडे वळून म्हणाला, “ श्रीमंत ! आपणा सर्वांना इतके दिवस अनेक गूढें पडलेली आहेत. अँटोनिओची मुक्तता कशी झाली याचा शोध लागला का ? ”

“ नाही ! ”

“ आणि निर्मळला शत्रूचें एक संदेशवाहक कबुतर अचानकपणें आपल्या सैनिकाच्या हातीं लागलें, तें कोणाचें होते ? ”

“ त्याचादेखील शोध लागला नाही.”

“ ह्या सर्व कारस्थानांच्या मुळाशीं बावारा आहे. तें कबुतर ह्या कबुतरांचें भावंड होतें. ह्या कबुतरांच्या साक्षानें वसईच्या किल्ल्यावर बातम्या पोचविण्याचा बावाराचा उद्योग आज बारा तेरा दिवस अव्याहत चालला आहे. धोंडशास्त्री व भय्याशास्त्री यांना बंदीवासांतून मुक्त करणारी ढालगज भवानी तीच; इतकेंच काय, पण आपल्या खलवतखान्यांत होणारीं खलवतें ठिकठिकाणच्या अनुयायांना अंमलबजावणीसाठीं कळण्यापूर्वीं तीं वसईच्या किल्ल्यावर सेनापतीला कळनात.” मुरारी बाजीबाकडे वळून म्हणाला, “ कदाचित् किल्लेदारांना ह्या गोष्टीचा कांहीं

सुगावा असेल; कारण ते फार चतुर व चौकस असून त्यांच्याच पराक्रमाने हा किल्ला आपणां मराठ्यांना प्राप्त झालेला आहे. ह्या किल्ल्याची व त्याबरोबरच साऱ्या मराठमंडळाची व स्वतःचीही इश्रत राखण्यासाठी ते डोळ्यांत तेल घालून जपत असले पाहिजेत ! त्यांनी ह्या फितुरीचा शोध करून त्याविषयी योग्य तो वंदोवस्त केला पाहिजे.”

मुरारीचे हे शब्द तर बाजीबाच्या वरि जाऊन झोंबले. त्याने कसे तें वर मान करून पाहिलेदेखील नाही.

“ एकूण शेवटीं एका यःकश्चित् बायकोमाणसानेच आम्हांला चकविलें म्हणावयाचें ! आम्हां सर्वांचीच अक्कल बाबाराच्या कारस्थानांपुढे गुंगून गेली ! ” चिमाजीअप्पा रागाच्या ओघांत किंचित् ओंठ चावीत उद्गारले, “ केवळ नारो शेकरांची सुटका बाबाराच्या मध्यस्थीवरून झाली, ह्या तिच्या चांगुलपणावर भाळून आपण सर्व फसलो.”

“ होय ! ” बाजीबा इतक्या वेळांत पहिल्यानेच बोलता झाला, “ श्रीमंत ! मी तरी बाबाराला पहिल्या दिवशीं किल्ल्यावर आश्रय दिला, तो तिचा भलेपणा पाहूनच.”

“ स्त्रियांचें मोहक स्त्रीपण हाच तिचा भलेपणा आहे असें प्रत्येकाला-निदान प्रत्येक स्त्रैण पुरुषाला वाटतें.” बोलतां बोलतां मुरारीनें बाजीबाच्या चर्येकडे एकसारखी टक लावली होती. तो स्त्रैणपणाचा आरोप जरी सार्वत्रिक ऊर्फ अनामिक होता, तरी तो मुख्यतः बाजीबाच्या वरि चांगलाच झोंबला. तें पाहून मुरारीनें त्या कडू भाषणावर थोडी साखरपेर केली, “ पण बाजीबांसारखे कर्तव्य-निष्ठ तरुण मराठे गडी जे आपल्या बायका-मुलांच्या व आपल्याही प्राणांची पर्वा न करतां मायदेशाच्या मंगलासाठीं झटणारे, त्यांच्यासारख्यांच्या डोळ्यांतदेखील बाबारासारखी एक यःकश्चित् बायकोमाणूस धूळ फेंकूं शकली, ही एथल्या रणभेदीची नामुष्की म्हणावयाची कीं बाबाराची शहामत म्हणावयाची ? ”

रामानंद म्हणाले, “ तर मग मला वाटतें, फ्रेंचिस जो आपल्या वतीनें फिरंग्यांशीं लढण्यासाठीं म्हणून मंडपेश्वराकडे गेला, तोदेखील पोटांत असाच कांहीं दुष्ट कावा धरून गेला असला पाहिजे.”

“ अर्थात् ! नाहीपेक्षां त्याच्या तांडेलगिरीखालीं मंडपेश्वराचा पाडाव करण्यासाठीं गेलेले आरमारी जहाज वाटेंतच फिरंग्यांच्या स्वार्थीन होऊन तेंच आपणां-

विरुद्ध लढण्याच्या कार्नां शत्रूला कसें उपयोगांत आणतां आलें असतें ? ”
नारायणजी म्हणाला.

“ नारो शंकरांची मोकळीक झाली, ती बाबाराच्या शब्दावर झाली, ही आपल्या मंडळीची समजूतदेखील बावनकशी असत्य आहे.” मुरारी म्हणाला.

“ खरें ? ” चिमाजीअप्पांनीं विचारलें.

“ खरें.” मुरारी उत्तरला.

चिमाजीअप्पा चिन्नाप्रमाणें तटस्थ धृतीनें बाजीबाच्या तोंडाकडे पाहूं लागले. त्या पहाण्याचा अर्थ असा कीं, त्या एका गोष्टीवर भोळेपणानें विश्वासून बाजीबानेंच चिमाजीअप्पांपाशीं बाबाराची प्रशंसा केली होती; व फ्रॅन्सिसला मंडपेश्वरावरील मोहिमेवर मराठ्यांच्या बाजूनें लढण्याला जातां आलें तेंदेखील त्याच प्रशंसेच्या जोरावर एकूण बाबाराच्या ढालगजपणाचा सर्व दोष आपल्या मार्शीं येत आहे असें पाहून बाजीबाचें मस्तक भणाणून गेलें. त्याला मनस्वी मनस्ताप झाला. त्या मनस्तापाचें बाबारा हें एक ज्ञात कारण झालें; पण त्या-शिवाय आणखी एक अज्ञात कारणही होतें; तें असें कीं, बाजीबाची तरुण व सुशील पत्नी बगूवाई ही बाबाराच्या थेरांना कंटाळून आपल्या माहेरीं निघून गेली होती. बाजीबानें बाबाराशीं जोडलेली दोस्ती तिला संशयास्पद वाटल्यामुळें ती बाजीबाला रागाच्या भरांत कांहीं तोडून वोलली; त्यामुळें बाजीबानें चिडून तिला मारझोड करून माहेरीं हांकलून दिलें होतें. बगूवाईची ही अशी वाट लागली, फ्रॅन्सिसही मंडपेश्वरच्या लढाईवर गेला व त्यामुळें बाजीबाच्या संसारांत बाबाराचा अनिर्विध धांगडधिंगा सुरू झाला होता. बाबारानें बाजीबाला इतकें वश करून घेतलें होतें कीं, मराठमंडळांत कोणतीही महत्त्वाची वाटाघाट झाली, कीं ती बाजीबाच्या संमतीनेंच व्हावयाची; बाजीबानें ती बाबारापाशीं बोलावयाची, बाबारानें ती कवुतरांच्या अथवा अन्यद्वारां वसईला पोर्शियाला कळवावयाची, पोर्शियानें ती खबर सेनापतीला द्यावयाची व सेनापतीनें मराठ्यांची मसलत हाणून पाडावयाची; अशी बाजीबापासून थेट पोर्तुगीज सेनापतीपर्यंत फितुरीची लांबण लागली होती व बाजीबाला त्याची दादही नव्हती. पण आतां मुरारीनें जो प्रकार उजेडांत आणला त्यावरून बाजीबाचें मन त्याला खाऊं लागलें कीं, ह्या सर्व अनर्थांचा कारण आपण !

वार्वारा ढालगज आहे याविषयी वाजीवाला आतां यत्किंचित् शंका उरली नाही. तरीही त्यांतल्यात्यांत वाजीवाला समाधान मानावयाला एकच जागा होती; त्याच्या मताप्रमाणे वार्वाराच्या खटपटीमुळेच नारो शंकरांची सुटका झाली होती; पण मुरारी ती गोष्टदेखील असत्य आहे असे ठांसून सांगू लागला. तो धक्का वाजीवाच्या मनाला असह्य झाला. त्यानें मुरारीला विचारलें, “ नारो शंकरांची सुटका वार्वाराच्या मध्यस्थीनें झाली नाही असें तूं कशावरून म्हणतोस ? ”

“ हा पहा पुरावा. ह्या पुराव्याच्या जोरावर मी तसें म्हणतो. ” असें म्हणून मुरारीनें आपल्या अस्तनींतून एक पत्र काढून तें वाजीवाच्या हातीं दिलें व म्हटलें, “ पोर्शियानें वार्वाराला लिहिलेल्या पत्राचा हा मराठी तर्जुमा आहे. मीं तो मुद्दाम पुराव्यासाठीं करून घेतला आहे. ”

वाजीवानें तें पत्र वाचून पाहिलें मात्र व तें तसेंच मुरारीच्या हातीं देऊन तो म्हणाला, “ तूं म्हणतोस तेंच खरें. त्या चांडाळणीनें मला चकविलें. माझ्या डोळ्यांत धूळ फेंकून माझ्या नांवाला डाग लावला. ” तो नेत्रांत उभे राहिलेले संतापाश्रु आपल्या अंगरख्याच्या अस्तनीनें पुशीत उद्गारला, “ माझा अधःपात झाला; मी फसलों. ह्या पापाचें प्रायश्चित्त मला घेतलेंच पाहिजे. वस्स !— ” असें अर्धवट बोलून वाजीवा त्याच क्षणाला वैठकींतून उठून बाहेर निघाला.

“ थांवा किल्लेदार ! जरा थांवा. ” मुरारी म्हणाला.

“ आतां मला श्रीमंतांसमोर उभें राहाण्याला तोंड नाही. मला प्रथम ह्या अनर्थाचें मूळच उपटून टाकलें पाहिजे. ” असें म्हणून वाजीवा तेथून बाणासारखा निघून गेला.

मुरारी वाजीवाला उद्देशून म्हणाला, “ स्वतःची नामुक्ती स्वतःच्या कानांनीं ऐकायला नको, म्हणून किल्लेदार घाईघाईनें निघून गेले. ”

नारायणजीनें हळूच विचारलें, “ कीं ते वार्वाराला वेळींच सावध करून वांच-विण्यासाठीं निघून गेले ? ” पण नारायणजीच्या बोलण्याकडे कोणी फारसें लक्ष्य दिलें नाही.

चिमाजीअप्पांनीं मुरारीपासून तें पत्र मागून घेऊन वाचून पाहिलें. त्यांत पुढीलप्रमाणें मजकूर होता.

“ अर्नाळा आपल्या स्वाधीन होण्यासाठीं किल्लेदाराला भरपूर लांच देण्याचेंही जरूर तर कबूल कर. त्याचें ज्या अर्थी तुझ्यावर प्रेम आहे,

त्या अर्थी तो लांच घेऊन वश होईल असें वाटतें. एक किल्लेदार तेवढा वश झाला, कीं मग आपले बेत तडीला जावयाला फारसा प्रत्यवाय नाही. नारो शंकर तुझ्या खटपटीनें सुटला अशी जी तेथल्या सर्व मंडळींची समजूत आहे ती आपल्या फारच हिताची आहे. त्या समजूतीच्या जोरावर तूं प्रस्तुत साऱ्या सृष्टीची उलथापालथ करूं शकशील. तूं आपलें सर्व सामर्थ्य पेशवे व रामानंद ह्या दोघांना कोंडण्यांत खर्च कर. आणि मराठ्यांशीं शिष्टाई करण्यासाठीं जेव्हां लोक येतील, तेव्हां त्यांच्याशीं वैमनस्य दाखविण्याला चुकूं नकोस. आपला हा डाव साधला, चिमाजीअप्पा पेशवा व स्वामि रामानंद हे आपल्या हातीं येऊन अर्नाळाही हातीं आला, कीं विजय आपल्या बाजूला ठेविलेला आहे.”

(यापुढें पोर्शियाचा स्वतःच्या प्रेमसंबंधाविषयीं मजकूर होता. तिनें डोमिंगोला दोष देऊन, असेंच त्याचें वर्तन सुरू राहिल्यास आपण त्याच्यावर अखेरपावेतो प्रेम करूं शकूं किंवा कसें याविषयीं संशय प्रदर्शित केला होता; पण पोर्शियाच्या निधनामुळे तिचा प्रेमविषय आपोआप संपला असल्यामुळे एथें त्याची वाच्यता कशाला !)

पत्र वाचतां वाचतां चिमाजीअप्पांच्या गौरवर्ण चर्येवर संतापाची रक्तिमा कलेकलेनें उमटत होती. पत्र वाचून होतांच तें त्यांनीं रामानंदांच्या अंगावर टाकून नारायणजीला म्हटलें, “ नारायणजी ! आत्तांच्या आतां जा व ती ढालगज भवानी आणि तो हरामखोर ह्या दोघांना कैद करून इकडे घेऊन या. त्यांच्या अपराधांना साजेशी शिक्षा त्यांना झाली पाहिजे.”

रामानंद तें पत्र वाचीत असतां मुरारी चिमाजीअप्पांना म्हणाला, “ श्रीमंत ! माझा एक विनंतिअर्ज आहे.”

“ काय ? ”

“ इतक्यांत लौकर तडकाफडकी आपण ह्या अपराध्यांना शासन करूं नये.”

“ तर काय ? अशा दगलबाजाला आणखी फितुरी करण्यासाठीं जिवंत ठेवूं ? ”

“ तसें मी म्हणत नाहीं. फितूर जो असेल, त्याला शासन हें झालेंच पाहिजे; पण किल्लेदार तसा फितूर नाहीं अशी एथवरच्या एकंदर प्रकारावरून माझी

खात्री झाली आहे. तो स्रैण असेल—नव्हे, आहे; एरव्हीं तो बाबाराच्या आहारीं गेला नसता. तो जितका शूर तितकाच भावडा आहे. आपणासारख्या चतुर मुत्सद्यांनादेखील त्या बाईच्या पोटांतील कावा या घटकेपावेतो कळला नाही, मग किल्लेदाराला तिनें हां हां म्हणतां चकविलें यांत आश्चर्य तें काय ? पण आपण त्याच्या आजवरच्या पराक्रमांकडे पाहिलें पाहिजे. सारींच माणसें सर्वस्वीं निर्दोष आपणाला कोठून सांपडणार ? किल्लेदाराचा पराक्रम ह्या अनर्नाच्याच्या रूपानें आपणासमोर मूर्तिमंत नांदतो आहे; अशा रणगाजीला आपण एवढ्याशा अपराधाबद्दल हातचा गमावणार काय ? ” इतक्यांत रामानंदांचें पत्र वाचून झालें. मुरारी रामानंदांकडे वळून म्हणाला, “ आपणाला माझे विचार कितपत पटतात ? आपलें माझ्या बोलण्याकडे लक्ष होतें का ? ”

“ हो ! माझे लक्ष होतें. मलादेखील वाटतें कीं, ह्या प्रकरणांत बाजीबाचा अपराध म्हणण्यासारखा भयंकर नाही; मात्र एकंदरीत असें वाटतें कीं, बाबाराच्या मोहपाशांत गुरफटल्यामुळें बाजीबा विघडला आहे. तेव्हां तिला मात्र अवश्य शासन झालें पाहिजे.” रामानंद म्हणाले.

“ नाही.—”

मुरारीला पूर्णपणें बोलूं न देतां चिमाजीअप्पांनीं एकदम त्याच्यावर ओरडून त्याला विचारलें, “ काय नाही ? मुरारी ! बाबारा ही स्त्री आहे, म्हणून तुला तिचा कळवळा येतो काय ? ”

“ नाही.” मुरारी म्हणाला, “ श्रीमंत ! मी काय म्हणतो तें आपण पूर्णपणें ऐकून तरी घ्याल ? माझे उलट असें म्हणणें आहे कीं, बाबाराला तिच्या अपराधाबद्दल देहान्त शासन तर मिळणें अवश्य आहेच; पण तें शासनदेखील तिच्या अपराधाला अपुरें होईल; यास्तव तिच्या जातभाईचा पाडाव करण्याच्या कामीं तिच्या अस्तित्वाचा उपयोग करून घेऊन मग तिला देहान्त प्रायश्चित्त मिळावें.”

एवढें मुरारी बोलतो, तोंच बाजीबा एक रक्तानें थवथवत असलेलें मुंडकें डाव्या हातीं व रक्तानें भरलेली तरवार उजव्या हातीं असा तेंथें प्रविष्ट झाला व तें मुंडकें चिमाजीअप्पांसमोर ठेवून म्हणाला, “ देहान्त प्रायश्चित्त ! श्रीमंत ! जिला आपण देहान्त प्रायश्चित्त देण्याचा विचार करीत होतां, त्या कुलटेचें हें मुंडकें पहा ! गोष्ट खरी कीं, माझ्या गाढवपणामुळें ही चांडाळीण

शेंफारली व सर्वांना डोईजड होऊन वसली. तिनें माझ्यावर मोहिनी घालून मला आपल्या दारचा कुत्रा बनवून सोडले होते. त्या संमोहावस्थेत माझ्या हातून अनेक अपराध-अक्षम्य अपराध घडले; त्यांचा पाठा मी माझ्या तांडानें कशाला वाचूं ? त्या सगळ्याचें सार एवढेंच कीं, मी महानीच व पातकी आहे. माझीं पापें माझ्या एथल्या वांधवांवर नाना प्रकारचीं पापें ओढवून आणण्याला कारण झालीं आहेत. ह्या सर्व अपराधांवद्दल मलादेखील देहान्त शासन मिळणेंच उचित आहे. तें शासन भोगण्याची माझी तयारी आहे; पण तें माझें मीं भोगण्यांत अर्थ नाहीं. मीं आत्महत्या केली तर 'भावी संकटांना मिळून हा भ्याड मरून गेला' असें दुनियेभर माझे हंसें होईल; पण श्रीमंत ! तेंच शासन आपण मला दिलें तर आपल्या पदरच्या सर्व लोकांना दहशत वसेल कीं, कनक किंवा कान्ता यांच्या मोहाला बळी पडून कर्तव्यपराङ्मुख होणाऱ्या नादान देशकंटकाला पेशवेसरकार देहान्त शासन देतात !” वोलतां वोलतां वाजीवानें आपली तरवार चिमाजीअप्पांच्या पुढ्यांत ठेवली.

चिमाजीअप्पांना कांहीं क्षणांपूर्वी वाजीवाचा मनस्वी संताप आला होता व संशयाच्या जाळ्यांत सांपडून ते वाजीवाला देहान्त शासन देण्यासाठीं अथोर झाले होते; पण वाजीवाची ती पूर्ण उपरति पाहून त्यांचा पूर्वीचा विचार पालटला. त्यांच्या संतापाचें अनुकंपेंत रूपांतर झालें. वार्वाराचा वाजीवानें वध केला हें जरी त्यांना रुचलें नाहीं, तरी आजवर वार्वाराच्या वावर्तांत वाजीवाकडून कोणतेही अन्याय कळून वा नकळून घडले असले तरीदेखील ते वाजीवानें हेतुपुरस्सर केलेले नाहींत अशी त्यांची खात्री झाली. ते त्यास म्हणाले, “वाजीवा ! तुझी कळकळ व आजवरची सेवा पाहून आम्हीं तुला तुझ्या अपराधांची क्षमा करण्याचें ठरविलें आहे.”

“पण श्रीमंत ! आपल्या क्षमेनें माझ्या पापांचें क्षालन थोडेंच होणार आहे ?” वाजीवा म्हणाला.

“क्षमेनें पापांचें क्षालन होणार नाहीं; प्रायश्चित्तानें होणार आहे.” रामानंद म्हणाले.

“मीदेखील तेंच म्हणत होतो. वाजीबासारख्या कसलेल्या वीराचें साह्य या वेळीं आम्हांला अवश्य उपयोगी पडेल. आम्हांला वास्तविक वार्वाराचाही फार उपयोग होणार होता; पण किछेदार ! तुमच्या आतताईपणाच्या ह्या

भयंकर कृत्यामुळे आम्ही त्या उपयोगाला मुकलो आहो. तोही वचपा आतां तुम्हीं भरून काढला पाहिजे व तें तुम्हांला शक्यही आहे.” मुरारी म्हणाला.

“ तें कसें काय ? ” चिमाजीअप्पांनीं विचारलें.

“ तें आपण आतां बोलूंच. प्रथम मला किल्लेदारांची कबुली पाहिजे आहे.” मुरारी म्हणाला.

“ किल्लेदारांविषयीं आतां तुम्हांला काळजी नको. ते आजवर आमच्या शब्दावाहेर गेले नाहींत व पुढेही जाणार नाहींत.” चिमाजीअप्पा वाजीवाकडे वळून म्हणाले, “ वाजीवा ! आपल्या हातून पाप झालें असें जर तुला वाटत असेल, तर त्या पापाचें प्रायश्चित्त घेऊन पावन होण्याला तुझी तयारी असेलच. मरावयाचेंच झालें तरी एखाद्या भागूवाईप्रमाणें मरणें वरें नाहीं. रणमर्दाना रणांगणावरील मरण शोभतें.”

“ ठीक आहे. रणांगणावर मरण्याची माझी तयारी आहे. मरणाला मी आजवर कधीं भ्यालों नाहीं व पुढेही भिणार नाहीं.”

“ ठीक आहे. घ्या तर ती तरवार इकडे.” असें म्हणून चिमाजीअप्पांनीं वाजीवाची तरवार मागून घेतली व ती वाजीवालाच अर्पण करून म्हटलें, “ शत्रूचें रक्त पिण्याला ह्या तरवारीनें आजपासून प्रारंभ केला आहे. हिची तहान शत्रूंचा समूळ संहार होईतो शमावयाची नाहीं; ती तिची तहान शमविण्याची जबाबदारी वाजीवा आतां तुमच्यावर आहे.”

वाजीवानें चिमाजीअप्पा व रामानंद यांना नम्रतापूर्वक वंदन करून त्या तरवारीचा स्वीकार केला.

ती संबंध रात्र त्या सर्व मंडळींचें पुढील योजनेविषयीं गुप्त खलवत झालें. त्या खलवतांतून काय निष्पन्न झालें हे जरी इतर कोणालाही कळलें नाहीं, तरी त्याच दिवशीं सायंकाळीं सूर्यास्ताच्या सुमाराला मंडपेश्वर मराठ्यांनीं पाडाव केल्याची शुभवार्ता किल्ल्यावर येऊन थडकली. ती हां हां म्हणतां सर्वत्र पसरली. बाबाराच्या वधाची बातमी मात्र बाहेर फुटली नाहीं. तिच्या इतर परिवाराला ताबडतोब गिरफदार करून तुहंगांत डांबण्यांत आलें, तें देखील या कानाचें त्या कानाला कळलें नाहीं. तरीपण एकंदरीत त्या दिवशीं किल्ल्यावर भयंकर घडामोडी सुरू झाल्या. इतकी उलथापालथ होण्याचीं कारणें काय हें जाणण्यासाठीं जो तो

परमोत्सुक झाला होता व जो तो दुसऱ्यापार्शी कुतूहलपूर्वक चौकशी करीत होता. त्या चौकशीतून जरी फार कांहीं निष्पन्न झालें नाहीं, तरी जें काय थोडें-बहुत निष्पन्न झालें, त्यावरून ज्याच्या त्याच्या तोंडीं शुभवार्ता घोकू लागल्या; त्यांचा निष्कर्ष असा कीं, 'मराठ्यांतील खंडोजी माणकर, गंगाजी नाईक अणजूरकर, शिवाजी नाईक वगैरे अनेक खाशी मंडळी कोणी सुतार, तर कोणी लोहार, तर कोणी कांसार वनून वसईच्या किल्ल्यांत ठाणें देऊन वसले असून त्यांनीं गुप्तपणें किल्ल्यावरील वरींच सूत्रें आपल्या मुठींत आणलीं आहेत. मुरारी हा त्यांच्यापैकींच एक आहे. आतां लौकरच मराठे त्या आपल्या मंडळी-कडून मिळालेल्या अंदाजानें वाहेरून वेढ्याची उभारणी करून हला चढविणार व किल्ला जिंकून त्यावर मराठ्यांचा भगवा झेंडा फडकविणार!' ह्या वातम्या अर्थात् खाशा मंडळीचीं खलवतें चोरून ऐकणाऱ्या एकनिष्ठ व विजयोत्सुक सेवकांकडून वाहेर फुटल्या होत्या, अर्थात् त्यांच्या विश्वसनीयतेबद्दल मुळींच शंका नव्हती.

दुसऱ्या दिवशीं उजाडतांच बाजीबा आणि मुरारी हे दोघे वसईला जाण्यासाठीं रवाना झाले असेंही सर्वांना माहित झालें. मुरारीच्या जाण्याविषयीं कोणाला आश्चर्य वाटले नाहीं; पण बाजीबा त्याच्याबरोबर कशाला गेला हें मात्र कोणालाही कळलें नाहीं. तरीपण चिमाजीअप्पा, रामानंद वगैरे खाशी मंडळी त्या दोघांनाही पोंचविण्यासाठीं मुद्दाम किल्ल्याच्या पायथ्यापर्यंत गेली. ते दोघे नावेंत वसतांना त्यांना रामानंदांनीं शुभाशीर्वाद देऊन श्रीफळ त्यांच्या पदरीं घातलें व 'वसईच्या किल्ल्यावर मराठ्यांचा भगवा झेंडा फडकल्याशिवाय आम्हीं माघारे येणार नाहीं'. अशी प्रतिज्ञा करून बाजीबा व मुरारी नावेंत वसले. तें पाहून सर्व मंडळीनें कयास बांधला कीं, 'ह्या धर्मसंग्रामाचा शेवट लौकरच लागून मराठे विजयी होणार'.

प्रकरण सतरावे

मेरी आणि जोसेफ

ह्यांत साखर पडावी या न्यायानें मंडपेश्वराकडील विजयी वारें त्याच दिवशीं सूर्योदयाच्या सुमाराला अर्नाच्यावर येऊन पोचले. त्या युद्धप्रसंगाच्या सुरम्य विजयवार्ता ऐकण्यांत मंडळीचा वराचसा वेळ गेला. मात्र एखाद्या परम-रूपवती युवतीला टक्कल पडल्यामुळें तिच्या सौंदर्यांत वैगुण्य उत्पन्न व्हावें, त्या-प्रमाणें त्या विजयांतही कांहीं वैगुण्यें होतोंच. त्यांतलें मुख्य वैगुण्य हें कां, मराठ्यांकडील एक मुख्य वीर भैरव हा ऐन युद्धाच्या खणाखणांत कोठें नापता झाला होता; मराठ्यांकडील पट्टीचा गोलंदाज रॉबर्टसन हाही सोफियाच्या नादानें फिरंग्यांना वश झाला होता व सर्वांत विशेष विस्मयकारक गोष्ट ही कां, मराठ्यांनीं ज्या दोन जीवांच्या आधारावर मुख्यतः ही मोहोम जिकला होती, ती सोफियाची दासी मेरी आणि तिचा भाऊ जोसेफ हीं दोघांही कोठें नापता झालीं होती. रॉबर्टसन फिरंग्यांच्या बाजूला वळला, याचें कोणाला फारसें आश्चर्य वाटलें नाहीं; प्रारंभापासूनच भैरव, विठ्ठल शिवदेव, बुबाजी नाईक, दुल्लभजी मोरे, नारो शंकर वगैरे मंडपेश्वरच्या प्रलयांत मराठ्यांच्या बाजूनें प्रामुख्याने मृत्यूच्या जबड्यांत उभे ठाकून झगडणाऱ्या वीराग्रणींना त्याचा फारसा भरंवसा वाटत नव्हता; पण मेरी व जोसेफ ह्या दोन भावंडांनीं मराठ्यांना फिरंग्यांच्या गोटांतील भेद वेळोवेळीं अचूक देऊन विजयमंदिराचें एकेक दालन खुलें करून दिलें होतें. अगदीं प्रथम मेरीनेच मंडपेश्वरच्या फिरंग्यांच्या तयारीची खबर भैरवाला दिल्या-मुळें मराठ्यांना आपली जय्यत तयारी करण्याला भरपूर अवसर मिळाला होता.

मंडपेश्वरचें ठाणें म्हणजे फिरंग्यांचा बालेकिलाच होय. तें त्यांचें साष्टी प्रांतातील एक मुख्य धर्मपीठ व विद्यालय या नात्यानें तर त्याला महत्त्व होतेंच; पण शिवाय तें ठिकाण सुरक्षितपणाच्या दृष्टीनेंही अत्यंत महत्त्वाचें असें होतें. हें त्या स्थलाचें महत्त्व प्राचीन काळापासूनचें होतें. प्राचीन काळ म्हणजे अत्यंत धामधुमीचा; त्या काळांत बौद्ध भिक्षुंनीं कान्हेरी-मंडपेश्वरचा हा डोंगरी व वन वैभवसंपन्न असा प्रदेश हुडकून काढून तेथे अनेक सुंदर गुहा खोदून तेथे वास्तव्य केलें. पुढें आद्य शंकराचार्यांनीं बौद्ध धर्माचा उच्छेद करून अखंड भारतवर्षांत

सनातन हिंदुधर्माचा ध्वज फडकविला. तेव्हांदेखील कांहीं बौद्ध भिक्षूंना ह्या गुहांत निर्वेध आश्रय मिळाला. कालांतरानें बौद्धधर्माचा न्हास होऊन सनातन हिंदुधर्म प्रभावशाली झाला, बौद्ध भिक्षु एकामागून एक कालवश झाले व त्यांचीं तीं निवासस्थानें हिंदु साधु-संन्याश्यांच्या वास्तव्यानें मंडित झालीं. ह्या हिंदुधर्माच्या भरभराटीच्या काळांतच मंडपेश्वरचें देवालय वैभवशिखराला पोचलें. तोंच फिरंग्यांची वक्रदृष्टि अष्टागराकडे वळली व हा निसर्गरमणीय भूमिभाग त्यांच्या काकदृष्टींतून वचावूं शकला नाहीं. फिरंग्यांनीं तो भाग आपल्या अंमलाखालीं आणून तेथल्या साधु-वैराग्यांची कत्तल केली व तेथें आपलें ठाणें दिलें त्यांनीं मंडपेश्वराच्या देवमंदिराचें ख्रिस्ती प्रार्थनामंदिर बनविलें, आजूबाजूच्या इतर पवित्र हिंदु देवालयांचीही तशीच विटंबना केली व मंडपेश्वरच्या देवाला जें अफाट उत्पन्न होतें, त्या उत्पन्नावर ख्रिस्ती धर्मगुरु मनमुराद चहूं लागले. पुढें मराठ्यांनीं वसईचा धर्मसंग्राम आरंभून फिरंग्यांचा उच्छेद मांडला; तेव्हां फिरंग्यांनीं मंडपेश्वर येथें लढाईची उत्कृष्ट तयारी करून मराठ्यांशीं तोंड देण्याचा निर्धार केला होता.

कान्हेरी मंडपेश्वरचा डोंगराळ भाग फिरंग्यांना वस्ती करण्याला जितका सोईचा, तितकाच तो जिकून घेण्याला मराठ्यांना गैरसोईचा होता. शिवाय तेथली फिरंग्यांची तयारी मराठ्यांच्या डोऱ्यांवर येण्याइतकी उघडी नव्हती. त्यामुळें मराठ्यांनीं वसई साष्टीमधील इतकीं ठाणीं जिकून घेतलीं तरी मंडपेश्वर त्यांच्या दृष्टिपथावाहेरच राहिला होता. मराठ्यांचा विचार असा कीं, मुख्य वसईचा किल्ला काबीज झाला, कीं फिरंग्यांची त्या प्रांतांतून उचलवांगडी झाली. मग मंडपेश्वर ताव्यांत आल्यांतच जमा. आणि फिरंग्यांनींही ऐन खडाजंगीच्या वेळीं मराठ्यांवर मागाहून छाप घालण्याला सोईचें पडावें, म्हणून मंडपेश्वरची तयारी राखली होती. ती त्यांची तयारी जर उजेडांत आली नसती, तर ऐनवेळीं मराठ्यांवर तें एक परम संकट कोसळलें असतें; पण भगवंताची इच्छा त्या धर्मसंग्रामांत मराठ्यांना विजयी करण्याची होती, म्हणून केवळ त्यांच्या इच्छा-मात्रेंकरून चुळणें एथील प्रलय अकल्पितपणें उत्पन्न झाला व त्यामुळें मराठ्यांचा मोर्चा मंडपेश्वराकडे वळला.

त्या वेळींदेखील मेरीनें जर मराठ्यांना मंडपेश्वरचा भेद दिला नसता, तर पेटत्या दिव्यावर पतंगानें झडप घालावी त्याप्रमाणें भैरव, विठ्ठल शिवदेव व

दुःखभर्जा यांची अवस्था झाली असती. मेरीनें नुसती फिरंग्यांच्या तयारीची वातमीच दिली असें नाही, तर कान्हेरी-मंडपेश्वराच्या आजूबाजूला फिरंग्यांची कोठें काय तयारी आहे हेदेखील तिनें मराठ्यांना अचूक रोजच्या रोज येऊन सांगावें व मराठ्यांनीं नेमका त्या त्या ठिकाणांवर घाला घालून फिरंग्यांची वाताहात उडवावी. मेरी ही सोफियाची विश्वासू दासी, सोफिया ही फादर पोर्टोची प्रियतमा व फादर पोर्टो हा मंडपेश्वरचा प्रमुख फिरंगो पुढारी; अशा सांखळी जुळल्यामुळे व मेरीचा प्रारंभापासूनच सारा ओढा मराठ्यांकडे असल्यामुळे तिनें फादर पोर्टोच्या अंतरंगांतील वातम्या ऐकून गुपचुपपणें मराठ्यांना येऊन सांगाव्या व मराठ्यांनीं त्या रोंखानें आपलें पुढील धोरण ठरवावें, असा प्रकार एकसारखा सात आठ दिवस सुरू होता. मराठ्यांना मेरी इतकी जबाबदारीची कामगिरी कशी पार पाडते हें एक गूढच होतें. पण तें गूढ एके दिवशीं स्वतः मेरीनेच भैरवापाशीं उकलून दाखविलें होतें; तें असें कीं, मेरी सोफियाची विश्वासू हेर म्हणून मराठ्यांच्या गोटांत मराठ्यांकडील वातम्या काढण्यासाठीं साकसुरतणपणें येई व वातम्या काढून माघारी जाई. सोफियानें आपल्या हलक्या शीलाला अनुसरून मेरीला आणखी अशीही राजरोस मोकळीक दिली होती कीं, मराठ्यांचा म्होरक्या जो भैरव, त्याच्यावर मायावी प्रेम दाखवून त्याला मोहजालांत अडकवून गोता देतां आला तरी फार चांगलें. इतकी मोकळीक मेरीला मिळाल्यावर फिरंग्यांच्या गोटांतून मराठ्यांच्या गोटांत राजरोसपणें दिवसा-रात्रीं केव्हांही येण्याला मेरीला कोण प्रतिबंध करणार ? वरें; मराठ्यांच्या गोटांत संचार करण्याला तर तिला सदर परवानगीच होती. मराठ्यांच्या गोटांतील लोकांचा तर असाही समज झाला होता कीं, मेरीचें भैरवावर खरेंखुरें प्रेम आहे, व त्या प्रेमापायींच तो आपला जीव धोक्यांत घालून इतकी कामगिरी करीत आहे. मेरीच्या मनांत काय असेल तें असो; पण हा प्रेमाचा विषय भैरवाच्या मात्र प्रथम तरी गांवींही नव्हता व मेरीनेंही आपल्या शालीनतेला अनुसरून ह्या वावतींत भैरवापाशीं अथवा दुसऱ्या कोणापाशींही यावद्दल कधीं अवाक्षरही उच्चारलें नव्हतें.

पण वीज चमकावी व लगेच अदृश्य व्हावी, असाच मेरीचा हा स्वैरसंचार क्षणिक-नव्हे, केवळ आठ दिवसांपुरताच ठरला व आठव्या दिवशीं मेरी जी दिसेनाशी झाली, तिचा पुढें केव्हांही पत्ता लागला नाही. पण मेरीची ही जागा

तिचा धाकटा भाऊ जोसेफ यानें भरून काढली. मेरीनें आठव्या दिवशींच भैरवा-
ला सांगितलें होतें कीं, आपल्या कामगिरीचा दिवसेंदिवस जास्त बोभाटा होत
आहे व आपलें यौवन आणि सौंदर्य आपल्या मार्गांत आड येऊं पहात आहे,
यास्तव यापुढें आपण ही कामगिरी जोसेफवर सोंपविली आहे. जोसेफ हा आपला-
च मनुष्य आहे याविषयीं भैरव व मराठ्यांच्या गोटांतील इतर सेनानी यांची
खातरजमा होण्यासाठीं मेरीनें भैरवापासून त्याच्या हातांतील आंगठी खूण म्हणून
मागून घेतली होती व ती आंगठी दाखवील तो आपला भाऊ जोसेफ अशी खुणेची
गोष्ट सांगितली होती. त्याप्रमाणें दुसऱ्या दिवसापासून जोसेफ मराठ्यांच्या गोटांत
येऊन मेरीची कामगिरी करूं लागला. जोसेफपार्शीं जरी ती खुणेची आंगठी नसती तरी
त्याच्या तोंडवळ्यावरून तो मेरीचा सख्खा भाऊ आहे हें कोणीही ओळखलें असतें.
मेरीला ज्या प्रकारचें प्रेम भैरवावर करण्याची मोकळीक तिच्या धनिणीकडून मिळाली
होती त्या प्रकारचें प्रेम जरी भैरवाचें मेरीवर नव्हतें व भैरव आपल्या प्रिय
पत्नीच्या, पित्याच्या आणि एकुलत्या एका पुत्राच्या निधनदुःखांत बुडून
गेल्यामुळे त्याला पूर्णपणें स्मशानवैराग्यानें घेरल्याकारणानें तशा प्रकारच्या
वैवाहिक प्रेमाचा उगम त्याच्या अंतःकरणांत होणे शक्य नव्हतें. तरी मेरी ही
आपली जिवलग मैत्रीण आहे असें मात्र भैरवाला वाटूं लागलें होतें व मेरीची
रोज घटकाभर भेट होई तेवढ्या तुटपुंज्या काळांत त्याला आपल्या सर्व
दुःखांचा विरंगुळा होई. सहवासानें प्रेम वाढतें हा निसर्गाचा नियमच आहे.
त्या नियमानुसार भैरवाला मेरी ही आपली जिवलग मैत्रीणशी वाटूं लागावयाला
व मेरीच्या मार्गांत संकटें येऊं लागल्यामुळे ती मराठ्यांच्या गोटांत याषयाचें
बंध होऊन तिची जागा जोसेफनें भरून काढावयाला एक गांठ पडली.
जोसेफही मेरीचाच भाऊ, मेरीइतकाच आपल्या देशाचा व धर्माचा अभिमानी
आणि मराठ्यांचा निःसीम कैवारी असल्यानें त्यानें मेरीची उणीव सर्वस्वीं
भरून काढली व भैरवाची मैत्री संपादन केली. तरी आपण एका जिवलग
मैत्रीणीला मुकलों ही जाणीव भैरवाच्या मनाला रोज खिन्नता आणीत होती.
त्या खिन्नतेत जोसेफच्या मनमोकळ्या निवेदनाची आणखी भर पडली. रोज
भैरवानें जोसेफपार्शीं मेरीविषयीं चौकशी करावी व जोसेफनें त्याला मेरीचें कुशल
कळवावें, असा प्रकार पहिले दोन तीन दिवस घडून आला व जसजसा त्या दोघांचा
परिचय दृढ होत गेला, तसतसा भैरव अधिकाधिक आस्थेवाईकपणें मेरीसंबंधीं

चौकशी करुं लागला. निर्मळ भावानें भैरवानें चौकशी करावी व निर्मळ भावानें जोसेफनें त्याला मेरीचें कुशलवृत्त कळवावें, मेरीला आपली आठवण होते किंवा नाहीं असेंही भैरवानें विचारावें व जोसेफनें होकार द्यावा. तात्पर्य, मेरी जरी भैरवाच्या दृष्टीआड झाली, तरी तिच्याविषयींची कळकळ व आदरभावना भैरवाच्या अंतःकरणांत एकसारखी वाढतच होती. अखेर एके दिवशीं मेरीला भेटावयाला बोलावण्याइतका भैरव अधीर झाला व दुसऱ्या दिवशीं मेरीच्या भेटीची वाट पहातां पहातां त्याच्या हातून रणसंग्रामांतील कामगिरीलाही थोडें वैगुण्य प्राप्त झालें. मेरीविषयींची भैरवाची ही आतुरता पुढें कोणत्या थराला गेली असती व त्या आतुरतेच्या भरांत त्याच्या हातून स्वीकृत कार्यांत किती वैगुण्य प्राप्त झालें असतें भगवान जाणे ! पण दुसऱ्या दिवशीं सकाळींच मराठे आणि फिरंगी यांच्यांत निकराची लढाई जुंपून त्या लढाईत उभय पक्षांचा भयंकर संहार झाला, त्या रणकंदनांत अखेर जरी मराठ्यांनाच विजय प्राप्त झाला, तरी मराठ्यांचे कैक सेनानी जखमी झाले व भैरव त्या समरांगणांत जो घुसला, तो पुन्हा कोणालाच आढळला नाहीं. त्यानें रणांगणांत निकरानें उडी घातली व तोफांतून निघणाऱ्या तप्त लोहगोलांचा पर्जन्यासारखा अग्निवर्षाव सुरू असतांही त्या वर्षावांतून तो शत्रूची फळी फोडून थेट आंत घुसला, एवढें मात्र मराठे सैनिकांनीं पाहिलें, व त्यांतल्या एका सैनिकानें तर असेंही सांगितलें कीं, त्या रणकंदनांतून जोसेफ वाहेर येतांना पाहून त्याला वांचविण्यासाठीं भैरवानें तें साहस केलें. तें खरें असो किंवा खोटें असो, त्या घटकेपासून भैरव, जोसेफ व मेरी यांपैकीं कोणीही मराठ्यांना भेटलें नाहीं. त्या दिवशींचा रणसंग्राम आटोपून मराठ्यांनीं मंडपेश्वराच्या मंदिरावर आपला भगवा झेंडा फडकविला आणि नंतर सर्वत्र स्थिरस्थावर झाल्यावर आपल्या चुकलेल्या मंडळींचीं प्रेतें तरी सांपडतात कीं काय तें शोधून पाहिलें; पण व्यर्थ ! त्या चुकलेल्या मंडळीपैकीं रॉबर्टसनचा तेवढा तपास पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें लागला, अर्थात् तो तपास लागून न लागल्यांतच जमा; व भैरव सांपडला नाहीं तो नाहींच. मेरी व जोसेफ यांचा खरें सांगावयाचें तर मराठ्यांनीं फारसा कसून तपास केलाच नाहीं. त्यांची गरज संपली, मंडपेश्वर पाडाव झाला, मग त्या दुय्यम माणसांसाठीं फारशी यातायात कोण करणार ! त्यांतूनही प्रत्यक्ष मंडपेश्वरच्या रणांगणावर ज्यांनीं त्या दोन भावंडांची अमोल कामगिरी प्रत्यक्ष पाहिली होती, त्यांना मात्र त्या दोघांची विस्मृति पडणें शक्य

नव्हते; पण तीच मंडळी अर्नाळ्यावर येऊन पोंचल्यावर त्या मंडळीला लाभलेला विजय व अखेर तेथे हातीं लागलेला अमूप दाणागोटा आणि संपत्ति पाहून त्या लढाईत एकंदरीत मराठ्यांचे जे तुकसान झाले त्याविषयी कोणाला फारशी हळहळ वाटण्याचे कारण उरले नाही. अतएव मंडपेश्वरच्या विजयाला यद्दच्छेने चिकटलेली ही वैगुण्ये विशेष जमेत धरण्याजोगी नव्हती.

असो. याप्रमाणे विठ्ठल शिवदेव, दुळभजी मोरे, बुवाजी नाईक वगैरे मंडळी अर्नाळ्यावर येऊन पोंचतांच चिमाजीअप्पांनी त्यांचे अपूर्व स्वागत केले व रामानंदांनीही त्यांना शुभाशीर्वाद देऊन त्यांचा गौरव केला. त्या मंडळीने मंडपेश्वरच्या देवालयांतील चांदी-सोन्याची अनेक भांडी, घंटा, मूर्ति, बहुमोल अलंकार वगैरे लक्षावधी रुपयांचा ऐवज लुटून आणला होता, त्याच्या राशी चिमाजीअप्पांसमोर रचण्यांत आल्या. तेव्हां चिमाजीअप्पांनी ती दौलत पाहून उद्गार काढले, “ ही आमच्या रणशूर लोकांची कमाई त्यांनाच वांटून देण्याचा आमचा विचार आहे.—”

इतक्यांत नारो शंकर पुढे होऊन म्हणाला, “ सरकार ! जरा सबूर करा. मंडपेश्वरचा विजय हा आमचा खरा विजय नव्हे. अँटोनिओ व फादर पोर्टो ह्या दोन सैतानांनी हा एवढा प्रसंग आमच्यावर ओढवून आणला आहे; ते ह्या अनार्थाविद्दल खरे जबाबदार असून फरारी आहेत. त्यांच्या रक्ताचे सिंचन ह्या दौलतीवर केल्याशिवाय ती पावन व्हावयाची नाही.”

“ आणि फ्रँसिसचे काय ? ” दुळभजी मोरे पुढे होऊन म्हणाला, “ सरकार ! आपण जे खणखणीत नाणे म्हणून आमच्या हाती दिले, ते ऐन उलाढालीत अगदी बद्द वाजले. फ्रँसिस ऐन वेळी आमचा पक्ष सोडून आपल्या जातभाईना जाऊन मिळाला. त्याचे शासन करण्याची आपण अगोदर कांहीं तजवीज करावयाला हवी. आम्ही तिकडे असें ऐकले आहे की, बावारा नांवाच्या ढालगज स्त्रीचा तो प्रियकर असून त्या स्त्रीला आपण भोळ्या भावाने किल्ल्यावर आश्रय दिला आहे.—”

“ तो प्रश्न पूर्वीच निकालांत निघाला आहे; त्या बाबतीत अपराध्यांना योग्य शासन झाले आहे.” चिमाजीअप्पा म्हणाले. तोंच एक उमदा सैनिक पुढे होऊन चिमाजीअप्पांसमोर आला व हात जोडून म्हणाला, “ सरकार ! आपण अपराध्यांना शासन झाले असें म्हणतां खरे; पण खरे अपराधी अजून जिवंतच आहेत.

विषवृक्षाचें मूळ कायम राखून त्याच्या वरवरच्या फांद्या आपण तोडल्या व तेवढ्यावरून विषवृक्षाचा नायनाट झाला असा आपण आपला वृथा गैरसमज करून घेतला आहे. त्या अपराध्यांच्या शासनाची आपण तांतडीने तजवीज केली पाहिजे. शत्रूने आपले एक अव्वळीचे मोहरेंही इरेला धरले आहे.”

त्या उमद्या तरुणाचा एकंदर रुवाव, त्याचें सौंदर्य, त्याच्या चर्येवरील तेज, त्याच्या वाणीतील माधुर्य, हरिणाच्या डोऱ्यांप्रमाणें त्याच्या डोऱ्यांत खेळणारें पाणी वगैरे पाहून जो तो त्याच्या चर्येकडे टकमकां पाहूं लागला. त्याच्या ओंठांवर मिसरूडदेखील उगवली नव्हती, इतकें त्याचें वय कोंवळें होतें व त्याचें शरीरही फार गोंडस असल्यानें त्याला रणांगणावरील कावाडकष्ट सहन करण्याचा सराव नसावा असें स्पष्ट दिसत होतें. त्याच्या अंगावरील कपडे धुळीनें माखलेले असून श्रमातिरेकानें त्याच्या गौरवर्ण गोंडस चर्येवर लालीच लाली पसरली होती; पण त्या स्थितीतही विरल अभ्राच्छादनाखाली शोभणाऱ्या चंद्रबिंबाप्रमाणें त्या तरुणाचें सौंदर्य खुलून दिसत होतें. असा हा नवीन तरुण कोण, असा प्रश्न सर्वांनाच पडला. त्या तरुणानें तेथें येतांच सर्वांचें चित्त आपणाकडे वेधून घेतलें होतें. जो तो त्याचें सौंदर्य, लहान वय, धाडस, धीटपणा व चपलता यांचें मनांतल्या मनांत कौतुक करीत होता.

नारो शंकर, दुल्लभजी मोरे, बुवाजी नाईक वगैरे मंडळी त्या तरुणाकडे पाहून आपसांत कुजबुजत होती, “ हा जोसेफ तर नसेल ? ”

तांच चिमाजीअप्पांनीं त्या तरुणाला त्याचें नांव विचारलें. तेव्हां त्यानें किंचित् गोंधळून उत्तर दिलें, “ आपणाला मी अपरिचित आहे खरा; पण—” तो नारो शंकर, दुल्लभजी वगैरे मंडळीकडे वळून पहात म्हणाला, “ ही आपली रथी-महारथी मंडळी त्यांना मंडपेश्वरच्या लढाईत स्वतःच्या जीवाचीही पर्वा न करतां साह्य करणाऱ्या जोसेफला ओळखीत असली पाहिजे.”

‘जोसेफ’ हें नांव ऐकतांच त्या मंडळीला मुळीच शंका उरली नाही. सर्वांना जोसेफ भेटतांच परमानंद झाला. चिमाजीअप्पांनीं मंडपेश्वरच्या वृत्तान्तांत जोसेफचें नांव प्रामुख्यानें ऐकलें होतें. त्यांना त्याचा परिचय होण्याला वेळ लागला नाही. शिवाय दुल्लभजी मोरे वगैरे मंडळीनेंही जोसेफची फार प्रशंसा केली. चिमाजीअप्पांना मराठ्यांच्या साह्यकर्त्या मेरीचें नांव आठवलें. त्यांनीं जोसेफला विचारलें, “ जोसेफ ! मेरी तुझी बहीण ना ? ”

ह्या प्रश्नाचें जोसेफकडून उत्तर मिळण्यापूर्वीच दुल्लभजी आगतुकपणें उत्तरला, “ होय.” लगेच त्यानें जोसेफकडे वळून विचारलें, “ जोसेफ ! मेरीचा शोध लागला का ? ”

“ नाही. कां वरें ? ” जोसेफनें दुल्लभजीकडे नापसंतीच्या नजरेनें पहात विचारलें. दुल्लभजी त्या प्रश्नानें मनांतल्या मनांत शरमिदा होऊन म्हणाला, “ नाही; उगाच विचारलें.”

ती अगदीं क्षुल्लक गोष्ट; पण ती पुष्कळांच्या बहुतेकांच्या ध्यानीं आली व जो तो दुल्लभजी आणि जोसेफ यांच्या तोंडाकडे मधून मधून टकमक पाहूं लागला. बहुधा दुल्लभजीच्या हातून मेरीच्या बाबतींत कांहीं प्रमाद घडला असेल असा सर्वांचा तर्क झाला. तो विषय सर्वांनीं तेवढ्यावरच सोडला व चिमाजी-अर्पांनीं जोसेफला विचारलें, “ जोसेफ ! आमचें कोणतें मोहरें शत्रूनें इरेल धरलें आहे ? ”

जोसेफ उत्तरला, “ आपल्याला भैरवांचा शोध लागला का ? ”

“ नाही.” विठ्ठल शिवदेव उत्तरले.

“ काल मंडपेश्वर येथील निकराच्या सामन्यांत भैरवांनीं घालून घेतलें, त्यानंतर ते बहुधा आपणांपैकीं कोणालाच भेटले नसतील ! ”

“ नाही. म्हणूनच आम्हां सर्वांना त्याच्याविषयीं काळजी वाटते आहे.” दुल्लभजी म्हणाला.

“ काल सकाळच्या खडाजंगीत भैरवांनीं एकदम मंदिरावर चाल केली व ते मंदिरांत घुसले, तेव्हां मी त्यांच्यावरोवर होतो. आपणांमधून सोफियाच्या नादानें फुटून निघालेला रॉबर्टसन तेव्हां सोफियाच्या महालांत फादर पोर्टोशीं सोफियाच्या बाबतींत झगडत होता व फ्रॅन्सिस तेव्हां आंतील फिरंग्यांना धोर देऊन लडण्याला प्रवृत्त करीत होता. फ्रॅन्सिस मीं भैरवांना दाखवून दिला. त्यांनीं त्याला जागच्या जागीच ठार मारलें. नंतर सोफियाच्या महालाकडे मी त्यांना घेऊन गेलों. तेथें सोफियाच्या नादानें वेभान वनलेला रॉबर्टसन भैरवांवर सर्पासारखा फूत्कारत उलटला. वराच वेळपर्यंत त्यांची दंगल चालली होती. आंतील कांहीं फिरंगी सैनिकही सोफियाची बाजू घेऊन भैरवांवर तुटून पडले. तेव्हां मीं त्यांना तेथल्या एका गुप्त भुयाराचा मार्ग दाखवून दिला. भैरवांनीं जातां जातां रॉबर्टसनला तर लोळविलेच व ते निघाले तेव्हां मीं त्यांना पोयसरच्या प्रार्थनामंदिरा-

याशी थांबावयाला सांगितलें. पोयसर एथें आपणां मराठ्यांचा पूर्वांच जय झाल्या असून तेथें फिरंग्यांपैकीं चिटपांखरूं देखील उरलें नव्हतें; व मंडपेश्वराहून निघालेलें भुयार पोयसरपावेतो पोंचलें होतें. मीं भैरवांना त्या भुयारांतून जाऊन पोयसरला थांबावयाला सांगितलें याचें कारण, तें भुयार फादर पोर्टो, सोफिया, मी व अंनी आणि ह्या त्यांच्या दोन दासी यांनाच काय तें माहित होतें. पैकीं एक दासी पूर्वांच प्राणभयानें कोठें पळाली होती. सोफिया व फादर पोर्टो यांनीं मंडपेश्वर आतां पाडाव होणार असें नकीं पाहून प्राणरक्षणासाठीं भुयारांतून प्रथम पोयसर एथें व तेथून वसईला पळून जाण्याचें ठरविलें होतें. तेथें त्यांना विनवोभाट अटक करतां येईल ह्या भरंवशानें मीं भैरवांना आगाऊ तिकडे जावयाला सांगितलें. त्याप्रमाणें ते भुयारांतून निसटले. रॉबर्टसन व फादर पोर्टो यांच्या झटापटींत आपली आतां धडगत नाहीं असें पाहून सोफिया मला बरोबर घेऊन भुयारांतून निसटली. आमच्या मागोमाग फादर पोर्टोही रॉबर्टसनच्या हातचा बराचसा मार खाऊन पळत आला. आंतील फिरंगी सैनिकांनीं ऐन वेळीं फादर पोर्टोच्या वाजूनें भांडणांत पडून रॉबर्टसनला लोळविलें, म्हणूनच केवळ फादर पोर्टो जिवंत सुटला. पुढें आम्ही पोयसरला जाऊन पोंचतो, तो भैरव तेथें टपून बसलेले होतेच. त्यांनीं तेथल्या तेथेंच फादर पोर्टो व सोफिया यांना मुक्ति देण्यासाठीं त्यांच्यावर हत्यार उचलिलें. तोंच आमच्या मागोमाग दहा बारा सशस्त्र फिरंगी शिपाई चालून आले. त्यांनीं भैरवांवर निकराचा हल्ला केला. तरी-ही भैरवांनीं त्यांच्याशीं दोन हात करून त्यांना कापून काढलें व अखेर ते जखमी होऊन वेशुद्ध पडले. फादर पोर्टो मात्र तेवढ्यांत सांधे साधून पळाला. त्याचा सोफियाला बरोबर घेण्याचा विचार होता. पण ती जखमी होऊन वेशुद्ध पडली असल्यानें त्यांनीं मला तिची काळजी घ्यावयाला सांगून तेथून पोवारा केला. मीं भैरवांना तशा वेशुद्ध स्थितींत तेथल्या प्रार्थनामंदिरांत एका एकांताच्या जागीं नेऊन त्यांना अंमळ सावध केलें. सुदैवानें शत्रूंच्या हालचालींवर टेहळणी करणारा एक घोडेस्वार तिथें आला. त्याला प्रथम आमच्या मंदिरांतील हालचालींची चाहूल लागली तेव्हां तो आपली तरवार सरसावून आंत आला; पण आंत येतांच त्यानें भैरवांना ओळखलें. भैरव तेव्हां तुक्ते कुठें अंमळ शुद्धीवर येऊन डोळे उघडून पाहूं लागले होते. त्यांनीं पुन्हा आपल्या गोटांत जाण्याची इच्छा दर्शविली; पण त्यांनीं तशा स्थितींत पुन्हा माघारें मंडपेश्वरीं जाणें धोक्याचें

वाटलें. तेव्हां मला एक युक्ति सुचली. मी बोलूनचालून शत्रूचाच वातमीदार असल्याने शत्रूकडून माझ्या केंसालाही धक्का लागणे शक्य नव्हतें. 'फादर पोर्टोने मला भैरवाला घोड्यावर घालून वसईला पांचविण्याला सांगितलें आहे' असा वहाणा करून भैरवांचा जीव वचावण्याचें मी ठरविलें. माझी युक्ति त्या स्वाराला व भैरवांनाही पसंत पडली. लगेच त्या स्वारानें आपल्या मांडीखालील घोडा माझ्या स्वाधीन केला. मी भैरवांना घेऊन घोड्यावर स्वार होऊन घोडा दौडीत निघालों. वाटेत मला कांहीं ठिकाणीं फिरंग्यांचे शिपाई भेटले. पण फादर पोर्टोच्या आज्ञेचें निमित्त पुढें करून मी भैरवाचें रक्षण केलें. असा त्रास पावलोपावलीं होऊं लागला, तेव्हां लोकांच्या डोळ्यांत धूळ फेंकण्यासाठीं मला भैरवांना बंदीवान करावें लागलें; पण सोपाऱ्यापाशीं आम्ही आलों व येथल्या शिवालयांत गेल्या रात्रां वस्ती केली; तेव्हां फादर पोर्टोचे शिपाई अचानक आमचा शोध करीत आले. त्यांनीं माझ्यापाशीं भैरवाविषयीं चौकशी करितांना 'वाटेतच माझ्या हातावर तुरी देऊन पळाले' असा वहाणा केला.—”

“ पण भैरव खरोखर कुठें आहे ? ” रामानंदांनीं उत्सुकतेनें मध्येच विचारलें.

“ माझे एका तर खरें ! ” जोसेफ पुढें म्हणाला, “ आम्ही देवालयांत वस्तीला उतरलों तेव्हां तिथें जवळच्या धर्मशाळेंत एक तरुण ख्रिस्ती वैरागीण उतरलेली आम्हांला आढळली. ती वैरागीण आपला देश स्वतंत्र व्हावा, आपल्या बांधवांचा धर्मच्छल थांबावा, मराठे विजयी व्हावे व आपल्या पतीला सद्गति सद्बुद्धि सुचावी अशी परमेश्वराची प्रार्थना करतांना मीं ऐकलें, त्यावरून मला तिच्या-विषयीं अनुकंपा वाटली व तिचा आधारही वाटला. ती फार प्रेमळ आहे. तिनें फादर पोर्टोचे शिपाई आमच्या तपासावर आहेत असें पहातांच आमच्यापाशीं येऊन कळकळीनें आमची विचारपूस केली. माझ्या मायदेशा-साठीं व मायधर्मासाठीं झटणारा प्रत्येक जांव मला परमेश्वराप्रमाणें प्रिय आहे, अशी त्या वैरागिणीनें आपली ओळख करून दिली. भैरवाची प्रकृति जास्तच विघडलेली त्यांना घोड्याच्या पाठीवर घालून तेथून अन्य ठिकाणीं नेण्याचीही सोय नाहीं, त्यामुळें नाइलाजानें मीं त्यांना त्या वैरागिणीच्या स्वाधीन करून त्यांच्या रक्षणाची तजवीज करण्यासाठीं इकडे आलों.”

“ पण इतक्यांत फादर पोर्टोचे लोक भैरवाचा शोध करीत तेथें गेले तर ? तो सैतान तर भैरवाच्या जिवावर टपलेला आहे ! ” रामानंद म्हणाले.

“तशी वेळ सहसा येणार नाही. त्या भयान पडक्या देवाल्यांत जावयाला माणसें फार भितात.* ख्रिस्ती लोकांना तें हिंदूंचें जाडवलय दैवत म्हणून तेथें जाण्याला भय वाटतें व हिंदूंच्या दृष्टीनें तें देवालय ख्रिस्ती लोकांच्या अत्याचारांमुळे भ्रष्ट झालेले आहे. इतकेंही करून कोणी तेथें गेलेंच, तर ‘भैरव इकडे आलाच नाही; हा आजारी आहे हा माझा भाऊ आहे’ असें सांगून वेळ निभावून नेण्याइतकी ती बैरागीण धूर्त आहे.”

“एकूण ही बैरागीण म्हणजे साक्षात् देवताच तुम्हांला भेटली म्हणावयाची !” रामानंद म्हणाले.

“होय ! मात्र त्या बैरागीणीनें मी इकडे यावयाला निघालें तेव्हां माझ्यापार्शी श्रीमंत पेशव्यांना अनुलक्षून एक विनंति केली आहे.”

“ती कोणती ?” चिमाजीअप्पांनीं विचारलें.

“ती म्हणाली कीं, ‘मी भैरवांचें रक्षण करतेंच; माझ्या जिवांत जीव आहे तोंवर मी त्यांच्या केंसालाही धक्का लागूं देणार नाही; पण ह्या सेवेचा मोवदला म्हणून श्रीमंत पेशव्यांनीं मला पाठची वहीण समजून माझे सौभाग्य मला द्यावें’. ही तिची विनंति मीही मान्य केली आहे.”

ही तरुण बैरागीण कोण असावी याविषयीं तेथल्या मंडळींत आपसांत थोडी-फार भवति न भवति झाली; पण कोणाचीही मति तर्कावडंवराचा भेद करून पुढें जाऊं शकली नाही. मात्र भैरव अजून सुखरूप आहे ही सुवार्ता ऐकून सर्वांना अत्यंत समाधान वाटलें. त्याला पूर्ण आयुरारोग्य लाभावें अशी परमेश्वराची प्रार्थना करून

*हल्लींच्या सोपारा स्टेशनापासून दीड मैलांवर सोपारा हें अतिप्राचीन गांव आहे. फार प्राचीन काळीं एथें कोंकणप्रांताची राजधानी होती. त्या वेळीं एथें सुमारे तीनशें हात उंचीचे मोठमोठे वाडे होते. लक्षावधि लोक एथें रहात असत व एथें कोट्याधीश व्यापाऱ्यांच्या पेढ्या होत्या. एथून लाखों रुपयांचा माल जहाजांतून लांबलांबच्या मुलुखीं जात असे. तेव्हां गांवासभोंवार मोठा तट असून त्याला अठरा दरवाजे होते. एथें सोन्याचें नाणें चालत होतें. पुढें मुसलमान, ख्रिस्ती वगैरे लोकांनीं ह्या गांवाचा विध्वंस केला ! प्राचीन काळच्या कांहीं देवमूर्ति सांपडल्या आहेत, त्या एथें तळ्याच्या कांठावरील देवाल्यांत ठेविल्या आहेत. त्यांत एक नऊ फूट उंचीची त्रिमुखी शिवाची भव्यमूर्ति आहे.

रामानंद चिमार्जीअप्पांना म्हणाले, “श्रीमंत ! सोपान्याच्या आसमंतांतील भाग हें माझे शक्तिस्थान आहे. तेथल्या शेंकडों लोकांना मी सोपारा एथील शिवाल्यांत पावन करून घेतलें आहे. यास्तव मीच तेथे गेलों तर भैरवाचें रक्षण करणें मला फार सुलभ जाईल. फादर पोर्टी जर सुदैवानें अजून वसईला जाऊन पोचला नसला, तर त्याचाही मी समाचार घेऊं शकेन. त्याप्रमाणेंच आपल्याला निकराच्या हल्ल्यासाठीं जेवढे सैनिक मिळतील तेवढे हवेच आहेत; ते मला सोपान्यासभोंवारच्या भागांतील माझ्या शिष्यवर्गामधून उभे करतां येतील.”

“ठीक आहे.” चिमार्जीअप्पा म्हणाले, “पण तुम्हांला थोडेसे सैनिक वरोबर पाहिजेतच.”

“होय.” असें म्हणून रामानंदांनीं तेथल्या मंडळींतून खास स्वतःच्या विश्वासांतील असे पंचवीस लोक निवडून काढले. त्यांत बुवाजी नाईक व दुल्लभजी मोरे हे दोघेही होते. रामानंदांच्या आज्ञेप्रमाणे त्या सर्व पंचवीस जणांनीं आंतून सशस्त्र पेहराव करून वरून कफनी व झोळी असा वैराग्यांना शोभेसा वेष धारण केला व त्या शिष्यपरिवारासह रामानंद त्याच घटकेला सोपान्याकडे निघाले. जोसेफ अर्थात् त्यांच्यावरोबर होताच; पण मुद्दाम आपली व मराठ्यांची एकी नाही हें जगाला दाखविण्यासाठीं घोड्यावर स्वार होऊन सर्वांच्यापुढें निघून जाण्याचें त्यानें ठरविलें. रामानंदांवरोबरच्या लोकांना स्वीकृत कार्य करण्याला हुरूप यावा व इतर सैनिकांनाही आशा उत्पन्न व्हावी म्हणून चिमार्जीअप्पांनीं त्या वंठकींत जाहीर केलें, “मंडपेश्वरच्या लढाईंत मिळालेली लूट तूर्त वांटण्यांत येणार नाही; ती सरकारजमा न करतां ह्या धर्मसंग्रामाचा शेवट लागेतों राखून ठेवण्यांत येईल व अखेर इतर ठिकाणच्या प्राप्तीची त्या लुटींत भर घालून ती सर्व संपत्ति विजयी वीरांना वांटून देण्यांत येईल. जे वीर ह्या धर्मसंग्रामांत कामाला येतील, त्यांच्या कुटुंबांची काळजी आम्ही प्रथम घेऊं.”

चिमार्जीअप्पांची ती योजना सर्वांना सारखीच मानवली. रामानंदांनीं मात्र मध्येंच प्रश्न टाकला, “श्रीमंत ! हें सर्व ठीक, पण आपण हें विसरूं नका कीं, मंडपेश्वरच्या मोहिमेचें सारें श्रेय मेरी व जोसेफ ह्या बहीण-भावंडांचें आहे.”

“तें आम्ही कधींच विसरणार नाहीं.” चिमार्जीअप्पा जोसेफकडे वळून

म्हणाले, “ फिरंग्यांचे इतके सरदार आपण ठार केले, त्यांपैकी एखाद्याची जिंदगी जोसेफला देऊन आम्ही त्याला जन्माचा सुखी करूं.”

दुल्लभजी मध्येच म्हणाला, “ पण श्रीमंतांनी मेरीला अगदीच विसहं नये. ह्या मोहिमेंत जोसेफइतकीच मेरीचीही कामगिरी महत्त्वाची व प्रशंसनीय आहे.”

दुल्लभजीने पुन्हा मेरीचे नांव काढतांच जोसेफ रागाने लाल झाला व दुल्लभजीला म्हणाला, “ दुल्लभजी ! जोंपर्यंत मेरीचा हा पाठीराखा भाऊ जिवंत आहे, तोंपर्यंत तिच्या कल्याणासाठी तुमच्यासारख्याने चिंता वहावयाला नको आहे. तिची तीदेखील स्वतःची काळजी घेण्याला समर्थ आहे.” लगेच तो चिमाजी-अप्पांकडे वळून डोळ्यांत आंसवे आणून उद्गारला, “ सरकार ! मी काय किंवा माझ्या बहिणीने काय, आम्ही उभयतांनी आजवर जे केले ते आमचे कर्तव्य म्हणूनच केले. याबद्दल आपण आमचे आभारी होण्याचे कांहींच कारण नाही. आता आपण माझ्यासाठी व माझ्या बहिणीसाठी एकच करा; जी दौलत आपण पुढे आम्हांला देणार, ती दुल्लभजीसारख्या आपल्या पराक्रमी शिलेदाराला द्या व ‘खाशांना मेरीसारखी खुबसुरत तरुणी तूं जनानखाना शोभविण्यासाठी आणून देणार होतास, त्याबद्दल हें बक्षीस घे’ असे सांगा, म्हणजे मेरीच्या मागचा त्याचा ससेमिरा थांबेल. एवढे उपकार माझ्यावर व माझ्या बहिणीवर आपण केले, म्हणजे पुरे आहेत. आज मेरी आपणाला कोणी मराठा आपल्या किंवा आपल्या खाशांच्या जनानखान्यांत ओढून नेईल या भयानेच अज्ञातवासांत दिवस कंठीत आहे.”

चिमाजीअप्पांना ज्या गोष्टीची खरी चीड, त्याच गोष्टीबद्दल जोसेफने मराठ्यांच्या सैनिकांविरुद्ध तक्रार करतांच ते संतापाने अगदी लाल होऊन गेले व म्हणाले, “ सांग, तुझ्या बहिणीची अशी आगळीक कोणी केली ? ” त्यांनी दुल्लभजीकडे वळून विचारले, “ दुल्लभजी ! तुम्ही काय ? ”

चिमाजीअप्पांचा तो रुद्रावतार पाहून सर्व मराठे सैनिक अगदी घाबरून गेले. दुल्लभजी तर भीतीने लटलटां कांपू लागला. जोसेफही दुल्लभजीकडेच मर्मभेदक दृष्टीने पाहू लागला. त्यावरून सर्वांना अंदाज करता आला की, दुल्लभजीच खरा अपराधी आहे. दुल्लभजीने चिमाजीअप्पांसमोर येऊन दोन्ही हात जोडून विनंती केली, “ सरकार ! मी अपराधी आहे. मेरी सोफियासारख्या नीच स्त्रीच्या दास्यत्वात कुजत पडलेली पाहून मला तिची कांय आली व तिच्या रूपयौवनाचे चीज होऊन तिचा पुढील जन्म सुखांत जावा, म्हणून मी

तिला एके दिवशीं एवढेंच म्हणालों कीं, तुझी इच्छा असल्यास तुला श्रीमंत पेशव्यांच्या पदरीं आश्रय मिळेल.”

“पण तुम्हांला ही उठाठेव कोणीं सांगितली होती ?” चिमाजीअप्पांनीं रागानें विचारलें. दुल्लभजीनें लाजेनें खालीं मान घातली.

“जाऊं या सरकार ! झालें तें होऊन गेलें. हा दुल्लभजींचा दोष नसून हा आमच्या नशिवाचा खेळ आहे. आमचें नशीब धड असतें, तर उभ्या अष्टागरांत विस्तारलेला आमचा वंश व कुबेराशीं स्पर्धा करणारी आमची दौलत याचा फिरंग्यांच्या अत्याचारांत फडशा कां उडाला असता !” जोसेफ स्फुंदून स्फुंदून रडत उद्गारला. त्याला रडें आंधरेनासें झालें व त्यामुळें त्याच्या मुखांतून शब्द निघेनासा झाला.

जोसेफचे ते वाणेदारपणाचे व कळवऱ्याचे उद्गार ऐकून सर्व मंडळीला कमालीची हळहळ वाटली. चिमाजीअप्पांनीं जोसेफचें जिव्हाऱ्याच्या शब्दांनीं शांतवन करून त्याला विचारलें, “खरें; जोसेफ ! तूं कोणाचा कोण एवढें जर आम्हांला कळेल, तर आम्ही शक्य ती दाद घेऊं.”

“जाऊं या ! वंशाचें नांव सांगण्यासारखी कांहीं कामगिरी न करितां उगाच नांव सांगून मी माझ्या पूर्वजांच्या नांवाला कमीपणा कशाला आणूं ? मी हें तरी बोललों याचें कारण मला तो मनस्ताप सहन होईना. दुल्लभजींनाही मी फारसा दोष देऊं इच्छीत नाहीं. मेरी सध्यां ज्या परिस्थितींत आहे, त्या परिस्थितींतून तिला वर काढण्यासाठींच त्यांनीं तिच्यापाशीं तसे उद्गार काढले असतील; पण ते तिच्या मनाला मात्र झोंवले. वास्तविक मी एवढेदेखील बोलावयाला नको होतें; पण आवेशाच्या भरांत तोंडून शब्द निघून गेले. ते कोणींही मनावर घेऊं नयेत. मी आतां पुढें जातो; माझ्या मागोमाग स्वामि येतीलच.” एवढें बोलून जोसेफ तेथून निसटलाच.

झालें. तो विषय तेवढ्यावरच आटोपला. चिमाजीअप्पादेखील दुल्लभजीला जास्त कांहीं बोलले नाहींत. ‘दुल्लभजीनें केला तो अपराधच खरा, पण त्यानें तो आपल्या स्वामिभक्तीचें प्रदर्शन करण्यासाठीं केला व अशा वाभमार्गानें स्वामिभक्तीचें प्रदर्शन करण्याची बुद्धि त्याला झाली याचें कारण श्रीमंतवाजी-राव पेशव्यांचा रंगेलपणा’ हें मनांतल्या मनांत ओळखून ते स्वस्थ वसले. मात्र त्यांना व इतरांनाही जोसेफची एकंदर वर्तणूक फार गूढ वाटली. नारायणजी

नाईक व बुबाजी नाईक यांना तर 'हीं वहीण-भावंडे आपल्या नाईक वंशांपैकी तर कोणी नसतील' अशीही शंका आली. पण पुन्हा जोसेफ भेटेपावेतो त्या शंकेचें निरसन होणें शक्यच नव्हतें.

भैरवाच्या वचावाची तजवीज याप्रमाणें झाली. रामानंद पुन्हा एकदां चिमाजी-अप्पांशीं पुढील वेतांवद्दल वाटाघाट करून आपल्या वैरागी वेषधारी सैनिकांसह सोपाऱ्याकडे जावयाला निघाले. त्या दिवशीं सायंकाळपावेतो अर्नाऱ्याच्या बंदोवस्ताची पहाणी झाली व ठिकठिकाणच्या उद्योगांवर गुंतून पडलेल्या मराठे वीरांना पुढील वेतांविषयीं खलिते रवाना झाले. नारो शंकर व विठ्ठल शिवदेव ह्या चुलते-पुतण्यांना वाजीवाच्या गैरहजेरींत अर्नाऱ्याचा बंदोवस्त सांगण्यांत आला व वरेंच वेठें सैन्य त्यांच्या मदतीला देण्यांत आलें. सुरारीनें वसईच्या किल्ल्यांतील एकंदर रचनेचा व तयारीचा नकाशा तयार करून आणला होताच व फिरंग्यांच्या हालचालींविषयीं इतर वित्तवातम्याही आणल्या होत्या. त्या सर्व विचारांत घेऊन कोणी कोठून केव्हां चढाव करावा, कोणी कोठें नाकेबंदी करावी, किल्ल्याला सुहंग लावावयाचे ते कोठून लावावे, वाहेरून तोफांचा मारा कोणत्या दिशेनें किल्ल्याच्या कोणत्या भागावर करावा वगैरे सर्व गोष्टी चिमाजीअप्पांनीं स्वतः ठरविल्या. अर्नाऱ्यावर पक्का बंदोवस्त राखून ऐन वेळीं साह्याला धांवून येण्यासाठीं फौज आणि दाहगोळा जय्यत तयार ठेवावा अशी नारायणजी व बुबाजी यांना सख्त ताकीद दिली. सुमारे चारचौदा दिवसांपूर्वीं पैदा केलेल्या माहिती-प्रमाणें फिरंग्यांना वश असणाऱ्या अनेक मातवर लोकांकडून ऐन वेळीं वसईकर फिरंग्यांना साह्य होण्याचा संभव होता. अशा लोकांच्या दौलतीही अफाट होत्या व त्यांचें त्यांमुळे आजूवाजूच्या लोकांवर वजनही वरेंच होतें. त्यांचा समाचार घेण्याची कामगिरी त्या प्रांतांचे माहीतगार नारायणजी व बुबाजी नाईक यांना सांगण्यांत आली व त्यांना आणि खंडोजी माणकर धारावीकडे बंदोवस्तांत गुंतला होता त्यालाही सूचना येतांच एकजुटीनें वसईवर चालून येण्याची सूचना देण्यांत आली.

याप्रमाणें कामांची वाटणी झाल्यावर चिमाजीअप्पांनीं सर्व मंडळीला पुन्हा एकवार ह्या धर्मयुद्धाचें महत्त्व समजावून सांगितलें व 'ह्या धर्मसंग्रामांत विजय मिळवून मराठ्यांचा भगवा झेंडा वसईच्या किल्ल्यावर फडकवून वाजतगाजत

विजयोत्साहानें माघारे येऊं तरी, नाहींपेक्षां रणांगणांत मरून तरी जाऊं' अशी शपथ प्रथम आपण घेऊन मग इतरांकडून घेवविली. त्या वेळीं सर्वांची वालंबाल खात्री झाली कीं, आतां मात्र धर्मसंग्रामाला निकराचें तोंड लागलें.

त्याच दिवशीं वसईहून सेनापतीचा जासूद एक खलिता घेऊन आला कीं, 'सेनापति आपल्या कन्येच्या दुःखांत बुडून गेल्यामुळे त्यांनीं आपले सरदार अँटोनिओ यांना तहाचें बोलणें करण्यासाठीं पाठविण्याचें ठरविलें आहे. वजीरगड ही वाटाघाटीची जागा मुकर करण्यांत आली आहे; तरी श्रीमंत पेशव्यांनीं सरदार अँटोनिओ यांच्याशीं तहाची वाटाघाट करून मसुदा ठरवावा. त्याला सेनापतीची मंजूरी मिळेल'.

त्याच दिवशीं चिमाजीअप्पा 'तहाची वाटाघाट' करण्यासाठीं वजीरगडाकडे निघाले; पण त्यांची एकंदर तयारी तहाची वाटाघाट करण्याची नसून निराळीच शत्रूशीं कडेकोट सामना देण्याची होती. याचा अर्थ काय वरें?

प्रकरण एकोणिसावें असें कसें झालें ?

अखेर मार्गारेट दुसऱ्याच दिवशीं कालवश झाली व तिच्या खुनाचा आरोप डोमिंगोवर शाबीत होऊन त्याला सेनापतीने गोळी घालून ठार करण्याची शिक्षा फर्माविली. वास्तविक डोमिंगोला यापूर्वीच ती शिक्षा व्हावयाची, पण स्वतः डोमिंगोला तो आरोप कबूल नव्हता व त्याच्या पित्याची-किल्लेदार पेरीराचीही खात्री होती की, डोमिंगो हा खुनी नसून मार्गारेटच्या कोणा वऱ्याचें तें काम असलें पाहिजे. परंतु ज्या खंजिरानें मार्गारेटचा खून झाला, तो खंजीर डोमिंगोचाच होता, त्यावर डोमिंगोचें नांव होतें. इतका मुद्देमाल सांपडल्यावर डोमिंगोला खुनी कोण म्हणणार नाही ? आपला खंजीर खुनी माणसाला कसा सांपडला, याविषयी डोमिंगोने कसून तपास करून पाहिला; पण व्यर्थ ! तरीही डोमिंगोला एकच आधार होता, तो मार्गारेटच्या साक्षीचा, मार्गारेट कितीही अधःपतित असली तरी ती आपणावर खुनाचा वृथारोप तरी लादणार नाही अशी डोमिंगोची खात्री होती; पण डोमिंगोचें दुदैव त्याच्या हात घुऊन पाठीस लागलें होतें, तें तेथें तरी त्याला कसा हात देणार ? मार्गारेटची एकदां जी दांतखिळी वसली होती, ती पुन्हा अखेर-पावेतो उघडलीच नाही. अर्थात् डोमिंगोच अपराधी ठरला; व पेरीराला त्याच्या बाजूने सेनापतीपाशीं एक शब्ददेखील बोलण्याला तोंडच उरलें नाही. 'आपलें नशीब' असें म्हणून कर्माला हात लावून स्वस्थ बसणें त्याला प्राप्त झालें. विचारी दुखणाईत कॉन्स्टन्स तर आपल्या एकुलत्या एका पुत्राला प्राणदंडाची शिक्षा झालेली ऐकून त्या धक्कासरशीं इहलोक सोडून गेली.

डोमिंगोला झालेल्या शिक्षेची अंमलबजावणी पूर्वदिवशींच व्हावयाची, पण त्याच दिवशीं अर्नाळ्याहून सेनापतीचा विश्वासू सेवक मुरारी व बाबोरानें आपल्या प्रेमपाशांत बांधून फिरंग्यांच्या बाजूला वळवून घेतलेला अर्नाळ्याचा किल्लेदार बाजीबा हे दोघे अर्नाळ्याचें राजकारण करून माघारे वसईच्या किल्ल्यांत आले. त्यांच्याशीं पुढील गोष्टींची वाटाघाट करण्यांत सेनापति गुंतला असतां तेवढ्यांत फादर पोर्टोही सुखरूपपणें तेथें येऊन पोचला. त्याच्या तोंडून मंडपेश्वरच्या पराजयाची विश्वसनीय माहिती ऐकण्यांत बराच वेळ गेला व उरलेला वेळ बाजीबा व मुरारी यांनीं सिद्ध केलेल्या राजकारणानुसार पुढील

वेताची उभारणी करण्यांत गेला. मुरारीला कोणती कामगिरी सांगण्यांत आली होती तें वाचकांना माहीत आहेच. त्याच्याबरोबर बाजीबा आला, तो-त्या दोघांनीं सेनापतीची समजूत करून दिली तिला अनुसरून बोलावयाचें तर-वास्तवतः मराठ्यांच्या बाजूनें सेनापतीशीं तहाची वाटाघाट करण्यासाठीं व अंतस्थतः मराठ्यांच्या एकूण एक वेतांची वातमी सेनापतीला देऊन पोर्शिया व बाबारा यांनीं महत्प्रयासानें उभारलेल्या कारस्थानाची सांगता करण्यासाठीं आला. इतकेंही करून सेनापतीनें त्या दोघांच्या शब्दावर विसंबूनच पुढील वेत ठरविले होते, असें नसून त्याला तशा अर्थाचा संदेश बाबाराकडून तिच्या पाळीव कबुतरामार्फत कळला होता. तो पुढीलप्रमाणें होता —

“ मराठे तहाला उत्सुक आहेत; कारण त्यांची तयारी बरीच ढांसळली आहे. त्यांच्यांत आपसांतच फूट माजली आहे. त्यांच्याकडील युद्ध-सामुग्री संपत आली असून अर्नाळा तर वाटेच्या चोरानें जिंकावा इतका तयारीच्या अभावीं सोपा झाला आहे. अर्नाळ्याचा किल्लेदार बाजीबा आपणाला पूर्ण साह्य आहे. त्याला पूर्ण वश करून घेण्यासाठीं अर्नाळा व त्याच्या सभोवारचा प्रांत त्यालाच युद्धोत्तर देण्याचें वचन द्यावें. चिमाजी-अप्पांनीं आपल्या लोकांशीं तहाची वाटाघाट करण्यासाठीं फक्त थोडे खिद-मतगार घेऊन वजीरगडावर यावें असें आपण त्यांना कळवावें व आपणही थोड्या लोकांनिशींच यावें; म्हणजे पेशव्यांना संशय न येतां आपला कार्य-भाग होईल. मराठ्यांना संशय घेण्याला मुळींच जागा राहूं नये यासाठीं स्वतः सेनापतीनें त्याच्याशीं तहाची वाटाघाट करण्यासाठीं जातीनें सामोरें यावें हें फार उत्तम. रामानंद एथेंच आहेत. त्यांना पकडणें फारसें अवघड नाहीं. किल्लेदार बाजीबा इकडे येतील त्यांच्याबरोबर कोणी एखादा जबाबदार माणूस थोडेसे शिपाई बरोबर घेऊन पाठविला, कीं त्यांच्याबरोबर रामानंदांना पकडून तिकडे पाठवितां येईल.”

बाबाराच्या ह्या संदेशाप्रमाणें व्यवस्था ताबडतोब झाली. बाजीबा व मुरारी यांनीं जें सांगितलें, त्याच्याशीं बाबाराच्या पत्रांतील मेळ तंतोतंत पडला; अर्थात् शंका अशी कोणतीच उरली नाहीं. मात्र बाबाराच्या सूचनेप्रमाणेंच बाजीबा व मुरारी यांचेही मत जरी स्वतः सेनापतीनें तहाची वाटाघाट करण्यासाठीं वजीरगडावर जावें असें पडलें, तरीदेखील सेनापति कन्याविरह व

पत्नीविरह अशा दोन महान् कौटुंबिक आपत्तींत सांपडला होता आणि ह्या कामगिरीवर सरदार अँटोनिओनें जावें असें पूर्वीच ठरलें होतें, त्यासुळें अखेर तोच वेत मुकर झाला. बाजीबा त्याच दिवशीं रामानंदांना पकडण्याची कामगिरी पार पाडण्यासाठीं व इतर वेतांची पूर्तता करण्यासाठीं भय्याशास्त्र्यांसह अर्नाळ्या-कडे माघारा निघून गेला. भय्याशास्त्री अँटोनिओबरोबर तहाच्या वाटाघाटीसाठीं जावयाचे होते; पण 'न जाणो, आपलें व चिमाजीअप्पांचें वैसनस्य, त्यांनीं आपणाला कैदेंत लोटलें असतां आपण पळून इकडे आलेले, त्यांनीं आपणाला पुन्हा गोत्यांत घातलें तर काय करणार' अशा भयानें ते मागें पाऊल घेण्याच्या विचारांत होते. पण त्यांना अनायासें फुकाची मर्दुमकी गाजवितां आली तर पाहिजे होती. त्यांनीं जेव्हां रामानंद अर्नाळ्यावर एकटेच आहेत, अर्नाळ्याचा किल्लेदार बाजीबाही आपलाच साह्यकारी आहे असें पाहिलें, तेव्हां रामानंदांना पकडून वसईला आणण्याची कामगिरी आनंदानें पत्करली. त्याची धूर्तपणाची विचारपरंपरा अशी होती कीं, 'रामानंद हे आपले व आपल्या सासऱ्यांचे खरे प्रतिस्पर्धी ! त्यांच्या चळवळीमुळेंच आपले धर्माधिकार गमावून वसण्याचा प्रसंग आपणां उभयतांवर आला; व त्यांचा नायनाट होईतो आपणाला आपले ते अधिकार पुन्हा मिळण्याची आशा नाहीं. तेव्हां अशा हाडवैऱ्याचा नायनाट आपणाला आपल्या डोळ्यांदेखत करतां आला तर फार चांगलें; आपणाला एका दगडानें दोन पक्षी मारतां येतील.--हाडवैऱ्याचा नाशही होईल व एवढी बहादुरकी गाजविल्याबद्दल फिरंग्यांपाशीं आपली प्रतिष्ठा वाढून आपणाला अपार मान धन-वैभव हक्कानें संपादन करतां येईल'. याच वेळीं भवितव्यता कांहीं निराळीच घटना घडवून आणण्यांत गुंतली होती व ती भय्याशास्त्र्यांचे हे मन-कवडे नष्ट विचार ऐकून मनांतल्या मनांत हंसत होती. पण तें तिचें हंसें कोणाला ऐकूं जाणार !

असो. याप्रमाणें महत्त्वाच्या उलाढाली करण्यांत तो संबंध दिवस व ती संबंध रात्र लोटली, आणि दुसऱ्या दिवशीं सूर्योदयाच्या सुमाराला डोभिगोला देहान्त-शासन द्यावयाचें असा वेत मुकर झाला. तो दुसरा दिवस उजाडतो न उजाडतो, तो अँटोनिओ पूर्वयोजनेनुसार चिमाजीअप्पांशीं तहासंबंधीं वाटाघाट करण्यासाठीं निवडक पंचवीस सैनिकांना बरोबर घेऊन वजीरगडाकडे रवाना झाला. शक्य तों अँटोनिओनें चिमाजीअप्पांना गौरवपूर्वक वसईच्या किल्ल्यांत प्रत्यक्ष

सेनापतींशीं तहाची नक्की वाटाघाट करण्यासाठीं बोलावून आणावयाचें व मग कैद करावयाचें, आणि तें नच जमल्यास त्याला भर बैठकींत आपल्या लोकांकडून ठार करवून वजीरगडच्या भुयारांतून स्वतः माघारें किल्ल्यांत पसार व्हावयाचें असा कानमंत्र अँटोनिओला तो ह्या कामगिरीवर यावयाला निघाला तेव्हां सेनापतीकडून मिळाला होता. मारेकऱ्यांचें काम करण्यासाठीं अँटोनिओने आपल्याबरोबर जे सैनिक घेतले होते, ते मुरारीच्या तालमेंत तयार झालेले मुरारी-प्रमाणेंच पेशव्यांशीं हाडवैर मांडून बसलेले व सेनापतीकडून मिळणाऱ्या बक्षिसां-वर खुष होणारे असे होते. फिरंगी शिपाई बरोबर असल्यास कदाचित् चिमाजी-अप्पांना संशय येईल ह्या भयानें मुद्दाम ही व्यवस्था करण्यांत आली होती. वजीर-गडावरील कारस्थान सिद्धीला जातांच ती बातमी ताबडतोब किल्ल्यावर कळावी यासाठीं तोफेचा वार ही खूण मुद्दाम सेनापतीच्या सांगण्यावरून मुक्रर करण्यांत आली होती. सेनापति केवळ चिमाजीअप्पा व रामानंद यांना कोडल्याने मराठ्यांचा मोड होईल अशा भरंवशावर स्वस्थ बसून नव्हता. मराठ्यांनीं वसईच्या किल्ल्यासभोंवार जमिनीवरून, त्याप्रमाणें पाण्यांतूनही कसकसा वेढा घातला आहे हें त्यानें बारकाईनें पाहून ठेविलें होतें; मराठ्यांवर कोठून कसा हल्ला करावयाचा तेही मुक्रर करून ठेविलें होतें. निकराची लढाई झाल्याशिवाय धर्मसंग्रामाचा शेवट होणार नाही हें सेनापति पूर्ण ओळखून होता व तो संग्राम शक्य तितका लौकर होऊन एकदां हें युद्ध शेवटावें असा त्याचा दृढ मानस होता. आणखी फार दिवस लढाई चालविण्याला-वसईचा किल्ला हें रणस्थल मुक्रर झाल्यामुळे-पुरेसा दाहगोळा किल्ल्यावर होता, लांब पल्ल्याच्या तोफा व बंदुका वगैरे उत्तमोत्तम साहित्यही होतें व मनुष्यबळही अगदींच कमी होतें असें नाहीं. किल्ल्यासारख्या सुरक्षित जागेंतून फिरंग्यांना शत्रूशीं लढावयाचें होतें व म्हणूनच वेताच्या माणसांनींही काम भागण्याजोगें होतें; पण त्या माणसांना खावयाला अन्न कोठून द्यावयाचें व त्यांचे पगार कोठून चुकते करावयाचे हा एक असा बिकट प्रश्न सेनापतीसमोर उत्पन्न झाला होता कीं, तो त्याला सोडवितां येणेंच शक्य नव्हतें. तो प्रश्न सोडवावयाचा तर मराठ्यांचा वेढा फोडून बाहेर जाणें अवश्य होतें; वेढा फोडण्यासाठीं निकराचा संग्राम करणें प्राप्त होतें व त्या निकराच्या संग्रामांत मराठ्यांना हैराण करून सोडण्यासाठींच सेनापतीनें चिमाजीअप्पा व रामानंद यांना गोत्यांत आणून इरेला घालण्याचा

डाव रचिला होता. चिमाजीअप्पांना पकडल्याची अथवा ठार केल्याची खूण तोफेच्या आवाजानें पटतांच इकडे एकदम विवक्षित ठिकाणांहून मराठ्यांवर तोफांच्या गोळ्यांचा पाऊस पाडून मराठ्यांची फळी फोडावयाची ह्या वेतानें सर्व योजना करण्यांत आली होती. पण सेनापतींच्या तरी पाठीला ढोळे थोडेच होते ! आपल्या पाठीमागें शत्रूनें कसकसा व्यूह रचिला आहे, हें त्या विचाराऱ्याला काय माहीत ! त्याचा बराचसा भरंवसा फितूर मराठ्यांवर होता; पण मराठ्यांची फितुरी हें त्यांच्या गनिमी काव्याचें एक प्रधान अंग असेल अशी त्याला कल्पनाही नव्हती.

असो. अँटोनिओला वजीरगडाकडे रवाना करून व किल्ल्यावरील संग्राम-सिद्धतेची पुन्हा एकवार कसून पहाणी करीत करीत सेनापति तुहंगाच्या ज्या भागांत डोमिंगोला डाम्बून ठेवण्यांत आलें होतें तेथें आला व तुहंगावरील अधिकाऱ्याला त्यानें आज्ञा केली, “जा. डोमिंगोला बाहेर आणा.”

आज डोमिंगोच्या शिक्षेची अंमलबजावणी होणार हें कळल्यानें किल्लेदार पेरीरा व डोमिंगोचा जिवला सेवक आल्मेडा हे त्याची अखेरची भेट घेण्यासाठीं तेथें अगोदर आले होते. वास्तविक डोमिंगो तेथें इतका प्रिय होता कीं, त्याच्या अखेरच्या दर्शनासाठीं तेथें किल्ल्यांतील बहुतेक जनसमूह लोटला असता. सेनापतीला हें माहीत होतें, म्हणूनच त्यानें आज डोमिंगोच्या शिक्षेची अंमलबजावणी होणार ही गोष्ट शक्य तों गुप्त राखण्याची खबरदारी घेतली होती. फार काय, पेरीरालाही त्यानें आपला हा विचार कळविला नव्हता. उद्देश हा कीं, ही वातमी आधीं सर्वांना समजल्यास लोक कदाचित् डोमिंगोवरील प्रेमाखातर बंडही करावयाला तयार होतील, कदाचित् पेरीरा पुत्रप्रेमामुळे त्या बंडखोरांचा पुढारी होईल व मग आपणावर मोठा कठीण प्रसंग ओढवेल. सेनापति केवळ आंतील बंडाळीला भीत होता असें नाहीं; डोमिंगोप्रमाणेंच पेरीरा हाही मराठ्यांशीं कसाबसा तह करून रक्तपात थांबवावा या मताचा असल्यानें त्याचा पक्ष जोरावेल, तो मराठ्यांशीं तह करूं शकेल, वेळीं डोमिंगोला देखील बंधमुक्त करणें प्राप्त होऊन तोदेखील तहाच्या बाबतींत पुढाकार घेईल, व मग पोर्तुगीज सरकारपुढें तोंड काढण्यालाही आपणाला जागा उरणार नाहीं—इतके दिवस जो लौकिक आपण कसावला त्यावर सफा पाणी पडेल, ह्या पापाला सेनापति भीत होता. तेवढ्यासाठीं त्यानें आज पेरीराला मुद्दाम किल्ल्याच्या एका

महत्वाच्या भागी ऐनवेळीं सूचना होतांच लडाईं सुरू करण्याचा हुकूम देऊन अडकावून ठेविलें होतें. इतक्या बंदोबस्तानें आजच डोमिंगोला देहान्त शासन करण्यांतही सेनापतीचा एक डाव होता. डोमिंगो हाच खरा तहाचा पुरस्कर्ता असल्याने त्याला ठार केल्यामुळें तहवाद्यांचीं तोंडें आपोआप बंद होतील व त्या सर्वांना चांगली दहशत वसेल. असा कयास वांढूनच सेनापतीने हा डाव मांडला होता.

पण सेनापति ज्या अडचणीला भीत होता, तीच अडचण पेरीराच्या रूपानें समोर दत्त म्हणून उभी असलेली पहातांच त्याच्या तळपायाची आग मस्तकाला जाऊन झोंवली. त्यानें आपल्या अधिकाराच्या तोऱ्यांत पेरीराला विचारलें, “ किल्लेदार ! तुम्ही तुमची कामगिरी सोडून या वेळीं इकडे कां आलां ? ”

पेरीरा कांहीं वोलेंना. तो खालीं मान घालून डोऱ्यांना रुमाल लावून मुकाट्यानें बाहेर जाऊं लागला. मात्र जातां जातां त्यानें सेनापतीची एवढीच प्रार्थना केली, “ सेनापतिसाहेव ! मी माझ्या कामगिरीवर जातो. जोंवर मी सरकारी नोकर आहे, तोंवर मलाही लष्करी शिस्त पाळलीच पाहिजे; पण जातां जातां माझी आपणाला एवढीच प्रार्थना आहे कीं, माझा मुलगा तो आपलाच मुलगा असें आपण समजा व त्याला जीवदान द्या. इतकेंही करून आपल्या अंतःकरणांतील दयेचा झरा आटलाच असला, तर निदान ह्या प्रकरणाची पूर्ण चौकशी करून मग शिक्षेची अंमलवजावणी करा. तोंवर प्रभुकृपेनें मला रणांगणावर मरण आलें तर सोन्याहून पिवळें झालें.”

इकडे बाहेर सेनापति व किल्लेदार यांचें संभाषण सुरू असतांना डोमिंगोचा नवीन विश्वासू सेवक सायमन डोमिंगो ज्या खोलींत कैदेत कुजत पडला होता, तेथें गेला. डोमिंगोच्या खोलीचा लोखंडी गजांचा दरवाजा अजून बंदच होता. डोमिंगो दरवाजाकडे पाठ करून गुढगे टेंकून बसला होता. सायमननें दरवाजाच्या लोखंडी गजांतून आंत डोकावून पाहिलें, तों डोमिंगो समोरच्या भगवान् येशू ख्रिस्ताच्या प्रतिमेसमोर ‘वायबल’ वाचीत बसला होता. त्या प्रभुस्तवनांत तो इतका रंगून गेला होता कीं, त्या कोठडीबाहेरील सृष्टींत काय चाललें आहे; फार कशाला, दरवाजाबाहेर आपला परम-विश्वासू सेवक सायमन उभा आहे इकडेही त्याचें लक्ष्य नव्हतें. तो ख्रिस्तानें आपल्या ‘प्रेषित’ नांवानें संबोधिल्या जाणाऱ्या बारा शिष्यांना केलेल्या उपदेशांतील

भाग वाचण्यांत रंगून गेला होता व सायमन तो बहुमोल उपदेश ऐकत स्तब्धपणें तें उभा राहिला.

“...जे स्वतः लोकांवर दया करितात तेच दयेला पात्र होतील. जे अंतःकरणानें शुद्ध असतील त्यांनाच परमेश्वर भेटेल. तुम्ही आज माझ्या मागे फिरत आहां, पण तुम्ही त्याच वेळीं धन्य व्हाल किंवा धन्य ठराल, कीं लोक जेव्हां तुमची निंदा करतील, तुमच्या पाठीं लागतील व माझ्यासाठीं तुमच्या कपाळीं सर्व प्रकारचे अपवाद येतील. शपथ वाहूं नका. आकाशाची शपथ वाहूं नका; कारण तें देवाचें आसन आहे. पृथ्वीची शपथ वाहूं नका; कारण कीं, ती परमेश्वराची पायरी आहे. येरूशलेमची शपथ वाहूं नका; कारण कीं, त्याची ती राजधानी आहे. इतकेंच काय; स्वतःच्या मस्तकाची सुद्धां शपथ वाहूं नका, कारण कीं, तें तुमचें नाहीं. त्या मस्तकावरचा एक केंसही आपल्या इच्छेप्रमाणें तुम्हांला काळा किंवा पांढरा करूं येत नाहीं. होय म्हणावयाचें असेल तर होय म्हणावें; नाहीं म्हणावयाचें असेल तर नाहीं म्हणावें; याहून जास्त जें बोलाल तें सैतानाचें बरळणें आहे. वाईटाचा प्रतिकार करूं नका; इतकेंच नव्हे तर कोणी तुमच्या उजव्या थोडाडोत मारली, तर डावा गाल पुढें करा. जर कोणी तुम्हांवर फिर्याद केली आणि तुमच्या अंगावरील वस्त्रही काढून घेतलें तर त्याला म्हणावें कीं, हें दुसरें वस्त्रही घेऊन जा. जो कोणी तुम्हांला वेठीस धरून मेलभर रखडीत नेईल, त्याला म्हणावें कीं, मी तुजवरोवर आणखी मेलभर येतो. आजपर्यंत तुम्हांला सुज्ञजन सांगत आले आहेत कीं, शेजाऱ्यांवर प्रेम करावें व शत्रूचा द्वेष करावा; तसेंच डोळा फोडणाराचा डोळा फोडावा व दांत पाडणाराचा परत दांत पाडावा असेंही तुम्ही ऐकत आलां आहां; पण मी येशू तुम्हांला असें प्रतिपादितों कीं, तें चूक आहे, तुम्ही शत्रूवरही प्रेमच करा. जे तुमच्यावर वोटें मोडतील त्यांचेही शुभ चिंतीत जा. जे तुमचा द्वेष करतात त्यांजवर उपकार करा. जे कोणी तुम्हांला छळतात व दुष्टाव्यानें राववितात ‘त्यांना देव सुखी ठेवो’ असें म्हणा. हें तरी मी तुम्हांला कां सांगतों ? तर आपण परमेश्वराचीं लेकरें आहों, ह्या तुमच्या म्हणण्याला कांहींतरी अर्थ उरावा. परमेश्वर काय करतो पहा. भल्याच्या व वाईटाच्या घरावर आपल्या सूर्याचा प्रकाश तो सारखाच पाडतो ना ? न्यायी व अन्यायी यांच्या घरावर त्याचे भेघ सारखेच वर्षतात ना ? मग तुम्ही त्याचीं लेकरें सुष्टांशीं सुष्ट व दुष्टांशीं दुष्ट काय म्हणून पे.... १८

होणार ! जो तुमच्यावर प्रेम करतो, त्यावर तुम्हीं प्रेम केलें अथवा तुम्हीं आपल्या वंदूलाच नमस्कार केला तर त्यांत नवल काय ! वाटेचा चोरदेखील ही गोष्ट करतो. तुम्हीं त्याच्याहून कांहीं जास्त असावे. परमेश्वर जसा समदृष्टि आहे तसें तुम्हीं असावे.....”

डोमिंगोचें हें वाचन ऐकतां ऐकतां सायमनचे डोळे पाण्यानें भरून आले. तो स्वतःशींच हळूहळू लागला. त्याच्या त्या वेभान स्थितींत दहावीस पळें गेलीं व तो पुन्हा भानावर आला तेव्हां डोमिंगोला हांक माहं लागला, “धनीसाहेव !”

पण डोमिंगोला ती हांक ऐकूं गेली नाहीं. तो आतां भगवान् येशू ख्रिस्तानें मृत्यूच्या दोन दिवस पूर्वीं आपल्या शिष्यांना केलेला उपदेश वाचीत होता: “..... ‘तुम्हांला खात्रीनें सांगतो कीं, तुमच्यापैकीं एकजण मला शत्रूच्या हवालीं करील’. तेव्हां सगळे शिष्य एकमेकांकडे संशयानें पाहूं लागले...” तेव्हांच सायमन संशयानें स्वतःकडे पाहूं लागला. डोमिंगो पुढें वाचूं लागला, “त्यानें भाकरीचा एक तुकडा जलांत भिजवून सायमनचा मुलगा यहुदा इस्कारयोत याच्या हातीं दिला. शेवटचें सांगणें म्हणून येशूनें त्यांना सांगितलें, ‘माझे जसें तुमच्यावर प्रेम आहे तसें तुम्ही एकमेकांवर करा. तसें तुम्हीं केलें, म्हणजेच तुम्ही माझे शिष्य आहां हें ठरेल. मुलांनो ! मी आतां जातो. तुमचा माझा सहवास फार थोडा उरला आहे. मी जातो तेथें तुमच्याच्यानें येवणार नाहीं’. सायमन म्हणाला, ‘प्रभू ! तूं कोठें जातोस ? माझ्याच्यानें तुझ्यामागे कां येवणार नाहीं ? मी तुझ्यासाठीं जीव द्यावयाला तयार आहे’. येशूनें विचारलें, ‘काय म्हणतोस ? तूं माझ्यासाठीं जीवदेखील देशील ? अरे भोळ्या ! तुझ्या हातून तें तर होणारच नाहीं. आतां रात्र पडली आहे. तुला सांगतो पहाटेचा कोंवडा आरवण्याच्या पूर्वीं तूं लोकांना त्रिवार सांगशील कीं, येशूचा आणि माझा कांहीं संबंध नाहीं...”

इतका वेळ सायमन आपलें स्फुंदन शक्य तों आंवरून धरीत होता; पण आतां त्याला तें आंवेरेना. त्याचे हुंदके ऐकून डोमिंगोनें मागे वळून पाहिलें व विचारलें, “सायमन ! प्रिय सायमन ! तूं या वेळीं इकडे कशाला आलास ? माझी शेवटची भेट घेण्यासाठीं काय ?”

“होय.—” पुढें सायमनच्या तोंडून शब्द निघेना.

“ वेड्या ! माझ्यावर कोणतें संकट ओढवलें आहे याची तुला जाणीव आहे का ! मी आतां ह्या जगाचा फार तर पाव किंवा अर्ध्या घटकेचा सोबती आहे.”

“ मी आपला जन्माचा सोबती—”

“ वेड्या ! तूंकसला माझा सोबती ! मी जातो तेथें तुझ्याच्याने येवणार नाही.”

“ धनीसाहेव ! मी आपला जन्माचा सोबती असें आजवर मुक्तरवानें सांगत आलों—”

“ पण ही सोबत तुला परिणामी नडेल. इतका तुझा माझ्या ठायीं लोभ आहे असें जर सेनापतीला कळेल, तर तो माझ्यावरोवर तुलाही मार्गरेटच्या खुनांतील आरोपी गणून तुलाही देहान्त शासन देईल. यास्तव असाच एथून प्रथम पळ काढ व कोणी विचारलें तर सांग कीं, आपला व डोमिंगोचा कांहींच संबंध नाही.”

सायमन ढसढसां रडत गद्गदकंठानें उद्गारला, “ धनीसाहेव ! मीं एक पाप केलें, तें लपविण्यासाठीं आणखी दुसरें पाप करूं काय ! नाही, नाही. मी अपराधी आहे व त्यावद्दल मलाच शासन होणें अवश्य आहे. मीं तुमच्याशीं दगलबाजी केली आहे.—”

इतक्यांत तुहंगावरील मुख्याधिकारी दुसऱ्या देन शिपायांसह तेथें येऊन थडकला व कोठडीचा दरवाजा उघडून डोमिंगोला म्हणाला, “ डोमिंगो ! तुझी वेळ भरत आली. तुझी अखेरची कांहीं इच्छा असेल तर सांग,”

“ मला एकवार माझ्या पिताजींची भेट घ्यावयाची आहे.” डोमिंगो शांतपणानें म्हणाला.

“ तें शक्य नाही. किल्लेदारसाहेव सेनापतिसाहेवांच्या हुकुमाप्रमाणें आपल्या कामगिरीवर निघून गेले आहेत. तुझी आणखी कांहीं इच्छा असली तर सांग.”

“ मग आणखी माझी कांहीं इच्छा नाही.—” डोमिंगो आपली आवडती भगवान् येशू ख्रिस्ताची प्रतिमा हृदयाशीं धरून गद्गद कंठानें उद्गारला, “ हें माझ्या प्रभूचें पवित्र प्रतीक माझ्या आयुष्याच्या शेवटापर्यंत माझ्यापाशीं ठेवण्याला परवानगी असावी.”

“ तेवढी परवानगी तुम्हांला मिळेल. चला आतां.” अधिकारी म्हणाला.

ठीक आहे. चला. “ असें म्हणून डोमिंगो आपण होऊन हंसतमुखानें त्या अधिकार्याच्या स्वाधीन झाला. अधिकार्याच्या सांगण्यावरून शिपायांनीं त्याला आपल्यामध्ये घालून वधस्थानाकडे चालविलें. सायमनला तो भयंकर प्रकार

पहावेना व शोक आंवरेंना. तो डोमिंगोच्या पायांना मिठी मारून म्हणाला, “धनी ! धनी ! मार्गारेटचा खून मी केला आहे. आपला खंजीर घेऊन मी तिला ठार मारलें !—”

“खरेंच का ?” डोमिंगोनें एकदम चमकून मागे वळून विचारलें. तो आणखीही कांहीं बोलला असता; पण शिपायी त्याला थांबू देईनात. सायमन त्या अधिकाऱ्याच्या पायां पडून काकुळतीला येऊन विनवूं लागला, “साहेब ! मार्गारेटचा खून मी केला आहे व त्यावद्दल मी देहान्त प्रायश्चित्त भोगावयाला तयार आहे. आपण डोमिंगोला बंधमुक्त करून मला देहान्त शासन करा.”

तो अधिकारी अत्यंत मितभाषणी व धोपट मार्गी होता. त्याला सायमनच्या विनवणीकडे लक्ष देण्याची आवश्यकता भासली नाहीं. तो पुढें जातां जातां बेफिकीरपणें उत्तरला, “तुला जे काय सांगावयाचें तें सेनापतिसाहेबांपाशीं जाऊन सांग.”

“सेनापतिसाहेब या वेळीं कुठें भेटतील ?”

“आपल्या बंगल्यावर.”

“त्यांच्याकडून हुकूम येईपावेतो तुम्ही शिक्षेची अंमलबजावणी तरी थांबवाल का !—”

इतक्यांत भयसूचक घंटा घण घण घण घण वाजू लागली व आल्मेडा चालत होता त्यापासून थोड्या अंतरावर तोफेचा एक रसरशीत गोळा येऊन आदळला. त्या गोळ्याच्या घुराचा लोळ एवढा उसळला कीं, त्या घुरांत कोणालाच कांहीं दिसेनासें झालें. एका मागून दुसरा, त्याच्या मागून तिसरा, चौथा असे रसरशीत गोळे किल्ल्यांत जागोजाग वर्षू लागले व त्यामुळे एका-मागून एक इमारती भराभर कोसळूं लागल्या व पेटूं लागल्या. थोड्याच वेळांत किल्ल्यावर सर्वांना कळून चुकलें कीं, मराठ्यांनीं किल्ल्यावर निकराचा हल्ला चढविला असून स्वतः सेनापति सिल्बहेरा ‘मारीन किंवा मरेन पण मागे हटणार नाहीं’ अशा निर्धारानें मराठ्यांना तोंड देण्यासाठीं आपल्या निवडक सैन्यानिशीं रोमिडिओ नांवाच्या बुरुजाच्या आश्रयानें उभा राहून लढत आहे.”

असें कसें झालें ? सेनापतिचे सर्वच बेट त्याच्या गऱ्यांत कसे आले ?

प्रकरण विसावें

सेनापति सिल्हेरा ठार !

तो संध दिवस व ती संध रात्र मराठे व फिरंगी यांचा खणाखणाचा संग्राम सुरू होता. 'नोसा सिनोरा ड रोमिडिओ' नांवाचा वसईच्या किल्ल्याचा बुरुज अत्यंत विशाल व अजिंक्य असा होता, आणि तो अजूनही आहे; म्हणून सेनापति सिल्हेराने तेच संग्रामाचे केंद्र बनवून व स्वतः आघाडीचे आधिपत्य स्वीकारून तोफा, बंदुका, बाण, यांचा प्रतिपक्षावर नुसता भडिमार चालविला होता. इतर ठिकाणीही निरनिराळे पोर्तुगीज अधिकारी प्रतिपक्षाशी झगडण्याची शिकस्त करीत होते. स्वतः चिमाजीअप्पा सेनापतीशी सामना देण्यासाठी मल्हारराव होळकर व राणोजी शिंदे ह्या आपल्या डाव्या उजव्या हातांसह खडे होते. मराठ्यांच्या तोफखान्यावर मल्हाररावांची खास देखरेख असून राणोजी शिंदे व चिमाजीअप्पा यांच्या नेतृत्वाखाली मराठ्यांतील अचूक नेम मारणारे निधड्या छातीचे सैनिक शत्रूवर बाणांचा व बंदुकांच्या गोळ्यांचा पाऊस पाडीत होते. उभय पक्षांच्या तोफांचा गडगडाट एवढा प्रचंड होताना की, त्या गडगडाटांत आपण बोललेले आपणालाच ऐकू येण्याची पंचाईत ! आणि धूर तर इतका मुसमुसला होता की, कोणाला आपल्या डोळ्यांनी आपला हातदेखील पहाणे मुश्किलीचे व्हावे ! प्रथम बराच वेळ सेनापति सिल्हेराने इतर ठिकाणी मराठ्यांना जेरीला आणण्याची शिकस्त करून पाहिली व त्या प्रयत्नांत निराशा पदरी पडू लागल्यामुळे निर्वाणीचा प्रयत्न म्हणून तो रोमिडिओ बुरुजावर येऊन 'भारीन किंवा मरेन' अशा निकराने तो लडू लागला होता. त्याच वेळी इतर ठिकाणीही लढाई सुरूच होती. मराठे वीर सैनिक व त्यांचे शंकराजी केशव फडके, मानाजी आंग्रे, खंडूजी माणकर, विठ्ठल शिवदेव विचूरकर वगैरे पुढारी वीर शूर होते हे तर खरेच; पण पोर्तुगीजांचे सैनिक व सेनानीही कमी प्रतीचे होते असे नाही. फादर पोर्टोसारखा एखादा पळपुटा अपवादादाखल सोडून दिला, तर इतर बहुतेक फिरंगी जिवावर उदार होऊनच त्या निर्वाणीच्या संग्रामांत सामील झाले होते. आणि फादर पोर्टो जरी प्रत्यक्ष रणक्षेत्रावर पळपुटा ठरला असला, तरी त्याच्या बाणीत प्रसाद होता, त्याला वक्तृत्वाची ईश्वरी देणगी

होती व धर्मगुरु या नात्याने त्याचा शब्द झेलून त्याप्रमाणे मरणाच्या मोलाने झगडण्याला अनेक लोक तयार व्हावे इतकी त्याची लौकिकमान्यता होती. अंतरंगांत कोणाच्या कोणाला शिरतां येतें, तें फादर पोटांचें अंतरंग इतरांना कळणार ! फादर पोटी किल्ल्यावर ठिकठिकाणीं खडाजंगीच्या युद्धाच्या जागीं जाऊन सुरक्षित जागीं उभा राहून आपल्या परिणामकारक वाणीने धर्माच्या नांवावर फिरंग्यांना मराठ्यांविरुद्ध चेतवीत होता व त्या चेतविण्याचाही त्याला इष्ट तोच परिणाम होत होता. वरे; इतकेही करून कोणी भ्याड वीर मरणाच्या भयाने माघार घेऊन मागच्या मार्गे पळून म्हणेल, तर पिछाडीला हत्यारवंद सैनिकांची एकेक तुकडी अशा पळपुट्या लोकांना जागच्या जागीं ठार करण्यासाठीं सेनापतीच्या सख्त हुकुमाने तयार होतीच.

त्या खडाजंगीत उभयपक्षां दरएक क्षणाला सैनिकसंहार एकसारखा सुरू होता; पण त्यांतल्या त्यांत मराठ्यांपेक्षां फिरंग्यांकडील प्राणहानिच जास्त होत होती. मराठ्यांच्या हेरांनीं किल्ल्याच्या अंतर्बाह्य रचनेची वित्तंवातमी आपल्या गोटांत पूर्वीच पोंचविल्यामुळे किल्ल्यावर कुठें कोणकोणत्या मारगिरीच्या जागा आहेत, किल्ल्यावरील अमुक एका ठिकाणाहून नेम मारला तर तो कुठें लागू पडेल, किल्ल्यावरील फिरंग्यांच्या आघाडीची किमान मर्यादा कोणती, कोणतें ठिकाण कितपत मजबूत आहे, दारुगोळ्याचा पुरवठा कोठें आहे वगैरे सर्व गोष्टी मराठ्यांना पूर्वीच वव्हंशाने कळून चुकल्या होत्या व त्या सर्व गोष्टींचा विचार करूनच मराठ्यांनीं वेढ्याची रचना पायाशुद्ध अशी केली होती. इतकेही करून मराठा संन्य असावे तितकें शिस्तीने खडे नसल्यानें एन खडाजंगीत मराठ्यांचे धांवते टप्पे जरा मागेपुढें होत व किल्ल्यावरील मारादेखील वेसुमार असे; त्यामुळे कांहीं कांहीं मराठे सैनिक जाया होत; पण याच्या उलट मराठ्यांचे तोफांचे व बंदुकांचे नेम पूर्व माहितीवरून किल्ल्यावर अचूक मारले जात असल्यानें फिरंग्यांची मात्रा क्षणोक्षणीं फारच नासाडी होई. शिवाय मधून मधून कांहीं तोफा नादुरुस्त व्हाव्या, दारुसामान ओलें हातीं लागल्यामुळे तें ऐनवेळीं निरुपयोगी ठरावें व कधीं कधीं तर फिरंग्यांचे पटीचे गोलंदाज व विनीचे प्रमुख लढवय्ये अदृश्य मार्गाने आकाशाची कुन्हाड कोसळावी अशा अज्ञात घाल्यांखालीं नेस्त-नाबूत होऊन पडावे. तरीही मुरारीसारखे मराठ्यांकडील पुरे माहीतगार व मराठ्यांचे कट्टे वीरी युद्धक्षेत्रावरील मराठ्यांच्या हालचालींची अचूक वातमी

सेनापतीला देण्यासाठी एकसारखे कष्ट होते. अशी ही खडाजंगी सुरू असतांना स्वतः सेनापति सिल्हेरा जेथे उभा होता, तेथे एक पोर्तुगीज तरुण मध्येच सैन्यांत घुसून 'मला वाट द्या. मी वातमीदार आहे. सेनापतीसाहेबांना शत्रूच्या कारस्थानाविषयी महत्त्वाची बातमी देण्यासाठी मला आतांच्या आता त्यांची भेट घेणे अवश्य आहे. उशीर लागेल तर अनर्थ होईल' असे ओरडत पुढे चालला व पोर्तुगीज शिपायांनीही त्याला वाट दिली.

तो वातमीदार कोण होता व त्याने काय केले हे सांगण्यापूर्वी सेनापति सिल्हेराच्या अपेक्षेविरुद्ध प्रत्येक गोष्ट क्रमाक्रमाने कशी घडत आली याचे सिंहावलोकन करणे प्राप्त आहे. मुरारी हा कोणत्या प्रकारचा व कोण मनुष्य होता हे पूर्वी माहित झाले आहेच व अर्नाळ्याचा किल्लेदारही पश्चात्तापाने पावन झाल्यावर सर्वांच्या परिचयाचा झाला आहे. हे दोघेही वीर ज्या अर्थी चिमाजीअप्पांच्या सल्ल्याने वसईच्या किल्ल्यावर गेले, त्या अर्थी ते मराठ्यांचे हितसंरक्षक म्हणूनच गेले होते हे सांगायला नकोच. त्यांनी अंगिकारिलेले काम जरी अत्यंत नाजूक होते, तरी ते नाजूक काम करण्याची पात्रता त्यांनी उभयपक्षां संपादन केली होती. मुरारी तर सेनापतीचा 'विश्वासू' सेवक होताच व वाजीवा बाबाराच्या मोहजालांत सांपडून पोर्तुगीजांच्या वाजूला वळल्याचे बाबाराकडून पोर्शियाला आलेल्या गुप्त संदेशावरून सेनापतीला माहित झाले होते. गनिमीकाव्यांत मुरलेल्या त्या दोघां मुरव्वी मराठे वीरांनी सेनापतीचे दांत सेनापतीच्या घशांत लोटण्याकडे ह्या परिस्थितीचा पुरेपूर उपयोग करावयाचे ठरवून पुढील कारस्थान रचिले. मुरारीने पाळीव कवुतरे सुद्धा आपणाकडे राखून ठेविली होती. सेनापतीने चिमाजीअप्पा व रामानंद यांना तहाच्या वाटाघाटीच्या निमित्ताने दगा देण्यासाठी रचिलेल्या कारस्थानाची मुरारीला पूर्ण माहिती होती; शिवाय पोर्शियाने बाबाराला लिहिलेल्या पत्रावरून—ज्या पत्राचा तर्जुमा मुरारीने चिमाजीअप्पांना वाचावयाला दिला त्या पत्रावरून—सेनापतीचा दुष्ट आशय अगदी उघड झाला होता. त्या पत्राला बाबाराकडून जे उत्तर जाणार त्या पत्रावर सेनापतीच्या पुढील बेतांची मदत असणार हे सूर्य चंद्राइतके शाश्वत सत्य होते. हे उत्तर बाबाराकडून जाणार याविषयीही मुरारीला शंका नव्हती. दरम्यान वाजीवाच्या हातून बाबाराचा वध झाला ही गोष्ट निराळी; पण तो वध झाला नसता व बाबारा

उत्तर पाठवूं शकली असती तरी तें पत्र वसईच्या किल्ल्यावर जाऊन पोचण्याचा मुळींच संभव नव्हता. वार्वारानें मुरारीकडून मिळालेल्या कबुतरांपैकी एखाद्या-मार्फत तो संदेश पाठविला असता, तर तें कबुतर भुर्रकन् अंतरिक्षांत कोठें तरी भरान्या मारीत गेलें असतें अथवा फार तर आपल्या खुराज्यांत म्हणजे खंडूजी माणकर, गंगाजीनाईक वगैरे मंडळी जी कोणी सुतार, कोणी लोहार, तर कोणी कासार अशी निरनिराळे धंदेवाईक वनून किल्ल्यावर गुप्तपणें वसाहत करून बसली होती त्या मंडळीच्या आटोक्यांत गेलें असतें. तसें झालें असतें तरी ती मंडळी तो संदेश मधल्यामध्ये पकडून त्याची योग्य ती वासलात लावण्यासाठीं डोक्यांत तेल घालून टपून बसली होती; पण बाजीवाच्या हातून अकस्मात् वार्वाराचा खून झाला, त्यामुळें ती भानगड आपोआप विनवोभाट मिटली.

तरीही मुरारीनें ज्या उद्देशानें पाळीव कबुतरें आपल्या ताब्यांत ठेविलीं होती तो उद्देश यशस्वितेनें तडीला नेलाच. वार्वाराचा वध झाला ही गोष्ट प्रथमपासूनच गुप्त राखण्याची पूर्ण खबरदारी वेऊन चिमाजीअप्पा वगैरे सर्व मंडळीच्या संमतीनें पुढील योजना ठरली व त्या योजनेला पोषक अशी वसईच्या फिरंग्यांची दिशाभूल करणारी बातमी त्यानें आपल्याकडील कबुतरांमार्फत वसईला पोचती होईल अशी खबरदारी घेतली. ज्याप्रमाणें वार्वाराच्या वधाची बातमी गुप्त राखण्याची अर्नाळ्यावर कसोशीची खबरदारी घेण्यांत आल्यामुळें वसईला कळली नव्हती, त्याप्रमाणेच पोर्शियाचें आकस्मिक प्राणोत्क्रमण, मार्गारेटच्या खुनाचा प्रयत्न, डोमिंगोवर त्या प्रयत्नाचा आलेला आळ वगैरे विस्मयजनक प्रकार घडण्याच्या पूर्वीच मुरारीनें वसई सोडली असल्याकारणानें मुरारी व बाजीवा हे वसईला येऊन पोचोपावेतो त्यांना तें माहित नव्हतें. पोर्शिया व अर्थात् सेनापति वगैरे खाशी मंडळी वार्वाराच्या उत्तराची चातकासारखी वाट पहात असणार हें ओळखून मुरारीनें रात्रभर पुढील वेतांचें गुप्त खलवत झाल्यावर दुसऱ्या दिवशीं सकाळींच वार्वाराच्या हस्ताक्षराप्रमाणें अक्षर काढून एक चिठी लिहून ती एका कबुतराच्या पायाला बांधली व त्या कबुतराला उडवून दिलें. 'चिमाजीअप्पांची वजीरगडावर भेट घेणें सोईचें होईल. रामानंद अर्नाळ्यावरच आजारी आहेत; त्यांना पकडण्याची व्यवस्था भय्याशास्त्र्यांच्या हातून विनवोभाट होऊं शकेल. चिमाजीअप्पांचा

वसईच्या किल्ल्यावरील एक बुरुज

ग्रह भग्याशास्त्र्यांविषयीं पुन्हा अनुकूल झाला आहे व शुद्धि-संघटनाच्या वावर्तीत यापुढें भग्याशास्त्र्यांच्या मतानें वागण्याची रामानंदांची तयारी आहे. भग्याशास्त्र्यांना सर्वधर्माधिकारी मानणारा समाज फारच मोठा आहे. एथला किल्लेदार पूर्णपणें आपल्या बाजूला वळला आहे. त्याचा आपणाला अर्नाळा जिकण्याच्या कार्मीं फारच उपयोग होईल. त्याला मुद्दाम आज मुरारीवरोवर तिकडे पाठवीत आहे. ते दोघेही अत्यंत विश्वासू असे मनुष्य आपणाला लाभलेले आहेत. ते इतर सर्व खुलासा करतील'. असा मजकूर त्या चिठीत लिहिलेला होता. पोर्शिया जरी पूर्वीच कालवश झाली होती, तरी तिच्या सर्व वेतांचा सेनापतीला पूर्ण सुगावा व त्यांना पूर्ण संमति असल्यानें पाळीव कवुतरांच्या खुराड्यापार्शीं सेनापतीचे विश्वासू सेवक कवुतराची वाट पहात बसले होतेच. त्यांना अर्नाळ्याहून रवाना झालेलें कवुतर योग्य वेळीं मिळालें व ती वातमी सेनापतीला कळली. लगेच तिसऱ्या प्रहरीं वाजीवा व मुरारी हे किल्ल्यावर जाऊन पोचले. पुढें त्यांच्या जिव्हाळ्याच्या वाटाघाटी झाल्या व त्या अंमलांतही आल्या. बावाराच्या नांवानें आलेल्या संदेशांत व वाजीवा आणि मुरारी यांनीं निवेदन केलेल्या परिस्थितींत अंतर पडणें शक्यच नव्हतें. उलट त्या दोन्हा गोष्टींची एकवाक्यता झाल्यानें सेनापतीचा वाजीवा व मुरारी यांच्यावरील विश्वास वज्रलेप झाला. त्यानें त्या दोघांनाही त्यांच्या मेहनतीबद्दल योग्य पारितोषिक देण्याचें अभिवचन दिलें. वाजीवाच्या साह्याशिवाय अर्नाळा आपल्या ताब्यांत येणें शक्य नाहीं व रामानंदही हातीं सांपडणें शक्य नाहीं, असें मुरारीचें मत पडलें व तें सेनापतीलाही ग्राह्य झालें. भग्याशास्त्री व वाजीवा यांची मुलाखत होऊन ते दोघे अर्नाळ्यावर रवाना झाले. चिमाजीअप्पांना वजीरगडावर कोंडण्याच्या कार्मीं मुरारीनें स्वखुषीनें पुढाकार घेऊन अँटोनिओला मनःपूर्वक साह्य करण्याचें कबूल केलें; मात्र यांत मराठ्यांचा अर्धा डाव फसला. त्यांच्या मनांतून वजीरगडावर खुद्द सेनापतीलाच कोंडावयाचें होतें; पण सेनापति कन्या-विरह व पत्नीविरह ह्या दोन विरहानलांत होरपळून निघाला असल्यानें त्याला वजीरगडावर जावयाला उमेद नव्हती व तशा स्थितींत त्याला आग्रह करणें शोभणार नाहीं हें ओळखून मुरारीनेंही आग्रह केला नाहीं; पण त्यामुळें मराठ्यांचें कारस्थान फारसें बिघडलें असें नाहीं. त्यांचें तरी शत्रुपक्षाकडील एकट्या सेनापतीला नामोहरम करून थोडेंच भागणार होतें ! अँटोनिओ, फादर पोर्टी,

भग्याशास्त्री वगैरे पोर्तुगीज सत्तारूपी राक्षसाचे अवयव निकामी करणें हेंही मराठ्यांच्या कारस्थानाचें एक प्रधान अंग होतेंच.

त्यामुळें एवढेंच झालें, सेनापति कैदेंत पडण्याच्या ऐवजीं अँटोनिओ सांपडला. मराठ्यांनीं वजीरगडच कारस्थानाच्या सांगतेसाठीं प्रथम निश्चित केला, याचें कारण चिमाजीअप्पांना वसईच्या शेजारों, पण सुरक्षित अशी जागा छावणीसाठीं पाहिजे होती अशी जागा वजीरगड ही आहे व ती अनायासें ह्या वाटाघाटीच्या निमित्तानें मराठ्यांच्या हातीं येणार होती. नारो शंकराची मुक्तता झाल्यावर तो वजीरगडच्या गुप्त वाटेनेंच वाहेर आला होता व वसईच्या किल्ल्यांत गुप्तपणें आपल्या लोकांना घुसण्यासाठीं ती वाट फार सोईची आहे असें त्याचेंही मत पडले. म्हणून ती वाट विनवोभाट आपल्या ताव्यांत ठेवण्याची मराठ्यांना फार आवश्यकता भासली. मुरारी जो अँटोनिओला साह्य करण्याच्या मिषानें वरोवर राहिला होता, तोही ह्याच अंतस्थ हेतूनें. इतकेंच काय; पण आयत्या वेळीं किल्ल्यावरील अधिकाऱ्यांनीं ती वाट बंद करण्याचें मनांत आणलें तरीदेखील ती उघडोच रहावी यासाठीं मुरारीनें सेनापतीपार्शीं त्या वाटेच्या बंदोबस्ताचें वाह्यात्कारीं फार अवडंबर माजवून तें बंदोबस्ताचें काम गुप्तपणें किल्ल्यांत कारस्थानें करणाऱ्या आपल्या लोकांच्या हातीं आणून ठेविलें होतें.

चिमाजीअप्पांना वजीरगडावर कसें अचानक कोंडावें याची वेमालूम योजना उत्साहपूर्वक सेनापतीला सुचविणाराही मुरारीच असल्यानें त्याच्या शब्दाशिवाय त्या कारस्थानाच्या वावतींत इकडची काडीदेखील तिकडे होत नव्हती. त्या सर्व गोष्टी चिमाजीअप्पांना आगाऊच माहीत असल्यामुळें ते जे त्या दिवशीं तहाची वाटाघाट करण्याच्या मिषानें वाहेर पडले, ते निर्वाणाचा धर्मसंग्राम सुरू करण्याच्या निर्धारानेच वाहेर पडले होते. मात्र वरोवर फौज अशी कोणीच ध्यावयाची नाहीं अशी तहाच्या वाटाघाटीसंबंधीं जी अट होती, ती उभयपक्षां सारख्याच कावैराजपणानें एकमेकांना नकळत मोडण्यांत आली होती. पण त्यांतही मराठ्यांच्या गनिमी काव्याच्या मसलतीचाच विजय होता. चिमाजीअप्पांनीं आपणावरोवर सैनिक घेतले होते ते कोणी गुराखी तर कोणी दूधवाला तर कोणी भाजीविक्या अशा निरनिराळ्या वेषांनीं वजीरगडाच्या टापूंत इतस्ततः अत्यंत जागरूकपणें अनुकूल संधीची व खुणेचा वाट पहात हिंडत होते. सेनापतीला चिमाजीअप्पा कैद झाल्याची बातमी कळविण्यासाठीं म्हणून तोफेची जी खुण मुरारीच्या सल्यानें

मुक्र करण्यांत आली होती, तीच ह्या सैनिकांचीही खूण होती व ती ठरविणारा मुरारीच ! वरें; अँटोनिओने आपलें विश्वासघातकी डोकें लढवून चिमाजीअप्पांना ऐनवेळीं पकडण्यासाठीं म्हणून जे सैनिक मुरारीच्या पारखीने निवडून बरोबर घेतले होते, ते मुरारीचे हस्तक होते. त्यामुळें ऐनवेळीं अँटोनिओला कोंडण्याच्या कामीं जरादेखील अडचण पडली नाहीं. सेनापति ज्या तोफेच्या आवाजाची वाट पहात होता त्या तोफेचा आवाज बरोबर अँटोनिओ चिमाजीअप्पांच्या कऱ्यांत सांपडला तेव्हां झाला. अर्थात् मुरारीच्या लोकांनीं चिमाजीअप्पांच्या संमतीनेच त्या वेळीं ती तोफ उडविली. त्या खुणेनें तिकडे सेनापतीनें शेफा हून जाऊन मराठ्यांवर तोफांचा भडिमार करण्याला सुह्वात केली व त्याच खुणेसरखे चिमाजीअप्पांचे सारे वेषधारी सैनिक अँटोनिओलाच काय पण त्याच्या तर्फेच्या सुंगीलाही बाहेर पळूं द्यावयाचें नाहीं किंवा भुयारांतून किल्ल्यांतही शिरूं द्यावयाचें नाहीं अशा पूर्वनियोजित बेतानुसार सावधगिरीनें आपलीं हत्यारें सरसावून उभे राहिले. अँटोनिओबरोबरच्या लोकांत जे कांहीं खास त्याचे लोक होते त्यांनीं अँटोनिओच्या अंगुलिनिर्देशानुसार चिमाजीअप्पांना गराडा देण्याची चुळबूळ करतांच वाकीच्या शिपायांनीं एका निमिषांत तेथल्या तेथें त्यांची कत्तल केली, व चिमाजीअप्पांबरोबरच्या थोड्या वेषधारी शरीरसंरक्षकांनीं अँटोनिओवर छापा घातला. अँटोनिओनें लगेच प्राणरक्षणासाठीं भुयाराकडे धांव घेतली; पण भुयाराचे दरवाजे बंद ! विचारा नेमका कात्रींत सांपडला, व थोड्या वेळापूर्वीं तेथें गुरें वळणाऱ्या गुराख्यांच्या आणि भाजीविक्रयांच्या हातीं कैद झाला. मुरारीच्या देखरेखीखालीं अँटोनिओला अर्नाळ्यावर रवाना करण्यांत आलें.

ह्या सर्व गोष्टी इतक्या वेमालूमपणें झाल्या कीं, त्या दिवशीं लढाई ऐन रंगांत येईतो काय झाले याची सेनापतीला दाददेखील लागू शकली नाहीं. सायंकाळच्या वेळीं जेव्हां मुरारी थापा टाकीत किल्ल्यावर आला, तेव्हां त्याच्या तोंडून 'अँटोनिओनें चिमाजीअप्पांना पकडण्यांत उतावीळपणा केल्यामुळें आपला डाव हुकला व चिमाजीअप्पांच्याऐवजीं त्यांच्या लोकांच्या हातून अँटोनिओच कैद झाला. तो कैद होतांच लगेच चिमाजीअप्पांना शरण गेला. त्यामुळें त्याचच जीव वचावला व आमची मात्र लांडगेतोड झाली. अशी अभूतपूर्व अनिष्ट बातमी सेनापतीला मिळाली ! पण आश्चर्याची व मुरारीच्या चतुराईची गोष्ट ही कीं, मुरारीवरची सेनापतीची श्रद्धा कायमच होती?

व फिरंग्यांच्या वचावासाठी शक्य तेवढे उपाय करण्याकरितां किल्ल्या-
वर अनिरुद्ध संचार करण्याला त्याला मोकळीकच होती. तो काय करीत
होता व काय करीत नव्हता याची दाद कोण घेणार ! मुरारी देखील आपलें आसन
अडळ राखण्यासाठीं मधून मधून शिकस्तीची कारवाई करीत होता. उदाहरणार्थ,
भय्याशास्त्री व वाजीवा अर्नाळ्यावर रामानंदांना पकडण्यासाठीं म्हणून खाना
झाले व बाजीवा अर्नाळ्यावर बंदोवस्तानें अँटोनिओ आणि भय्याशास्त्री यांना
पकड्या कैदेत डाम्बून ठेवून मराठ्यांच्या मदतीसाठीं चालून आला, तेव्हां
अर्नाळ्याहून वार्वाराचा संदेश कबुतरामार्फत 'रामानंद कैद झाले, अर्नाळा पूर्णपणें
बाजीवाच्या हातीं आला असून वाजीवा अँटोनिओला बंधमुक्त करून
त्याच्यासह चिमाजीअप्पांना पकडण्यासाठीं जय्यत तयारीनें येत आहे' असा
संदेश सेनापतीच्या हातीं आला. 'बुडत्याला काडीचा आधार' या न्यायानें
सेनापतीला त्या आणीवाणीच्या प्रसंगीं अशा वातम्यांचाही मोठाच धीर वाटणें
साहजिक होतें. दृष्टीआड सृष्टि कशी रचिली जात आहे हें त्याला विचान्याला
कसें कळणार !

असो. अशा परिस्थितींत सेनापति 'यश किंवा मरण' अशा निर्धारानें रेमि-
डिओ बुरुजावर उभा राहून लढत असतां तो वातमीदार तरुण एकाएकीं धांवत
धांवत त्याच्याजवळ घेऊन उभा राहिला. त्या तरुणानें क्षणभर—कक्त एक क्षणच
स्वतःशीं कसला तरी विचार केला व मनाचा काय धडा करावयाचा तो करून
आपल्या कमरपट्ट्याकडे हात नेतां नेतां हांक मारली, " सेनापतिसाहेव ! महत्त्वाची
वातमी आहे."

सेनापतीनें लगेच तशा धुमश्रुकींत मार्गे वळून पहातां पहातां विचारलें,
" कोण ? आल्मेडा काय ? "

" होय, मी आल्मेडा ! " तो डोमिंगोचा विश्वासू सेवक आल्मेडाच होता.

" काय वातमी आहे ? " सेनापतीनें प्रश्न केला.

" डोमिंगोला मार्गारेटच्या खुनावदल देहान्त शासन करण्यांत आपण फार
मोठी चूक केली.—"

" त्या गोष्टी जाऊं देत."

" नाहीं. जाऊं देत कशा ? तो गुन्हा खरोखर कोणीं केला तें मला माहीत आहे."

" मग खरोखर गुन्हा कोणीं केला ? "

“ मार्गारेटच्या पतीने. आपण त्याच्या संसाराची होळी केली म्हणून त्याने आपणां उभयतांवर सूड उगविण्याची प्रतिज्ञा केली आहे. तो आपला वरी आपल्या नाशावर टपलेला असून त्याचे पारिपत्य करणे आतां आपल्या आवांझ्या-वाहेरेचे आहे.” आल्मेडाने बोलतां बोलतां आपल्या कमरपट्ट्यांतून सर्कन् खंजीर वाहेर काढला व सेनापतीच्या छातीवर रोखून तो उद्गारला, “ तोच आपला वरी मी माझ्या प्रतिज्ञेची ही ही अशी पूर्तता—”

इतक्यांत तोफेचा एक रसरशीत गोळा नेमका सेनापति उभा होता तेथे येऊन आदळला व त्याने सेनापति आणि आल्मेडा हे दोघेही गतप्राण होऊन पडले. आजूबाजूला उभे असलेले कैक पोर्तुगीज सैनिकही त्या गोळ्याच्या आघातासरसे यमसदनीं गेले.*

एका अज्ञात वीराने मात्र अशा प्रळयकाळीं देखील आपल्या धैर्याची कमाल केली. धडाधड तोफांचे गोळे डोक्यावर वर्षत आहेत, सेनापतीच्या आकस्मिक निधनामुळे हवालदील झालेले फिरंगी शिपाई कच खाऊन मार्गें हटत आहेत, तोफांचे गोळे भराभर वर्षत आहेत. अशा वेळीं एक तरुण धूमकेतूसारखा तेथे उपास्थित झाला व त्याने तशा प्राणघातक गर्दीतून वाट काढून सेनापतीचे अर्धेमुधे छिन्नविच्छिन्न कलेवर शिफायांच्या पायांतळीं धुळीत लोळत पडले होते, तेथवर गेला. त्याने क्षणभर सभोंवतीं पाहून चट्कन् आपल्या कमरेच्या तरवारीने सेनापतीच्या कलेवराचे शीर तेवढे कापून घेतले व ‘हर हर महादेव’ अशी आरोळी ठोकून तेथून पळ काढला.

सेनापति सिल्हेराचा शेवट म्हणजेच पर्यायाने वसईतील पोर्तुगीज सत्तेचा शेवट होय, हे सूचित करण्यासाठीच की काय, यदृच्छेनुसार तोफेचा दुसरा एक गोळा किल्ल्यांतील टेहळणी बुरुजाच्या माडीला चाटून गेला व त्या बुरुजावर आज जवळ जवळ दोन शतकेपर्यंत अव्याहतपणे फडकणारे पोर्तुगीज सत्तेचे निशाण आगीच्या झळीसरसे पेटले.

* सेनापति सिल्हेरा ता. १५।४।१७३९ रोजी ‘नोसा सिनोरा डि रेमिडि-ओ’ नांवाच्या बुरुजावरून लढत असतां एका तोफेच्या गोळ्यासरसे त्याला वीरोचित मरण आले.

प्रकरण एकविसावे

दुधांत साखर

दिव्या विझतांना मोठा होतो, किंवा प्राणोत्क्रमणाच्या सरहद्दीवर येऊन पोंचले-
ल्या जीवाचा श्वासोच्छ्वास अखेरच्या घटकेला जोराजोराने वाहू लागतो,
त्याप्रमाणे सेनापति सिल्व्हेराच्या पश्चात् वसईच्या किल्ल्यांतील पोर्तुगीज सत्तेची
प्राणांतिक दुरवस्था झाली. किल्लेदार पेरीरा हा प्रथमपासूनच आपला पडता काळ
ओळखून मराठ्यांशी तह करण्याला उत्सुक होता. पण सेनापतीने केलेल्या
विश्वासघातामुळे तहाचे काम वरेंच दुर्घट होऊन वसले होते. तहासंबंधीच्या
वाटाघाटीचे पुन्हा जे नाटक पोर्शिया व बावारा यांच्या कारस्थानानुसार रच-
ण्यांत आले, त्यांत जरी उभयपक्षां सारखेच डावपेंच लढविण्यांत आले होते,
किंबहुना मुरारी, बाजीबा वगैरे मराठा वीरांचीच ती कारवाई होती, तरी
मुरारीने त्या अपयशाचे खापर वेमालूमपणे अँटोनिओच्या मार्थी फोडल्या-
मुळे ती चूकदेखील आपल्याच लोकांकडून झाली अशीही वसईच्या सर्व
फिरंगी अधिकाऱ्यांची खात्री झाली. अर्थात् आतां मराठ्यांशी तहाची वाटा-
घाट करण्याला फिरंग्यांना तोंडच उरले नसल्याकारणाने अखेरपावेतो लढण्या-
शिवाय त्यांना गत्यंतरच नव्हते. आधीच फिरंग्यांची बाजू लंगडी ! त्यांना
गोव्याकडून मदत येईल तर तिकडे व्यंकटराव घोरपड्यानें नुक्तीच गोव्यांत
फिरंग्यांची हाडे नरम केलेली ! मुंबईकर इंग्रज मराठ्यांचे वाढते
यश पाहून त्यांच्याशी दावेदारी उत्पन्न न व्हावी यासाठी फिरंग्यांना
मदत करावयाला नाखूष; त्यांतूनही कांहीं मदत मुंबईकरांनीं केलीच तर
तिच्यावर पाळत राखून वाटेतच तिची लूट करण्यांत अंताजीपंत कावळ्यां-
चा हातखंडा होता; वसईखेरीज त्या प्रांतांतील इतर सर्व मुलुख मराठ्यांनीं
आपल्या अंमलाखाली आणलेला असल्यानें त्या मुलुखांतून कोणत्याच प्रकारचा
उपराळा वसईमधील फिरंग्यांना होण्याची आशा अजिवात खुंटली होती; त्यांत
आणखी फिरंग्यांच्या विश्वासघातकीपणामुळे मराठ्यांच्या मनांत पक्का अविश्वास
उत्पन्न झालेला; अशा वेळीं तह करावा असें आपण मनांत आणलें तरीदेखील
नराठे तयार होणार नाहीत अशी वसईच्या किल्ल्यांतील फिरंगी अधिकाऱ्यांची

बालंबाल खात्री असल्याने व अजूनही कांहीं फिरंगी अधिकाऱ्यांना आपण परिणामी विजयी होऊं अशी घमेंड असल्याने सेनापतीच्या पश्चात् देखील तो रणसंग्राम तसाच आणखी कैक दिवस सुरू राहिला; व पेरीरालाही त्या प्रसंगांतून वाहेर पडण्याला कांहीं मार्ग उरला नसल्याने यशापयशाचा भार परमेश्वरावर टाकून संग्राम सुरू ठेवणें भाग पडलें. त्याला पुत्रनिधन, पत्नीनिधन अशा भयंकर कौटुंबिक आपत्तींनीं अगदीं हैराण करून सोडलें होतें हें जरी खरें, तरी त्यावद्दल दुःख करण्यापुरतीदेखील उरत त्याला मिळना. तशांत आणखी सेनापति सिल्हेराच्या पश्चात् गोवें सरकारनें पेरीराची सेनापतीच्या जागीं नेमणूक केली. एवढा मोठा मान प्राप्त होतांच त्या मानाला साजेशी कांहीं कामगिरी करून दाखविण्याची ईर्षा साहजिकपणेंच पेरीराच्या ठायीं उत्पन्न झाली; व त्यानें नव्या दमानें नव्या युक्त्यांनीं मराठ्यांशीं निकराचा संग्राम मांडला.

पण आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, सेनापति सिल्हेराच्या वेळेपासून मुरारी वगैरे जे मराठे लोक पोर्तुगीजांचे साह्यकर्ते म्हणून गाजत होते, त्यांचा पोर्तुगीजांच्या ह्या नव्या डावपेंचांतही अनिरुद्ध संचार सुरूच होता. इतकेंच काय, पण वसईच्या किल्ल्यांत माजलेल्या बजबजपुरींत त्या चातुर्यवान् लोकांचें चांगलेंच फावलें होतें. त्या चातुर्यवान् लोकांत सेनापति सिल्हेराच्या पश्चात् आणखी जोसेफची भर पडली होती. जोसेफ थोड्या दिवसांपूर्वीं अर्नाळ्यावर चिमाजीअप्पांना भैरवाच्या संकटग्रस्ततेची बातमी द्यावयाला आला व रामानंद वगैरे मंडळीला घेऊन सोपान्याला माघारा गेला, हें वाचकांना आठवत असेलच. भैरवाच्या सुदैवानें रामानंद, जोसेफ वगैरे मंडळी सोपान्याला जाऊन पोंचण्यापूर्वींच फादर पोर्टो भैरवाचा शक्य तेवढा शोध करून व शोध लागत नाहीं असें पाहून अन्य उपायांनीं मंडपेश्वरच्या पराजयाचा सूड मराठ्यांवर कसा उगावितां येईल याविषयीची योजना सेनापतीच्या मतानें ठरविण्यासाठीं वसईच्या किल्ल्यावर जाऊन तळ देऊन बसला होता. शिवाय 'कोणाची पेटे दाढी व कोण पेटवी विडी' या न्यायानें त्या तशा आणीबाणीच्या वेळींही फादर पोर्टोचें आपल्या प्रियतमे विषयीं—सोफियाविषयीं चिंतन सुरूच असून तिच्या शोधार्थ त्याचे भगीरथ प्रयत्न सुरू होते. जोसेफ हा मंडपेश्वरापासून सोफियाचा अर्थात् फादर पोर्टोचाही एकनिष्ठ सेवक होता व शिवाय प्रथमपासूनच त्याचा मराठ्यांकडे जिव्हाऱ्याचा ओढा होता हे वाचकांना माहित आहेच. त्या संधीचा वसईच्या किल्ल्यावर

अनिरुद्ध संचार करण्याच्या कामीं पुरेपुरे उपयोग करून घेण्याला जोसेफला मुक्तद्वार होतें. आणि त्यानेंही त्या संधीचा जेवढा म्हणून फायदा करून घेतां आला तेवढा करून घेतला. जोसेफच्या डोक्यांवर पहिली मोठी जबाबदारी भैरवाच्या रक्षणाची होती; ती जबाबदारी त्याला अनायासें पार पाडतां येऊन भैरव व जोसेफ या दोघांनींही अहमहमिकेनें आपल्या शत्रूंना शासन करण्याची प्रतिज्ञा केली व वसईच्या किल्ल्याकडे मोर्चा वळविला, तेव्हांपासून ते दोघेही आपापल्या कार्यांत अगदीं चूर होऊन गेले.

अशाप्रकारच्या एकीहून एक चतुराईच्या कारवाया मराठमोठ्यांच्या कैवाऱ्यांनीं चालविल्या असल्यामुळे वसईच्या किल्ल्यांत फिरंग्यांचा एखादा गुप्त वेत ठरलारे ठरला, कीं त्या वेताची वितंवातमी मराठ्यांच्या गोटांत तेव्हांच कळे. मराठ्यांच्या गोटांतील वातम्याही किल्ल्यांतील फिरंग्यांना कळत. मुरारी, वाजीबा, जोसेफ हे फिरंग्यांच्या मताप्रमाणें त्यांचेच हेर असल्यानें त्यांच्याकडून वातम्यांची नुसती खैरात किल्ल्यावर झडे. शिवाय वार्वारा फिरंग्यांचें हितसंरक्षण करण्यासाठीं अर्नाळ्यावर होतीच ! ती ठार होऊन पंधरवडा लोटला तरीदेखील फिरंग्यांची प्रामाणिक समजूत अशी कीं, ती अर्नाळ्यावर मारे मजबूत ठाणें देऊन वसली आहे ! वरें; सिल्हेरा कालवश झाल्यावरदेखील पाळोंव कबुतरांच्या साह्यानें फिरंग्यांची दिशाभूल करणारे संदेश मधून मधून वसईच्या किल्ल्यांत धडकविण्याचा मराठ्यांचा सपाटा सुरूच होता. 'बुडत्याचा पाय खोलांत' या न्यायानें त्या वातम्यांवर फिरंग्यांचा विश्वास वसावा यांत आश्चर्य नाही.

नुसत्या वरवरच्या हल्ल्यानें किल्ला कांहीं पाडाव होणें शक्य नव्हतें व पावसाळा तर डोकीवर आला. एकदां पाऊस पडूं लागला कीं, लढाई थांबली व लढाई थांबली कीं इतके दिवस गाजविलेली मडुमकी व्यर्थ ! मराठ्यांच्या सैन्यांत विशेष भरणा शेतकऱ्यांचाच असल्यानें त्यांचा देह रणांगणांत व चित्त शेतवाडींत, अशी स्थिति होऊं नये म्हणून चिमाजीअप्पांना कांहीं तरी नवी उपाययोजना करून ह्या मोहिमेचा एकदांचा सोक्षमोक्ष करणें अवश्य झालें. फिरंग्यांनीं मराठ्यांचें हें वर्म ओळखून मराठ्यांना मोहिमेचा वीट आणण्यासाठीं मुद्दाम धिमेपणानें सारा कारभार चालविला होता. ही वातमी हेरांमार्फत कळतांच तर चिमाजीअप्पांनीं जास्तच तांतडी करून आपल्या वाजूच्या सर्व मातबर लोकांना एकत्र जमवून किल्ल्यावर तोफांचा भडिमार करून आंत जाण्याला वाट पाडावयाला सांगितलें. पण किल्ल्याचा दुर्भेद्य

तट मराठ्यांच्या तोफांना दाद देईना. मोर्चेवंदी करून लगट करण्याचा प्रयत्न मराठ्यांनी करून पाहिला; पण फिरंग्यांनी त्या मोर्चेवंदीवर तोफांचा भडिमार करून मराठ्यांचा संहार आरंभिला. किल्ल्यांत शिरण्याला वाट मिळाल्या- शिवाय इतर सर्व उपाय व्यर्थ आहेत असे पाहून चिमाजीअप्पांनी होळकर, शिंदे वगैरे खाशा मंडळीच्या सल्ल्याने किल्ल्याच्या निरनिराळ्या बुरुजांखाली सुहंग खोदवून ते पेटून किल्ल्यांत जाण्यासाठी वाट पाडण्याची तरतूद चालविली.

सुहंगांची सर्व सिद्धता झाल्यावर चिमाजीअप्पांनी आपल्या सर्व सैनिकांना आपणासभोवतार वोलवून सांगितले, “आज आपण जो उपाय शत्रूचा पाडाव करण्यासाठी योजिणार तो अगदी शेवटचा आहे. शत्रूला पाडाव करण्याचे इतर सर्व उपाय अयशस्वी ठरले असे पाहूनच हा उपाय आम्ही योजिला आहे. ‘शत्रूला मारून विजयी होऊं तरी, किंवा धरतीची पतन पावून स्वर्गीं तरी जाऊं’. अशा निर्धाराने ज्यांचे पुढे पाऊल उचलत असेल, त्यांचेच या ठिकाणी काम आहे. इतक्या ईषेने आम्ही हा धर्मसंग्राम आजवर चालविला; आतां किल्ला काबीज केल्याशिवाय, किल्ल्यांत प्रवेश करून मराठ्यांचा भगवा झेंडा किल्ल्यावर फडकविल्याशिवाय आम्ही माघारे गेलों, तर आजवर ह्या पुण्यकार्यांत ज्यांनी देह ठेविले, ते वीर आपला उपहास करतील, व आपली बायकापोरेही ‘अहारे पळपुटे शेंदाड शिपायी’ म्हणून आमची छीःथूः करतील. असली नामुष्की सहन करण्यापेक्षां मरण शतपटीने चांगले. एवढे यश जर आमच्या प्रयत्नांना देण्याची तुमची तयारी नसेल, एवढे साहस करण्याची धमक जर तुमच्या अंगी नसेल, तुम्ही भ्याडपणाने जर ‘आम्ही मराठे अंगीकृत कार्यासाठीं मरूं, पण मागे हटणार नाही’ ह्या आपल्या विरुदावळीला काळिमा लावणार असाल, तर एकतरी करा, आम्हांला तोफेच्या तोडीं बांदून किल्ल्यांत उडवून द्या; म्हणजे जिवंतपणीं किल्ला जिंकलेला पहावयाचे आमच्या कपाळीं नसले तर आमचे शत्रू तरी किल्ल्यांत पडेल व पराजयाने काळेंकुट्ट झालेले तोंड घेऊन माघारीं जाण्याचा अत्यंत अपमानास्पद प्रसंग आमच्यावर येणार नाही.”

वोलतां वोलतां चिमाजीअप्पांच्या कंठीं गहिवर दाटून आल्यामुळे त्यांना जास्त वोलवेना. आणि आतां त्यांनीं जास्त बोलण्याचे कारणही उरले नाही. एकूणएक सैनिकांनीं चिमाजीअप्पांच्या इच्छेप्रमाणे शपथा घेतल्या. त्या सैनिकांत स्वयंस्फूर्तीचे नवचैतन्य ओतण्यासाठीं स्वामि रामानंदही नेमके त्याचवेळीं

सोपान्याकडून पांचशें ताज्या दमाचे लढवय्ये शिपाई घेऊन तेथें आले व त्यांनीं 'धर्मासाठीं मरावें, मरोनि अवध्यासि मारावें, मारतां मारतां ध्यावें, राज्य आपुलें', हा ओजस्वी उपदेश असल्या सामर्थ्यवान् वाणीनें सर्वांच्या मनावर ठसविला. त्या उपदेशाचा असा विलक्षण परिणाम सर्वांच्या मनावर झाला कीं, जो तो दुर्गप्रवेशाचा किंवा दुर्गप्रवेशाप्रतीत्यर्थ धारातीर्थीं देह ठेवण्याचा आघाडीचा मान मिळविण्यासाठीं अहमहमिकेनें सर्वांच्या पुढें जाण्याला अधीर झाला. लोकजागृतीचें आपलें काम झालें असें पाहून चिमाजीअप्पांनीं रामानंदांना हात जोडून विनंति केली, "स्वामि ! आपण आपल्या ह्या सर्व लेंकरांना शुभाशीर्वाद द्या."

रामानंदांनीं सर्व सैनिकांना मंगल आशीर्वाद दिला. लगेच मराठ्यांचा निकराचा हल्ला सुरू झाला. प्रथम मराठ्यांकडील तोंफांची सरवत्ती होऊन तटाला लहानसें खिंडार पडलें. पण तें इतकें लहान खिंडार होतें कीं, त्यांतून आंत मराठ्यांचा प्रवेश होणें शक्यच नव्हतें. नंतर चिमाजीअप्पांनीं सुरंगांना बऱ्या देण्याला आज्ञा केली. प्रथम राणोजी शिंद्यांचे सुरंग उडवावे असें ठरलें. कारण ती जागा किल्ल्यांत घुसण्याला सोईची होती. तेथें आंतील वाजूला फिरंग्यांचा खजिना आहे. असा सुगावा मुरारीमार्फत मराठ्यांना पूर्वी मिळाला होता. शिंद्यांनीं तयार केलेले सुरंग एकंदर पांच होते, व ते पांचही तटाखालीं भले भरभक्कम खोदण्यांत आले होते. त्या पांचांपैकीं तीन सुरंग अगदीं जवळ जवळ होते व दोन अंमळ दूर होते. प्रथम त्या दोन सुरंगांपैकीं एकाला बत्ती देण्यांत आली पण तो चांगलासा उडाला नाहीं. नंतर जवळ जवळ असलेल्या तीनही सुरंगांना एकदम बत्ती देण्यांत आली. त्यांपैकीं दोन एकदम उडून तटाला मोठें खिंडार पडलें. त्याबरोबर मराठे सैनिक मोठ्या आवेशानें 'हरहर महादेव' अशी घनगर्जना करीत हल्ला करण्याकरितां आवेशानें पुढें धावले. कांहीं तटावरही चढले त्या आवेशाच्या भरांत बत्ती दिलेला आणखां एक सुरंग उडावयाचा आहे याचेंही त्यांना भान राहिलें नाहीं; व दुदवानें तो सुरंग अचानक उडून घात झाला. तटावरील सैनिकांच्या चिंध्या चिंध्या होऊन ते वर हवेंत परांसारखे उडून खालीं पडले, खालील लोक तटाखालीं सांपडून चिरडून मेले व जे थोडेसे शिल्लक राहिले त्यांच्यावर पोर्तुगीजांनीं हुक्रे, गरनाळा, दारुचीं मडकीं, बरकंदाजी वगैरेंचा भडिमार करून त्यांना यमदरवाराची वाट दाखवून दिली. ह्या भयंकर अपघातानें

मराठ्यांची अतिशय प्राणहानि झाली, व आतां ते कच खातात कीं काय असें भय उत्पन्न झालें. तेव्हां स्वतः रामानंद, चिमाजीअप्पा, राणोजी शिंदे, मल्हारराव होळकर वगैरे खाशा मंडळीनें सर्व सैन्याच्या आघाडीला जाऊन सुरारी, भैरव, नारो शंकर वगैरे कसलेल्या वीराग्रणींना आपापल्या निवडक सैन्याच्या तुकड्यांसह आपल्या मागोमाग यावयाला आज्ञा केली. खाशी मंडळी इतकी जिवावर उदार होऊन पुढे झालेली पाहतांच पुन्हा मराठा सैनिकांना दुष्पट धीर आला.

इतक्यांत जोसेफनें तेथें धांवत येऊन सूचना दिली, “ आपला पांचवा शिल्क असलेला सुहंग ज्या वुरुजाखाली आहे, तेथेंच किल्ल्यांतील दारूचें भलेंमोठें कोठार आहे व तेथून दुसरीकडे दारूसामान लांबविण्यासाठीं फिरंग्यांची धांवपळ चालली आहे.”

एवढी बातमी मिळतांच मल्हारराव होळकरांनीं नारो शंकराला हांक माहून सांगितलें, “ नारायणराव ! पहातोस काय ! सुहंगाला बत्ती दे ! ”

तो सुहंग नारो शंकराच्याच सूचनेवरून मल्हारराव होळकरांनीं खास आपल्या देखरेखीखालीं तयार केला असून तो किल्ल्याच्या सेंटसेवास्टियन नांवाच्या वुरुजाच्या खालीं होता. धन्याची आज्ञा मिळतांच नारो शंकरानें सुरारी व भैरव यांच्या साहाय्यानें त्या सुहंगाला बत्ती दिली. सुदैवानें तो सुहंग फारच चांगला उडाला, आंतील दारूचें कोठारही पेटून एकदम भडका झाला. अर्धा वुरुज त्या प्रचंड आघातासरसा कोसळून जणुं काय आकाशांत फेंकला गेला ! त्याबरोबर मराठे वीर प्राणांची पर्वा न करतां आंत घुसले. सेनापति पेरीरा हा वेळपर्यंत अन्यत्र मानाजी आंग्रे वगैरे लोकांचा हत्ता परतविण्यांत गहून गेला होता. तो वुरुज पडल्याची अशुभ वार्ता ऐकून आपल्या सैन्यानिशीं तेथें धांवून आला व आपलें वलसर्वस्व वेंचून आजच सोक्षमोक्ष करावयाचा अशा निर्धारानें लढूं लागला. सर्व फिरंगी इतर ठिकाणचे हल्ले सोडून सेनापतीच्या साहाय्याला धांवून आले; व हुक्रे, गरनाळा, दारूचीं मडकीं, राळ, माशांचें तेल, वरखंदाजी वगैरे सर्व साहित्य किल्ल्यांत होतें नव्हतें तेवढें तेथें एकत्र करण्यांत येऊन त्या सगळ्याचा मराठ्यांवर नुसता वर्षाव करण्यांत आला. सुहंगाच्या आर्गांत दारू, राळ, तेल अशी भर पडतांच ती आग एकदम जास्त भडकली. पण जसे फिरंगी, तसेच मराठेही इरेला पेटले असल्यामुळे त्यांनीं त्या अग्निप्रलयालाही दाद दिली नाहीं. मराठे शिपाईही जळालों तर जळालों, मेलों तर मेलों’, अशा निर्धारानें एकदां जेथें चढून गेले, तेथें खंदेपणानें

उभे राहून लहून फिरंग्यांना चोप देऊं लागले. मराठ्यांनी पाडलेल्या खिडारांच्या तोंडाशी, मराठ्यांचा आंत शिरण्याचा मार्ग बंद करण्यासाठी आगीच्या डोम्बा-डोम्बांत राळ, दारू व तेल ओतून जणुं यज्ञक्रमेंच फिरंग्यांनी मांडलेली होती. कारण फादर पोर्टो हा आपला धर्मोपदेशक सेना घेऊन सेंट सेवास्टियन बुहजावर एका अत्यंत सुरक्षितपणाच्या जागी उभा राहून संकटनिवारक प्रार्थनेचा नुसता घोष करीत होता. इकडे मराठ्यांतही नवोत्साह उत्पन्न करण्यासाठी रामानंदांच्या स्फूर्तिदायक उपदेशाचा अमृतवर्षाव सतत सुरू होता.

अशी उभय सैन्यांची लगट होतां होतां, अकस्मात् फिरंग्यांकडील वीर फादर पोर्टोच्या चिथावणीवरून रामानंदांचा वळी घेण्यासाठी तशा हलकळोळांतून धांवले. त्यांतला एक मेला, दुसरा मेला, तिसरा मेला असे टप्प्याटप्प्याच्या अंतराने चार वीर वळी पडले व पांचव्याने मात्र घात केला ! त्याच्या हातांतील बंदुकीचा नेम अचूक असल्याने पहिल्या गोळीसरसे रामानंद घायाळ होऊन खाली पडले. पण तेवढ्याने मराठे नाउमेद झाले नाहीत; उलट जास्त खवळले मात्र ! शत-शुणित त्वेषाने ते 'हर हर महादेव' हा एकच महामंत्र जपीत पुढे घुसले. चिमाजी-अप्पांनी आपल्या लोकांना 'स्वामींचा घात शत्रूने केला; आपल्या काळजावरच घाला घातला. स्वामींचे रक्त आपणांसाठी सांडले. ह्याची कांहीं लाज वाळगा, व स्वामींच्या रक्ताच्या एकेका थेंबाचा लाल डाग जो ह्या भूमीला पडला असेल तो धुऊन काढण्यासाठी तेथे एकेका फिरंग्याचे रक्त ओता'. अशी आज्ञा केली, व स्वतः एकदम अगदीं आघाडीला उडी घातली. त्यांचा रौख मुख्यतः सेनापति व फादर पोर्टो यांच्यावर होता. चिमाजीअप्पांच्या मागोमाग महारराव होळकर व गंगाजी नाईक पुढे घुसले. त्या तिघांबरोबर अनुक्रमे भैरव व नारो शंकर आणि मुरारजी नाईक हे होते. हे तिघेही हस्तक मुद्दाम आपल्या खाशांचे शरीरसंरक्षण करण्यासाठी अग्रभागी चालत होते. नारो शंकराने प्रथम सेनापति पेरीराला टेहळून त्याच्यावर बंदुक झाडली. ती गोळी सेनापतीच्या उजव्या दंडाला चाटून गेली व सेनापति मटकन् खाली वसला. तेवढ्यांत भैरवाने आंत दूरवर घुसून फादर पोर्टोला देहान्त शासन देण्यासाठी त्याचा शोध चालविला. पण फादर पोर्टो अशा वेळी कशाला पुढे येईल ! तो तेथून जीव घेऊन पळाला व वेपता झाला. तरीही भैरव 'हा हरामखोर पळून कुठे पळणार ! तो सप्तपाताळांत गेला तरी त्याला मी हुडकून काढीन' अशा ईर्ष्येने त्याचा शोध करीतच होता.

रामानंदांवरील अत्याचारामुळे चिडून गेलेल्या मराठा सैन्याने जो निकराचा हल्ला केला, तोच त्या धर्मसंग्रामांतील अखेरचा हल्ला ठरला. सेनापति जखमी होतांच फिरंग्यांनी जी कच खाल्ली ती कायमची ! हजारों मराठा वीरांनी वसई-प्रांतांतील भूमि सतत तीन वर्षेपावेतो आपल्या रक्ताने सारवून निर्मल केली, तिच्यांतील खांचखळगे आपल्या देहांच्या भरीने बुजवून काढले व त्या भूमीवर भवितव्यता रामानंदांच्या रक्ताने प्रस्तुतच्या धर्मसंग्रामांतील मराठ्यांचा विजय-लेख लिहू लागली. सेनापति पेरीरा तशा जखमी स्थितीत शांततासूचक शुभ्र ध्वज हाती घेऊन चिमाजीअप्पांना शरण आला !†

त्याच वेळीं वसईच्या किल्ल्यांतील निशाण-बुरुजावर अकस्मात् मराठ्यांचा भगवा झेंडा फडकू लागला; त्याला सर्व मराठ्यांनी प्रचंड जयजयकारांत वंदन केले. इतक्या धुमश्रुतीत एवढे असामान्य साहस करणारा वीर जो कोणी असेल, त्याला सर्वांकडून धन्यवाद मिळू लागले. मात्र तो भाग्यशाली वीर कोण, हे त्या खणाखणीत कोणालाच ओळखतां आले नाही.

ॐ

ॐ

ॐ

सेनापति पेरीरा शरण आल्यामुळे धर्मसंग्राम उभयपक्षां थांबला खरा; व उभय पक्षांच्या थोर माणसांनी वजीरगडावर एकत्र जमून सलोख्याची वाटाघाट आजच्या आज करावी असेही ठरले. तरीही फिरंग्यांना पुन्हा पूर्ववत् विश्वासघात करण्याची दुर्बुद्धि सुचू नये म्हणून चिमाजीअप्पांनी प्रथम होळकर, शिंदे, वगैरे सहक्रान्द्यांच्या साहाय्याने किल्ल्याची यथावत् नाकेबंदी करविली. किल्ल्यांत व सभोवार योग्य पहारा राहिल अशी व्यवस्था केली. त्याच वेळीं त्या धर्मसंग्रामांत जखमी होऊन पडलेल्या किंवा ठार झालेल्या मंडळींचा शोध करून समाचार घेण्यालाही ते विसरले नाहीत. लढाईत उभयपक्षांचे पुष्कळच लोक ठार झाले असल्याने त्या सर्वांचा एकदम तपास लागणे शक्यच नव्हते. पण त्यांतील ठळक ठळक व्यक्ति ज्या आढळेनात, त्यांचा तपास करतां नारो शंकर, नारायणजी नाईक, शिवाजी नाईक, बुवाजी नाईक, खंडोजी माणकर वगैरे बरीच खाशी मंडळी जखमी होऊन बरीच हैराण झालेली त्यांना आढळून आली. अर्थात् त्या

† ही अखेरची खडाजंगीची लढाई ता. ५।५।१७३९ रोजी झाली व त्याच दिवशी पोर्तुगीज लोक चिमाजीअप्पांना शरण येऊन मराठ्यांशी तह करण्याला तयार झाले.

मंडळींची हॅराणगत लढाई थांबलो म्हणून उजेडांत आली. नाहींपेक्षां शरिरांतील रक्ताचा शेवटचा थेंब सांडेपवेतो तें मंडळी लढत उभी असलेलीच आढळली असती. त्या मंडळीला ताबडतोब सुरक्षितपणें उपचारासाठीं वजीरगडावर पाठविण्याची व्यवस्था झाली. गंगाजी नाईक, सुरारी नाईक वगैरे वरीच खाशी मंडळी जी प्रथमपासून किल्ल्यांत राहून कारस्थानें करण्यांत गढून गेली होती, त्या मंडळीचाही पत्ता नव्हता; त्याप्रमाणेंच अशा खडाजंगीत किल्ल्यावर भगवा झेडा फडकविणारा वार कोण याचाही कांहीं पत्ता लागेना; मराठ्यांची निःसीम उपकारकर्ती मेरी व जोसेफ हों तेजस्वी बहीणभावंडे व मंडपेश्वरच्या लढाईचा धैर्यशाली नायक भैरव ही मंडळीही कोठें दिसेना. ह्या सर्व मंडळीविषयीं चिमाजी-अप्पांनाच काय, पण मराठमंडळीतील सर्वांना पराकाष्ठेची आस्था वाटत होती, व ती सर्व मंडळी फिरंग्यांच्या डोळ्यांत शल्यासारखी बोंचणारी असल्यानें त्यांच्या जीवितावद्दल सर्वांना दारुण चिंता वाटूं लागली होती. भैरव हा दुल्लभजी मोऱ्यांचा स्नेही व गंगाजी नाईक हे बुवाजीचे वडील वंधु, शिवाय ह्या रण-संग्रामाचे खरे स्फूर्तिदायकही नाईकच ! तेव्हां त्या मंडळीचा तपास करण्यासाठीं खंडोजी माणकर, दुल्लभजी मोरे व बुवाजी नाईक आपल्या सर्व यातना गिळून किल्ल्यांत शिरले. आतां लढाई थांबल्यामुळे फिरंग्यांकडून त्यांना किल्ल्यांत कोणत्याही प्रकारचा प्रतिबंध होण शक्य नव्हतें हे जरी खरें, तरी न जाणो, त्यांनीं मरतां मरतां विश्वासघात करण्याचें मनांत आणल्यास त्यांचें घ्या काय !— असा दूरदर्शापणाचा विचार करून नारो शंकरानें चिमाजीअप्पांना सुचविलें, “श्रीमंत ! आमच्या व आमचे जे लोक किल्ल्यांत असतील त्यांच्या सुरक्षित-पणावद्दल हमी म्हणून आपण सेनापतीला आपल्या पदरीं ओलीस ठेवावें असें मला वाटते.”

सेनापति पेरीरा जरी शरण आला होता, तरी चिमाजीअप्पांनीं त्याचा दर्जा ओळखून त्याचा एका शब्दानेही अपमान केला नव्हता. त्यामुळे त्यांना नारो शंकरा-च्या सूचनेप्रमाणे वागण्याचें धैर्य होईना. पण सर्वस्वी फिरंग्यांवर विश्वासून राहणेही त्यांना हिताचें वाटेना. अखेर त्यांनीं एक तोड काढली. उभय पक्षांच्या सलोख्याची बैठक रात्री व्हावयाची असें पूर्वी ठरलें होतें, ती बैठक लौकर भर-विण्याचें निमित्त करून चिमाजीअप्पांनीं सेनापति पेरीरा व त्याच्या हाताखालील आणखी दोन प्रमुख अधिकारी यांना आपणासमक्ष बोलावून किल्ल्यांतील मराठे

लोकांच्या जीविताच्या सुरक्षितपणावद्दल त्यांच्याकडून हमी घेतली व सलोख्याची वाटाघाट तांतडीने करण्याच्या सत्रवीवर त्या तिवांनाही आपणावरोवर वजीरगडावर बोलावून घेतले. सेनापति पेरोराला मराठ्यांचा हा डाव कळला नाहीं; पण त्याने आपला पडता काळ ओळखून कांहीं कुरकूर न करितां निमूटपणें चिमाजीअप्पांमागोमाग वजीरगडाचा रस्ता धरिला. इतकी सर्व बाजूनी गळेवेंपी झाल्यावर फिरंग्यांची किल्ल्यावर गडबड करण्याची काय छाती !

तिकडे चिमाजीअप्पा वगैरे मराठमंडळांतील खाशेी मंडळी वजीरगडावर फिरंग्यांशीं सलोख्याची वाटाघाट करण्यांत गढून गेली असतां दुल्लभजी मोरे, खंडोजी माणकर, बुवाजी नाईक, नारो शंकर वगैरे मंडळी किल्ल्यांत स्वकीयांचा शोध करण्यांत गढून गेली होती. त्या शोधांत त्यांना गंगाजी नाईक वगैरे कांहीं मंडळी वेषांतरानें बऱ्याच दिवसांपासून किल्ल्यांत वावरत होती ती भेटली. त्या मंडळीकडून एवढें कळले कीं, किल्ल्यांतील निशाण बुरुजावर भगवा झेंडा रोंवणारा वहादर वीर जखमी झालेल्या स्थितींत कोणा एका तरुण बैरागिणीवरोवर बाहेर गेला. आतां ओघानेंच प्रश्न उत्पन्न झाला कीं, ही बैरागीण कोण ? इथें पुन्हा कांहीं दगलवाजी तर नसेल ? आणखी थोडा तपास करतां असें कळून आलें कीं, ती बैरागिणीच्या वेषांत वावरणारी तरुण स्त्री सरदार अँटोनिओची वायको गजरा होती. ती गजरा होती असें कळतांच मात्र गंगाजी नाईक, दुल्लभजी मोरे, खंडोजी माणकर वगैरे सर्व मंडळीला भैरवाच्या जीविताविषयी फार काळजी वाटू लागली. त्यांना गजरा व्यक्तिशः कोणत्या वृत्तीची आहे हे जरी माहीत नव्हतें, तरी ती अँटोनिओची वायको आहे व ज्या अर्थी ती बैरागिणीच्या वेषांत वावरत आहे त्या अर्थी ती शत्रूची हेरगिरीच करित असली पाहिजे; तिचा नवरा मुख्यतः भैरवाच्या बाबतींतच मराठ्यांचा खडा हाडवैरी बनला व तुहंगांत डाम्वला गेला, त्याचा भैरवावर सूड उगाविण्यासाठीच तिने हें कांहीं तरी कारस्थान रचिलें असेल.

पण बुवाजी नाइकांचें मत गजरेच्या बाबतींत भिन्न पडलें. तो म्हणाला, “जर मला माहीत असलेलो बैरागीण तीच हो असेल, तर ती भैरवाशीं शत्रुत्व करील असें मला वाटत नाहीं. कारण मीं सोपान्याला पाहिले, त्या बैरागिणीमुळेच भैरवाचें रक्षण झालें.”

“ पण तिनें आपलें नांवगांव काय सांगितलें ? ” खंडोजी माणकरानें विचारलें. बुबाजी नाईक म्हणाला, “ त्याविषयीं ती मनमोकळेपणानें कांहींच बोलली नाहीं. पण ‘आपल्या पतीनें देशद्रोहाचें महत्पाप जें जोडलें, त्या पापाचें यथा-शक्ति क्षालन व्हावें म्हणून मी झटत आहे’ असें मात्र ती तेव्हां म्हणाली. ती भैरवाला आपला पाठीराखा भाऊ मानून त्याची शुश्रूषा करीत असे व ती भैरव आणि जोसेफ यांच्या संमतीनें फूल ना फुलाची पाकळी जी काय देशसेवा हातून होईल ती करण्यासाठीं जोसेफवरोवरच किल्ल्यांत आली होती.”

त्या मंडळीचें पूर्वोक्त संभाषण किल्ल्यावरील भव्य ख्रिस्ती प्रार्थनामंदिराच्या दाराशीं हमरस्त्यांत चाललें होतें. या वेळीं सूर्य अस्ताला जाऊन नुक्ताच काळोख-नव्हे, ती शुक्रपक्षांतील आरंभीची रात्र असल्यामुळें चांदणें पडूं लागलें होतें. त्या चांदण्याच्या प्रकाशांत प्रार्थनामंदिराच्या अर्धवट उघड्या महाद्वारापाशीं कोणाचीशी चाहूल लागली, म्हणून गंगाजी नाइकानें दरडावून विचारलें, “ कोण आहे ? ”

पण उत्तर कांहीं मिळाले नाहीं. त्यामुळें सर्व मंडळीला संशय येऊन ते सर्व-जण आपापलीं शस्त्रें सांवरून मंदिरांत घुसण्यासाठीं मंदिराच्या पायऱ्या चढूं लागले; तों आंतून एक तरुण स्त्री घाबऱ्याघुबऱ्या वाहेर येऊन गंगाजी नाइकांच्या पायां पडून उद्गारली, “ तुम्ही मला जीवदान द्याल, तर तुमच्या फायद्याच्या बऱ्याच गोष्टी मी तुम्हांला सांगूं शकेन. मी पाहिजे तर तुमच्यापैकी कोणाचीही दासी म्हणून देखील रहावयाला तयार आहे; पण मला माहं नका.”

“ तूं कोण ? ” बुद्धभजी मोऱ्यानें विचारलें.

“ मी सोफियावाईची दासी. अनी माझें नांव.”

“ मग तूं एकटीच इकडे कुठें भटकते आहेस ? तुझी धनीण कुठें आहे ? ”

“ तुम्ही मला अभय देत असाल तर मी सर्व कांहीं सांगते. माझ्या धनिणीची माहिती सांगते, फादर पोर्टोचा पत्ता सांगते, फार काय तुम्ही ज्यांचा शोध करीत आहां, त्यांचा देखील पत्ता मला माहित आहे; पण मला अगोदर अभय पाहिजे. मी फिरंग्यांची दासी म्हणून मराठे शिपाई मला पकडून ठार करण्यासाठीं माझ्या पाळतीवर आहेत.”

इतक्यांत प्रार्थनामंदिराच्या मागून ‘पकडा, पकडा त्या हरामजादीला ! सकाळ-पासून पळते आहे !’ असे उद्गार ऐकूं आले. त्या सरशीं अनी गंगाजी व

दुल्लभजी यांच्या पायांवर लोटांगण घालून जास्तच काकुळतीच्या स्वराने जीवदान मागू लागली.

तांच चार सशस्त्र मराठे शिपाई तेथे येऊन पोचले. गंगाजीने त्या शिपायांना तेव्हांच ओळखले. गंगाजी वगैरे मंडळीने किल्ल्यांत गुप्त कारस्थाने करून शत्रूची सर्वतोपरी नासाडी करण्यासाठी जी मंडळी निरनिराळ्या वेषांत कामाला लावली होती, आणि आज सकाळी धर्मसंग्राम आटोपल्यावर गंगाजीच्याच आज्ञेने जे लोक किल्ल्यांतील नष्ट फिरंग्यांना पकडण्यांत किंवा ठार करण्यांत गहून गेले होते, त्यांपैकीच ते चार लोक होते. गंगाजी हळूच दुल्लभजीला म्हणाले, “हे तर आपलेच लोक आहेत.”

“त्यांना जरा आंवरते घ्यावयाला सांगा.” दुल्लभजी म्हणाला, “ह्या पोरी पासून आपणाला बरीच महत्त्वाची माहिती मिळण्याजोगी आहे. शिवाय ती वाटगी असली तरी हिंदु आहे.”

“मी हिंदु आहे हो, मी हिंदु आहे. मी तुमची बहीण आहे !—मी तुमची लेकर आहे ! तुमच्याखेरीज मला कोण वांचविणार !” अनी दुल्लभजी व गंगाजी यांच्या पायां पडून उद्धारली.

गंगाजीने आपल्या लोकांना हात आंवरता घ्यावयाला सांगितल्यामुळे अनीच्या जिवावरचा प्रसंग टळला; त्यामुळे अनीला पुष्कळच धीर आला. गंगाजीने तिला विचारलें, “तुझी धनीण व तो तिचा हरामखोर प्रियकर कुठे आहे ?”

“माझी धनीण चुळण्याला आहे; आणि फादर पोर्टोही आजच मेरीबरोबर चुळण्याला गेले आहेत.”

“काय ! मेरीबरोबर !” दुल्लभजीने आश्चर्यचकित होऊन विचारलें, “मेरी इतके दिवस वेपत्ता झाली होती, ती पुन्हा इकडे कुठे उमटली ?”

“मेरी वेपत्ता झाली नव्हती; मेरी तुमच्याबरोबरच होती. ती पुरुषवेष घेऊन जोसेफ वनून तुमच्यांत वावरत होती. आतां सर्वच गोष्टींचा निकाल लागला, तेव्हा खरे बोलायला हरकत नाही; मेरी फिरंग्यांच्या गुप्त हेरांपैकी एक होती. सोफियावाई व फादर पोर्टो यांच्या सांगण्यावरून तिने मराठ्यांच्या गोटांतील गुप्त वित्तबातम्या काढून आणून फिरंग्यांना कळविण्याचा क्रम आजवर अव्याहत सुरू ठेविला होता. आणि फादर पोर्टोच्या पाठीवर तुमचे इतके लोक असतां

त्या सर्वांच्या डोळ्यांत धूळ फेंकून फादर पोर्टोला सुरक्षितपणे येथून तुम्हां सर्वांच्या दृष्टीआड चुळण्याला घेऊन जाणारी तीच.”

“ वरें; भैरवाविषयी तुला कांहीं माहिती आहे का ? ” दुल्लभजीने विचारलें. पण थोड्या वेळापूर्वी भैरवाविषयी जी माहिती त्यांना मिळाली होती, त्याहून नवीन अशी कांहींच माहिती अनीपासून मिळाली नाही. तरीही अनीने त्याही वावर्तीत मखलाशी करण्याला कमी केलें नाही. मेरीच्या कारस्थानाला भैरव पूर्णपणे बळी पडला आहे व त्याला पकडून फादर पोर्टोच्या स्वाधीन करण्याचा मेरीचा इरादा आहे. असे सांगायला तिने कमी केलें नाही. ती आणखी असेही म्हणाली, “ तुम्ही जर जलदी कराल, तर तुम्हांला ही सर्व मंडळी चुळण्याला नकी सांपडेल.”

“ पण मेरी चुळण्यालाच गेली असेल कशावरून ? ”

“ कशावरून म्हणजे ? सोफियावाई चुळण्याला आहेत ही खबर मीच तिला व फादर पोर्टोना दिली.”

“ वरें; तूं तुझ्या धनिणीला सोडून इकडे कशाला आलीस ? ”

“ मंडपेश्वरच्या प्रळयांत जो आमच्या वांट्याला अज्ञातवास आला आहे, तो अजून कायम आहे. तेथून आम्ही वचावलों म्हणजे काय, प्रभुची कृपा व आमच्या आयुष्याची दारी खबरदार, म्हणून सारें जमलें. सोफिया ही फादर पोर्टोची प्रियतमा म्हणून सर्वांच्या डोळ्यांत कशी सलत आहे हें तुम्हांला माहित आहेच. आम्हांला पकडून ठार करण्यासाठीं लोक एकसारखे डोळ्यांत तेल घालून टपलेले आहेत. इतक्या लोकांच्या काकदृष्टीतून बचावण्यासाठीं मी व सोफियावाई अशा दोघीही भिकाऱ्यांच्या तांड्यांतून आज इतके दिवस वण वण करीत हिंडत आहों. आमचा विचार फादर पोर्टोचा तपास करून त्यांच्याकडे जाण्याची होता; पण बरेच दिवस फादर पोर्टोचा शोधच लागेना. अखेर एकदांचा शोध लागला की, फादर पोर्टो येथे सुखरूप आहेत; तेव्हां त्यांना भेटून आपल्या वचावाची कांहीं तरतूद करावयाला सांगण्यासाठीं सोफियावाईनीं मला इकडे पाठविलें. त्या स्वतः देखील आल्या असत्या; पण त्यांना येथे येण्याला सरकारची वंदी आहे. म्हणून त्यांना मी वाटेतच चुळण्याच्या वेगीवरच्या एका पडक्या देवालयांत ठेवून फादर पोर्टोना भेटण्यासाठीं इकडे आलें.”

“ मग तूंही फादर पोर्टोबरोबर कां गेलीं नाहींस ? ”

“ मी गेलें नाहीं; कारण येथें येतांनाच मला कोण ~~काय पडला~~ मी जोसेफची वहीण आहे असें खोटेंच सांगून कसाबसा आंत प्रवेश ~~मिळविला~~ पण इथल्या लोकांनीं मला ओळखलें, व माझ्या प्राणावरच गदा आणण्याचा विचार केला. फादर पोटोंविषयीं सर्व लोक किती खवळले आहेत हें मी प्रत्यक्ष पहातें आहे. त्यांच्यावरोवर मी बाहेर गेलें असतें तर त्यांच्यावरोवर माझीही खोड मोडायला लोकांनीं कमी केलें नसतें. आणखी असें कां, आतां फादर पोटोंकडे किंवा सोफियाबाईंकडे जाण्यांत काय फायदा ? त्यांच्याच जीविताची जिये शाश्वती नाहीं, तिथे मला कोण विचारणार ! ”

अनीच्या निवेदनानें अनेक तर्ककुतर्क त्या मंडळीच्या मनांत घोळूं लागले. त्यांत कांहीं वितर्कही होते व कुतर्कही होते. जोसेफ व मेरी हीं एकच आहेत असें अनीनें सांगितलें, तेव्हां दुल्लभजीला स्वाभाविकपणेंच जोसेफच्या अर्नाळ्यावरील भाषणाची आठवण झाली. दुल्लभजीनें नकळत केलेल्या आगळिकीवद्दल जोसेफनें जो सार्विक संताप प्रगट केला होता, तो त्याला आतां आठवला. मात्र आपणां मराठ्यांना फसविण्यासाठीं तिनें वेषांतर केलें असें जें अनीचें म्हणणें, तें दुल्लभजीला संभवनीय वाटलें नाहीं. बुवाजीचेंही मत दुल्लभजीप्रमाणेंच होतें. इतकेंच काय; पण बुवाजीच्या तर्कांनीं याच्याही पुढचा एक टप्पा गांठला होता. सोपान्याला भैरव आजारी असतां त्याच्या रक्षणासाठीं रामानंद गेले तेव्हां त्यांच्यावरोवर बुवाजीही होता. तेव्हां जोसेफचें भैरवाशीं वागणें अत्यंत प्रेमळपणाचें असलेलें बुवाजीनें पाहिलें होतें. भैरवानें वारंवार मेरीची चौकशी करतांना ऐकले होतें; इतकेंच काय, पण एकदां ती भैरवाची रक्षणकर्ती तरुण बैरागीण, भैरव, जोसेफ व बुवाजी हीं चौघेंजणें एकत्र असतां मेरी व भैरव यांच्या लग्नाचीही गोष्ट निघाली होती. भैरव वारंवार मेरीची चौकशी करूं लागलेला पाहून त्या बैठकींत ‘तुम्ही मेरीशीं लग्न करावयाला तयार आहां का’ असें जोसेफनें मध्येच हंसत हंसत भैरवाला विचारलें होतें व भैरवानें तेव्हां ‘देवीची इच्छा असेल तर तसेंही होईल’ असें उत्तर दिलें होतें. त्यापूर्वीं मेरी मंडपेश्वरीं मराठ्यांच्या गोटांत येत असे तेव्हांदेखील त्या दोघांचें परस्परांशीं वर्तन अत्यंत प्रेमळपणाचें असे, हें बुवाजीनें पाहिलें होतें; तेव्हांच त्याला ‘ह्या दोघांचें एकमेकांवरील प्रेम विवाह-विषयक असलें पाहिजे’ असा संशय आला होता. त्याला जोड सोपारा येथील त्या दोघांच्या संभाषणाची मिळाली होती. सोपान्याच्या त्याच बैठकींत ‘जो कोणी

वीर पुरुष प्रस्तुतच्या धर्मसंग्रामांत आपल्या पराक्रमाची शिकस्त करून दाखविल्याला वरण्याचा मेरीचा संकल्प आहे. 'नाहींपेक्षां ती आजन्म अविवाहितच राहिल' असें जोसेफ हंसत हंसत बोलून गेला होता. ह्या सर्व गोष्टी बुवाजीला एकसमयावच्छेदेंकरून आतां अनीच्या निवेदनावरून आठवल्या त्या त्यानें खंडोजी, गंगाजी व दुल्लभजी यांच्याशीं बोलूनही दाखविल्या.

“ तर मग मला वाटतें, भैरवानें सिल्हेराचें शीर कापून आणून श्रीमंतांच्या चरणीं अर्पण केलें, पुन्हा किल्ल्यावर भगवा झेंडा फडकवून आपल्या शौर्याची शिकस्त केली, ती सारी मेरीच्या आराधनेसाठीं तर नसेल ! ” खंडोजी माणकर म्हणाला.

“ असेल, तसेंच असावें असें मलाही वाटतें.” बुवाजी नाईक म्हणाला.

मेरी व भैरव यांचें लग्न झालें असतें, तर त्यांत अनीच्या पदरचे चार चवळ वेंचणार होते अशांतला अर्थ नाहीं; पण तरीही मेरीच्या भावी संसाराविषयीं ती मंडळी इतक्या आस्थेनें बोलू लागली व त्यांची स्तुति करूं लागली, तें अनीला सहन होईना. इतका वेळ आपण मेरीविषयीं मंडळीचें मन कलुषित करण्याचा प्रयत्न केला तो वाया गेला असें पाहून अनी जरा स्वतःशींच विचार करून कोणाला न कळत किंचित् ओंठ चावून म्हणाली, “ खरेंच; एक गोष्ट सांगायची राहिली. मेरी सरदार अंटोनिओची मेहुणी आहे, हें मला मेरीच्याच तोंडून आज कळलें. आणि भैरव तर अंटोनिओचा हाडवैरी, तेव्हां अर्थात् तो मेरीचाही हाडवैरीच. अशा हाडवैऱ्याशीं मेरी कसा काय संसार थाटते, पहावें.”

“ काय ! गजरा व मेरी ह्या बहिणी बहिणी आहेत ! ” खंडोजी माणकरानें विस्मयपूर्वक प्रश्न केला. “ हें शक्यच नाहीं. गजरेला बहिणच नाहीं. ती आपल्या आईची एकुलती एक मुलगी होती हें मला माहीत आहे.”

“ कशावरून ? ” बुवाजी नाइकरानें विचारलें.

“ कशावरून म्हणजे ? गजरा माझी सावत्र बहिण आहे.” खंडोजी उत्तरला.

“ असें ! मग ती अंटोनिओसारख्या प्राजी माणसाच्या गळ्यांत कशी पडली वरें ? ” दुल्लभजी म्हणाला, “ बाकी, तसें असेल असा मलाही आतां संशय येतो.”

“ कसला संशय येतो ? गजरा व मेरी बहिणी बहिणी असतील असा ! ” खंडोजीनें विचारलें.

“ होय.” बुवाजी अंमळ डोकें खाजवून आठवण करून म्हणाला, “ खंडोजी ! थोड्या दिवसांपूर्वी अर्नाळ्यावर आपण सर्वजण श्रीमंत पेशव्यांच्या वैठकींत भावी परिस्थितीचा विचार करीत बसलों असतांना तूं तुझ्या पित्याला फादर पोर्टोनें ठाण्याच्या बुरुजांत चिणून कसें ठार मारलें व तुझी बहीण कशी बेपत्ता झाली, तो वृत्तान्त सांगितल्याचें मला आठवतें. ती तुझी बहीण म्हणजेच मेरी असा तर प्रकार नसेल ? कारण, मेरीनें मंडपेश्वरीं आपली कर्मकथा आम्हांला अर्धवट निवेदन केली होती, त्यावरून तिच्या बापालाही फादर पोर्टोनें भितींत चिणून ठार मारलें असल्याचें व त्याचा सूड घेण्यासाठींच आपण डोक्यांत तेल घालून जपत असल्याचें तिनें सांगितलें होतें. आणि आतां त्या गोष्टी एकामागून एक पटत चालल्या याचें कारण, ती तरुण वैरागीण आम्हांला सोपाऱ्याला भेटली, तेव्हां तिनें तुझी फारच कळकळीनें चौकशी केली होती.”

खंडोजी माणकर हा सारा वृत्तान्त ऐकून अगदीं सांवावून गेला. मेरीची कुळकथा तो आज प्रथमच ऐकत होता, व ती त्याच्या बहिणीच्या कुळकथेशी तंतोतंत जुळत होती. अँटोनिओची वायको म्हणजेच वैरागीण हें खरें असल्यास ती आपली बहीण गजराच असली पाहिजे याविषयीही खंडोजीला तिळप्राय शंका नव्हती; पण ह्या सर्व गूढाचा उलगडा भैरव, मेरी वगैरे मंडळींची समक्ष भेट झाल्याशिवाय होणें शक्य नव्हतें. खंडोजी यावर जास्त कांहीं न बोलतां बुवाजीला म्हणाला, “ चला; आपण असेच्या असेच चुळग्याला जाऊं. म्हणजे एकंदर खरा प्रकार आपणांला कळेल.” तो गंगाजी नाइकाकडे वळून म्हणाला, “ नाईक ! तुम्ही इतक्या दूर यावयाचें कारण नाहीं. गडावर श्रीमंत वगैरे सर्व मंडळी आमची वाट पहात असतील, आपण गडावर जाऊन हा सर्व प्रकार मंडळीला सांगा. आम्ही रातोरात येतो.”

“ पण मी मात्र तुमच्याबरोबर येणार. मला माझ्या मैत्रिणीपासून दूर राह्यचें नाहीं.” अनी म्हणाला. इतका वेळ अनीच्या बोलण्याचा जो रोंख होता, तो आतां अजिबात बदलला होता; इतका वेळ ती मेरीला खड्ड्यांत लोटण्यासाठीं बोलत होती. पण आतां मेरीला चांगले दिवस येणार; तिचें शासन होणें शक्य नाहीं व आपण तिचा दुष्टावा केल्याबद्दल आपणावर मात्र एखादी नसती घोरपड येण्याचा संभव, त्यापेक्षां आरंभापासूनच आपण मेरीच्याच कृपाछत्राखालीं रहावे

हे बरे; असा विचार तिने केला. एरव्ही तरी अनीने आजवर मेरीशी उघड उघड दावेदारी अशी कधी मांडली नव्हतीच !”

असो. याप्रमाणे विचार ठरून ती मंडळी मार्गाला लागणार, तोंच भैरव, मेरी व ती तरुण बैरागीण ही तिघेही तेथे दत्त करून हजर ! त्या बैरागीणीने तेथे येतांच खंडोजीला हांक मारली, “ दादा !”

तोंच मेरीने पुढे होऊन तिच्या तोंडावर हात ठेवून म्हटले, “ अक्का ! तू इतकी उतावीळ कशी ! आपण प्रथम आपली ओळख द्यायची ती आपल्या कारस्थानाच्या सांगतेची व मग नात्याची ओळख द्यायची !”

मेरीने जरी आपल्या ‘अक्का’चे तोंड दाबले, तरी तेवढ्या तुंटपुंज्या शब्दांवरून सर्व मंडळीला कळून चुकले की, आपले सर्व तर्क खरे ठरले !

उपसंहार

मराठ्यांना वसईच्या धर्मसंग्रामांत लाभलेला निर्विवाद विजय, फिरंग्यांची सर्वच वाजूनी हलाखीची दशा, त्या दशेच्या जोडीला फिरंग्यांची शतकांची महत्पापे, यांची परस्पर तुलना करतां व हिंदुस्थानच्या हिताहिता-विषयी पूर्ण बेफिकीर असलेल्या परक्या इतिहासलेखकांनीं देखील मराठ्यांना संबंध मराठशाहीतील-शिवशाहीतील व पेशवाईतील-संस्मरणीय विजयांत वसई एथील विजयाला सर्व दृष्टींनीं अद्वितीय ठरवून अग्रपूजेचा मान दिला आहे तो विचारांत घेतां चिमाजीअप्पांनीं सेनापति पेरीराशीं जो सलोख्याचा तह केला, त्या तहांतील मराठ्यांच्या सौजन्याला जगाच्या इतिहासांत तुलना नाही. जितक्या म्हणून सवलती फिरंग्यांनीं मागितल्या, तितक्या सर्व चिमाजीअप्पांनीं त्यांना उदार मनानें दिल्या व वर आणखी त्याप्रमाणें वसईतून तोंड काळें करून जाण्यासाठीं फिरंग्यांना आठ दिवसांचा अवसरही दिला. §

§ ता. ५।५।१७३९ रोजीं चिमाजीअप्पा व सेनापति पेरीरा यांच्यांत म्हणजे मराठे व पोर्तुगीज यांच्यामध्ये जो तह झाला, त्यांतील बारा शर्ती पुढीलप्रमाणें—
(१) पोर्तुगीज फौज व वुणगें यांना मराठ्यांनीं सर्व हत्यारांसह बँड वाजवीत व निशाण उभाहून सुरक्षितपणें किल्ल्याबाहेर जाऊं द्यावें. (२) वसई येथें रहात असलेलीं ख्रिस्ती, हिंदी किंवा मुसलमानी कुटुंबें किंवा लोक वसई सोडून जाऊं इच्छितील, तर त्या सर्वांना त्यांच्या मालमतेसह मराठ्यांनीं जाऊं द्यावें. (३) वसईच्या बंदरांत पोर्तुगीजांचीं जहाजे असतील त्यांसही आपला दाहगोळा व तोफखाना घेऊन सुरक्षितपणें बंदरांतून जाऊं द्यावें. (४) कलम २ प्रमाणे लोकांना निघून जाण्यासाठीं गलबतांची वगैरे गरज लागल्यास तीं गलबतें मराठ्यांनीं पुरवावीं; आणि ते लोक आपल्या स्थळीं जाऊन पोचेंतो रस्त्यांत त्यांना आंग्रे वगैरे कोणाकडून त्रास न होईल अशी तजवीज व्हावी. (५) ख्रिस्ती पाद्यांनाही आपली मालमत्ता घेऊन सुरक्षित जाऊं द्यावें. (६) पोर्तुगीज लोकांचा दाहगोळा, दाणागोटा वगैरे जो वसईत आहे तो सर्व वरोवर घेऊन जाण्याची त्यांना मोकळीक असावी. (हे कलम मात्र चिमाजीअप्पांनीं मानलें नाहीं. त्यांनीं पोर्तुगीजांचें तें सर्व सामान स्वतः विकत घेतलें.) (७) जे ख्रिस्ती लोक आपखुषीनें

ह्या धर्मसंग्रामांत मराठ्यांचा जो विजय झाला, त्याची फलश्रुति काहीं सामान्य नाहीं. पोर्तुगीजांचा सुमारे पाऊणशें मैल लांबीचा प्रदेश ह्या संग्रामांत मराठ्यांना मिळाला. ह्या टापूंत एकंदर तीनशें चाळीस गांवें होती. शिवाय आठ मोठीं शहरें, वीस किल्ले, दोन मजबूत तटबंदीचे डोंगर आणि वसई व ठाणें अशीं दोन मोठीं ठिकाणें इतका स्थावर अर्थ-लाभ मराठ्यांना झाला. धनधान्य तर मराठ्यांना असूप मिळालें. शत्रूचा पंचवीस लाख रुपयांचा दाखगोळा व जहाजें वगैरे सामान, लहानमोठ्या सुमारे सहाशें तोफा वगैरे वांग्या जाऊन वर तेवीस लाख रुपये युद्धखर्चाप्रित्यर्थ त्यांना पाण्यांत व आर्गांत ओतावे लागले ! ह्या पंचाहतर मैल लांबीच्या प्रदेशांत साष्टी वेट तर केवळ सोन्याची लंका होती. त्या वेटांत धान्याची व मिठाची निपज फार मोठी होते. व अनेक मोठमोठ्या खाज्यांच्या योगानें जहाजांची वाहतूक फार फार सुलभ झाल्यामुळे त्या भागातील देशसंरक्षण थोड्या खर्चांत तडीला जाऊन व्यापारही गडगंज चाले. असें घडाड त्या वसई-साष्टी भागांत होतें, म्हणूनच नेहमीं त्या वेटावर ज्याचा त्याचा डोळा असावयाचा ! तो मुखेल पोर्तुगीजांच्या दास्यांतून सोडवून मराठ्यांनीं आपल्या ताब्यांत घेतला, तरी त्यापूर्वीपासून व त्या वेळींही काकदाष्टि मुंबईकर इंग्रजांचा त्यावर डोळा होताच; व तो डोळा ढळूं न देतां इंग्रजांनीं तो प्रांत घशांत पडेपावेतो अव्याहन खटपट चालविली.

वसईच्या हद्दींत राहतील त्यांच्या धर्माचरणाला मराठ्यांनीं अडथळा करूं नये किंवा त्यांच्या जिदगीचा अपहार करूं नये. हें कलम मुसलमान व हिंदू यांनाही लागू असावें. (८) एकमेकांनीं पकडलेले कैदी ज्यांचे त्यांना परत करावे. (९) किल्ला खालीं करून निघून जातेवेळीं पोर्तुगीजांना कोणत्याही प्रकारचा त्रास होऊं नये म्हणून चिम्राजीअप्पांनीं आपलो फौज दूर मद्रापुराला न्यावी व पोर्तुगीज लोक जहाजांत वसून तोफेच्या टाप्याच्या बाहेर जाईतो मराठी फौजेनें किल्ल्यांत प्रवेश करूं नये. (१०) वसईतील कोणताही मल किंवा सामान योग्य किंमत दिल्याशिवाय मराठ्यांनीं नेऊं नये. (११) वसई शहरांत तीन ख्रिस्ती देवळें आहेत तीं तशींच राहूं द्यावीं. त्यांतील मूर्तींना व दागदागिन्यांना मराठ्यांनीं हात लावूं नये. (१२) या तहावर सही झाल्यानंतर त्याप्रमाणें पोर्तुगीजांकडून वर्तन होण्या साठीं पोर्तुगीजांचा एक अंमलदार मराठ्यांच्या ताब्यांत असावा व मराठ्यांचा एक अंमलदार पोर्तुगीजांच्या जहाजावर असावा.

इंग्रजांचें वर्तन वसईच्या धर्मसंग्रामाच्या वेळीं कसें धरसोडीचें व आपमतलवाचें होतें याची ओझरती ओळख ह्या कथानकांत पूर्वीं करून देण्यांत आलीच आहे; तेंच त्यांचें वर्तन पुढेही सुरू राहिलें. अंताजीपंत कावळ्यांसारख्या मुरब्बी माहीत-गाराला चिमाजीअप्पांनीं इंग्रजांवर पहारेकरी नेमल्यामुळें ऐन खडाजंगीत इंग्रज कांहीं लांडे कारभार करूं शकले नाहींत, तरी त्या धर्मसंग्रामांत मराठ्यांना विजयश्रीनें वारिलें असें कळतांच मराठ्यांच्या मनांत आपणांविषयीं जें काय क्लिमष उत्पन्न झालें असेल, तें वेळींच दूर करून आपला बचाव करण्यासाठीं तोंडपुजेपणाचे उपद्व्याप सुरू करण्यांत इंग्रजांनीं मुळींच दिरंगाई केली नाहीं.*

* वसईला चिमाजीअप्पांची सरशी होत असलेली पाहून मुंबईकर इंग्रजांचें धाबें आधींच दणाणलें होतें. आपण मराठ्यांविरुद्ध पोर्तुगीजांना मदत करतो हें मराठ्यांना माहीत झाल्यामुळें ते आपणावर पुढेमागें सूड घेण्याला कमी करणार नाहींत असें भय इंग्रजांना वाटत होतें. वसईच्या संग्रामांत अखेर मराठे विजयी होणार हें हेरून इंग्रजांनीं आधीं पासूनच मराठ्यांशीं लाडीगोडीच्या गोष्टी सुरू केल्या होत्या. त्यांनीं चिमाजीअप्पांकडे कॅप्टन इंचवर्ड याला वकील म्हणून पाठवून दोस्ती करण्याचें पूर्वींच ठरविलें होतें. त्याप्रमाणें वसईच्या संग्रामाचा निकाल लागतांच इंचवर्डसाहेब वसईला चिमाजीअप्पांकडे येऊन थडकला व त्यानें चिमाजीअप्पांपाशीं कावेबाजपणानें दोस्तीसंबंधीं बरीच वाटाघाट केली. चिमाजीअप्पानें इंचवर्डसाहेबाची इंग्रजांच्या लुचेगिरीच्या व दुटप्पीपणाच्या वर्तनावद्दल खूप हजेरी घेतली; तें सर्व इंचवर्डसाहेबानें कोडगोपणानें मुकाटपणें सहन केलें. अखेर उभयपक्षां तहाचा पंधरा कलमी मसुदाही तयार झाला; पण त्याचें पुढें काय झालें तें इतिहासांत नमूद नाहीं. कदाचित् चिमाजीअप्पा 'शेराला सव्वाशेर व चोरावर मोर' शोभणारे असल्यामुळें त्यांच्यापाशीं इंग्रजांची कांहीं डाळ शिजली नसेल. इंग्रजांकडून कॅप्टन गॉर्डन या नांवाचा दुसरा एक वकील वसईचा किल्ला पूर्णपणें मराठ्यांच्या हातीं आला त्याच दिवशीं ता. १२-५-१७३९ रोजीं सातान्यास शाहूमहाराजांकडे अशाच प्रकारची मायावी शिष्टाई करण्यासाठीं गेला होता; पण तेथेही त्याचा फारसा जम बसूं शकला नाहीं. पण ह्या गॉर्डनसाहेबानें त्या वेळीं शाहूमहाराजांच्या कारभारी मंडळांतील चुरशीचा व दरबारांतील इतर धडामोडींचा अचूक तलास लावण्याचें छिद्रान्वेषी कार्य जें केलें तें इतिहासांत नमूद आहे. त्यावरून इंग्रजांच्या तद्विषयक कावेबाजपणावर चांगलाच प्रकाश पडतो.

त्या गोष्टी विस्तारशः सांगण्याचें हें स्थळ नव्हे. त्याविषयी ओझरतें दिग्दर्शन पूर्वी कथानकांत करण्यांत आलेंच आहे; व पुढेंही ओघाओघानें ह्या सर्व गोष्टी प्रकाशांत यावयाच्या आहेत.

आतां, युद्ध म्हटलें कीं, त्यांत प्राणहानि व द्रव्यहानि होणार हें नव्यानें कोणी सांगावयाला नकोच. तरीपण एकरुंदरींत फिरंग्यांचा जसा धुव्वा उडाला, तसा मराठ्यांचा उडाला नाहीं.* मराठ्यांकडील बरेच वीर जखमी झाले व त्यांत रामानंदांची जखम जरी विशेष चिंता करण्यासारखी होती, तरी ती संग्रामाचा गोड परिणाम रामानंदांच्या कार्नी पडतांच अंतरींच्या आल्हादानें व समाधानानें अर्धी अधिक भरून आली, व कोणाला त्यांच्याविषयी चिंता करण्याचें कारण उरलें नाहीं. इतर काहीं अव्वलीचे मोहरे त्या रणक्षेत्रावर बळी पडले. त्यांत अग्रपूजेचा

* “ वसईच्या वेढ्यांत मराठ्यांचें पांच हजार माणूस ठार व जाया झालें असें चिमाजीअप्पानें ब्रह्मेश्वरस्वामींस लिहिलेल्या पत्रांत नमूद आहे. ह्या सर्व वेढ्यांत फिरंग्यांचें आठशें माणूस ठार झालें अशी कितीएकांची समजूत आहे व मराठ्यांचें पांच हजार माणूस ठार झालें, त्याअर्थी पोर्तुगीज लोकांनीं मराठ्यांची रग चांगलीच जिरविली असें कित्येक लोक समाधान करून घेतात. परंतु हें समाधान केवळ भ्रामक आहे. खरा प्रकार असा होता कीं, शेवटचा सुरंग उडून हल्ला केला त्या एकाच वेळीं फिरंग्यांचें आठशें माणूस ठार व जखमी झालें. ‘पोर्तुगीज लोक शेवटच्या पराभवाचे वेळेच्या तुकसानीची गणती देतात’ असें पोर्तुगीज रिपोर्टावरून एक लिहितो. ६ फेब्रुवारीपासून ५ मेपर्यंत पोर्तुगीजांचे किती लोक ठार झाले याचा कोठें आंकडा पहाण्यांत आला नाहीं. परंतु एका शेवटच्या हल्ल्यांतच जर फिरंग्यांचे आठशें लोक मेले तर सवंध वेढ्यांत व मोहिमेंत किती मेले असतील याचा सामान्य अंदाज होण्यासारखा आहे. प्रो० फॉरस्ट यांनीं छापिलेल्या पत्रांवरून वसईतील फिरंग्यांची काय गत झाली होती तें कळण्यासारखें आहे. दुर्दशेनें विपन्न झालेल्या लोकांस अंगावरील शस्त्रांसह चिमाजीअप्पानें जाऊं दिलें यावरून फिरंग्यांना व फिरंग्यांचा कड घेऊन बोलणारांना फुशारकी मारण्यास कितपत जागा राहते याचा उलगडा स्पष्ट शब्दांनीं करून दाखविला पाहिजे असें नाहीं.”—(राजवाडे प्रस्तावना; खंड ३ रा).

मान मुरारी नाइकाचा ! सतत सुमारे अर्धशतक फिरंग्यांकडून झालेल्या अमानुष गांजणुकीने हॅराण झालेल्या गंगाजी नाईक वगैरे नाईकबंधूवर तर वज्राघातच झाला. पण तो नाईकबंधूंनी लोकोत्तर धैर्याने सहन केला. मुरारीच्या निधनाची अनिष्ट वार्ता कानी आली तेव्हा गंगाजी नाईक व चिमाजीअप्पा एका बैठकीत होते. ती दुष्ट वार्ता ऐकून चिमाजीअप्पांच्या नेत्रांत आंसवे उभी राहिली. गंगाजी नाइकांनी ती आपल्या हाताने पुसून चिमाजीअप्पांचे शांतवन केले, “ श्रीमंत ! काय हे ? मुरारवा मेला म्हणून डोळ्यांत अश्रु ? मग मला सांगा, आज जवळ जवळ अर्धशतक फिरंग्याने नंदाच्या गोकुळासारखा आमचा विशालवंश अमानुष अत्याचारांखाली चेंचून केवळ नामशेष केला, त्यावद्दल आम्ही किती रडत वसावे ? उलट मला मुरारवाच्या मरणामुळे एक प्रकारचे असे समाधान वाटते की, जबरदस्त फिरंग्यांच्याविरुद्ध छातीठोकपणे उभा रहाणारा बच्चाही नाइकाचा, व कोणाही कल्पकाच्या कल्पनाशक्तीला गुंगवून सोडणारी कारस्थाने रचून मराठ्यांना अपूर्व विजयाची जोड मिळवून देऊन वर स्वतःच्या प्राणांचे तुळशीपत्र अर्पण करणारा बच्चाही नाइकांचाच ! माझा मुरारवा मेला नाही, अजरामर झाला आणि त्यावद्दल शोक ! ”

स्थितप्रज्ञतेने वरील उद्गार काढणाऱ्या प्रतिभीष्माचार्याने खरोखरच चिमाजीअप्पांना लाजविले. चिमाजीअप्पांनी गंगाजीच्या पायांवर कृतज्ञतापूर्वक मस्तक नम्र करून कबुली दिली. “ नाईक ! आम्ही सारे निमित्तमात्र; पण ह्या विजयाचे सारे श्रेय तुमच्या थोर वंशाकडेच आहे.”

चिमाजीअप्पांकडून कृतज्ञतापूर्वक चरणी मस्तक नमवून घेण्याचा मान गंगाजी नाइकांवरच अंताजीपंत कावळ्यांना मिळाला. कारण गंगाजी नाइकांच्या बरोवरीनेच अंताजीपंतांचेही भगोरथ प्रयत्न ह्या परमयशाला प्रेरक असेच होते. या वेळची एक आश्चर्यातिरेकाची गोष्ट सांगावयाची म्हणजे रामानंदांची धार्मिक जागृति, वसई साष्टी प्रांतांतील सर्व हिंदूंच्या अंगी हिंदुधर्माभिमानाचे नवचैतन्य सतत ओतीत होती, म्हणूनच सर्व हिंदुबांधव ‘मारुं किंवा मरुं’ अशा परमोज्ज्वल सद्भावनेने मराठ्यांच्या भगव्या झेंड्याखाली जमून धर्मसंग्राम लढले. रामानंदांच्या ह्या अमोल कामगिरीची जाणीव ठेवून सर्व खाशी मंडळी रामानंद रुग्णशायित असता त्यांच्या चरणी वंदन करुं लागली, तेव्हा रामानंदांनी त्यांना तसे करुं न

देतां उलट चिमाजीअप्पा व अंताजीपंत यांना आपणच वंदन केले ! 'असें काय' म्हणून जेव्हां चिमाजीअप्पांनीं विचारलें, तेव्हां रामानंदांच्या तोंडून त्यांना कळलें कीं, रामानंद हे अंताजीपंत कावळ्यांचे कनिष्ठ वंधु रामचंद्रपंत कावळे ! कांहीं वर्षांपूर्वी फिरंग्यांनीं रामचंद्रपंतांना पकडून, ख्रिस्ती धर्माविरुद्ध चळवळ केल्याबद्दल देहान्त शासन दिलें होतें; तेव्हांपासून रामचंद्रपंत इहलोक सोडून गेले असाच अंताजीपंतांचा व इतर सर्वांचा ठाम समज होऊन बसला होता. 'तोच मी' असें जेव्हां रामचंद्रपंतांनीं सर्वांना विशद करून सांगितलें, तेव्हां सर्व मंडळीला किती आनंद, किती कौतुक व किती धन्यता वाटली, याचें वर्णन कोणीं करावें !

“ वाः ! तुम्हीं इतके दिवस आम्हांला चांगलेंच चकविलें ! आम्ही तुम्हांला इतके दिवस तुमची माहिती विचारीत असतां, तुम्हीं आम्हांला कांहींच थांग लागूं दिला नाहीं.” चिमाजीअप्पा म्हणाले.

“ आणि इतके दिवस स्वामींना भेटावें म्हणून मी खटपट करीत असतां रामाजीपंत ! तूं मुद्दामच टाळाटाळ केलीस ! ” अंताजीपंत म्हणाले.

“ त्याचें कारण एकच; त्या वेळीं समाजांत रामाजीपंतांचें काम नव्हतें; तें काम करणारे तुम्ही सारे होतांच ! समाजाला तेव्हां रामानंदच पाहिजे होते.” रामचंद्रपंत उत्तरले.

रामचंद्रपंतांचें मत कोणालाही पटण्याजोगेंच होतें. जी कामगिरी रामानंदांनीं स्वामि या नात्यानें केली, ती त्यांना लढवय्येगिरीनें खास करतां आली नसती.

रामचंद्रपंतांची ओळख पटल्यावर मंडळीनें त्यांना त्यांच्या इतक्या दिवसांच्या अज्ञातवासांतील वृत्तान्त विचारला व त्यांनीं तो सांगितला. फिरंग्यांकडून झालेल्या छळणुकीची करुणकहाणी एरव्हीं कोणीं ऐकली असती, तर अंगावर कांटा उभा राहिला असता; पण फिरंग्यांच्या नाशानंतर त्या कहाणीला तितकीच मनोरंजकता प्राप्त झाली. संकटें भोगतांना जिवाला जितका ताप होतो, तितकाच त्या संकटांचें यथावत् निवारण झाल्यावर ते अनुभव निवेदन करण्यांत आनंद होतो.

मात्र फिरंग्यांना जेव्हां रामचंद्रपंत जिवंत आहेत, इतकेंच काय पण त्यांनींच हिंदुधर्मजागृतीचें नवचैतन्य अखिल वसई-साष्टी प्रांतांतील लोकांच्या अंगी उत्पन्न करून त्या लोकांकडून एवढा भयंकर धर्मसंग्राम लढविला, असें कळतांच जें

दुःख झालें असेल, त्याला उपमा त्याचीच. आपणाला त्याच्याशीं काय करावयाचें आहे !

✽

✽

✽

मेरी व भैरव यांच्या बावतींतील रहस्यबोध वाचकांना झालाच आहे. मात्र मेरी व भैरव समक्ष भेटून त्यांनीं खरा प्रकार निवेदन करीपावेतो इतरांनाच काय पण खंडोजी माणकरालाही अँटोनिओची बायको गजरा ही आपली सावत्र बहीण आहे, व ठाण्याच्या प्रळयांत परागंदा झालेली आपली सख्खी बहीण मिरा हीच मेरी होय हें माहीत नव्हतें. गजरा प्रथमपासूनच खंडोजी हा आपला बंधु आहे हें ओळखीत होती. पण खंडोजीला मात्र गजरेची ओळख नव्हती. बरोबरच आहे. गजरेच्या अर्थात् खंडोजी व मिरा यांच्याही बापानें जर गजरा लहान असतांच आपल्या पहिल्या बायकोच्या म्हणजे खंडोजीच्या आईच्या विथावणीनें घरांतून घालवून देऊन माहेरीं रडत बसविलें होतें व त्या दिवसापासून तिची विचारपूसही केली नव्हती, तर खंडोजीला तरी गजरेची ओळख कशी असणार ! तशांत गजरेचें कोणत्या परिस्थितींत अँटोनिओशीं लग्न झालें हें जेव्हां गजरेच्या तोंडून खंडोजीला कळलें, तेव्हां तर गजरेला नांव ठेवावयाला खंडोजीला तोंडच उरलें नाहीं. चुळणें येथील प्रळयांत अँटोनिओला पळ काढावा लागला तेव्हां गजरा जी मराठ्यांची नजर चुकवून पळाली, ती तेव्हांपासून आजवर वैरागिणीच्या वेषानें अज्ञातवासांत दिवस कंठीत होती. यदृच्छेनें भैरवाची व तिची ओळख झाली व भैरवावर उपकार करण्याची संधि तिला लाभली, तेव्हां तिला विचारीला थोडा धीर आला. तरीही अँटोनिओसारख्या देशद्रोही नीच पुरुषाची पत्नी होऊन राहणें कपाळीं आल्याबद्दल गजरेला पराकाष्ठेचा खेद होत होता व तें नातें समाजांत आपल्या अवमानाला निःसंशय कारण होईल ह्या भयानें आपल्या आयुष्याच्या अखेरीपावेतो कोणालाही आपली ओळख द्यावयाची नाहीं असा तिचा मानस होता. भैरवावर तिनें यथाशक्ति उपकार केले त्याचीं कारणें दोन. पूर्वीं भैरवापाशींच तिचें लग्न व्हावयाचें ठरलें होतें व तेव्हांपासून भैरव तिला प्रिय होता हें एक, व दुसरें, भैरवाच्या बावतींत आपल्या पतीनें किती अन्याय केले होते याची तिला जाणीव असल्यानें पतीच्या त्या पापाची अंशतः फेड करणें हें तिला आपलें परमपवित्र कर्तव्यसें वाटलें. तेव्हां देखील गजरेनें आपली ओळख दिली नाहीं; पण भैरव व मेरी ह्या दोघांचा अँटोनिओवर

मुक्का दांत असून त्याला ह्या जगांतून नाहीसा करण्यासाठी तीं दोघें टपलेलीं आहेत असें गजरेला आढळून आलें, आणि चिमाजीअप्पा पेशवेही अँटो-निओला देहान्त शासन दिल्याशिवाय राहणार नाहीत अशी गजरेची खात्री होती, म्हणून केवळ आपलें सौभाग्य अमंग राखण्यासाठीं तिला भैरव व मेरी यांजपार्शी आपली ओळख देणें भाग पडले.

प्रथम सोपारा एथें भैरवाला रक्षिण्यापासून तों भैरव वसईच्या किल्ल्यावर भगवा झेंडा फडकवून श्रमांनीं आणि यातायातीनें वेशुद्ध पडला तेव्हां त्याला तेथून सुरक्षितपणें गुपचूप किल्ल्यावाहेर नेईपावेतों गजरा भैरवाच्या छायेसारखी त्याच्या मागोमाग त्याला जपत होती. दरम्यान मेरीशीं तिची चांगली मैत्री झाली होती, व मेरीनें आपलें हृद्गतही तिच्यापार्शी ओकलें होतें. तेव्हांच मेरी ही आपली बहिण आहे हें गजरेला कळून चुकलें होतें. त्या दोघींचा जो पूर्वसंकेत ठरला होता, त्याप्रमाणेंच गजरेनें भैरवाला थेट चुळणें गांवीं-भैरवाच्या जन्मगांवीं-नेलें. फादर पोर्टोनें चुळण्यांत ज्या ठिकाणीं भैरवाला जिवंत जाळण्याचा वेत केला होता, त्याच ठिकाणीं फादर पोर्टोला जिवंत जाळण्याची शिक्षा देऊन अंमलांत आणावयाची, व हे सर्व सोहाळे भैरवासमोर झाले पाहिजेत असा मेरीचा अत्याग्रह होता व त्याला गजरेचीही संमति होती. आतां, गजरा जर भेटली नसती व इतर सर्व गोष्टी यथावत् झाल्या असत्या, तर जी गत फादर पोर्टोची तीच अँटोनिओचीही झाली असती. चुळणें येथेंच नाहीतर अन्यत्र पण अँटोनिओलाही फादर पोर्टोप्रमाणेंच देहान्तशासन होईल अशी खटपट करण्याला मेरी व भैरव यांनीं कमी केलें नसतें, आणि त्या खटपटींत त्यांना यशही आलें असतें पण अँटोनिओला त्याच्या साध्वी पत्नीची पुण्याई लाभली, त्यामुळें त्याचा वचाव झाला. हा सर्व प्रकार चिमाजीअप्पांना जेव्हां कळला, तेव्हां त्यांनींही अँटोनिओचे सर्व अपराध पोटांत घालून त्याला सोडून देण्याचें कवूल केलें. एवढेंच काय; पण गजरेला चोळीबांगडीदाखल एक गांवही त्यांनीं इनाम दिला. अँटोनिओनेंही आपल्या सर्व अपराधांवद्दल सर्व मंडळींची क्षमा मागून यापुढें पेशव्यांशीं राजनिष्ठेनें वागण्याची शपथ घेतली. सर्वसामान्य क्षमा झाली; पण त्याशिवाय मेरीवर दीर्घकालपावेतों पापी दृष्टि ठेविल्यावद्दल तिच्या पायांवर मस्तक ठेवून तिची क्षमा मागण्यालाही त्यानें कमी केलें नाहीं. सर्वांबरोबरच मेरीनेंही अँटोनिओला क्षमा केली. पण ती आपल्या बहिणीकडे पाहून ! एरव्हीं

अन्टोनिओ दुर्जन आहे असा जो तिचा व इतर मंडळींचा अनुभवसिद्ध ग्रह झालेला होता तो कायमच होता.

अन्टोनिओ अशाप्रकारे वायकोच्या पुण्याईवर सुटला; व त्याचा जोडीदार फादर पोर्टो याला चुळणें येथें कांहीं दिवसांपूर्वी त्यानें भैरवाला ज्या लोहस्तंभाशी बांधून जिवंत जाळण्याचें योजिलें होतें त्याच लोहस्तंभाशी बांधून जिवंत जाळण्यांत आलें. आतां वाचकांच्या परिचयांतील राहतां राहिली सोफिया ! मंडपेश्वर येथें मराठ्यांचा विजय झाला तेव्हांपासून सोफियाच्या वांट्याला कसा वनवास आला होता, हें अनीच्या शब्दांत पूर्वी विशद झालेंच आहे. मेरीला अनीकडून सोफिया चुळणें गांवाच्या वेशीवरील पडक्या देवाल्यांत आहे असें कळलें, त्याच क्षणाला मेरीच्या मनानें घेतलें कीं, 'भैरवांच्या मंडळीला अग्निकुंडांत तडफडत असतांना पहाण्याला ही कुलटा तान्हेलेली होती नव्हे का ! आणि ती मला फादर पोर्टोला विलासदासी म्हणून अर्पण करण्यालाही तयार झाली होती. तिला तिच्या अपराधांचें यथावत् प्रायश्चित्त द्यावयाचें म्हणजे तिला धडाडलेल्या अग्निकुंडांत जाळूनच ठार मारलें पाहिजे'. पण मेरी फादर पोर्टोला घेऊन चुळण्याच्या वेशीवर जाऊन पोचते, तों तेथें सोफिया नाहीं ! पुढें ती गांवांत जाते, तों गांवकऱ्यांनीं सोफियाचे ढोळे फोडून तिच्या तोंडाला डाम्बर फांसून तिची गांवभर धिड काढली आहे असा भयानक प्रकार तिला आढळून आला. त्याबरोबर मेरीचें मन द्रवलें. सोफियाला जिवंत जाळण्याचा तिचा विचार तर पालटलाच; पण तिनें त्या चिडलेल्या गांवकऱ्यांपासून सोफियाची मुक्तता केली. अनी इतके दिवस सोफियाची प्रेमळ दासी म्हणून मिरवीत असे, तिला मेरीनें आपल्या धनिणीची काळजी घ्यावयाला सांगितलें. पण ती कबूल होईल तर शपथ ! तिनें मेरीला उत्तर दिलें, " मला यापुढें जन्मभर तुझीच दासी होऊन राहणें बरें वाटतें."

अनी कोणत्याही हेतूनें बोलो, मेरीनें तिला उदार अंतःकरणानें आपल्या पदरीं आश्रय देण्याचें कबूल केलें एवढें खरें. वारा वाहील तशी पाठ फिरविण्यांत व देखल्या देवाला दंडवत घालून कार्यभाग साधण्यांत अनी जात्याच फार कुशल होती. अनीला असें भय वाटलें असेल कीं, न जाणो, जी गत आपल्या धनिणीची झाली तीच आपलीही करण्याचें ह्या खवळलेल्या लोकांनीं मनांत आणलें तर त्यांचें काय ध्या !

मेरी व भैरव यांचें लग्न व्हावयाचें, हें वाचकांना आतां माहीत झालें आहेच. त्या दोघांना व त्यांच्या वरोवर अनीलाही रामानंदांनीं आपल्या नेहमींच्या लोक-प्रिय विधीनें शुद्ध करून घेतलें. अँटोनिओलाही स्वतःला उपरति झाली म्हणा किंवा गजरेनें त्याच्या डोक्यांत अंजन घातलें म्हणून म्हणा, हिंदुधर्माचा स्वीकार करावासा वाटला. मेरीचें नवें नांव भिरा असें ठेवण्यांत आलें. अँटोनिओनेंही आपलें पूर्वीचें अंताजी हें नांव धारण केलें. अनीही त्या दिवसापासून अनूवाई या नांवानें ओळखली जाऊं लागली. पुढें लौकरच भिरा व भैरव यांचा विवाह चुळणें गांवींच मोठ्या थाटानें झाला. चिमाजीअप्पांनीं पूर्वी कबूल केल्याप्रमाणें भैरव व मेरी यांना त्यांच्या अमोल कामगिरीबद्दल चुळण्याजवळचीं पांच गांवें इनाम दिलीं व शिवाय त्यांच्या लग्नाच्या वेळीं त्यांना अहेरादाखल बहुमोल वस्त्रालंकारही दिले. भिराचें पुण्याहवाचन अर्थात् खंडोजीनें ठेवलें; व वराचें पुण्याहवाचन स्वतः मानाजी आंगण्यांनीं ठेवलें. कारण भैरव हा त्यांचा एकनिष्ठ सेवक होता. गजरा मात्र त्या लग्नांत वरभगिनी करवली या नात्यानें भिरवली. जनावारिंखील जरी भिराची दासी म्हणून राहिली होती, तरी तिला भिरेनें लग्नांत आपल्या वहिणीचा मान दिला.

मंडपेश्वरीं भिळालेली दौलत जी चिमाजीअप्पांनीं आपल्या सर्व सैनिकांना शेवटीं वांटण्यासाठीं राखून ठेविली होती, तिच्यांत आणखी भर घालून त्यांनीं आपलें वचन पुरें केलें. अंताजीपंत कावळे, गंगाजी नाईक, खंडोजी माणकर, दुल्लभजी मोरे वगैरे मंडळींचा व आणखी ज्या कोणाकोणाचीं वतनें फिरंग्यांनीं घशांत टाकलीं होती, तीं ज्यांचीं त्यांना परत भिळालीं. त्याप्रमाणें सिंदे, होळकर, आंग्रे वगैरे खाशा मंडळींच्या पदरच्या नारो शंकर प्रभृति लोकांना त्यांच्या त्यांच्या कामगिरीबद्दल योग्य पारितोषिकें देण्यांत आलीं. बाजीबा किछेदाराकडे अनार्याची किछेदारी कायम ठेवण्यांत आली. त्याच्या सद्गुणांना बाबाराचें जें ग्रहण लागलें होतें, तें सुटतांच तो आपोआप पूर्ववत् ताळ्यावर आला व त्याची बायको जाचाला कंटाळून कोठें निघून गेली होती तीही माघारीं येऊन बाजीबाशीं सोन्याचा संसार करूं लागली.

भय्याशास्त्री व धोंडशास्त्री ह्या सासरेजांवयांचे अपराध अक्षम्य होते खरे;

पण ते ब्राह्मण म्हणून तत्कालीन राजशासनानुसार त्यांना चिमार्जीअप्पांकडून क्षमा झाली. त्यांना थोडक्यांत इंगा कळला व ते पुन्हा चिमार्जीअप्पा. पुण्याकडे जाईपावेतो तसले लांडे कारभार करण्याच्या फंदात पडले नाहीत. आणि मग ?— ह्या प्रश्नाचे उत्तर थोडक्यांत द्यावयाचे तर 'जित्याची खोड मेल्याशिवाय थोडीच जाते !' पण चालावयाचेच ! 'गांव आहे तेथे म्हारवडा असावयाचाच !'

फिरंग्यांनी कबूल केल्याप्रमाणे बरोबर आठव्या दिवशी वसईचा किल्ला पूर्णपणे खाली करून चिमार्जीअप्पांच्या स्वाधीन केला. त्यांची चोहोंकडे कसकशी पांगपांग झाली, वगैरे गोष्टीं आपणाला कांहींच कर्तव्य नाही. त्यांचे वसई-साष्टी प्रांतांतून पूर्णपणे उच्चाटण झाले, व त्यांच्या पश्चात् लौकरच त्या भागांत पुन्हा सुव्यवस्था नांदू लागली. स्वराज्य झाले, मग रयत सर्वतोपरी सुखी झाली. हे निराळे सांगायला नकोच.

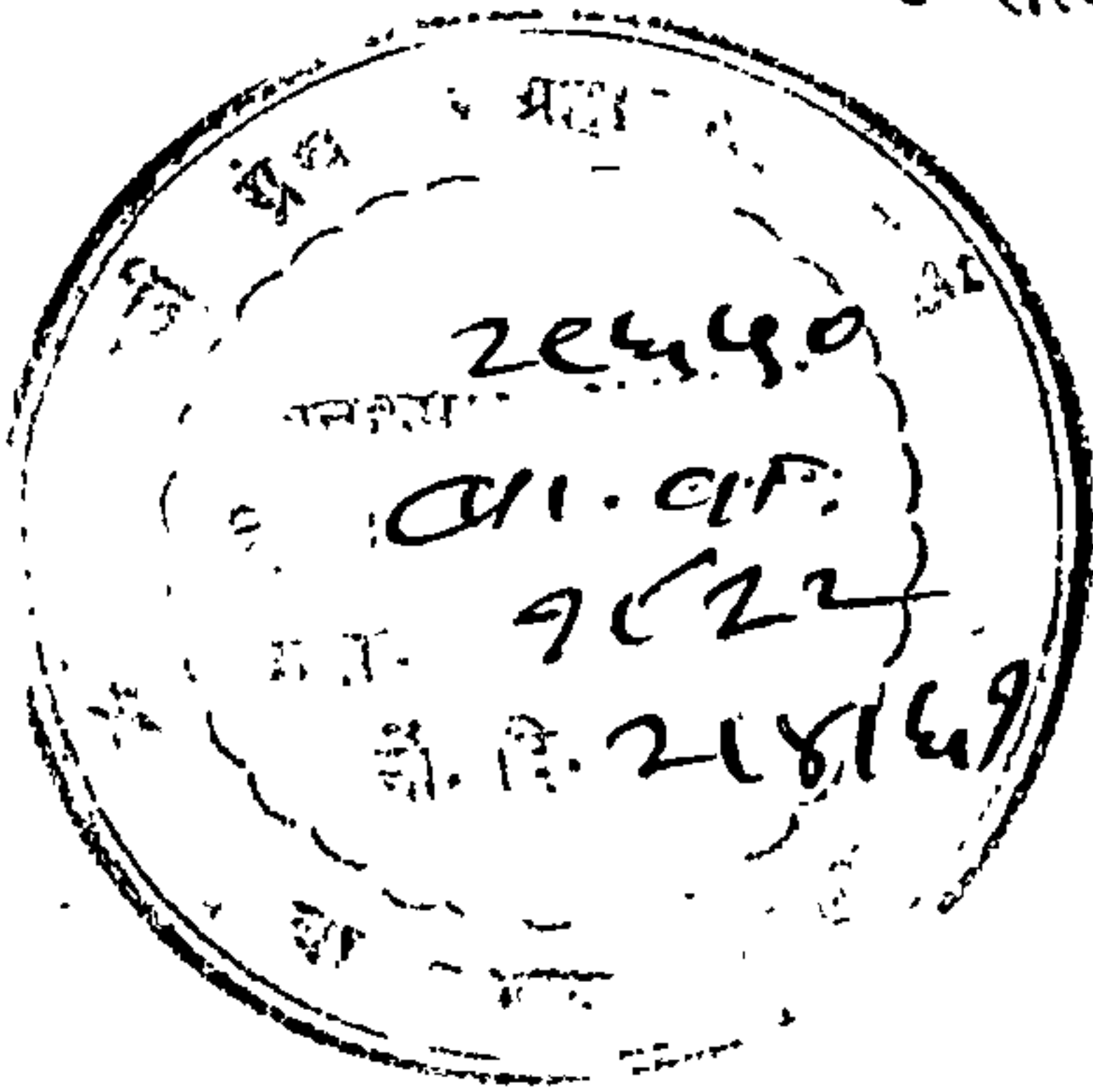

वसई ताब्यांत आल्यावर मराठ्यांची सैन्ये कांहीं आपल्या धन्याबरोबर दुसऱ्या कामगिन्यांवर निघून गेली. शिंदे-होळकर पूर्वयोजनेनुसार नादिरशाहाचे पारिपत्य करण्याच्या कामी बाजिरावांना मदत करण्यासाठी उत्तरेकडे रवाना केले. कांहीं सैनिक नेहमींच्या शिरस्त्याप्रमाणे पर्जन्यकाळ डोक्यावर आल्यामुळे न्यापर्यंतची हंगामी रजा घेऊन शेतवाडीकडे निघून गेले. स्वतः चिमार्जीअप्पा व जिकलेल्या मुलुखांतील कारभाराची घडी नीट बसविण्यासाठी पावसाळ होईतो त्याच प्रांती राहिले होते. ती कामगिरी आटोपून ते पुण्याला जातात तो आधीच वसईच्या धर्मसंग्रामासंबंधी विजयवार्ता पुणे सातत्याकडे जाऊन घडकऱ्या होत्या, व ज्याच्या त्याच्या तोंडून चिमार्जीअप्पांविषयी धन्यवाद निवत होते. चिमार्जीअप्पा नुक्तेच दिल्लीकडे बाजिरावांबरोबर उत्तरदिग्विजय संपादन करून नंतर वसईकडे आले होते. वसईलाही त्यांनाच विजयश्रीने वरिले. मग त्यांना धन्यवाद

॥ शिंदे होळकर रवाना झाले खरे; पण त्या पूर्वीच नादिरशाहा दिल्लीचा विध्वंस करून व अपरंपार लूट मिळवून बाजिरावदेखील उत्तरेकडे जाऊन पोचण्यापूर्वीच साधारा जावयाला निघाला होता. त्यामुळे मराठ्यांना नादिर-शाहाशी सामना देण्याचा प्रसंगच पडला नाही.

कोण देणार नाही! ते वसईकडील व्यवस्था लावून, भ्रष्ट झालेल्या देवालयांचे जीर्णोद्धार वगैरे करून व वज्राबाईचा नवस फेडून सातार्याला सावारे गेले, तेव्हां प्रत्यक्ष शाहू-महाराज त्यांना देशीपावेतो सामोरे आले होते. त्यांच्या आगमनाच्या दिवशी उभे सातारा नगर नानापरींनी शृंगारण्यांत आले होते. त्याच दिवशी शाहू-महाराजांनी खास दरवार भरवून चिमाजीअप्पांचा वसईच्या धर्मसंग्रामांतील अभूतपूर्व विजयाप्रतीत्यर्थ अभूतपूर्व सत्कार केला. आपणही त्या वीर पुरुषाच्या जयजयकारांत ह्या कथानकापुरती एथेच विव्रांति घेऊं.

ॐ तत्सत्

IRBK-0100996

कादंबरी मय

पेशवाई

[लेखक--श्रीयुत विठ्ठल वामन हडप.]

ह्या मालेतून पेशवाईच्या प्रारंभापासून अखेरपर्यंतच्या इतिहासावर सुमारे " पंचवीस कादंबऱ्या " प्रसिद्ध झाल्याच्या आहेत. प्रत्येक कादंबरी सुमारे ३०० पृष्ठांची, उत्तम छपाईची व सचित्र अशी साधारणतः दर तीन महिन्यांनी प्रसिद्ध होत असते. किंमत प्रत्येकी १०८ रु. आजवर आठ कादंबऱ्या प्रसिद्ध झाल्या आहेत. मालेतील पहिली अथवा कोणतीही कादंबरी पूर्ण किंमतीला विकत घेऊन आमच्या ग्राहकांचे नांव नोंदविणारांला मालेच्या पुढील छपाईच्या " पत्रपत्रिका किंमतीला " निवृत्त झाल्याचे निराळा.

पेशवाईच्या इतिहासाचे प्रसिद्धीसाठी " गजनी " ने कादंबरी

पेशवाईतील उच्चरदिग्विजय

लवकरच प्रसिद्ध होईल.

परचुरे, पुराणिक आणि मंडळी, मुंबई नं. ४